ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БЕЗПЕКИ ЖИТТЕДІЯЛЬНОСТІ

Микола ЄРМАКОВ
Дмитро БОНДАР
Василь КОВАЛИШИН

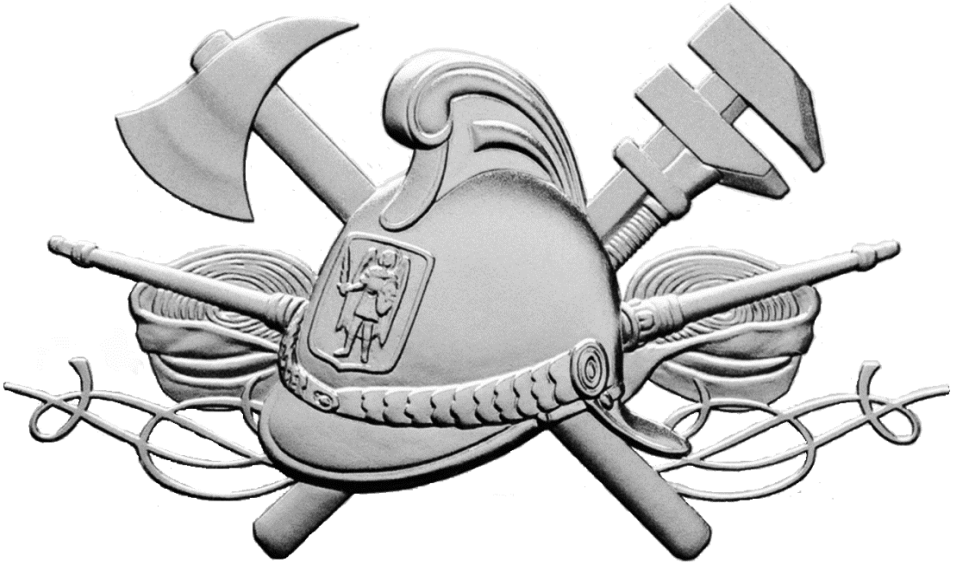

ПОЖЕЖНИЦТВО УКРАЇНИ В ДОКУМЕНТАХ І ФАКТАХ

МОНОГРАФІЯ

За загальною редакцією доктора технічних наук, професора
Василя КОВАЛИШИНА

ЛЬВІВ – 2026

УДК 614.84(477)(093)
Є72

Рецензенти: **Григорій ВАСЯНОВИЧ** – доктор педагогічних наук, професор, почесний академік Національної академії педагогічних наук України, професор кафедри соціальної роботи, управління та суспільних наук, Львівського державного університету безпеки життєдіяльності;

Віктор ГОЛУБКО – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
(протокол № 2 від 30.09.2025 року)

Єрмаков М. В.
Є72 Пожежництво України в документах і фактах: монографія / Єрмаков М. В., Бондар Д. В., Ковалишин В. В.; за загальною редакцією Ковалишина В. В. Львів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, 2026. 257 с.

ISBN 978-617-8654-21-4

У монографії викладено дослідження з розвитку пожежної охорони України з давніх-давен до наших днів. Кожен історичний розділ містить згадку про найбільш значні події, їх короткий опис. Матеріали супроводжуються ілюстраціями, документами та фотознімками з життя вогнеборців країни.

Ця робота є спробою на основі літописів, що дійшли до нас, а також пізніших свідченнях та офіційних документів повною мірою узагальнити та відобразити етапи зародження, становлення й розвитку пожежної охорони України, формування багатьох традицій та ставлення до пожежної справи, що дійшли до сьогоднішніх днів. В монографії розкривається процеси створення та вдосконалення засобів боротьби з пожежами.

Видання присвячене тим, хто за покликом душі та безкорисливо присвятив себе і своє життя справі боротьби з вогняною стихією. Воно є науково-популярною працею, розраховане на широке коло читачів, може бути використане як навчальний посібник для курсантів, слухачів, студентів у навчальних закладах ДСНС України, які готують кадри фахівців пожежно-рятувальної служби.

Монографія буде корисною для наукових та практичних працівників, аспірантів, ад'юнктів та докторантів, які займаються проблемами пожежної безпеки, а також для фахівців, що цікавляться історією протистояння стихії вогню.

УДК 614.84(477)(093)

ISBN 978-617-8654-21-4

© Єрмаков М. В., Бондар Д. В., Ковалишин В. В., 2026
© ЛДУ БЖД, 2026

З М І С Т

ВСТУП…… 4

І. ВОГОНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ…….. 4

ІІ. ЗАРОДЖЕННЯ ДІЙ ПРОТИСТОЯННЯ СТИХІЇ ВОГНЮ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ…..… 11

ІІІ. ГРОМАДА – ЯК ОСНОВА ЗАПОБІГАННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ ПОЖЕЖ……..….. 17

IV. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ…… 25

V. ПОЖЕЖНА СПРАВА У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД……..…..… 53

VI. ДЕРЖАВНА ПОЖЕЖНА ОХОРОНА УКРАЇНИ……...……118

VII. ПЕРЕДВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА ЧАСИ ЛИХОЛІТТЯ……..…… 148

VIII. ПОВОЄННИЙ РОЗВИТОК…… 162

IX. ЧАСИ СТАНОВЛЕННЯ……..….. 179

X. ІДЕОЛОГІЧНИЙ БІК СЛУЖБИ……...…. 189

XI. ЕТАПИ РЕФОРМ……..…. 194

ПІСЛЯМОВА..……...… 233

ЛІТЕРАТУРА……. 234

ІСТОРИЧНІ ПОЖЕЖНІ КОМАНДИ…….…….. 246

„Безпека його і моя, і твоя – це гасло завжди – запорука життя!" – тематика виховної бесіди

ВСТУП

Проблема гарантування безпечної життєдіяльності людей залишається актуальною і до сьогодні. Людство потребує комфортного та травмобезпечного існування. Державна політика країни спрямована на зниження ризиків виникнення надзвичайних ситуацій з вини людини та ризиків природного характеру. Одним з видів надзвичайних ситуацій є пожежі.

Пожежі завдають значної матеріальної шкоди в усіх сферах життя, призводять до травмування та загибелі людей. При цьому показники кількості пожеж та загиблих на них людей безпосередньо залежать від рівня пожежно-технічних знань кожної людини, від ставлення громадян до проблеми існування пожеж та безпеки життєдіяльності. Оскільки людський фактор має вирішальне значення у питанні виникнення пожеж слід змінити суспільну свідомість, застосовуючи відповідні профілактичні форми впливу та передові інформаційні технології.

До таких форм належить і вивчення минувшини. *«Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього, хто не відає про славу своїх предків, той сам не вартий пошани»*, – безсмертний вислів Максима Рильського [1]. Освічена людина завжди розуміє, що без минулого немає сучасного, без традиційного немає нового, без колишнього немає теперішнього. Власне і розвиток дій проти стихії вогню на різних етапах існування людства – це результати неминучих змін, які відображали стан суспільної свідомості. Сама поява сьогоднішньої «Державної служби з надзвичайних ситуацій» є результатом реформи управління Українською державою.

Яскравою ілюстрацією цього становища є розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 січня 2017 року № 61-р, коли уряд схвалив «Стратегію реформування системи Державної служби України з надзвичайних ситуацій». Мета – підвищення рівня захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій у мирний час та в особливий період. Тобто, сучасна пожежно-рятувальна служба постійно вдосконалюється та розвивається, ставши правонаступницею Державної пожежної охорони. Історія становлення і розвитку вітчизняної пожежної охорони нерозривно пов'язана з історією України. За роки свого існування вона пройшла довгий тернистий шлях від примітивних організаційних заходів боротьби з вогнем до створення потужної державної структури, здатної вирішувати найскладніші завдання з захисту населених пунктів та промислових підприємств країни від пожеж не тільки у мирний, але й у військовий час.

І. ВОГОНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Вогонь в житті людей. Оволодіння вогнем мало величезне значення в житті людей. Навчившись добувати вогонь, люди ще в доісторичний період опанували одну з могутніх сил природи. Він зігрівав людину, робив смачнішою їжу, захищав від хижих звірів, робив ефективнішим полювання, заганяючи тварин у пастки палаючими пучками сухих смолистих гілок, розвивав міжплемінні відносини тощо.

Але вогонь приносив людині чимало й нещасть. Жахливі пожежі, що виникали від розрядів блискавки, вулканічного виверження, самозаймання або інших причин, знищували примітивні житла, людей, спалювали все живе на землі. З тих часів пожежі стають невід'ємною частиною життя спільноти. Адже мало у побуті здобути вогонь, його ще потрібно було зберегти, постійно підтримуючи вдень і вночі запасеним заздалегідь паливом, берегти від дощу, вітру, зазіхання чужинців, щоб люди не залишилися без живлющого вогнища, яке

підтримувало їхнє повсякденне життя. Зазвичай, добували вогонь від природних джерел, висіканням, тертям або міжплемінним обміном – чоловіки, а жінки ж збирали паливо та підтримували полум'я у вогнищі. Проте за вогнем доводилося пильно стежити й з іншої причини, він міг вирватися з-під контролю та знищити житло і все живе в ньому. Тому доводилося постійно чергувати біля багаття, охороняючи спокій та сон родичів. Вже тоді на власному гіркому досвіді люди почали осягати премудрість приборкання зловісного полум'я, що завдавало їм шкоди, і виробляти перші найпростіші правила проти пожежних випадків для племінних поселень.

Населення періоду енеоліту (мідного віку), яке мешкало біля Києва, було носієм так званої трипільської культури (4 – початок 3-го тис. до Р.Х.). Вогонь в житті трипільців грав значну роль. Вони широко використовували його у плавильних печах й горнах, виготовляючи знаряддя виробництва, зброю і прикраси з міді. Гончарство в них виділилося в окрему галузь. Для трипільців характерні величезні поселення, де одночасно могли жити 10-15 тис. осіб. Типовим для трипільських хат, які мали до двох поверхів, стали каркасні стіни зібрані з деревини та обмазані з обох боків багатошарово глиною, що являли собою конструктивні споруди стійкими проти пожежі завдяки використанню вогнетривкого матеріалу.

Первісні люди і вогонь©Getty images

Жодне трипільське поселення не вело господарську діяльність на одному місці більше трьох-чотирьох поколінь (50-100 років). За час існування поселень у кілька тисяч осіб, вони вирубували ліси, вибивали дичину, виснажували землю. Готовність розпочати життя з чистої сторінки та змінюючи місце проживання, трипільці вщент спалювали своє старе місто. Археологічні розкопки підтверджують, що знищення вогнем мало певний культовий ритуал і ретельно готувалося. У будинках розставляли посуд, залишали інструменти, зерно, м'ясо, набір статуеток, а потім все це піддавали вогню. Одночасне горіння сотень, тисяч будівель, буяння стихії, заграва, були видимі на велику відстань. Спалення поселень та міст трипільцями практикувалися протягом двох з половиною тисячоліть [2].

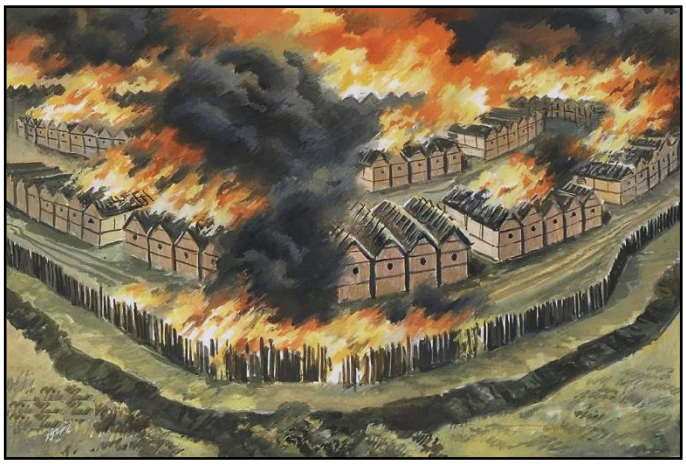

Валерій Руденко. Обряд спалювання трипільського міста, 2012 р.

Культ вогню. На певній стадії розвитку люди проходили і період вогнепоклоніння, адже в кожній релігії одним із наймогутніших богів виступав «Бог вогню». Культ вогню в українській міфології сформувався в ранньому бронзовому періоді, – уособлений образ «духу вогню» став об’єктом релігійного поклоніння. Велике значення він мав і в духовному житті праукраїнців, для яких вогонь став елементом, що зв’язував увесь світ. Його вважали посередником між людьми і богами. Вогонь завжди сприймали священним. При цьому стихія вогню для наших предків не була єдиною, – вони чітко розмежовували вогонь небесний і вогонь земний, у кожному з них виділяючи два начала – такий, що очищає і що карає, втілений в образі грізних божеств [3].

Передісторичні жителі українських земель шанували своїх богів вогню. В язичницькому храмі просто неба (капищах) служителі культу (огнищани) утримували вічний вогонь, як знак постійного доброго зв'язку з богами та безперервності життя й добробуту роду, племені, сім'ї тощо. Головний бог пантеону – Сварог, бог неба, родоначальник богів природних сил – Дажбога, Стрибога, Перуна, джерела вогню і його володаря. Він дбав про людей – дав їм Сонце і Вогонь, на якому можна було приготувати їжу, біля якого можна було зігрітися в люту холоднечу. Перуна, творця блискавки, грому і хмар дощових, шанували особливо. Ім'я його в перекладі зі старослов'янської означає «грім», з грецької – «вогонь». За свідченням Нестора-літописця (чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського), київський дерев'яний ідол Перуна мав залізні ноги, а на срібній голові – золоті вуса [4]. У громовержця був золотий сагайдак з вогняними стрілами, а в руках він тримав ясний меч. Четвер – день Перуна. Саме в четвер щотижня праукраїнці сходилися до капищ, біля яких горів незгасний вогонь дубового дерева, гасіння якого каралося смертю. Люди молили його, щоб не спалював блискавкою житло і посіви, щоб дарував рясні дощі.

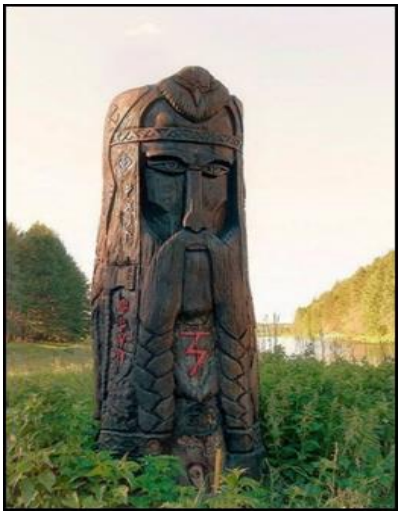

Ідол Перуна

Боялися його гніву. Миттєве освітлення хмар і неба вогняним променем визнавався небесним вогнем і здавна називався священним. Якщо блискавка вдарить у людину або житло ніхто їх не рятував, вважаючи це опором вищій силі. Казали: *«Перун убив!»* або *«Вогонь Перуна не можна гасити, та й даремно, бо це – сила Божа».* В той же час, існувало безліч повір'їв, пов'язаних із громом і блискавкою. Приміром, під час грози не ховатися під деревом, не підіймати вгору гострих предметів (списів, мечів, ножів тощо). Не дозволялося швидко бігти – як відомо, саме в таких випадках блискавка найчастіше влучає в людину.

Оберіг житла – флюгер с півнем

Через те, що головним богом худоби шанувався Велес, люди вірили, що Перун, гуляючи білим світом, охоче приймав образ бика, тому бик вважався священною твариною Перуна. Часто саме бога вогню Перуна зображували у вигляді вогняного півня. У багатьох традиціях міфологічний образ півня пов'язаний саме з сонцем, *«божеством небесного вогню»*. Адже саме півень своїм криком сповіщає про схід світила, появу його на небосхилі. У скандинавських і слов'янських народів півень був не просто символом вогню, а уособленням бога вогню, для задобрювання якого він і приносився в жертву [5].

У давніх язичницьких міфах півню приписували надприродні здібності. Згідно з однією з численних легенд, під час грози войовничий задиркуватий півень зіскакує з хмари верхи на блискавці, і від цього виникає пожежа. Символ вогню півень, як і кінь, у народі виступали захисниками (оберегами житла від пожежі). З давніх давен їх зображення розміщували на дахах будинків, жердинах, шпилях, флюгерах, а також на рушниках, скринях, реліквaріях. Існує низка фразеологізмів з цим словом, приміром, *«справжнє ім'я червоного півня – вогонь (пожежа)»*, *«червоненький півник по вулиці біжить (про пожежу)»*. Або *«червоного півня пустити»*, тобто, навмисно влаштувати пожежу шляхом підпалу. Вислів, який вживали з метою помсти кривдникам.

Віктор Попов. Капище, 1996 р.

В останній період язичництва на Руси Перун уособлював князівську владу і був головним божеством, символом державного єднання. Великий князь Володимир поставив його на чолі інших богів, розмістивши на «Перуновому пагорбі» Києва (нині тут будівля Міністерства закордонних справ України). Кумирів на пагорбі було видно здалеку – їх помічали з суден, що пливли Дніпром, а головне, це перетворювало капище на молитовню для всіх людей.

Після хрещення Руси Володимир *«повелів поскидати кумирів – тих порубати, а інших вогню піддати. Перуна ж наказав прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори…»,* кинувши у води Дніпра [6]. Християнська віра не змогла до кінця розправитися з Перуном: він втратив зброю бога війни, перестав вважатися князівським богом, але вогненну колісницю і владу над громом і блискавками все ж зберіг. За народними віруваннями наступником громовика Перуна став біблійний пророк, святий Ілля. Донині відзначають Перунів (Ільїн) день, і в цей день завжди гримять грози.

Значну увагу приділяли земному вогню, що свідчило про повагу до хатнього вогнища. Ще за дідів-прадідів повчали: *«Вогонь мститься, якщо його не шануєш»*. Дітей врозумляли, що гратися з вогнем не можна. Не слід сваритися, плювати та кидати у вогонь сміття – це гріх. Піч виступала священним місцем, селяни виявляли повагу до вогню шляхом проведення різних ритуалів, таких як жертвоприношення та молитви, які відбувалися навколо неї. Однією з перших дій, що мали магічне значення і розпочинали зимовий святочний цикл, було добування «живого вогню», переважно тертям дерева до дерева. Ці маніпуляції приносили «чисту» природню силу, яка мала здатність очищати від гріхів. Таким «святим вогнем» розпалювали піч уранці на Святвечір.

«Всеславець» – оберіг проти пожеж

Інстинкт самозбереження у людей як захисний рефлекс породив віру в існування надприродних сил, що є запорукою удачі чи невдачі в чому-небудь, в основі якої лежать релігійні уявлення. Традиційний культ відношення до предметів, яким приписували надприродну здатність відвертати біду, уособлювали добро і силу, захищаючи від всіляких негараздів. Такі магічні речі існували і існують у культурній спадщині кожного народу і називаються оберегами [7]. Оберіг – важлива частина культурної спадщини українського народу. Це знакові символи, їх можна кваліфікувати як рослинні обереги, тварини обереги, обереги-птахи, обереги оселі, обереги на одязі та прикрасах, знакові обереги тощо. Приміром, «Всеславець» – вогненний знак-оберіг (найдавніший символ вогню у вигляді хреста із загнутими в один бік кінцями), який охороняє сімейні союзи від гарячих суперечок, а житла і житниці – від розорення і пожеж.

Важливу роль в обрядах і звичаях відігравала воскова свічка, яка була одним з визначальних символів сакрально-ритуальної культури українців. Саме вона виступала одним з оберегів від вогню небесного. Як і нині, у Страсний четвер в храмах проводили особливі богослужіння, під час яких кожен парафіянин запалював свічку. Після закінчення служби люди намагалися не гасити вогонь на своїх свічках. Страсна свічка, відома як громовиця, є одним з найпоширеніших оберегів в Україні. Ще від давніх-давен полум'я страсної свічки

використовували, щоб обкурювати житло та випалювати на воротах, стінах хат, стелях, дверях та навіть у хлівах хрести, які мали захищати від блискавки та негативної енергії [8].

Українці вважали, що страсна свічка має магічну силу, отож зберігали її з особливою повагою біля образів та запалювали лише у надзвичайних ситуаціях, вірячи, що вона має силу захистити дім від непередбачуваних лих. Її запалювали під час пожежі, сильних гроз та буревіїв, ставили у вікнах, обходили дім та хлів, вірячи, що це захистить від повені та землетрусу.

Значну увагу приділяли підземному вогню, який вважали атрибутом підземного світу – домівкою для душ предків та потойбічних сил. З цього приводу, побутувала кремація, у вогні спалювали тіла померлих родичів, вважаючи, що вони у такий спосіб відразу ж потраплять до вирію (теплої благодатної країни, місце проживання душ померлих). Древні русичі небіжчиків ховали у човнах – пускали по воді та підпалювали вогняними стрілами або запалювали під човном приготоване дерево і місце, де стояв човен, насипали у круглий земляний курган, про що залишив свідчення арабський мандрівник Ахмед Ібн-Фадлан (X ст.) [9].

Сергій Лавшук. Тризна, 2012 р.

Стихія вогню завжди жахала людину, що ставала джерелом появи прикмет, які могли попереджати про можливість виникнення пожежі, але й розповсюдження забобонів. Прикмети життя наших пращурів не з'являлися випадково. Вони вивчали навколишній світ, зокрема, поведінку тварин [10] та робили висновки. Приміром, птахи завжди відчувають небезпеку. І якщо вони почали активно залишати ліс або гніздо, розташоване біля будинку, значить наближається біда. У народі казали: *«заєць по селищу бігає, зозуля гасає по селу або крик пугача поблизу селища чи собака виє до неба – прикмети до виникнення пожежі»*. Таргани або миші з дому виповзають, теж прикмети майбутнього нещастя. Червоні заходи сонця і незвичайно червоний місяць у селян асоціювалися з майбутніми провісниками лиха. А ще вітри, що змінюють напрямок або раптом посилюються… Деякі з цих прикмет можуть здаватися надуманими з погляду сучасної науки, але чи варто їх ігнорувати?

Вогонь у землеробстві. Вміння використовувати вогонь дало змогу розвивати землеробство, яке відоме в зоні широколистяних лісів з епохи неоліту. Його застосовували переважно під час обробки лісових угідь, болотних просторів та луків. Випалювання лісу називалося підсікою; загальна ж назва таких культур – вогнища або пали. Для перетворення таких земель у ріллю, хлібні села чи рільні сільця, треба було позбуватися лісу або чистити його перш ніж задіяти соху чи косу, що найлегше було зробити за допомогою вогню. Оскільки на долю наших предків дісталася земля древлянська, тобто, переважно лісова, отож вогнева культура свого часу була панівною формою землеробства на українських землях.

Після вирубування кущів, підсікання дерев (з яких здирали кору) і засихання їх спалювали на корені без зрубування в процесі підготовки нової ділянки орної землі, причому золу використовували як добриво. Сіяли злаки (просо, пшеницю, ячмінь і жито) прямо в золу, трохи розпушену дерев'яною сохою або ралом. З виснаженням землі на певній ділянці, її залишали, і таким самим чином готували іншу. Мандрівник з Сирії Павло Халебський у творі «Подорож патріарха Макарія», описав побутування в давній Україні підсічно-вогневої системи землеробства [11].

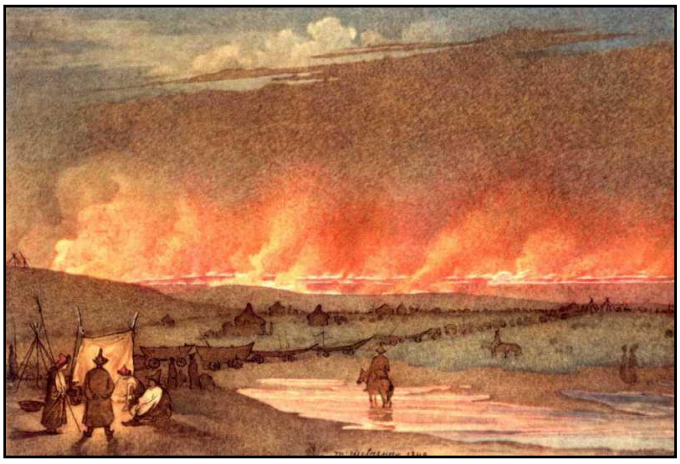

Той же вогонь, який посприяв землеробству укорінитися в лісах, сприяв у степових місцях розвитку скотарства «напуском палів», або штучних пожеж, восени чи ранньою весною, що випалювали усі луки, пасовища та покоси, щоб стара трава – дрантя не заважала рости, а попутно згоряли зародки шкідливих комах, до сарани включно.

Тарас Шевченко. Пожежа в степу,1848 р.

Вогонь як зброя. В історії людства вогонь вважається давнішою військовою зброєю, яка є універсальною за всіх часів. Вогонь і пожежі в давнину становили найпотужнішу зброю для перемоги над супротивником. Приміром, ще в середині І ст. до Р.Х. протягом тривалого часу племена гетів нападали на грецькі колонії у Північному Причорномор'ї, в результаті чого деякі з них (Тіра, Ольвія) були майже цілком знищені, про що свідчать сліди численних пожеж, зафіксовані розкопками в різних частинах міст [12]. Палаючі смолоскипи, сажки, вугілля використовували ще під час зіткнень між племенами. Ефективність полум'я як запальної зброї у поселеннях визначали тим, що достатньо виникнути навіть невеликому осередку вогню, і пожежа вже цілком самостійно триватиме доти, доки не згорить усе, що може горіти.

Вогонь застосовували на війні як наступальну зброю у разі осад та штурмів фортець чи міст. За допомогою метальних пристосувань в обложене місто для створення пожеж закидали палаючі смолоскипи, горщики з нафтою, бочки зі смолою чи сіркою, пускали стріли з запалювальним клоччям. Останні стають досить ефективною зброєю для підпалу дерев'яних стін і забудови запущеними із безпечної відстані. На морі з давніх часів успішно використовували у військових діях брандери. В епоху вітрильного флоту, навантажене легкозаймистими речовинами судно призначалося для спалення ворожих кораблів. Як брандери використовувались застарілі судна. У бік супротивника брандери скеровувались за вітром або за течією, найчастіше вночі або в тумані. Брандер споряджався так, щоб міг швидко спалахнути і при зустрічі з ворожим кораблем підпалити його.

Для протидії сили вражаючої дії вогню в ті часи люди навчилися застосовувати захисні засоби. Воїни, що штурмували фортечні стіни, для захисту від киплячої смоли прикривалися рясно змоченими водою овечими шкурами. Для захисту від вогню пересувних веж з таранами їх дахи оббивали дошками, переважно твердих порід дерева. Поверх дощок укладали товстий шар глини, змішаної зі свинячою або козячою шерстю.

Підкоряючи нові землі, літописи згадують яким шляхом вони здобувалися. Приміром, події восени 945 року, коли древляни вбили князя Ігоря і на Руси почала правити княгиня Ольга, яка вирішила помститися за смерть чоловіка і приборкати древлян. У часи язичництва помсту вважали «святою справою» і княгиня це робила неодноразово, причому у двох випадках вона використала саме вогонь. Щоб помститися Ольга попросила прислати їй найкращих древлянських мужів. Тоді древляни відправили до Києва найбільш знатних осіб – князівського роду, бояр, купців. Коли посли прибули, Ольга за давнім звичаєм повеліла витопити для них лазню. А коли посли милися, княгиня наказала зачинити її ззовні. Обклавши лазню соломою та хмизом, її запалили разом з древлянами.

Наступна помста Ольги також не обійшлася без хитрощів. Літописець Нестор у «Повісті минулих літ» оповідав, що княгиня вийшла з військом у похід на древлян, обклавши їх головне місто Іскоростень. Ті непохитно боронилися, адже добре розуміли, що не буде їм

пощади. Облога тривала доволі довго, військо не змогло здобути міста. Тоді Ольга відрядила послів до древлян і запропонувала взяти потроху данини від кожного двору: по троє голубів і по троє горобців, бо спрадавна повелося у східних слов'ян віддавати на жертву богам саме птахів. Отримавши пернатих, Ольга наказала воїнам прив'язати до кожної птиці труть (тліючий матеріал), а потім відпустити їх на волю. *«Голуби полетіли до своїх голубників, горобці – під стріхи. І спалахнув Іскоростень з усіх боків одночасно. І не було жодного двору, де б не горіло, і не можна було погасити, бо палало з усіх боків».* Тоді побігли люди з міста, а Ольга наказала воїнам їх ловити: *«…міських старійшин забрала в полон, інших людей убила, а інших віддала в рабство чоловікам своїм, – решту залишила платити данину*» – відмічав літопис під 946 роком [13].

З появою в античних військових нафти, новою страшною зброєю стає «рідкий вогонь». Століття спостережень та експериментів із відповідними речовинами та матеріалами призвели до винаходу запальної речовини, яку хрестоносці назвали «грецьким вогнем». Це – горюча суміш, що застосовували у військових цілях за часів Візантії в морських битвах і менш успішно, під час штурмів та обороні фортець. За описами, що дійшли до нашого часу, «рідкий вогонь» мав феноменальні властивості як тактичного, так і психологічного характеру. Деякі дослідники на підставі аналізу руських літописів роблять висновки про те, що така запальна зброя була відома русичам і половцям. На жаль, точний склад грецького вогню дотепер невідомий.

Сифонофор – засіб для отримання грецького вогню

Грецький вогонь на картині Кабрера Пеньї «Русь іде», 1978 р.

Про використання пекельної речовини у морських походах писали візантійські хроністи Симеон Логофет, Григорій і Луітпранд, арабський хроніст Аль-Масуді. Завдяки такій зброї 718 року візантійці отримали велику морську перемогу над арабами. Але цей досвід не врахував київський князь Ігор. 11 червня 941 року під час походу русичів на Царгород (нині Стамбул) флотоводець Феофан – радник візантійського імператора Романа І Лакапіна, біля входу в Босфор (район міста Ієрон) за допомогою 15 старих кораблів, наспіх оснащених сифонами (трубчастими насосами), застосував грецький вогонь проти ескадри Ігоря. За словами літописця, рідкі струмені вогню *«ніби блискавка опускалася на Ігореві судна і спалювала їх»* [14]. Через три роки, передбачивши захист від пекельного засобу, князь Ігор у новому поході переміг візантійців. Для протидії вогню судна Ігоря завбачливо захищали шаром глини, а воїни вкривалися мокрими шкірами та щитами, сплетеними з хмизу та обмазаними глиною.

Опанування вогню та способів його здобуття є найбільшою подією в історії людства. До цього часу вчені не знайшли однозначної відповіді на питання, коли людина навчилася добувати вогонь. Вважалося, що це сталося 400 тис. років тому. Однак нещодавно антропологи знайшли в районі озера Вікторія в Африці залишки стародавнього вогнища, вік якого оцінюється у 1,4 млн років [15]. Відомо, що будь-яке велике відкриття несе в собі і добрі, і погані основи. Так сталося і з вогнем. Він приніс первісній людині певні блага, але разом з тим і незліченні лиха у вигляді жахливих пожеж, що все спалюють на своєму шляху. З того часу і почалася його боротьба з «четвертою стихією», яка не припиняється і донині.

II. ЗАРОДЖЕННЯ ДІЙ ПРОТИСТОЯННЯ СТИХІЇ ВОГНЮ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Пожежі в літописах. Пожежі в давньоруській державі були одним з найбільших нещасть. Історичні джерела описують прояви вогняної стихії на українських землях, які налічують понад тисячі років. За часів Руси через поселення, побудовані з дерева, їхню тисняву, необережне поводження з вогнем людей (житла освітлювалися скіпою, каганцем, свічкою або звичайними дровами від вогнища) – створювалися умови для виникнення пожеж, причому іноді вони набували спустошливого характеру.

Мініатюри з Лицевого літописного зводу XVI ст.

Пожежа у Києві на Подолі 1124 р. ***Пожежа у Переяславі, 1139 р.*** ***Горять болота, сильне задимлення,1231 р.***

«Повість минулих літ» Нестора згадує про вогняні нещастя у Києві 1017, 1096, 1124, 1145 та ін. роки. Зокрема, у червні 1124 року в Києві сталася велика пожежа, після якої місто просто зникло з історичних згадок на багато років. Ось що написав про це давньоруський літописець: *«… погоріло Подолля все, напередодні святого рождення Іоанна Хрестителя і Предтечі. А на другий день погоріла Гора і монастирі всі, що їх [було] на Горі в городі, і жиди»* [16]. Взагалі рік вважався важким: усе літо було бездощів'я, сталися два землетруси і сонячне затемнення. Окрім столиці, пожежі згадуються у: Юр'єві – Білій Церкві (1095 та 1155 рр.), Ніжині (1135, 1143, 1239 рр.), Переяславі (1136, 1139 та 1148 рр.), Коломиї (1259 р.), Львові (1339 р., 1381 р.) та багатьох інших.

Розоренню поселень сприяли народні повстання і міжусобиці. Завдяки «Повісті минулих літ» ми знаємо, що 1113 року в Києві відбулося народне повстання проти князівської влади. Повсталі спалили велику кількість будинків, які належали князям і боярам. Літописи повідомляють про п'ять випадків великих повстань на Руси за домонгольської доби у 1018, 1068, 1113, 1146 і 1157 роках. Щоразу центром боротьби ставала столиця – Київ і кожна з цих подій завершувалася перемогою повсталих, принаймні тимчасовою. Це був аж ніяк не перший приклад боротьби наших предків за свої права і свободи. На думку українського історика Михайла Брайчевського, Русь як держава утворилася, власне, не в останню чергу, завдяки повстанню [17]. Коли 882 року Олег з Ігорем Рюриковичем на чолі варягів прийшли до Києва, місцеві язичники повстали проти свого князя Аскольда, який прийняв хрещення. Через це Рюриковичі дуже легко змогли захопити Київ і владу на Руси.

У ході династичного конфлікту за владу між Волинськими та Суздальськими Мономаховичами, коаліція з одинадцяти князів, зібрана Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським та очолена його другим сином Мстиславом з найнятими берендеями підступили до Києва. Після тривалої облоги 12 березня 1169 року захисники міста здалися.

За давньою традицією та за неписаними правилами Руси, кияни вважали: новий князь прийшов правити столицею, тому вирішили покластися на милість переможців. «Милість» виявилася такою, що Київ піддався небаченому доти спустошенню, в результаті якого не було зроблено винятку ні для кого: ані для жінок, ані для дітей [18].

Як пише літопис: *«І грабували вони два дні весь город – Поділ і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн вбивали, а інших в'язали, дружин вели в полон, силоміць розлучаючи з чоловіками їх, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І узяли вони майна множина, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони з церков познімали»*. А під кінець берендеї запалили Печерський монастир. Було розграбовано майно киян та спалено житлові квартали, значну кількість церков та монастирів. Вперше за багатовікову історію так нещадно було розгромлено «Мати міст руських». Такого руйнування Київ ще не зазнавав навіть від половців. До цього моменту на Руси було прийнято поводитися подібним чином тільки з чужоземними містами. Тобто, Київ був настільки ж чужим, як якийсь литовський або польський замок. Як писав український історик та публіцист Павло Штепа: *«Суздальці так дуже зруйнували 1169 року Київ, що татари не мали вже що руйнувати 1240 року»* [19].

Винуватці пожеж: багаття, скіпа, свічка, лампада, каганець, оливна лампа

Із століття в століття пожежі продовжували завдавати відчутної шкоди людям. Вогнем випалювали роками нажите добро, результати наполегливої праці кількох поколінь. Стихія знищувала природні багатства: ліс, рослинність, врожай. Не легко собі уявити лиха від пожеж, які переживала громада у сиву старовину. Поселення на землях Руси, де основним будівельним матеріалом була деревина, солома, очерет нещадно випалювали стихії від розрядів блискавки, розорення ворожими племенами. Їх палили самі князі в міжусобних війнах, а потім прийшла Орда і знову використовувався вогонь для підкорення населення.

З-поміж багатьох цікавих свідчень у католицького чернеця-францисканця, італійського місіонера Джіованні дель Плано Карпіні (написав «Історію Моголів»), є розділ про способи здобуття кочівниками чужинницьких міст. Він свідчив: *«… найперше ординці оточують місто так, що з нього ніхто не може вийти, тобто беруть у кільцеву облогу. Бій ведеться постійно, щоби супротивник не мав ні хвилини перепочинку, самі ж вдало змінюють одні загони іншими. Якщо це не призводить до успіху, то беруть жир, запалюють його і перекидають через оборонні стіни. Монголи* – писав Джіованні, *не гребують навіть і людським жиром, тобто з убитих. Якщо і це не приносить успіху, то підкопуються – і коли входять у місто, то розділяються на тих, хто підпалює, і тих, хто убиває захисників та місцеве населення…»* [20].

1239 року Орда під проводом Батия напала на землі Руси. У березні численний загін кочовиків штурмом здобув Переяслав, піддавши його вогню, а усіх жителів знищив. Після спалення Чернігова, розорення Новгород-Сіверського (жовтень 1239р.) і падіння Києва (грудень 1240р.), завойовники вогнем і мечем пройшлися по галицьких та волинських землях. Наслідки ординської навали виявилися катастрофічними. З 74 міст колишньої Руської держави, 49 – розорено, 14 – ніколи не відновилися, 15 – з часом перетворилися на села [21].

Термін «горіти», «горе», «погорілий» уже здавна мали «вогненний» корінь. Не дивно, що деякі поселення і дотепер у своєму топонімі вміщують спомин про відродження на згарищі: Горіле (село на Сумщині), Погоріле (села на Харківщині), Погорілець (село на Івано-Франківщині), Погорілове (село на Миколаївщині), Погорільці (села у Львівській,

Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській обл.), Пожог (село на Волині), Пожежа (село на Тернопільщині) тощо. В Переяславському районі Київської області є село Помоклі – що за переказами з татарської перекладається як «погоріле».

Природні явища доповнювали цю картину. Найперший вспомин про сезон аномальної спеки на Руси датується 1092 роком. По всій території від сильної спеки без дощів висохли поля. Микола Закревський у роботі «Опис Києва» зазначав: *«У князювання Всеволода Ярославича Київська земля, як і сам Київ зазнали багато лих. Від безперестанних нечуваних пожеж вся рослинність і ниви висохли, в болотистих місцях лісу вогонь спалахував сам собою, через що роботи в полі припинилися. Голод, хвороби, мор лютували в багатьох місцях Руси. Від 14 листопада і до 1 лютого 1093 року в Києві померло 7 тис. осіб (близько ста на день; кількість умерлих визначено за кількістю проданих трун)».*

Такі кліматичні події, судячи з літописів, траплялися приблизно раз на півстоліття. Вони часто супроводжувалися буревіями. Літопис 1472 року оповідав: дим від пожеж на вулицях міст був настільки густий, що перехожі не впізнавали один одного. Гинули птахи й звірі в лісах, і навіть риба у річках: *«…земля і болота горіли, імла же стояла 6 тижнів, так що не видно було сонця, й риба у воді мерла*». Лісові пожежі ніхто не гасив і задимлення стояло досить довго.

Сполох. Листівка початку XX ст.

«Бити на сполох». Населення, долаючи труднощі повсякденного життя та відбиваючи напади загарбників, боролося з проявами стихії вогню. Ті часи характеризуються зміною свідомості людей про природу вогняної стихії. З божественної дії, з якою не можна боротися, пожежа в їхньому уявленні стає стихійним лихом, нещадною силою, що руйнують усе, явищем, якому можна і навіть необхідно протистояти. Тривалий час із вогнем боролися виключно самотужки. Сусіди поспішали на допомогу, якщо не зі співчуття, то через побоювання за своє добро. Виникнення пожежі вносило сум'яття, люди вибігали з домівок на вулицю, не відаючи, звідки йде вогненна напасть, куди бігти з протипожежним оснащенням, особливо вночі або через погану погоду. Ймовірно, що саме такі обставини призвели до появи правил, які встановлювали порядок подавання певних сигналів про стихії у поселеннях і доведення їх до людей.

Биття у дзвін це не лише заклик прийти до храму, нагадування про православну традицію, але й сигнал для звістки люду про пожежу або іншу біду (набіг загарбників, насування пошесті, заклик до заколоту, землетрус, повінь тощо). Тривожна сигналізація про нещастя здійснювалася спеціальним дзвоном, який мав особливий тембр, відмінний від тембру інших дзвонів. Вірогідніше дзвони потрапили до Руси з Візантії в IX ст., згадують про них літописи з 1066 року. У Києві дзвони мали Десятинна та Іринінська церкви. Знайдені під час розкопок у Переяславі фрагменти дзвону, виготовлення якого приписують місцевому майстру, як цілий важив 180 кг. Але дзвони були рідкістю, замість них використали дешеві дерев'яні била або залізні клепала – ударні самозвучні пристосування. Традиційним українським виразом для подачі сигналу тривоги, окрім *«бити на сполох»*, згадують *«бити у дзвони на ґвалт*», щоб чимшвидше зібрати людей та приступити до ліквідації пожежі.

Засоби і прийоми гасіння пожеж. У природи людина запозичила використання вогнегасних речовин, коли багаття заливало дощовою водою. Досвід гасіння вогню водою спонукало розміщувати житло біля річок, озер, або робити їх запаси. Популярним стає застосування пожежного інвентарю: бочок, барил, діжок, чанів, балій, глеків, відер тощо.

Відро стає основним оснащенням для боротьби з пожежами. Його широко застосовували: люди збиралися біля вододжерела й по ланцюжку передавали ємності з водою до осередку гасіння. Активно застосовували інструмент (сокири, гаки) як засіб для розбирання дерев'яних конструкцій.

Пожежний інструмент і інвентар: багор, сокира, глечик, діжки, відро, бочка

Засоби боротьби з пожежами згадували у літописах. Приміром, княгиня Ольга 946 року вщент спалює древнє місто Іскоростень. Літописець оповідає, що на пожежі Іскоростеня *«не бе льзе гасити»*. Це дає можливість припускати: давні наші предки мали засоби протистояння вогню й вміли їх використовувати [22].

На світлинах письменних літописів (Радзивіллівський, Никонівський) показано, як відбувалося гасіння пожеж. Очолював боротьбу з вогнем воєвода (соцький, десяцький, тіун тощо) або сам князь, а жителі, озброївшись відрами, драбинами, сокирами й гаками на довгих рукоятях, боролися з пожежею: розбирали будівлі, гасили вогонь, рятували майно. Причому через дерев'яну забудову та недостатнє водопостачання (здійснювалося відрами та бочками) тактика гасіння спрямовувалася на негайне ламання найближчих до пожежі споруд, аби вогонь втратив свою силу і тоді його швидко можна було загасити.

Гасіння пожежі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису XV ст.

Для цієї потреби кожен стражник, особливо уночі, повинен мати при собі сокиру. Але за сильного вітру це не дуже допомагало через велику температуру розпечених газів. Тоді для захисту сусідні дахи покривали мокрими полотняними покривалами (вітрилами), постійно поливаючи їх водою, запаси якої зберігали в чанах й кадібках на горищах та дворах. У літописах згадується звичай проти випадків пограбування під час пожеж, коли люди, рятуючи майно, зносили пожитки та купецькі товари до монастирів або церков, *«як місця більш забезпечені своєю спорудою від вогню та більш захищені своєю святинею від насильства»*.

Оповідають літописи й про пожежні насоси, про які дізналися завдяки торговим відносинам з Візантією. Зокрема, за часи походів київського князя Олега на Царгород, де переказуючи законодавчі документи, не обминають назву «водоливна труба» – пристрій на кшталт шприца як засіб боротьби з пожежами [23]. Цілком імовірно, що в морських битвах його застосовували для захисту від вогню парусів та оснастки суден під час бою, до яких важко було дістатися. Такий засіб боротьби з полум'ям на парусних човнах відомий у переліку оснащення голландських суден. Звідси назва голландською «brandspuit», що утворена складанням слів «brand» («пожежа») і «spuit» («поливна труба»).

Конструктивно ручний брандспойт мав дерев'яну або металеву трубу з отвором на одному кінці, в який щільно входив поршень. Це безклапанний насос, за допомогою якого

вода перед застосуванням засмоктувалася всередину труби з ємності, а потім зворотним рухом поршня уже у формі струменя через отвір-сприск спрямовувалася в осередок полум'я. Оскільки в конструкції таких насосів застосовано принципи механіки, то за його допомогою можна було подавати воду суцільним струменем на значну відстань й затратою менших зусиль, ніж у разі використання, приміром, відер.

«Водоливна труба»

Марновірство. Велику шкоду щодо ліквідації пожеж та розвитку протипожежних заходів вносило марновірство. Вислів «пожежа» з давніх-давен наводив жах на людей. У народі вважалося, що пожежа – стихійне лихо, яке посилається людям як покарання за гріхи, як Божа кара від вогню земного або блискавки (небесного вогню). Зловісний танець вогняних змій в небесах і гуркіт грому завжди лякав і тварин, і людей. Блискавки приносили пожежі та руйнування, вони калічили та вбивали людей. З цього приводу ще за старих часів казали: *«Від вогню земного тікай, а від вогню небесного – захищайся молитвою»*.

Щоб уникнути пожежі селяни зберігали у хаті освячені предмети: гілку верби, «четвергову свічку», і навіть, головню з пожежі, запаленої блискавкою. Вірили, що Стрітенська свічка цілюща. Освячена напередодні Великодня свічка-громовиця рятує від блискавки, пожежі, захищає від лиха, землетрусу й повені, пропасниці чи панічного страху. Особливо могутня та, що горіла кожного Великодня протягом 12 Страстей Христових. Вважали, що чорний собака, чорна кішка і чорний півень у будинку рятують житло під час грози. А ще як оберіг проти блискавки тримали на горищі «перунову стрілу» або «громову стрілу» чи «чортів палець». Мається на увазі фульгурит – порожнистий циліндр із оплавленого піску у формі пальця, що утворюється від удару блискавки у землю.

Причинами пожежі вважали вияв неповаги до вогню, руйнування гнізда лелеки, образа завдана вогненному змію, а також порушення заборон працювати в літні свята (на Іллю, Марію, Паликопу тощо). Зокрема, 9 серпня вірні вважають, «ваговитим» днем, бо людина може бути покараною за працю. Тому не можна жати, косити в полі, громадити сіно, навіть звозити збіжжя. Хто ж знехтує цією забороною, тому Святий Пантелеймон знищить усю виконану роботу: *«Паликопа (Палій) спалить копу»* або покарає неслуха навіть смертю [24]. Цікаво, але «повноваження пожежника» Пантелеймон ділить порівну з пророком Іллею та архангелом Гавриїлом.

Оскільки пожежу розглядали як покарання згори, то її гасити, – означало йти проти волі Божої, брати гріх на душу. Яскравий приклад надала газета «Київське слово» про подію, яка сталася навесні 1892 року, коли вночі від удару блискавки у селі Кричильськ на Поліссі (нині Сарненський район, на Рівненщині) загорілася хата селянина Добридника. Внаслідок сильного вітру, що дув у напрямку господарських будівель, вогонь поширився на будівлі, і протягом декілька хвилин утворилося «море» вогню. Стихія вогню так вирувала, що великі палаючі сажки відносило аж за річку Горинь. *«Селяни ледве встигали вибиратися з родинами зі своїх будинків у чому спали, а все добро, нажите непосильною працею, дісталося в жертву вогню. Вісім селянських сімейств, числом 43 душі, залишилися практично жебраками. Згоріло все: хліб у зерні, снопи, хати з крамом, усіма господарськими спорудами та інвентарем; загинули навіть свійські тварини. Причому, для гасіння пожежі заходів не вживали: селяни тільки охали, а жінки та діти вили та плакали. Дотримуючись грубої забобони, ніби гасити пожежу, запаленою блискавкою, гріх, вони байдуже дивилися, як полум'я перетворювало на попіл і вугілля їхнє майно»* [25].

Попри жорстокі покарання від влади, багато людей відмовлялися гасити вогонь, вважаючи його карою, посланою Богом, чинити опір якій є гріхом. У тих випадках, коли на

пожежу все-таки намагалися впливати, то прагнули й не так загасити її, скільки локалізувати, вдаючись до різних забобонних способів, таких як: кидання крашанок через пожарище й «гасіння» вогню молоком козиним чи корови, яка щойно отелилася, сироваткою, квасом, але тільки не водою. Ставали обличчям до вогню з іконою Святого Миколая, затоплювали грубки у сусідніх будинках за принципом: *«дим на дим чи вогонь на вогонь не йде»*. Вірили, якщо білого голуба кинути у вогонь, то пожежа припиниться і т. ін.

В. Грабовський. «Захисники» від пожежі, 1883 р.

Проти пожеж та посухи влаштовували хресні ходи з молитвами про дарування дощу. Ритуал був схожий на язичницькі часи. За часів поклоніння Перуну і Велесу поля обходили, поливаючи їх водою з священної посудини, а потім відправлялися на кладовища просити предків, щоб вони поклопоталися у світі духів. Після хрещення Руси поля кропили свяченою водою, носили хоругви, мощі, ікони, і серед них обов'язково ікону пророка Іллі як святого, відповідального за грози та опади. І язичники, і православні намагалися залучити до цього дійства якомога більше людей, щоб посилити дієвість молитов.

Правосуддя і пожежі. Для докорінного переосмислення проблеми виникнення пожеж слід було змінити ставлення населення до питань пожежної безпеки, провести правові заходи боротьби з «червоним півнем». Законодавче забезпечення організації пожежної справи на державному рівні пов’язано зі зміцненням князівської влади та розвитком великих міст в X-XI столітті. З прийняттям на Руси християнства як державної релігії і з поширенням кирилиці з’явилася можливість запису сформованої системи законодавчих норм – Руської Правди [26]. На думку істориків, початком організованої боротьби з вогненним лихом на землях Руси став Ярослав Мудрий, який заступив на княжіння в Києві 1019 року, а надалі його сини. Документальним підтвердженням цього факту може слугувати «Статут князя Ярослава про церковні суди» (1051-1054 рр.) – пам’ятка права на землях Руси, відповідно до якого визначалися покарання за різні злочини, де вперше згадується про потребу боротьби з пожежами [27].

У першій збірці законів, «Руській Правді», відображено проблему підпалів. Стаття 108 третьої редакції по відношенню до паліїв застосовує жорстоку міру покарання: *«Аже зажгут гумно, то на поток на грабьож дом єго, переді пагубу ісплатівшю, а в об етом князю помочіть. Також ажє кто двор зажжєт»*. Кримінально-процесуальна процедура передбачала, що запальника гумна чи будинку ув'язнювали, а дім його віддавали на пограбування, заплативши перш за збиток тому, чий будинок чи гумно було спалено. Саме ув'язнення залежало від волі князя. Специфічний захід: «потік і пограбування» – найважчий вид покарання, коли злочинця разом із сім'єю виганяли з громади, а будинок та майно знищували. Люди, причетні до цього, втрачали всі права, їх намагалися не приймати інші громади.

Законом допускалося навіть вбивство палія під час вчинення ним злочину. Зокрема, стаття 17 першої редакції зазначала: *«Ащє лі убіют татя на своєм дворе, ілі в клєті, ілі в хлєву, тот убітъ і єсть»*. Більш м'яко закон Ярославів трактував покарання за підпали в лісах і борах. У цьому випадку злочинець обмежувався лише штрафом. Приміром, стаття 13 першої редакції, описуючи штрафні санкції у разі посягання на княже майно, зазначає: *«А в*

княжі Борте 3 грівни, ілі пожегут, ілі здєрут». Тобто якщо попалять князівську борть або викрадуть бджіл, то винні платитимуть 3 гривні.

Протягом багатьох століть у населення сформувалася думка, що пожежа – це не соціальне явище, а стихійне лихо. Саме так її трактує стаття 54 першої редакції «Руської Правди»: *«Ажє якій купєц, кдє любо шєд с чюжимі кунамі, істопіться, любо рать возмєт лі огнь, то ні насіліти ... єго ... занєжє пагуба от Бога єсть ...».* В цьому випадку йдеться про не покарання купців, які втратили товари внаслідок пожежі: *«…таким ніякого насильства не робити, і в рабство його не продавати, але дати час на виправлення, розклавши платіж належних їм грошей порічно, оскільки не винен він у згубі свого товару».*

Як бачимо, зародження дій протистояння стихії вогню на українських землях формувалося проведенням заходів режимного характеру, які були спрямовані на зниження можливості виникнення пожеж від умисних злочинних дій. Їх вдосконалення здійснювалося шляхом охорони життя людей та нерухомого майна, протипожежного захисту угідь та власності під час ліквідації пожежі. Протистояння вогню виявлялося в основному в пасивній тактиці, яка передбачала руйнування будівель, що горять. Впровадження правових заходів боротьби з вогняною стихією дещо змінило ставлення населення до проблем пожежної безпеки.

III. ГРОМАДА – ЯК ОСНОВА ЗАПОБІГАННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ ПОЖЕЖ

Захисна фортифікація. Велике князівство Литовське, скориставшись феодальною роздробленістю руських земель та ослабленням Орди, починаючи з 1362 року, приєднало Чернігово-Сіверщину, Поділля, Київщину, Східну Волинь, які до того перебували під ординським ярмом. За Люблінською унією 1569 року розташовані на українських землях воєводства: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське відійшли до Речі Посполитої. На середину XVII ст. на землях України було близько 1100 міст і містечок (у Руському воєводстві їх було 205, Белзькому – 52, Волинському – 178, Подільському – 109, Брацлавському – 122, Київському – 292, Чернігівському – 68. 9 міст відомо на Буковині та 11 – на Закарпатті, більше десятка міст – у Криму) [28]. Літописи часто фіксували факти про випадки виникнення пожеж та заподіяння їм шкоди, де червоною ниткою проходять поруч з війнами – вогонь як потужне знаряддя боротьби з супротивником.

Для захисту кордонів литовський уряд почав будувати замки, на цій межі починають з'являтися містечка як центри староства. Навколо зведених замків стало зосереджуватися місцеве населення Брацлава, Вінниці, Черкас, Канева, Остера та ін. Саме замки стають основою для зростання міст, що швидко перетворювалися на ремісничо-торгівельні центри. Оточені ровами з водою, захищені частоколами, високими дерево-земляними стінами, городища нерідко ставали під час пожеж єдиним притулком для населення. Проте, забудовані вони були спорудами, що мали тривалий час дерев'яні стіни і башти, а інколи і дерев'яні мостові, а це представляло небезпечну у пожежному відношенні місцину. Необережність поводження з вогнем, погане улаштування пічного опалення, підпал з помсти, влаштовані зовнішнім ворогом пожежі вели до катастрофічного знищення значної частини забудови.

Приміром, Вінницький замок був зведений 1363 року на пагорбі, нижче якого річка Віничка впадає в Буг. Замок був оточений ровом. В'їзд – крізь оборонну башту над воротьми і підвісний міст. Стіни з вежами мали в плані прямокутник 50х70 м, побудовані із *«дерева соснового отесаного»*, обмазані із зовнішнього боку товстим шаром глини для захисту від вогню. З боку двору вздовж стін тяглися сараї, де складали різні припаси для оборони й ховалося саме населення. Тут же стояли дерев'яні корита з водою й відрами на випадок пожежі. Запаси води брали з розташованого поруч колодязя, а ще був підземний хід до річки. У центрі двору стояла церква, поруч – службові та господарські споруди. Вдень на стінах

ходила сторожа, вночі – «кликуни», які в разі пожежі чи нападу ворогів били на сполох. Збудований з горючого матеріалу замок неодноразово руйнували. В період 1400-1569 років на замок нападали 30 разів, а 1431-го він був повністю спалений татарським військом.

Упродовж 1549-1552 років споруджують новий Черкаський замок, як резиденція місцевих старостів, що розташовувався безпосередньо на порубіжжі зі степом. Він першим сприймав удари кримців у районі лісостепового Подніпров'я. Згідно з інспекторською люстрацією 1552 року, для забезпечення протидії стихії вогню у замку зберігали набір інструменту та інвентарю: заступи, вила, гаки, пилки та оббиті залізом дерев'яні відра. Дерев'яний литовський замок на Дзелень горі проіснував 80 років і припинив своє існування 1637 року. Тоді місто разом із фортецею було спалене загоном поляків на чолі з коронним гетьманом С.Конецпольським в ході придушення козацького повстання під проводом Павла Бута (Павлюка).

Черкаський замок (реконструкція)

Набіги кочівників. Після відокремлення Кримського ханства та внаслідок його експансії Османською імперією у 1475 році, почалися регулярні напади кримців і ногайців на українські землі. Інколи ці напади закінчувалися цілковитим руйнуванням міст і сіл, розоренням місцевого населення, взяттям його в ясир (полон). Зокрема, у вересні 1482-го військо кримського хана Менґлі I Ґерая вдерлося на Київщину, штурмом захопило й зруйнувало Київ: *«град взя... і огнєм сожже, полону бесчіслєнно взя…». «А зємлю Києвскую учінітє пусту…»*, – писав літописець, кажучи про захоплення та спустошення (аж до Житомира) 11-ти порубіжних міст [29].

Відходячи з Києва ординці спалили князівський замок, місто та передмістя, розграбували Печерський, Михайлівський монастирі і Софійський собор, взяли велику кількість полонених. За підрахунками дослідників, протягом другої половини XV-XVI ст. сталося 110 татаро-турецьких нападів, після яких демографічні втрати склали 573 тис. бранців. Тільки за 1450-1556 роки у результаті набігів ординців майже кожне третє село було спалене або стало розореним і безлюдним. У найскрутнішому становищі перебували райони Побужжя, Придніпров'я та Лівобережжя [30].

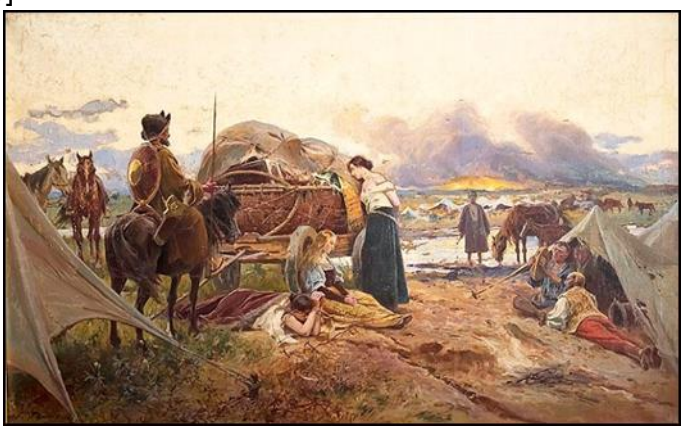

Тадеуш Попель. Бранки. 1896 р. На світлині: спалюючи село кочівники димом та вогнем сповіщали інші загони про забраний ясир

Самоврядування за магдебурзьким правом. Усвідомлена протидія вогню пасивним захистом починалася з розвитком містобудування як центру економічної діяльності та суспільного життя людей, осередку ремесла, торгівлі, промисловості та господарського обміну. Зведення стін навколо поселень багато в чому забезпечило захист населення від вторгнення ворога, дало поштовх до створення протипожежних заходів. Особливу зацікавленість протидії вогню стали проявляти міські громади у часи отримання грамот від королів на самоврядування за магдебурзьким (німецьким) правом, коли міське населення звільнялося від юрисдикції урядової адміністрації (феодалів, воєвод, намісників), і яке поширилося на українські міста із середини XIV ст. (Володимир –

1324 р., Львів – 1356 р., Галич – 1367 р., Белз – 1377 р., Теребовля – 1389 р., Кам'янець-Подільський – 1432 р., Луцьк – 1432 р., Мукачеве – 1445 р., Київ – 1494 р., Брацлав – 1497 р. та ін.). До початку XVIII ст. 228 українських міст користувалися місцевим самоврядуванням.

«Магдебурзьке право» – одна з найбільш відомих систем міського права, що склалася в XIII ст. в місті Магдебург як феодальне міське право, згідно з яким економічна діяльність, майнові права, суспільно-політичне життя та стан городян регулювалися власною системою юридичних норм, що відповідало ролі міст як центрів виробництва та грошово-товарного обміну. Джерела магдебурзького права – «Саксонське зерцало» (збірка німецького феодального права) та статут міста Магдебурга – зазвичай визначали організацію ремісничого виробництва, торгівлі, порядок обрання та діяльності міського самоврядування, цехових об'єднань ремісників та купецтва. У XIII-XVIII ст. поширилося у Польщі та Великому князівстві Литовському разом із німецькими колоністами.

Експонат Львівського історичного музею – Кодекс «Право міське Магдебурзьке», 1581 р.

У Польщі магдебурзьке право активно запроваджував Казимир III Великий. Жителі міст, які отримували магдебурзьке право, звільнялися від феодальних повинностей, суду та влади воєвод, старостів та ін. державних чиновників. На основі магдебурзького права у місті створювався виборний орган самоврядування – магістрат. З введенням магдебурзького права скасовувалася дія місцевого права, проте допускалося застосування місцевих звичаїв, якщо норми, необхідні для вирішення спору, були передбачені цим правом [31].

«Вогняний порядок». Юрисдикція «Магдебурзького права» передбачала заходи протистояння у разі пожежі, серед яких: зводити споруди з вогнетривкого матеріалу і якомога менше накопичувати горючого матеріалу, наказами щодо обережного поводження з вогнем, своєчасного чищення димарів, утримування пожежного оснащення та функціонування пожежно-сторожової охорони із запровадженням пожежної повинності для населення тощо. А щоб люди знали, *«чого повинні остерігатися і як від вогню слід захищатися, потрібно про все це їх сповіщати, щоб ніхто незнанням не оправдовувався»* – наголошувалося у них [32]. Одним із авторів, ідеї якого лягли в основу «вогневого порядку» – збірок обов’язкових постанов з протипожежного захисту, вважають польського державного та релігійного діяча Анджея Фрич Моджевського. Правила «Про уникнення пожеж та їх гасіння», опубліковані ним 1551 року, значно вплинули на розвиток протипожежного захисту в українських містах за часів Речі Посполитої.

На етапах розвитку людського суспільства в українських землях провадилися організаційні заходи протистояння руйнівній сили стихії вогню. Успішність визначалася багатьма складовими, одна з яких – своєчасне сповіщення. «Третій Статуту короля Зиґмунда Августа – Наука і захист під час пожеж» від **1616** року наголошував, що міська рада приймає рішення за яким все місто поділялось на дільниці зі старшим на чолі. У статуті вказувалося: *«…насамперед потрібно, щоб була пильна сторожа на ратуші, особливо вночі, яка могла би бачити ціле місто. Якщо вогонь десь появиться, то щоб вежевий сторож міг показати, де горить»*, вивісивши вдень прапор в той бік де горить. *«А якщо вночі, то ліхтар, з тим щоб люди як вдень, так і вночі ті знаки помічали і до гасіння вогню поспішали»* [33].

За стародавніми європейськими канонами градобудування в містах, що мали Магдебурзьке право, головною площею ставала площа Ринок зі спорудженою на ній ратушою. Кожний бік площі Ринок щільно забудовували будинками, які за міркуваннями безпеки не могли бути вищими двох, а пізніше трьох поверхів і не ширшими трьох-чотирьох

вікон. Будівля ратуші була не тільки органом самоврядування і окрасою міста, але й сторожовою вежею, найвищим пунктом міста, з якої велися постійні спостереження чи не наближається до міста ворог або не спалахнула десь пожежа. Служба ратушних сторожів провадилася цілодобово. Спочатку ратуші будували з дерева, з часом робили мурованими.

Ратуша Кам'янця-Подільського. Фото 1920-х рр.

Ратуша у Львові 1848 року. Літографія Йозефа Ріделя

На території сучасної України налічується близько п'яти десятків міських ратуш, що збереглися до цього часу. Перші ратуші з'явилися в XIV ст., в основному у західних місцевостях. Найстарішою будівлею є ратуша в Кам'янці-Подільському (Хмельниччина), вона пам'ятка архітектури XV-XIX ст. Найвищою ратушою вважають будівлю у Львові, висота якої дорівнює 65 м. Зранку 2 листопада 1848 року під час революційних подій центр Львова обстріляла австрійська артилерія й ратуша була сильно ушкоджена пожежею. Зазвичай, там розташовували магістрат, суд, архів, скарбницю, склади, інколи – крамниці та в'язницю.

Нічна варта

Сполох

Знаряддя протидії вогню

Саме магістрат відав адміністративною, господарською, фінансовою, судовою, поліцейською та пожежною справами. Для збереження міст *«від вогню і від всілякого злодійства від кожної дільниці міської території почергово виставлялися мешканці на нічне чергування»*. Вартова служба виставлялася на кожну вулицю. Озброєна алебардами, деркачами або дзвониками, нічна сторожа гучними голосами закликала міщан виявляти обережність при поводженні з вогнем, гасити перед сном печі та свічки *(«Агов, добрі люди! Гасіть вогонь! Подбайте про вогнища та свічки. Бережіть нужденних, моліться за померлих»*). Вночі вони особливу увагу звертали на появу підозрілого вогню. У цей час доби міщанам не дозволялося безцільно ходити по місту, були заборонені вечорниці та вуличні ігрища.

Гасіння пожежі на основі «вогняного порядку». Гравюра XVI ст.

Організація дій на угамування «червоного півня» у житлових кварталах за німецькою традицією оформлялися ухвалами влади як «вогневий порядок», в основу якого були покладені способи та засоби громадського (колективного) гасіння пожеж. Пожежні пости виставляли на найвищих будівлях – ратуші магістрату або дзвіницях церков, з яких у разі пожежі сповіщали про лихо і вказували напрямок, де це сталося. У разі тривоги люди поспішали до місця пожежі, хто з драбиною або сокирою, хто із відрами або доставляли бочки з водою. За наказом представника магістрату вони поливали вогнище водою із відер – ставши живим ланцюгом, за наявності використовували примітивні ручні насоси, розбирали палаючі будівлі, захищаючи сусідні споруди, рятували людей і майно.

Поруч з міською сторожею у XV-XVII ст. у найбільших містах Волині, Поділля, Київщини та Брацлавщини існувала служба замкових кликунів. Сторожу наймав староста. До середини 1540-х років її утримували за рахунок доходів від корчми міста («с корчомних пенезей»). Надалі утримання сторожі стало обов'язком місцевого населення, яке сплачувало задля цього спеціальний податок, іменований «кліковщина» або «сторожовщизна» (два ґроші з кожного дому раз на рік). Із появою найманих загонів у замку до сторожової служби підключилися і рядові піхотинці. Виконання ними такої служби здійснювалося *«за тот даток, котрий з скарбу государського берут»*.

Луцький кахель з грізним зображенням кликуна – один з перших наочних агітаційних протипожежних матеріалів

За привілеєм польського короля Сигізмунда І, виданим Києву 1514 року, мешканці міста повинні були виставляти на Київському замку кликунів, щоб *«вночи стеречи и кликати, подле стародавного обичая».* За описом 1552 року, в замку несли службу 12 вартових, *«вдень у брами стоячи, а в ночі по бланках ходячи і кличучи»*. Зокрема, на оплату двох стражників у Воєводських воріт київський магістрат виділяв по 360 ґрошів на рік. В Луцьку перша згадка про службу кликунів датована 1545 роком, коли проводили ревізію замку. Вночі вони стояли на варті і пильнували за безпекою з веж замку, мали постійно перегукуватися між собою та бити на сполох у разі пожежі чи наступу ворога [34]. Окрім зброї, носили при собі сурми та деркачі. З ревізії Луцького замку відомо, що замкову сторожу забезпечували дві людини, а міську – чотири. Нині кликуни стали неофіційними символами Луцька, а від 6 березня 2021 року у місті навіть започаткували «День кликуна».

З розвитком цехових організацій, їх зобов'язували брати участь у гасінні пожеж, оскільки вони використовували у повсякденній роботі для боротьби з вогнем ефективне знаряддя. Зокрема, ковалі, котлярі, колісники, мулярі і теслі повинні були розтягати дахи та рубати стіни палаючих будівель. Цехи купців, кравців, пекарів, пивоварів мали доставляти коней для підвезення бочками води. Римарі, сідлярі, бондарі відрами заливали вогонь, слюсарі обслуговували насоси, а кушніри виносили майно з палаючих помешкань, яке оберігали від

злодіїв цирульники та золотарі. Усіма цими роботами керували визначені магістратом особи, згодом обрані громадою брандмейстери. І в цехових статутах, якими регламентувалася виробнича та громадська діяльність ремісників, містилися певні обов'язки щодо їх опіки безпекою міста, утримання пожежних обозів у цехових дворах. Відповідальність за керівництво діями членів цехових товариств лягала особисто на цехмістрів. У випадку ухилення від пожежної повинності порушників наказували: *«... а кого з цехового на пожежі не буде, крім серйозних на те причин, такого нещадно карати»* [35].

Робота з насосом цехових вогнеборців

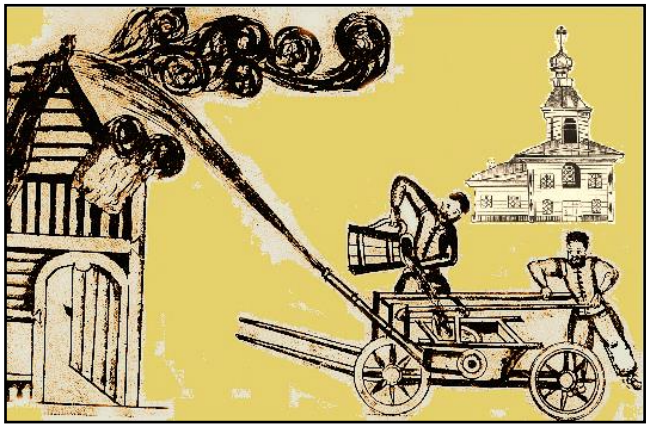

Труднощі з приборканням вогненної стихії змушували владу дбати про забезпеченість міст пожежним оснащенням і набуття його власниками будинків. В описах майна Київського замку згадується потрібне для його захисту від пожеж оснащення: сокири, лопати, вила, гаки, шкіряні відра, діжки для води. За правилами кожен житель повинен був здати в громадський фонд відро або інший інструмент (мотузку, гак, драбину).

Ефект гасіння пожеж за допомогою пожежних насосів поршневого типу не залишився без уваги й населення території сучасних українських земель, які мали торговельні відносини з країнами Західної Європи, а тому почали ввозити їх та використовувати для гасіння пожеж. Придбанні пожежні насоси використовували для захисту замкових споруд, палаців, частин міст, де згідно з «вогняним порядком» для роботи з ними залучали підготовлених людей. Пожежні насоси коштували не дешево, а практика використання свідчила, що за ними потрібний був постійний догляд, щоб у потрібний момент не було відмови у роботі. Тому виникала необхідність призначати відповідальних осіб: вони забезпечували догляд та організацію роботи з цими насосами під час ліквідації пожеж.

За часів, коли в містах керувалися засадами, сформованими «Магдебурзьким правом», існувала система покарань та нагород за активну участь городян у гасінні пожеж. Зокрема, там повідомлялося, *«хто перший доставляв воду отримував грошову винагороду; натомість тим, хто тікав з місця події, загрожувало ув'язнення»*. Згідно з тими ухвалами, під загрозою штрафу до вогню повинні були якомога швидше прибувати в першу чергу водовози та власники лазень. У книзі прибутків і витрат міста Львова за участь у ліквідації пожежі, що сталася 10 березня 1423 року, городянину Янушу Цепнеру було заплачено один фертон (вагова одиниця дорівнювала 1/4 гривні або 12 ґрошів) за те, *«що був першим при доставці води на гасіння пожежі домівки Генріха Кушніра»* [36].

У документах часів Магдебургії серед профілактичних заходів наголошували і на правильному влаштуванню печей, як можливих причин пожежі: *«щоб іскри сусідові збитків не завдавали»* у будівлях та пічних лазнях, на відповідний стан осередків вогнища (коминів), особливо у пекарів, ковалів та пивоварів.

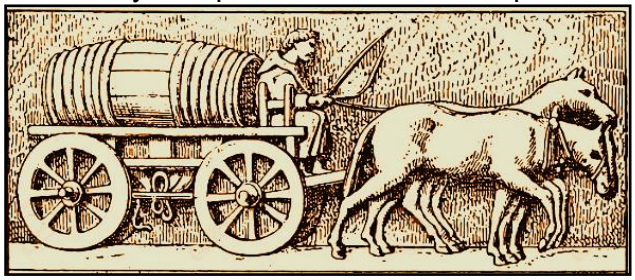

Водовоз. Гравюра XVI ст.

Згаданий Статут від 1616 року зазначав: безпека від пожеж досягалася роботою комісії від магістрату для ревізії стану димарів і покарання тих, хто зневажає вимогу періодично їх чистити і належно утримувати. У Львові, раз на квартал комісія, очолювана

радником магістрату, до складу якої входив і коменар, проводила ревізію будинків. Констатувалося, що димоходи потрібно чистити раз на два тижні, або принаймні – раз на місяць. Якщо в димоході від сажі спалахував вогонь, то залежно від наслідків господаря слід штрафувати або заарештовувати. Ніс відповідальність і сажотрус.

Дверцята пічного каналу з зображенням сажотруса, як пам'ятка про своєчасне його обслуговування

Пожежне судочинство. Суд, залежно від правового статусу сторін, предмета суперечки, а також від часу, коли стався злочин, мав багато засобів впливу, серед яких такий вид судочинства, як «гайний викладний» – розглядав цивільні і кримінальні справи, та «гайний гарячий». Останній розглядав кримінальні справи, коли людину затримували на місці злочину, наприклад, підпалу.

У литовсько-польський період на українських землях запобіжні заходи від пожеж набувають характеру законів з передбаченою системою покарань порушників. Виразником цих законодавчих актів став Литовський статут 1588 року [37]. Зокрема, у разі навмисного підпалу лісу чи гаю, з метою завдати шкоди сусідові чи королівському господарству, винний мав сплатити всі завдані ним збитки. Приватну власність під час пожеж також захищав закон. Згідно зі статтею 28 розділу 14, розкрадачів притягували до кримінальної відповідальності. Однак, якщо людина врятувала з вогню майно погорільця, то той, кому належало це майно, мав сплатити рятувальнику половину вартості врятованих речей.

Винні у спалюванні млинів чи будівель виробництва мали заплатити штраф, а також відшкодувати завдані збитки, або відновити знищене підприємство. Найбільш суворо Статут ставився до паліїв у населених пунктах. Якщо злочинця спіймали на місті злочину або його вину довели свідки, він був приречений на смерть. Жорстокість покарання за підпал пояснювалася не лише суворими реаліями тогочасного життя, а й тими обставинами, що підпал у поселеннях з дерев'яною забудовою означав у більшості випадків повне їхнє знищення і приречення населення на злидні, а подекуди й до втрати життя. Ситуація з підпалами настільки сильно турбувала владу, що в Литовському Статуті з'являється стаття про покарання винних у погрозі зробити підпал. У цьому випадку той, проти кого прозвучала погроза, повинен був протягом 10 тижнів звернутися з позовом до суду. На обвинуваченого накладали ув'язнення або штраф.

Загалом упродовж XIV-XVI ст. на українських землях нагляд за дотриманням протипожежних заходів у містах покладали на місцеву адміністрацію – старосту, воєводу, війта. Правову базу пожежної охорони доповнювали королівські укази щодо обережного поводження з вогнем, функціонування пожежно-сторожової охорони та впровадження пожежної повинності. Зокрема, саме звідси до правового поля увійшов обов'язок цехових організацій брати активну участь у гасінні пожеж під особисту відповідальність кожного її члена. Формується система штрафних санкцій за порушення правил пожежної безпеки. Приміром, з прийняттям «темного закону» 1494 року, який забороняв нічне освітлення оселі, київський воєвода брав штраф 12 кіп грошей (1 копа – 75 польських грошів).

Пожежна справа в кінці епохи середньовіччя. Перші згадки про козаків на території України належать до 1489-1492 років, коли йдеться про населення центральної України, яке відправляли на різні промисли. До середини XVI ст. польський уряд вважав козацтво породженням кочового татарського світу, а українське козацтво, на його думку, рекрутувалося із втікачів, яких *«не задовольняло мирне життя та хліборобська праця»*. За словами коронного гетьмана Я.Замойського *«туди прямували не від любові до Батьківщини,*

а заради здобичі». Реформа короля польського та великого князя литовського Стефана Баторія 1578 року з судом та майновим захистом узаконила козацтво. До цих змін невгамовні козаки добре хазяйнували у сусідніх державах. У квітні 1590 року запорозькі козаки напали на Московію, спалили Воронеж. Матеріальні втрати міщан оцінені значною на той час сумою у 40 тис. руб.

У 1605-1618 роках від козацьких нападів потерпали Московія, білоруські землі, окуповані московськими військами Чернігівщина та Сіверщина, заплативши за це розоренням та спаленими маєтками, знищеним урожаєм, сплюндрованими поселеннями. Опір населення призводили до значних спустошень, двічі московіти спалювали Ромни. Влітку 1633-го знищено Батурин, у листопаді спустошено Полтаву, розорено Борзну. У Львівському літописі 1638-го року проти культурного й релігійного протистоянь повідомлялося: *«А на Україні козаки бунтували й ляхам непослух чинили, німців, як мух били, міста запалювали, монахів з костелами палили...».*

Національно-визвольна війна 1648-1657 років, що вибухнула на українських землях, мала на меті визволення українського народу з-під панування Речі Посполитої. Магнатське свавілля польської влади тоді зачепило багатьох. За Богдана Хмельницького продовжувало діяти і далі поширювалося Магдебурзьке право в містах, міщани мали свій особливий устрій і самоврядування. На визволених від Речі Посполитої територіях було ліквідовано польське судочинство, замість нього використовували юридичні норми звичаєвого та козацького права, Литовські статути, які захищали інтереси української шляхти та козацької старшини. Було також скасовано суворі покарання за протиправні дії проти королівської влади і магнатів, католицького духовенства. Встановлено покарання за зраду українського народу, за відмову надати допомогу в бою, непокору та шкоду козацькій старшині. Правовий характер відносин в Україні визначали гетьманські і полковницькі універсали, рішення козацьких рад.

Постійні битви, свавілля поляків та литовців, набіги татар і турків, а також війна із шведами призвели до розорення й спустошення багатьох українських поселень. Під час Північної війни війська шведського короля Карла XII та протектора Гетьманської України (1708-1718 рр.) протягом 1708 року жорстоко мстилися населеним пунктам, які їх не підтримували, піддавши вогню Веприк, Лохвицю (частково), Краснокутськ, Ковалівку, Рашівку, Опішню, Смілу. 2 листопада 1708 року московське військо розорило та спалило гетьманську столицю Батурин. Камергер Карла XII Густав Адлерфельд занотував у своєму щоденнику: *«Перебили і старих і малих, не оглядаючись на стать та вік. Взяли сорок гармат. Спалили місто і 30 млинів, що стояли на річці Сейм. Все пограбували»* [38]. Українська козацька держава проіснувала понад 100 років і була знищена у 1764-му царським урядом.

Укази щодо дотримання правил пожежної безпеки більш широко почали регламентуватися у XVII-XVIII ст. Саме в цей період правові документи з питань пожежної безпеки спрямовані на зниження можливості виникнення пожеж від умисних злочинних дій. Удосконалення йшло за трьома основними напрямами: охорона життя людей та нерухомого майна, протипожежний захист угідь, забезпечення порядку та захист власності під час ліквідації пожежі.

Знаковими подіями у сфері забезпечення пожежної безпеки ознаменувався кінець епохи середньовіччя. Для боротьби з пожежами на допомогу жителям стали виділяти регулярні війська. Приміром, згідно з оприлюдненим наказом від травня 1711 року військовий гарнізон Києва отримав лопати, відра, гаки, сокири, а пізніше ручні насоси, з якими солдати мали прибувати на пожежі. Керівництво гасінням пожеж покладалося на військових начальників. Вводять нічні варти. Наказувалося, *«щоб караульні вночі ходили вулицями з тріскачками…»*. Караул повинен мати дерев'яні «водоливні труби», відра, повстяні щити, драбини, сокири. Крім того, у «збірних» місцях зосереджували великі пожежні насоси, вітрила

та гаки. Владні укази й інструкції про протипожежні заходи друкували і розсилали у містах і селищах, зачитуючи їх для ознайомлення по парафіях [39].

За часів української Козацької держави – пожежна справа надалі розвивалася. Виходить низка інструкцій, що вимагали на випадок пожежі мати запаси води при ратушах, на базарах, біля кожної торгівельної комори. У разі невиконання вимоги винного притягували до відповідальності, а торгівельне підприємство опечатували. Робляться спроби розв'язати проблему спустошливих пожеж та швидкого розповсюдження вогню шляхом поширення вогнетривких покрівельних матеріалів. Деякі з указів мали радикальний характер. Зокрема, інструкція Гадяцької полкової канцелярії (Полтавщина) для міської гадяцької старшини від 1730 року вимагала: *«старшина разом з осавулами зробили об'їзд вулиць і в кого хати чи хліви соломою покриті, наказали ті солом'яні стріхи поскидати та на сторону позавозити».*

З метою захисту поселень від пожеж, що виникали внаслідок діяльності підприємств, виробничий процес яких вимагав використання вогню, ці підприємства в обов'язковому порядку виносили за межі населених пунктів. З власниками найбільш вогненебезпечних підписували договір про відшкодування збитків у разі поширення пожежі від них на міські будівлі. Як приклад, можна навести такий договір між сотенним отаманом міста Любеча (Чернігівщина) Данилом Каменецьким та бригадиром Милорадовичем від листопада 1781 року. Згідно з договором, Каменецький, який відкривав у місті винокурню, зобов'язувався: *«... якщо б від моєї винокурні сталася пожежа і від неї підданим його бригадира Любецьким постали збитки я зобов'язуюсь ті збитки задовольнити»* [40].

У підсумку бачимо, що з розвитком градобудування значною мірою стало формуватися протипожежне законодавство, особливо з наданням містам Магдебурзького права. Міські громади активно приділяли увагу щодо обережного поводження з вогнем, впровадження пожежної повинності та функціонування пожежно-сторожової охорони. Дії на ліквідацію стихії вогню оформлялися ухвалами влади як «вогневий порядок», в основу якого лягали способи та засоби колективного гасіння пожеж. Зокрема, саме звідси до правового поля увійшов обов'язок цехових організацій брати активну участь у гасінні пожеж під особисту відповідальність кожного її члена. Склалася певна система нагляду за протипожежним станом окремих господарств, у якій найнижчою наглядовою ланкою були адміністративні посади війтів, старшин, соцьких, а найвищою − провінційні воєводські канцелярії та комісарства. Однак через надмірну кількість різноманітних обов'язків та відсутність чітких інструкцій пожежний нагляд проводився вищезазначеними органами нерегулярно, а іноді місцева адміністрація взагалі не звертала уваги на дотримання протипожежних заходів.

IV. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ

З огляду минувшини. XVIIIст. характеризувалося остаточною втратою Україною політичної автономії і цілеспрямованої експансії з боку російського царату на українські землі. Після ліквідації Гетьманщини (1764р.) та автономного устрою Слобідської України (1765р.), а згодом й Кримського ханства − відпала потреба у Запорізькій Січі. Завершивши переможну війну проти Туреччини, в якій козаки продемонстрували зразки відваги й героїзму, в червні 1775 року московські вояки знищили Запорізьку Січ, захопивши військовий архів, клейноди, скарбницю та майно. Частину фортифікаційних споруд зруйнували, а будівлі спалили.

Внаслідок розділу Польщі у 1772-1795 роках українські землі були поділені між Австрійською (20%) та Російською імперіями. До останньої відійшла територія Правобережної України, де стали поширювати загальноімперські адміністративні органи та установи. На захоплених землях почали діяти намісницькі, а згодом губернські правління, царські судові органи тощо. Тобто, після запровадження 1781 року «Установлення про губернії» і створення нової судової системи (1840 р. скасовано дію Литовського статуту), припиняється дія артикулів магдебурзького права. Указом 1831 року ліквідували

магдебурзьке право на території українських земель, крім Києва (його скасували в 1834 р.) – що фактично розпочало перетворення європейських українських міст на типові провінційні поселення імперії.

Артур Ґроттґер. Біля розореного житла. 1863 р.

Хроніка пожеж. Архівні документи рясніють випадками значних пожеж, що відбувалися на теренах українських земель. 1680 року вщент згорає Новгород-Сіверський, 1691-го – Рівне, 1726-го – Любар, Снітків, Верба. Причому, останніх так сильно вразила пожежа, що громади звернулися про надання їм пільг та свобод для відродження. 23 травня 1748 року сталася масштабна пожежа у гетьманській столиці – Глухові, яка за лічені години знищила більшість міської забудови (ратушу, гетьманський двір, будинки канцелярій, комісій, генеральної старшини тощо) та зруйнувала велику кількість укріплень. Указом Сенату передбачалося вперше на українських землях за царату відбудувати місто за єдиним регулярним планом із прямими вулицями та провулками. У донесенні глухівський сотник Дем'ян Турянський наголошував про покарання жителів, які не прибули на гасіння пожежі у липні 1752 року. Пожежі з великими збитками відбувалися у Ніжині (1755, 1756, 1757 рр.) [41].

Згадуються неодноразові руйнівні пожежі в Кролевці (1727 та 1831 рр.), Луцьку (1781 р., 15 березня і 2 червня 1848 р.), коли з попелом пішла значна частина цих міст. За поганий стан пожежної охорони та неналежну організацію гасіння червневої пожежі 1848 року луцький городничий був знятий з посади і притягнутий до відповідальності. 9 липня 1811 року з приводу необережного поводження з вогнем сталася велика пожежа у Києві. Через вузькість і захаращеність подільських вуличок охочі не змогли вчасно локалізувати пожежу і вона швидко охопила більшу частину. Суха, спекотна погода сприяла інтенсивному горінню дерев'яної забудови. Постраждали навіть кам'яні споруди (в них горіли дахи, двері, віконні рами, підлоги, меблі, майно).

Масштаб трагедії описав директор першої київської гімназії Яків Мишковський: *«Перед невгасимим вогнем не могла встояти жодна кам'яна будівля, ні склеп, ні церква, хоч і криті залізом і вимощені черепичиною… Протягом 16 годин поглинута надзвичайним полум'ям важлива частина Києва, відома під назвою Подолу. 1176 будинків, Духовна Академія з Братським монастирем, Грецький монастир, Флорівський жіночий монастир, 11 церков кам'яних та 4 дерев'яних парафіяльних, обидві пошти, Магістрат, Контрактовий будинок та запаси різного дерева та інших товарів на березі стали здобиччю вогню»* [42]. До пожежі 1811 року у Києві налічувалося 3672 будинків, з яких на Подолі налічувалося 2018. Переважна більшість їх складалася з хат, споруджених за українським способом з лозового плетіння, зовні і зсередини обмазаних глиною. Будиночки стояли низенькі, з маленькими підсліпуватими віконцями і дощатим дахом, а біля них криті соломою сараї. Тільки заможні купці й міщани володіли дерев'яними або кам'яними будинками.

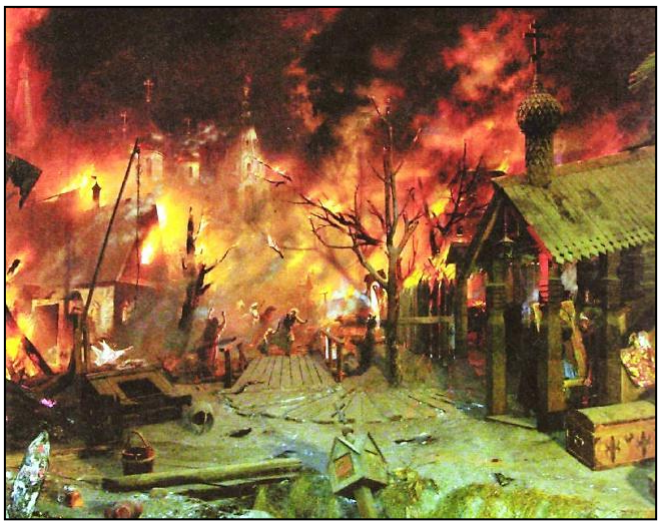

Велика київська пожежа 1811 року

Головна причина великої кількості пожеж у містах – побутова недбалість у поводженні з вогнем, безпланове будівництво дерев'яних споруд, нестача води, незнання правил запобігання пожежам та слабке технічне оснащення. Водопостачання міст переважно здійсню-вали з колодязів та річок – відрами і бочками.

Започаткування пожежних команд. Перші звістки про організацію пожежних команд на землях сучасної України з'являються ще з другої половини XVIII ст. Їх можна поділити на військові, приватні та виробничі. Найдавніший спомин датується **вереснем 1777** року – час створення пожежної команди на Шосткінському казенному пороховому заводі артилерійського відомства. Військові пожежні команди влаштовувалися у фортецях (Київ, Керч), які перебували у безпосередньому завідуванні комендантського штаб-офіцера цитаделі. Нижніх чинів призначали в ці команди на два роки з кріпосних військ [43].

Наявність приватних садиб та власного виробництва змушувала їх власників створювати умови аби захистити своє надбання. Зокрема, граф Франтішек Браницький 1782 року для захисту володінь у Любомлі на Волині зі своїх слуг створив приватну пожежну команду, яка виконувала обов'язки майже століття [44]. Серед приватних пожежних команд найбільш знаними були: графа Олексія Бобринського в Смілі (1838р.), графів Владислава та Олександра Браницьких в Білій Церкві (1864р.) та Ставищі (1872р.), князя Миколи Орлова в Чечельнику (1870-х), князя Миколи Лопухіна-Демідова в Корсуні (1880-х) та ін.

Визнаний знавець пожежної справи граф Олександр Шереметьєв в Україні мав свої садиби на Харківщині, Чернігівщині, а також, у селі Тиманівка Тульчинського району на Вінниччині. Як меценат та любитель пожежної справи, він заснував та навчив тут зразкову пожежну команду, яка охороняла маєток графа, саме село і свої заводи – цегляний та пивоварний. В окремому приміщенні маєтку графа, ще у серпні 1920-го зберігалися: ручний пожежний насос, три парокінні бочки, п'ять однокінних бочок, 14 пожежних касок, пожежна лінійка, 8 багрів, ручна складна драбина, два піногони та інше оснащення [45].

У поселеннях, де існували винокурні та цукроварні, проти пожеж заготовляли пожежне оснащення, там створювали виробничі пожежні команди. Процеси одержання продукту вважали пожежонебезпечним. Приміром, на цукроварнях, отриманий з буряків цукровий сік випарювали у відкритих варницях на «голому» вогні. Вважається, що першу в Україні цукроварню спорудили 1822 року в селі Бучак (Черкащина), у 1831 році її знищила пожежа, а в 1832-му, замість неї, в сусідньому селі Трощин збудували нову. З моменту пуску першої мануфактури з переробки цукрових буряків до 1842 року, в України діяло 52 виробництва, а через шість років кількість цукрових підприємств збільшилося до 192. Переважно вони працювали на Київщині та Поділлі. 1848 року на українських підприємствах виробляли 81,2% цукру від загального його виробництва в усій імперії. Відомими виробничими пожежними командами значилися: в селі Балаклея Черкаського повіту Київської губ. (нині Черкаська обл.) з 1839 р.; в селі Муровані Курилівці Новоушицького повіту Подільської губ. (Винницька обл.) з 1842 р.; у селі Райгород Черкаського повіту Київської губ. (Черкаська обл.) з 1848 р.; у селі Верхнячка Уманського повіту Київської губ. (Черкаська обл.) з 1862 р. Цукрові виробництва торгового дому «І.Г.Харитоненко з сином» мали пожежні команди [46].

На підставі «Уставу благочиння або поліцейського». У XVIII-XIXст. відмічалося зростання суспільної свідомості щодо пожежної безпеки, використовується увесь досвід, накопичений у боротьбі з стихією, який створив новий виток у розбудові пожежної справи.

«З'їжджий дім». Гравюра XIX ст.

З впровадженням адміністративного поділу земель на губернії та повіти у **квітні 1782** року оприлюднений «Устав благочиння або поліцейський», на підставі якого визначалися завдання поліції – *«загальний порядок збережений був у всіх видах»* і щоб у всім *«благочиння й ґречність»* зберігалося. Для виконання цих завдань поліція наділялася досить широкими повноваженнями, серед яких й питання організації гасіння пожеж. На місцях питаннями громадського порідку займалася поліційна адміністрація – «Управа благочиння». У великих містах призначали поліцмейстера, в інших – городничого, які здійснювали загальне поліцейське управління, у тому числі відповідали за пожежну безпеку. Гасіння пожеж покладалося на поліцейських чиновників, які використовували пожежні обози, оснащені насосами, відповідним інструментом, інвентарем тощо, котрі знаходилися на «з'їжджих дворах» [47] з залученням населення.

Губернські й інші великі міста поділяли на частини, а частини на квартали. На чолі кожної частини перебувала поліцейська канцелярія, що йменувалася «з'їжджий дім» або частина. У штаті частини запроваджували посаду брандмейстера або вогняного майстра, що відповідав за стан і справність пожежного оснащення, а в кожному кварталі – сажотруса. В інших містах сенатським указом від 1799 року вимагалося: в міській поліції мав бути відповідальний з поліцейських для підтримки в готовності і чистоті пожежних інструментів, які повинні зберігатися у доступному місці.

Починаючи з травня 1782 року, впровадили «Примірне положення вогнегасних знарядь по частинах та кварталах міста». Зокрема, для Києва затвердженим штатом передбачалося мати для однієї частини міста наступне пожежне оснащення: великий та середній ручний насоси (тоді вони називалися «заливними трубами») із чанами або бочками для води, великі та малі гаки, вили, повстяні щити, швабри. Великий насос перевозили троє коней та обслуговували 24 робітники, 20 водоносів, 4 бочки та 10 сокирників. Середній насос доставляли двоє коней, а обслуговували 12 робітників, 10 водоносів та 3 бочки.

Окремим штатом для кожного кварталу передбачали малий ручний насос (перевозили його конем на візку), який обслуговували та переносили до місця використання четверо робітників і стільки ж водоносів. Разом на 29 кварталів міста передбачалося притягнення 636 городян та 120 коней. Положенням пропонувалося, що *«замість обивательських і найманих від підрядника коней купити казенних і передати їх поліцейському управлінню»*. Витрати на придбання та утримання пожежного оснащення брали з міського бюджету, тобто за рахунок податків з жителів [48].

Стосовно оплати, то тільки брандмейстеру забезпечували платню від держави у 100 руб. на рік. Практично ж він поєднував у своїй діяльності функції своєрідного пожежного нагляду (але без права застосовувати санкції) та охоронця пожежного оснащення. Основним обов'язком «вогняного майстра» був контроль за чистотою та справним станом пожежного оснащення, усунення його поломок, лагодження, а також своєчасне доставлення в належній кількості до місця пожежі. Подальша ж його діяльність на пожежі зводилася лише до нагляду

за цілістю насосів, інструменту та інвентарю, яким під керівництвом поліції працювали обиватели, що збіглися на пожежу. Навіть збирати людей для гасіння пожежі ставилося в обов'язки поліції, а не «пожежному чину». Під час гасіння пожежі брандмейстер мав виконувати всі розпорядження поліцейського начальника частини чи міста. Вважалося, що пожежі не лише завдавали шкоди містянам, вони сприяли активній діяльності злочинців. Отож рішенням генерал-губернатора Київського намісництва ліквідація надзвичайних ситуацій покладалася винятково на поліцію.

Пожежі насоси ручної дії кінця XVIII – початку XIX ст.

Ця монополізація накладала особливе ставлення її керівників до пожежної справи, бо саме поліція вирішувала питання боротьби з пожежами, забезпечуючи благоустрій міста. Очевидно, невгамовність натури поліцейського керівництва виявлялася у прагненні особисто керувати гасінням пожежі, про що згадували сучасники. У будь-який час дня і ночі в них напоготові стояли запряжені дрожки з парою спритних коней. Щойно отримавши звістку про пожежу, поліцмейстер на шаленій швидкості гнав міськими вулицями неодмінно бажаючи опинитися на місці події раніше за інших очільників та пожежного обозу. На пожежі, оточений полум'ям і задушливим димом, було чути «грім» наказів, що віддавалися вогнеборцям з нагайкою в руках, спонукаючи неповоротких і лінивих до дії в боротьбі з руйнівною стихією: *«Качай! Ламай! Не розмовляй!».* І на місці пожежі залишалися попіл і руїни будинків, що димилися, над якими скорботно горювали погорільці.

Швидка їзда була в моді у багатьох «великих» поліцейських начальників, про що писав Микола Лєсков в оповіданні «Померлий стан». Це вважали навіть необхідною ознакою «твердої влади» і прикладом для пожежників. Так їздили губернатори та поліцеймейстери – вони завжди дуже поспішали. Це надавало місту пожвавлення, коли кучер з багряним обличчям і витріщеними рачими очима несамовито хрипко кричав: *«Гей! Гей! Бережіться! Пади! Тримай правіше!»* не зважаючи на перехожих, не чекаючи, поки ті встигнуть очистити йому дорогу. Казали, що на душі таких християн чимало смертних гріхів.

До гасіння пожеж у містах як повинність залучали місцеве населення, для чого поліції пропонувалося заздалегідь розподілити всі будинки позначаючи на воротах кожного будинку той інструмент або інвентар з яким господар повинен з'явитися для гасіння пожежі: багор, відро, сокира, швабра тощо. Причому число людей для кожного будинку визначали за кількістю кімнат в будинку. Поліції доручалося дбати про влаштування колодязів (викопати у кожному дворі по одному колодязю, а де двір вузький – на вулиці), ставків та інших джерел водопостачання. Вказувалося про проведення обліку водовозів та безкоштовне підвезення води, заохочення команд обивателів грошовими сумами, хто раніше за інших прибуде до місця пожежі. Правила забороняли опалення лазень і хат улітку без гострої потреби. Не дозволялося тримати вогонь у вечірній час. Ковалям і ремісникам, що використовували у своєму виробництві вогонь, приписувалося встановлювати майстерні подалі від житла.

Місцеві органи влади теж робили свій внесок у питання запобігання пожежам – вони забороняли будівництво будинків під стріхами (очеретом) та вимагали дотримання відстані між спорудами. Приміром, 1786 року віце-губернатор наказав Кременчуцькому міському голові: *«щоб ні в кого ніяка будова під соломою або комишом аж ніяк не залишалася, а скрізь покрита була тисом або дранню».* Також заборонялося завалювати чимось проходи та проїзди, але це мало допомагало у питаннях профілактики пожеж. Вони траплялися практично щороку, завдаючи

великої шкоди, зокрема, Кременчуку та його мешканцям. Дійшло до того, що 1789 року від пожежі згорів дерев'яний палац, збудований до приїзду царської особи до Кременчука [49].

У 1809 році видано правила, згідно з якими дерев'яні будівлі з пічним опаленням слід було зводити на відстані не менше 12 сажнів (25 м) одна від одної. Будівництво дерев'яних двоповерхових будинків заборонялося. Другий поверх допускалося робити з дерева тільки в тому випадку, якщо перший поверх був кам'яним. 27 жовтня 1830 року оприлюднені правила про сільське будівництво, де ширина вулиць встановлювалася в 20 сажнів. Селянські двори повинні були перебувати на відстані від 4 до 6 сажнів, залежно від величини двору. Двори об'єднували в гнізда від 2 до 8, залежно від місцевих умов. Гнізда між собою поділяли провулком або проїздом шириною в 6 сажнів. Ці та інші заходи із забезпечення пожежної безпеки, накопичений досвід будівництва були використані у виданому 1832 року «Будівельному уставі» [50]. 1837 року канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора довела до поліцейського управління циркуляр «Про відкриття в містах цеху сажотрусів з метою запобігання пожежам».

Однією з умов безпечного проживання населення у містах було здійснення будівельної справи, яка покладалася теж на поліцію. До початку XIXст. поліцейські обов'язки з будівельної частини ділили на кілька категорій: розгляд та затвердження планів будівель, спостереження за їх зведенням, нагляд за застосуванням та здійсненням будівельних заходів, передбачених з метою припинення пожеж та попередження повеней, відведенням місць під будівництво, складанням проектів планів міста, розташування вулиць, площ, ринків, будинків та ін. Для реалізації такої діяльності засновували спеціальні міські будівельні комісії. 1845 року указом затверджено нове «Положення про покарання кримінальних та виправних», де у главі X вимагалося карати архітекторів, які *«влаштують що-небудь у суперечність правилам про запобігання від пожеж»* під час будівництва, штрафу або аж до заборони займатися будівництвом. Передбачено штрафи для пічників, власників будинків, сажотрусів та інших осіб за порушення протипожежних правил.

Цікавим був порядок розслідування причин пожеж. Для цього після ліквідації пожежі місцева поліція зобов'язувалася негайно дослідити причини його виникнення і про все, що сталося, донести губернському начальству із зазначенням наслідків. При цьому про пожежі в церквах, у монастирях та в будівлях духовного відомства – доповідали по начальству, а у військах – самому цареві. Система каральних заходів за порушення та упущення, що призводили до виникнення пожежі, зазначалося: *«Хто вчинить пожежу ненавмисно»* – звільняється від покарання та відповідальності. *«Якщо це сталося з необережності»* – зобов'язаний відшкодувати збитки власнику згорілого майна і підлягав покаранню владою суду.

Приділяли увагу розшуку паліїв. Зокрема, передбачалося: *«Хто відкриє запальника, той зобов'язаний, по можливості, затримавши його, представити місцевому поліцейському начальству; а якщо затримати його буде неможливо: то повідомити про нього... поліцію...».* Кара за підпал вельми сувора – *«Викриті в навмисному запалюванні або у крадіжці під час пожежі, за підсумками розслідування, підлягав кримінальному суду та покаранню по всій строгості законів»*.

Для збереження поселень *«від вогню і від всілякого злодійства»* призначалася сторожа. У «Примірному штаті встановленим по губерніях градським поліціям» від 1799 року вказувалося, що *«нахтвахтерів або нічних сторожів наряджати за розпорядженням поліції з таттешніх обивателів без всякої надмірності і обтяження таких...».* По містах сторожів виставляли домовласники по одному від кожних десяти дворів. Вони безперервно несли службу, а в нічний час проти злодіїв вдавалися до замикання вулиць загородженнями (закиданими рогатками). Влітку до биття ранкової зорі з 11-ї пополудні і до 5-ї години опівночі вулиці перекривалися посередині рогатками так, щоб у разі пожежі ніхто крізь них не міг пробігти. Наголошувалося, що проти злодіїв слід мати зброю, а на випадок пожеж – відра,

сокири, повстяні щити, драбини. За організацію нічної варти відповідали квартальні наглядачі. За недогляд чи недбайливість сторожів піддавали штрафуванню за окрему ніч. Якщо при цьому виявлялася підозра в навмисній провині, то такі піддавалися суду з покаранням за законом.

У кожному повіті (сільська місцевість) поліцейське управління доручалося земському суду, де засідав земський справник. Повітове поліцейське управління займалося вирішенням судових, поліційних та господарських справ. На підставі «Уставу благочиння» визначалися обов'язки поліції у сільській місцевості, серед яких й питання організації гасіння пожеж. Зокрема, у повіті справник був зобов'язаний: *«попереджати поширення «прилипливих» хвороб (чума, холера, віспа), вживати заходів щодо припинення падежу худоби, втихомирювати обурення населення, давати скривдженим заступництво, викорінювати збіговиська паліїв, злодіїв і втікачів, наглядати за мостами і дорогами…»*. Саме на земського справника покладали питання *«на дотримання встановлених правил обережності від пожеж та утримання в готовності засобів для припинення їх, посилення заходів проти поширення пожеж, особливо лісових, і проти повеней, …відповідність зведення нових будівель».*

Пожежний статут (1832 р.) містив вимоги мати в сільській місцевості вогнегасні інструменти і інвентар (кілька гаків, вил, бочок, драбин тощо), які слід зберігати у церкві чи інших зручних громадських місцях. Було визначено обов'язки сільської старшини з управління населенням у разі виникнення пожежі. Надалі у пожежному статуті 1857 року було розширено коло обов'язків сільської старшини у сфері забезпечення пожежної безпеки. Відтепер сільський старшина відповідав за справність пожежного оснащення та мав право вимагати від мешканців своєчасного його ремонту. Крім того, вказувалося про впровадження інновацій у галузі гасіння пожеж. Також визначено джерела фінансування утримання пожежних інструментів у сільській місцевості.

Пожежі, призводили до знедолення населення і щоб домовласники, користуючись безвихідним становищем погорільців, не підвищували ціни за надане житло, поліції наказували стежити за цим доти, доки «*вони своїми будинками не будуватимуться».* Також поліція зобов'язана була спостерігати, щоб після пожеж працівники не вимагали зайвої плати за виконані роботи, а підрядники не відступали від укладених із ними договорів. Винних карали.

Починаючи від 1803 року у губернських та інших містах при поліції було наказано заснувати особливу команду для утримання нічної сторожі, *«створивши її з солдатів, нездатних до фронтової служби».* Людей для них пропонували *«запозичувати особливо для поліції»* з штатних рот і команд (причому не тільки піших, а й драгунів), *«з жалуванням і утримуванням з міських доходів»*. По вулицях та площах у містах почали встановлювати будки, пофарбовані чорно-білими смугами з помаранчевими прорізами. Процес формування поліцейських команд отримав додатковий стимул **1811** року, коли штатні роти і команди були вилучені з підпорядкування місцевої адміністрації і передані до військового відомства як внутрішня варта для здійснення вартової та конвойної служби. У подальшому саме з цього підрозділу почали поставляти людей для надання допомоги з ліквідації пожеж. Пожежний статут ставив у прямий обов'язок підрозділам внутрішньої варти сприяти поліції у боротьбі з вогнем на регулярній основі.

Будочник на сторожі правопорядку
Малюнок з журналу «Глядач суспільного життя».1863р.

Нижніх чинів міської поліцейської команди зазвичай поділяли на дві категорії: розсильні або вартові, і сторожові. Перших з них розташовували при поліцейських частинах і становили хіба що мобільний резерв поліції. Вони висували

караули до присутніх місць, інших важливих міських будівель, а в разі будь-яких подій, зокрема, пожеж – направляли наряди брати участь у гасінні. Другі, градська стража або будочники – несли постійну службу при поліцейських смугастих будках, встановлених у найважливіших (в правоохоронному відношенні) місцях міста. На кожну будку зазвичай припадало по три стражника, які чергували позмінно. Приміром, відповідно до штатів Одеської поліції (1844 р.), в місті потрібно було мати 195 градських сторожів на 50 будок [51]. Вони повинні були запитувати нічних перехожих: «Хто йде?» Містяни мали відгукуватися словом «обиватели»; військові відповідали: «солдате!». Аби городяни були впевнені, що будочник не спить й вправно несе службу, він мав постукувати у чавунну дошку.

Градська стража припиняла порушення громадського порядку і стежила за дотриманням правил безпеки проти пожеж (не дозволяла розводити багаття, палити на вулиці тощо). З настанням сильних морозів вона контролювала в нічний час влаштування (за вказівкою поліції) на міських площах громадських вогнищ для обігріву кучерів, візників, вартових, безпритульних та інших осіб. Будочники затримували осіб, помічених в скоєнні протиправних проступків або запідозрені в намірі скоїти їх. Про цього персонажа ходила навіть приказка: *«Від Бога не втечеш, як і від будочника»*. У разі виникнення пожежі – він негайно повідомляв поліцію та пожежну команду. Причому вільні від чергування стражі повинні були якнайскоріше прибути на допомогу пожежній команді і брати участь у гасінні.

Найвідповідальніший час чергування – нічний. Ось поезія нічних звуків у письменника Юрія Смолича: *«Було тихо. Вулиця обабіч простиралася порожня з кінця в кінець. Один вогник блимав аж на перехресті. Там аж заходилося маленьке верескливе цуценятко. Далеко в центрі майдану глухий будочник Кіндратій, прозваний Будилом, несамовито калатав у розтріскане калатало. На пожежній вежі раптом зарипіло, загуло… Один по одному, з кашлем і харканням, полинули в темінь ночі повільні, утруднені, хворі удари. Північ!»* [52].

Поліцейське управління в частинах та кварталах міста здійснювали приватні пристави та квартальні наглядачі, на яких покладалося спостереження за громадським порядком шляхом контролю служби міського унтер-офіцера та підпорядкованих йому будочників. Водночас, до обов'язків квартальних наглядачів входили й обов'язки щодо пожежної безпеки на ввірених територіях. Приміром, кожен квартальний наглядач вів облік і контроль за всіма мешканцями кварталу, вимагав від власників будинків своєчасно доставляти йому відомості про новоприбулих мешканців і які вибувають з їх будинків, інформування про сумнівних осіб або людей, які прийшли в будинок зі злими намірами, звертав увагу на скупчення легкозаймистих та горючих матеріалів, виявляв паліїв тощо. У випадку пожежі наглядач разом з унтер-офіцером мав бути на місці події, вживаючи заходів щодо припинення вогню до прибуття пожежної команди і намагався врятувати мешканців будинку (сплячих, хворих, немічних і малолітніх) та їхнє майно, організувавши охорону проти його розкрадання.

Утворення професійної пожежної охорони. Однак вжиті владою заходи не давали бажаних результатів. Потрібні були навчені гасінню люди, об’єднані в професійні пожежні команди. З цього приводу царське МВС розробило й розіслало в губернії особливе положення для організації пожежної охорони в цих містах з урахуванням місцевих можливостей. Проте процес просувався мляво, поки в січні 1820 року не сталася пожежа в Полтаві, де згорів будинок цивільного губернатора *«від нестачі і несправності пожежного оснащення згоріли багато казенних справ і речей*». Це підштовхнуло до створення професійних пожежних команд у губернських й інших провінційних містах, що регламентувалося царським указом від **січня 1818** року [53], а також до будівництва пожежних депо спільно з поліцейськими дільницями. Було наказано вжити заходів до заснування у губернських містах майстерень для виготовлення пожежного оснащення, а також привчати користуватися пожежними помпами, інструментами нижніх чинів внутрішніх гарнізонних батальйонів.

В ньому підтверджувався факт поділу міст на частини зі «з'їжджими домами», у яких перебувала адміністрація поліції й підлегла їй пожежна команда. Для кожної частини було визнано точну чисельність пожежного обозу, насосів, інструментів і коней. Де б це не було, до штату поліції вводили посаду брандмейстера й двох учнів *«що знають лагодження та роботу з інструментами й машинами»*. Склад людей для пожежної команди не був постійним і заповнювався лише під час виникнення пожежі або навчань таким чином: фурманів (кучерів) – брали із службовців внутрішньої стражі, а пожежників – із солдат, що входили до внутрішніх гарнізонних батальйонів, в тому числі й інвалідних команд. Така практика існувала й у повітових містах. У випадках особливо руйнівних пожеж до їх гасіння залучали розквартировані поблизу регулярні армійські частини.

У Бессарабській області (нині це частина Одеської обл.) за штатом 1826 року було заведено мати пожежних служителів: в Ізмаїлі – 8, в Хотині та Рені – по 6, в Аккермані (нині Білгород-Дністровський) і Кілії – по 4 особи з влаштуванням на утримання кожного по 200 левів на рік із обласних доходів. Для інших міст області пожежники не передбачалися, у зв'язку з чим у 1835 році затвердили клопотання графа М. Воронцова про те, щоб *«по всіх містах Бессарабії було завжди число пожежних по штатах 1826 року з платою з призначеної для цього суми».* Якщо грошей виявиться недостатньо, то поліції дозволено було наймати стільки людей, наскільки вистачить коштів.

Для розміщення обозу й коней пожежної команди спочатку використовували поліцейські дільниці або наймали приміщення (оплачувала міська влада), які пристосовували для потреб служби, а згодом стали будуватися капітальні споруди пожежних депо (Полтава, Одеса, Київ, Харків та ін.). На місцевості такі споруди виділялися наявністю на його території оглядової вежі для спостереження за округою. Це були найвищі точки, звідки можна вгледіти не лише окраїни міста, а й найближчі села.

Для захисту від вогняної стихії зацікавленість та сприяння влади дали змогу перейти в населених пунктах від громадського протистояння пожежам на засади професійні, що відбулося у Сосниці (1780-х), Лубнах (1809 р.), Харкові (1823 р.), Житомирі (1830 р.). З розповсюдженням «Уставу пожарного», базового законодавчого документу з пожежної безпеки царського періоду, який заклав основи для створення професійних пожежних команд, розміщення, оснащення та утримання, а також низки урядових розпоряджень – спонукали міську владу створювати пожежні команди на професійних засадах у Летичеві (1938 р.), Богодухові (1840 р.), Кропивницькому (1841 р.), Умані (1842 р.), Миколаєві (1848 р.) та ін.

Пожежний статут. «Устав пожарний» затверджено на початку **1832** року і складався він із 7 глав і 150 статей. Об'єднав у собі норми, що стосувалися пожежогасіння, пожежного нагляду, дізнання про пожежі, і обов'язкового страхування майна від вогню. Крім того, у статуті йшлося про стягнення та покарання за недотримання протипожежних правил та заподіяння пожежі. Приміром, вказувалося, що винний у порушенні передбачених статутом правил, якщо з його вини сталася пожежа, повинен відшкодувати збиток, заподіяний пожежею, крім того, зазнати покарання або грошового стягнення згідно з «Укладенням про покарання».

«Устав пожарний» мав подальші редакції 1842 і 1857 років [54]. В останній редакції містилися всі раніше видані укази щодо пожежної справи, причому з незрозумілої причини вони нерідко суперечили один одному, що, звичайно ж, не допомагало, а скоріше шкодило пожежній службі та проведенню профілактичних заходів боротьби з вогнем. Крім цього, вміст уставу був неповним і не вичерпував усіх протипожежних правил. Наприклад, заходи пожежної безпеки під час влаштування міст та селищ, а також при зведенні будівель містилися в «Будівельному статуті», норми запобігання загорянням на кораблях – у «Статуті шляхів сполучення», а протипожежні правила у лісах – у «Статуті лісовому». У нових виданнях «Уставу пожарного» почали урізувати, змінювати та доповнювати вміст. Зокрема, коли під час встановлення «всесословної» військової повинності проходила заміна

військовослужбовців вільнонайманими службовцями виникла потреба внесення змін у пожежне законодавство та штатні розклади пожежних команд. Тому, у 1874 році видано нову редакцію «Уставу пожежного», що узагальнював багаторічний досвід із запобігання та гасіння пожеж. Статут об'єднував раніше прийняті законодавчі акти, усував суперечності, що були в них. Зрештою його вилучили із усіх чинних законів.

Ідеї кодифікації протипожежного законодавства отримали продовження на зламі XIX-XXст. Внаслідок збільшення кількості пожеж та збитків від них, відсутності впорядкованого обліку статистичних відомостей про пожежі, перегляду законів, що діяли (про покарання, з попередження підпалів з метою отримання страхової винагороди, про страховий нагляд тощо) назріло питання створення нової редакції пожежного статуту. Для підготовки законопроекту 1913 року утворюють комісію на громадських засадах під головуванням сенатора Михайла Остроградського (з поміщиків Кременчуцького повіту Полтавської губ.) [55]. Комісія представила два документи: «Про пожежний статут» та про зміни деяких статей уложення, що відносилися до боротьби з пожежами та підпалами. Коротку пояснювальну записку до проекту пожежного статуту було оприлюднено 1916 року. Вже у радянський час проект статуту, затвердженого в квітні 1918 року, і записку використали розробляючи декрет «Про організацію державних заходів боротьби з вогнем».

Забезпечення пожежним оснащенням. З формуванням нових пожежних команд українських міст постало питання придбання для них відповідної пожежної техніки, яку виготовляли на місцях або закуповували за кордоном. Пропонувалося пожежне оснащення замовляти у петербурзькому та московському «Пожежному депо», де з 1812 року діяли майстерні, у яких *«виготовляли всякого роду й найменування вогнегасні інструменти для розсилання всім губерніям».* «Заливні труби», тобто ручні насоси та інше оснащення виготовляли за зразками столичної пожежної команди.

На базі депо проходили навчання й майстри від губерній. У 1813-1814 роках у північній столиці отримали фах майстри Кам'янець-Подільського, Києва, Харкова та деяких інших міст, де незабаром запрацювали майстерні для *«виготовлення пожежних інструментів й навчання інших цьому мистецтву»* [56]. Редакція «Уставу пожарного» 1857 року встановлювала таку норму: до виготовлення пожежного оснащення можна було залучати як поліцейських нижніх чинів, так і осіб, що вчинили будь-які провини чи притягнутих до юридичної відповідальності. Також допускалося залучення вільнонайманих осіб. І тільки у 1860-му було визнано доцільним розширення прав міського управління щодо пожежної справи; їм надавалася *«заготівля приладдя пожежного обозу, причому огляд пожежного інвентарю покладався на поліцію за участю депутатів від міста та агентів страхових товариств».* Що стосується приватних виробників, то у 1840-х роках московська майстерня «Брати Бутеноп» з виготовлення пожежних насосів пропонувала продукцію, відкривши свої відділення у Києві, Бердянську та Харкові [57].

Охорона від пожеж у військових поселеннях. Для скорочення витрат на утримання армії та щоб не відривати вояків від родин і ведення сільського господарства, а армію зробити самодостатньою, на території Слобідсько-Української, Катеринославської та Херсонської губерній, (пізніше у Київській та Подільській) упродовж 1817-1857 років за ідеєю француза Жозефа Сервана де Жербе діяли військові поселення, подібні до організації військ у кріпосній Росії початку XIX століття. Першими мешканцями їх стали селяни 13 селищ Зміївського та Вовчанського повітів Слобідської України (нині Харківщина). Вони поділялися на полкові округи з населенням не менше 7 тис. осіб чоловічої статі. Для військових поселень будували села за єдиним планом, житло мало бути влаштоване згідно з затвердженими зразками. Усі селянські хати, що не відповідали лінії визначеного плану, нищили, а знов збудовані вирівнювали по лінії. У виданому 1817 року «Заснуванні військового поселення регулярної кавалерії» згадуються перші повідомлення про пожежну охорону військових поселень, де

були пожежні, які перебували у підпорядкуванні військової поліції і базувалися при поліційних дільницях. Параграф 217 вимагав, щоб на випадок пожежі військові поселенці-господарі утримували у справному стані засоби протидії вогню – пожежний інструмент та інвентар (сокири, багри й діжки з водою на конях) [58].

У «Положенні для пожежної частини в округах військового поселення Українського, Новоросійського, Київської та Подільської губерній» від 1844 року для гасіння пожежі при кожному окружному штабі в округах військових поселень було налагоджено систему пожежної охорони, малися підготовлені пожежні команди, коні, відповідне пожежне оснащення. Перелік пожежного оснащення встановлювався табелем. Зазвичай штат пожежної команди складався з осіб інвалідних рот у складі: обер-офіцера, двох унтер-офіцерів та 23 рядових пожежних служителів. Серед останніх передбачали посади вартових на каланчі, сажотрусів, ліхтарників тощо. У період ліквідації пожежі на допомогу пожежним командам залучали військових, які квартирували у штабі округу [59].

Під час Кримської війни (1853-1856 рр.) чотири полтавські та два чернігівські полки (разом 5250 козаків) на фронт не послали, використовуючи їх як поліцію. Під час другого повстання поляків (1863 р.) два полтавських та один чернігівський полки допомагали у своїх губерніях гасити пожежі та підтримувати спокій.

За «Нормальним табелем складу пожежної частини». У першій чверті XIXст. поняття «військовий інвалід» змінило своє значення на солдата, нездатного за віком чи пораненнями до стройової служби. Вони ділилися на три розряди: рухливих, службовців і не службовців. Кожен розряд утворював особливі «інвалідні роти та команди», які перебували у підпорядкуванні командирів внутрішньої варти. Команди другого та третього розрядів були у всіх повітових містах. Команди першого розряду залучалися до різних міських служб, зокрема, до несення внутрішньої гарнізонної служби, їх навчали роботі з пожежним оснащенням. Таким чином, відбулося поступове становлення пожежних команд не тільки в губернських, а й в повітових містах, де службовців повітових інвалідних команд стали використовувати на роботах, пов'язаних з гасіння пожеж, застосовуючи згадане оснащення. Але цього було замало. Для вирішення кадрових проблем царський Комітет міністрів від 1 серпня 1833 року схвалив пропозицію МВС про можливість комплектування поліцейських і пожежних команд відставними військовослужбовцями з місцевих жителів, *«спостерігаючи тільки, щоб вони не несли службу в тому самому місті чи повіті, де вони мешкали»* [60].

1837 року ця справа зайшла надто далеко, коли після чумних і холерних епідемій (виникали у Керчі, Севастополі, Херсоні, а також Одесі: чума 1829 р., холера 1830 р., знову спалах чуми 1837 р. і холери 1848-1949 рр.), прийнято «Рішення про комплектування пожежних команд», на підставі якого до складу пожежних підрозділів стали потрапляти мортуси. Так називали служителів при хворих на карантинні захворювання, особливо чумою; зазвичай, засуджені до заслання в Сибір, що займалися прибиранням небіжчиків – багато з яких раніше відбували різні кримінальні покарання. Було зафіксовано, що під час пожеж ці колишні карні злочинці повсюдно починали займатися грабунками. Це невдале рішення влади спонукало до потреби створення протипожежних формувань на професійних засадах та прискіпливому відборі кандидатів, система якої узгоджувалася з розвитком містобудівної політики та нормативним регулюванням житлової забудови.

Чисельність та структура пожежних команд у містах залишалися не зовсім впорядкованими різноманітними, (без врахування економічних можливостей на місцях). Щоб посилити рівень міської пожежної охорони у **березні 1853** року затверджено «Нормальний табель складу пожежної частини у містах» і *«надано МВС, керуючись цією табеллю, затверджувати складені губернським начальством проекти штатів для міст»* [61]. Відповідно до цього документа штатний склад пожежних команд визначався не за царським дозволом, а виходячи з потреб населення, за кількістю городян. Згідно з табелем міста поділяли на сім груп за кількістю жителів.

Для міст перших двох груп передбачено було лише 5 та 12 рядових пожежних, для решти п'яти груп – 26, 39, 51, 63 та 75 осіб на чолі з брандмейстерами.

Для них встановлювалася кількість кінського складу, пожежного оснащення й кошти на ремонт та придбання. У додаток окрім перелічених у табелі інструментів з дозволу міністра внутрішніх справ запроваджувалися в містах: двоколісні поливні бочки, теплий мідний чан на зимовому ходу, насос, який обладнували на бочці, залізний короб при ручній трубі, щити та завіси, швабри, парусиновий мішок, французьку сорочку, англійський ковпак та ін.

НОРМАЛЬНАЯ ТАБЕЛЬ СОСТАВУ ПОЖАРНОЙ ЧАСТИ ВЪ ГОРОДАХЪ.

Число жителей обоего пола въ городахъ.	Личный составъ: Брантмейстеровъ.	Унтеръ-брантмейстеровъ: Старшихъ.	Унтеръ-брантмейстеровъ: Младшихъ.	Рядовыхъ.	Трубъ на лѣтнихъ и зимнихъ ходахъ.	Линеекъ на лѣтнихъ и зимнихъ ходахъ.	На нихъ: Топоровъ.	Ломовъ.	Лопатъ.	Крюковъ съ веревк.	Бочекъ на лѣтнихъ и зимнихъ ходахъ.	Ведеръ и чернаковъ.	Багровыхъ ходовъ на колесахъ и съ зимними полозьями.	Трубъ ручныхъ.	Коробовъ желѣзныхъ.	Багровъ.	Вилъ.	Лѣстницъ.	Лошадей.
до 2000	—	—	—	5	2	—	10	6	8	2	4	8	—	2	1	6	2	4	7
Отъ 2000 до 5000	—	—	1	11	3	—	15	9	12	3	6	12	1	3	2	8	3	6	14
— 5000 — 10000	1	1	1	23	3	1	20	12	15	4	8	15	1	3	2	10	4	8	23
—10000 — 15000	1	1	1	36	4	1	25	15	18	4	10	18	1	4	3	10	4	8	35
—15000 — 20000	1	2	2	46	4	2	30	15	20	6	12	20	2	4	3	12	6	10	45
—20000 — 25000	1	2	2	58	5	2	40	18	26	6	14	25	2	5	3	15	6	12	53
—25000 — 30000	1	2	2	70	6	2	50	18	30	6	16	30	2	6	3	18	6	12	60

Нормальний табель складу пожежної частини у містах від 1853 р.

На підставі вказаного табелю було затверджено штати пожежних команд для всіх губернських і повітових міст, зокрема і для Києва, Бердичева, Вінниці, Кременчука, Переяслава, Херсона тощо. Проте, питання створення пожежних команд вирішували поступово *«з урахуванням, втім, і місцевих обставин».* Крім військових, комплектування дозволялося вільнонайманими порівну. Так було в Бердичіві, Києві, Полтаві тощо. Великими вважали пожежні команди в Одесі та Києві, де було по чотири пожежних частини; по три – налічувалося у Бердичіві, Харкові та Херсоні; по дві – у Житомирі, Єлисаветграді, Миколаєві, Полтаві, Сумах. Загалом до початку XX ст. по українських губерніях пожежні команди здійснювали охорону майже у 160 містах, містечках, селах та на деяких об’єктах [62].

Вимагалося: кожна пожежна команда (частина) має мати пожежне депо (трубний сарай) для зберігання пожежних насосів, інструменту, інвентарю та розміщення пожежних чинів, які повинні постійно знаходитися при пожежних інструментах весь час. Пожежну команду утримували з міських доходів, де передбачали так звані «ремонтні гроші» для оновлення оснащення та комплекту коней. У деяких випадках, якщо своїх будівель не вистачало і доводилося знімати приватні будинки під потреби пожежної команди, то дозволялося встановлювати спеціальні збори коштів зі страхових товариств.

Про склад пожежних команд. Основою пожежної охорони міста був його особовий склад, який об’єднував начальника, його заступника та підлеглих їм рядових служителів у пожежну команду. У містах до 5 тис. населення цю роль виконував або поліцейський, або унтер-брандмейстер. У містах із населенням понад 5 тис. осіб пожежну команду очолював брандмейстер. У великих містах як Одеса та Київ пожежна команда поділялася на окремі частини з відповідним штатом рядових пожежних служителів, якими опікувалися брандмейстери, підпорядковані брандмайору за умови, що таких частин налічувалося не менше трьох, пізніше – чотирьох. В європейських країнах ще у XVII ст. брандмайором називали при військах офіцера, в обов'язки якого входило збирати в ворожих землях контрибуції, палити селища та міста, для чого він мав особливу команду брандкнехтів. У царському війську на кшталт західних армій теж мався брандмайор, обов’язком якого було не тільки палити укріплення ворога, а й керувати гасінням пожеж силами військової пожежної команди. Посада брандмайора як поліцейського чиновника була офіційно заснована в грудні 1763 року.

Штатну посаду брандмайора у Києві затвердили 1833 року у часи, коли пожежна команда мала переходити на професійну основу. Брандмайору встановлено жалування у 800 руб. на рік. Столових, які відпускали поліцеймейстерам, київський брандмайор не отримував [63]. Що стосується Одеси, то місто мало своєрідний статус, воно було виділено зі складу Херсонської губернії і перетворене на особливе градоначальство. Одеський градоначальник мав права губернатора і серед багатьох обов'язків ще й керував міською поліцією. Він же приймав рішення про призначення на посаду брандмайора за поданням поліцмейстера. 1825 року Одеська міська поліція складалася з трьох частин, в яких на випадок пожежі малися: 3 пожежних насоса, 8 бочок, 3 багорних ходи, 20 коней та команда обслуги. За боєздатність цієї пожежної команди відповідав брандмайор Андрій Шемякін [64]. Цікавим було те, що пожежних працівників на чергування поставляли містяни згідно «Уставу благочиння» – «натурою», а посади брандмейстерів в кожну частину чомусь не були передбачені (зокрема, і в штатах 1844р.). Тобто, з якихось причин (мабуть статусу міста), А.Шемякин виконував по суті обов'язки брандмейстера, а утримання мав як брандмайор. Назву брандмайор в Україні скасували 1929 року, замінивши на начальника пожежної команди.

Як брандмайор, так і брандмейстер виконували обов'язки із забезпечення гасіння пожеж в місті, а згідно з пожежним уставом мати у наявності повний комплект пожежного оснащення, причому *«завжди у належній справності»*. Вони відповідали за бойову готовність пожежних команд (частин), перевірку стану міського освітлення, справності вуличних ліхтарів; контроль дотримання правил і місць складування легкозаймистих і горючих речовин і матеріалів; керівництво підлеглими нижніми чинами тощо. У випадку пожежі головною задачею ставало якнайскоріше прибути на місце надзвичайній ситуації, спрямувавши всі сили та засоби на успішніше його гасіння як керівники гасіння пожежі. При появі на пожежі поліцейського начальства виконували його розпорядження.

Брандмейстери мали виконувати обов'язки начальників пожежних команд поліцейських частин або тих міст, де поділу на частини не було. Це був поліцейський чин, затверджений царським урядом у грудні 1763 року, разом із чином унтер-брандмейстера, який призначався як заступник брандмейстера, а також як начальник пожежної команди кварталів. Після прийняття у 1782 році «Статуту благочиння або поліцейського», у поліцейській ієрархії брандмейстер стає заступником приватного пристава, унтер-брандмейстер – заступником квартального. Але систематично виникали ситуації, коли в пожежній команді не було унтер-брандмейстерів чи навпаки – було кілька унтер-брандмейстерів без брандмейстера (таке траплялося, якщо місто адміністративно складалося з географічно віддалених кварталів або частин. Брандмейстери за штатами поліції у провінції вважалися чиновниками XII класу відповідно до «Табелю про ранги», якщо не мали рівного чи вищого звання або чину, та у IX розряді по пенсії. Титулувалися: «Ваше благородіє». 1841-го оклад брандмейстера у міській поліції Києва становив 85,71 руб. сріблом на рік. Починаючи з 1904 року брандмейстери отримували надбавку до окладу за кожні чотири роки вислуги. Попри відміну більшовиками всіх чинів і звань, посада брандмейстера благополучно проіснувала в Україні до 1931 року (у військових – до 1936 р.), коли її офіційно замінили на посаду – начальник пожежної команди (частини).

Унтер-брандмейстери у міській поліції прирівнювалися до поліцейських унтер-офіцерів. Не пізніше 1853 року позакласний чин унтер-брандмейстера був поділений на два ступені – старший унтер-брандмейстер (відповідав армійському фельдфебелю) та молодший унтер-брандмейстер (відповідно – відділеному унтер-офіцеру). Окрім унтер-офіцерських відзнак, їм покладалося мати відповідні знаки відмінності у вигляді личок на погонах. Унтер-брандмейстери відповідали за порядок у пожежній команді (частині), моральність та поведінку нижніх чинів, за успіхи навчання підлеглих та у разі відсутності брандмейстера його заміняв. Йому підпорядковувалися всі пожежники: старші і рядові; за наказом брандмейстера

призначав нижніх чинів у наряди на службу та на роботи, проводив вечірню перекличку, з'ясовував та доповідав по команді про всі виниклі інциденти.

Такий стан походження керівництва пожежних команд багато в чому визначав принципи формування його кадрового складу. На посади брандмайорів та брандмейстерів призначали діючих військових, а частіше офіцерів, що вийшли у відставку. Ніякої спеціальної пожежно-технічної підготовки вони не мали, якщо не вважати, що в навчальних закладах, через які проходила значна частина майбутніх офіцерів, вивчалися технічні науки. Все пізнавалося практичними навичками, життєвим досвідом під час виконання службових обов'язків на гасінні пожеж. Очільники ревно стежили, щоб у пожежних командах непорушно підтримувався військовий порядок. Головна увага зверталася на стройову виправку пожежників, блиск касок та сяйво амуніції, громоподібність та гучність стройових команд.

Через брак охочих, з 1854 року ввели право заміщення посади брандмейстера в губернських і повітових містах відставними благонадійними й здібними унтер-офіцерами пожежних команд у випадку складання відповідного іспиту [65]. Для цього потрібно було показати: знання катехізису (доступного посібника з християнської віри); вміння правильно читати рукописи та книги; писати відповідно до правил граматики та під диктовку; знати арифметику *«за потрійним правилом»*; вимоги «Уставу пожарного» в обсязі обов'язків брандмейстера. Ті, хто успішно склали такий іспит, здобували класний чин або переводилися на вакансію (якщо така була), а за її відсутності могли бути звільнені у відставку унтер-офіцером, маючи при цьому певні привілеї: подвійний розмір платні, звільнення від тілесних покарань та нашивку на лівий рукав у вигляді літери «V» із золоченого галуна.

З отриманням можливості комплектування пожежних команд особовим складом вже в середині XIX ст. пожежна охорона в українських містах отримує статус самостійної професійної служби, але як складова штатної структури поліції (управління поліції – управа благочиння – пожежна команда) залишалася у подвійному підпорядкуванні останньої та місцевої влади. Тобто, з одного боку, вона належали до поліцейського відомства, з другого – комплектування проводилося за штатним розписом військовими. Зазначимо: подвійна залежність служителів пожежних команд, які в деяких випадках залишалися підвідомчими військовому начальству, мала деякі незручності через елементарний брак людей й вела до зіткнень влади та суперечок між військовим і цивільним начальством.

Указ від 1831 року визначав, що комплектування пожежних команд здійснювалося нездатними нижніми військовими чинами 2-го розряду, тобто пожежників набирали шляхом поповнення з унтер-офіцерів і солдатів внутрішньої стражі, що здійснювали рекрутську повинність, але за віком і станом здоров'я непридатних до служби в польових військах та гарнізонах [66]. Таких солдатів *«кої по нєіменію указаного роста і лєт ілі за порокамі окажуться в армєйскіє полкі нєспособнимі»* (частіше відставних, інвалідів), а також міщан та купців *«кої по нєвоздєржанной іх жизні і несоотвєтствєнному званію повєдєнію із общєства ісключаются»*. При цьому нижні чини (за згодою губернського (повітового) начальства та батальйонного командира), привчалися попередньо до вправного володіння пожежним оснащенням.

Але застосування цього заходу на практиці виявили дуже серйозні недоліки, оскільки такий контингент вважався малоздатним і неблагонадійним. Поліцейське керівництво постійно скаржилося, що до них відряджали людей нездорових, з фізичними вадами, аморальних, схильних до злочинної діяльності. З цього приводу життєва мудрість відома афоризмом: *«Приїхала пожежна рота – зачиняй ворота»*. Київський комендант, який інспектував пожежні частини, щорічно визнавав непридатними до несення служби до 20 осіб, що створювало некомплект та плинність кадрів. Спроба заміни одних на інших кандидатів тонула в бюрократичному листуванні. Єдині вигоди від військових чинів у складі пожежних команд полягали у порівняно дешевому їх утриманні та військовій дисципліні у проваджені служби [67].

Особливості служби. Внутрішній порядок у пожежній команді проводився згідно з інструкцією, в основу якої було покладено вимоги статуту внутрішньої служби у військах. Ведення звітності щодо харчового та фуражного забезпечення та господарства прирівнювали до порядку ведення звітності у ескадронах та батареях. Служба пожежних команд на той час була однозмінною. Це означало, що пожежники вважалися на службі цілодобово – і вдень, і вночі, не виключаючи жодного дня на рік, у тому числі святкових та вихідних. *«Усі служби щодня мають початок і кінець... Пожежна ж служба – вічна, безперервна, вдень та вночі – всі 24 години на добу кожен пожежний на службі, не виключаючи жодного дня на рік. Це все одно, що служба війська під час кампанії...»* – казав Херсонський брандмейстер Клавдій Безсонов на одному з пожежних форумів [68]. Матеріальне становище залишалося далеко незавидним: приміром, київському пожежному з військових чинів *«при готовому утриманні»* платили від 3,42 до 8,57 руб. на рік. Постійно перебуваючи на казарменому положенні, чергуючи на постах, або виїжджаючи на пожежі, вогнеборцям дозволяли відлучатися один раз на тиждень на 3 години для відвідування лазні. Ще раз на місяць кожному нижньому чину пожежної команди надавали відпустку на добу у випадку, якщо за ним не було помічено провин.

Розклад на день у пожежних командах відповідав прийнятому у військах. Якщо не було пожеж, то робочий день починався о 5 годині ранку для кучерів, які роздавали корм коням. Загальний підйом здійснювався о 6-00. Після підйому пожежники займалися прибиранням вулиці, двору та стайні, чистили коней та міняли їм підстилку. О 7-00 пили чай – це сніданок. Після сніданку був розрахунок та перекличка. Оголошували наряди на пости: на каланчу, біля воріт, у стайню та в інші місця. Потім починалися стройові заняття та проводилися різні поточні роботи: доставляння води, заготівля дров, вивезення гною, підвіз сіна, соломи, продуктів і т. ін. О 10-00 – вторинне прибирання коней, дача їм корму, водопій. О 12-00 наставав обід. Після обіду до 15-00 пожежні відпочивали. Далі проводилися словесні заняття та різні господарські роботи. О 17-00 проводили прибирання стайні, чищення коней, видача їм корму. О 17-30 – вечеря. «Робочий день» закінчувався перекличкою та спільною молитвою о 21-00. З цього часу формально пожежники ставали вільними: вони відпочивали, лагодили обмундирування, співали, грали в карти. Спали пожежники вдягнутими і в чоботях, аби не затримувати збір та виїзд [69].

Обстановкою казарми служили дерев'яні нари з солом'яними матрацами і солом'яними подушками, в яких наволочок не передбачалося. Вкривалися солдати, зазвичай, шинелями. Харчувалися – із загального котла. Їжу готував кашовар, артільник займався продуктами. Обидвох вибирали із постійного складу пожежної команди (частини), яких затверджував брандмейстер. Їжа солдатів була вбогою, але калорійною. Триразове харчування різносолами не відрізнялося: вранці – чай з чорним хлібом, в обід – суп із напівфунтом м'яса чи риби, та каша, на вечерю – рідка кашка, заправлена салом. Для покращення харчування, по можливості, організовували городинні господарства.

Стройову підготовку проводили з усіма пожежними щодня. До середини XIX ст. існувала пруська система військового навчання та виховання, де характерним був принцип підміни виховання муштрою до «одуріння» і ставка на «палицю капрала», якою, за словами пруського короля Фрідріха II, солдат мав боятися більше, ніж кулі супротивника. Про особливості такого навчання дотепники навіть склали віршик: *«На каланчі кружляв пожарний, як звір, прикутий до кільця, а на плацу під мат угарний, марширувала солдатня».* Також вони могли навчатися грамоті і слухати читання книг. Вільних від нарядів пожежників залучали до господарських робіт: прибирання території, ремонту будівель, пошиття та ремонту обмундирування тощо. За незначні провини брандмейстер міг піддавати пожежних покаранням, а саме: наряди поза чергою, ув'язнення у темному карцері до 14 днів на хлібі й

воді; покарання різками до 100 ударів. На них поширювалося «Положення про покарання кримінальні і виправні» від 1845 року, у випадку встановлення злочинних діянь.

Діяло правило перевірки готовності пожежної команди (частин) міста, які здійснювали чини поліції. Двічі на рік призначали генеральні огляди пожежному обозу та команді: перший раз – коли обоз переводили з літнього ходу на зимовий, а другий – із зимового на літній. На стройові огляди, які періодично проводив комендант міста, всі повинні були бути не тільки *«одягненими чисто й охайно та маючи на собі речі, зазначені неодмінно за формою, а чоботи аж ніяк не на одну ногу»*, неодмінно в касках, які кожен пожежний мав «надраювати» до блиску, а вуса та бакенбарди «нафабрити» (спушити) [70].

Підготовка пожежних служителів

Спеціалізація. За вимогами діяльності, особовий склад пожежної команди або кожна з частин мала три відділення: трубників, сокирників та кучерів, на чолі яких стояли старші служителі. До обов'язків трубників входив догляд за обозом, пожежними насосами, обладнанням, драбинами та рятувальними приладами. На пожежах трубники визначали місця установки насосів, прокладання рукавів та роботи зі стволами. Сокирники виконували роботу зі встановлення на пожежах драбин та рятувальних пристроїв, виконували дії з порятунку людей, майна з приміщень та розбирання конструкцій (стін, підлог, перекриття та дахів) будівель, що горіли. До обов'язків кучерів входив догляд за кіньми та управління ними під час руху обозу на пожежу. Знаходячись на казарменому положенні, пожежні чини по черзі цілодобово здійснювали постову службу на каланчі, біля воріт, у стайні тощо.

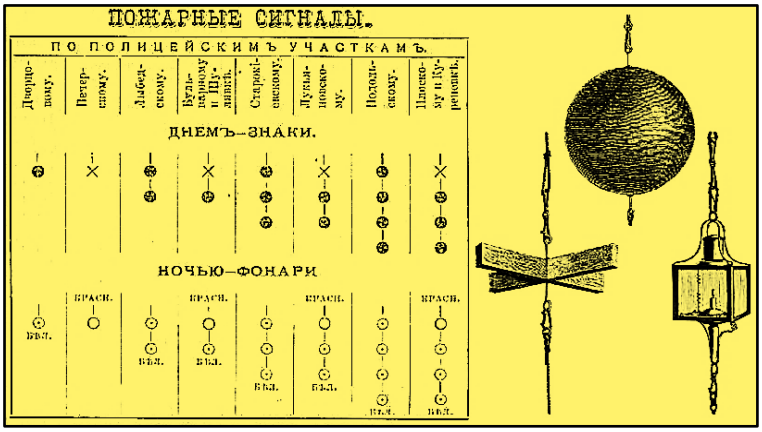

Пожежні сигнали для міста Києва (затверджені губернатором 1898 р.)

Система сповіщення про пожежі зазнала деяких змін. Тепер про пожежі сповіщення проводили за допомогою каланчевої служби, котра, як і раніше, полягала у візуальній передачі умовних сигналів, а за наявності декількох пожежних частин в місті і між пожежними частинами. Умовними сигналами передавали інформацію про місце пожежі і про її силу. Спостереження з будь-яких високих будівель стало переміщуватися до спеціально побудованих пожежних депо, які мали для пильнування за округою оглядову вишку – каланчу, де виставляли цілодобовий пост [71].

На каланчі монтували високу щоглу для підняття пожежних сигналів (у день – комбінацією з куль, схрещених дошок-хрестів та прапорів, а вночі – ліхтарів). Така система сигналів вказувала на ту частину міста, де виникла пожежа, а також її ранг, який позначався номерами, запровадженими 1867 року. Нумерація пожеж встановлювалася залежно від місцевих умов. Приміром, у Харкові така послідовність була дещо змінена, не було номерів пожеж за межами міста та на воді, але додавалася локалізація. Пожежні сигнали затверджував губернатор. У містах, де перебувала тільки одна пожежна команда без поділення її на частини, ранг пожеж залишався дещо спрощеним. Проте під час потужної пожежі залучалися всі існуючі сили аж до військових та пересічного населення.

Нумерація пожаровъ.

Пожаръ № 1. Загородный пожаръ. Команда не выѣзжаетъ

Пожаръ № 2. Внутренній пожаръ. Выѣзжаетъ одно ближнее пожарное отдѣленіе.

Пожаръ № 3. Открытый пожаръ. Выѣзжаютъ всѣ 4 пожарныя отдѣленія.

Пожаръ № 4. На Днѣпръ. Выѣзжаетъ на берегъ Днѣпра Подольское отдѣленіе, а къ Николаевскому мосту—Дворцовое отдѣленіе въ случаѣ, если горящее судно плыветъ по теченію.

Пожаръ № 5. Прекращеніе пожара, т. е. что пожаръ потушенъ. Сигналы снимаются.

Нумерація пожеж в Києві

Сучасники залишили замальовки про зовнішній бік служби вогнеборців тої пори: *«Стоячи вдень на зовнішньому посту біля воріт пожежної команди, часовий здавалося дрімає, вчепившись руками в деревину алебарди. Обивателі настільки звикли бачити часових у такому стані, що вважали їх невід'ємною частиною міського пейзажу. Одягнений у сірий, солдатського сукна козакин із синім коміром та погонами, насувану на очі чорною каскою з білим приладом, що закінчувався не вістрям, як на справжніх військових шоломах, а круглою кулею. У руках постовий чіпко тримав алебарду – архаїчну зброю середньовічного війська*» – оповідав у книзі «Чужі пороги» письменник О. В'юрков.

У ті часи, якщо залишити цей атрибут без догляду, можна було отримати різок. Якщо біля часового по вулиці проходив військовий, то він повинен вітати його, стаючи у фрунт, а за появи начальника або заявника про пожежу – подавати сигнал ударом у дзвін.

Навчання. У вільний від стройових занять час вогнеборці відпрацьовували вправи у злагодженні дій з підготовки і виїзду за тривогою, прийомами роботи з пожежним оснащенням. Зокрема, брандмейстери пожежних команд організовували заняття з пожежними служителями за тими вправами, які доводилося використовувати під час роботи на пожежах. А саме: *«...наказує він діяти приблизно заливною трубою; іншим на руках перетягувати з місця на місце ручну трубу, другим діяти стволом, спрямовуючи воду на призначений самим брандмейстером місця (прямо, вгору, вниз, уздовж стіни і т. ін.). Решті розв'язувати віз із драбинами та баграми, брати і приставляти драбини до стіни або на дах, залазити на них; сходити, переставляти в інші місця. Брати багри, гаки і накладати на їх, де тільки брандмейстер покаже; діяти ними, опустившись чи піднявшись на підставленому багрі. Розгортати великі повсті, втягувати їх на дах, піднімати і опускати їх…».* Таким чином, пожежників навчали *«бути готовими швидко, сміливо та майстерно діяти на пожежах і в небезпечних випадках себе рятувати від полум'я»* [72].

Однострої та амуніція. Пожежних забезпечували формою затвердженого зразка та відповідною амуніцією, які визначалися штатами міської поліції. Кожна річ, яку видавали пожежному, мала термін носіння, до закінчення якого солдат не мав права отримати нову. Пожежним, як військовим, ставилося в обов'язок знати терміни носіння амунічних речей.

У першій половині XIX ст. захисний одяг пожежного відповідав епосі і складався з піхотного мундиру солдатського крою, виготовлений за французьким фасоном (із вирізом спереду й фалдами ззаду). Матеріал – сукно сірого кольору. Зимові панталони (штани) – теж суконні, зазвичай, під колір мундиру, а літні – білі, з фламандського полотна або равендука. Для *«ходіння на пожежі»* видавали шинель з парусини й суконні рукавиці, а взимку – кожушок

із овчини, теплі рукавиці; для фурманів – суконні каптани й опанчі поверх них. Окрім того, під час роботи на пожежі застосовували «неспалимі сорочки», просочені вогнестійкими сполуками, що надягали поверх звичайного одягу. Для роботи на пожежі брандмейстер вдягав польову армійську форму – сюртук зразка 1809 року з темно-зеленого сукна на червоній підкладці [73].

Після встановлення 1834 року для всіх губерній єдиного дворянського мундиру, прикладним кольором поліцейських пожежних команд стають голубі (світло сині) коміри, викладки на обшлагах рукавів та погони. На погонах з'являється прорізна шифровка з номером частини або посту. Пожежні унтер-офіцери, яких називали унтер-брандмейстерами, мали одяг як у рядових, але на комірі, обшлагах мундира та навколо околиша фуражної шапки додавалися срібні галуни. Від середини 1840-х років звання нижніх чинів почали розрізняти на погонах «личками». Оскільки пожежні команди комплектували нижніми чинами з військового відомства, більшість із них на лівому рукаві мали V-подібні шеврони за вислугу років.

Варто зауважити, що підходило для строю, не завжди було комфортне для безпечної роботи на пожежі. Незручні вузькі й відкриті мундири, білі штани не відрізнялися практичністю, сковували рухи. Доводилося під час роботи на пожежі вдаватися для захисту тіла нижче поясу до колін, використовуючи фартухи зі шматка просмоленої парусини, підв’язаних на талії поверх основного одягу. Голову могли захищати хіба що шкіряними поліцейськими касками, введеними 1853 року. Загалом вона виглядала красиво, але була зовсім не практична: після постійного намокання, а потім висихання шкіра виробу деформувалася, морщилася, зменшувалася у розмірі. Невдовзі такий головний убір складно було натягнути на голову. Тож використовували фуражні шапки.

Пожежні служителі в захисному одязі різного періоду, XIX ст.

Після затвердження нормального штату для міських пожежних команд (1853 р.), табель передбачав для них обмундирування й амуніцію. На пожежах вогнеборці працювали в сірих однобортних робочих куртках з шифровкою на погонах. На голові – сіра робоча фуражна шапка із синім околишем. Штани під колір мундиру (влітку – білі полотняні). На ногах – чоботи з короткими халявами. Взимку – кожушки з овчини, рядовим – рукавиці зі старої уніформи. Для сокирників – перев’язь із чорної глянсової шкіри з мідною пряжкою та лопаттю із чохлом для сокири. За дощової погоди та в холоднечу для виконання постової служби видавали солдатські шинелі з сірого нефарбованого сукна з комірами й погонами синього кольору. Ліхтарники мали фуражну шапку, куртку та штани, пошиті з сірого солдатського сукна [74].

12 травня 1855 року офіційно запровадили пожежні каски [75]. Брандмейстера забезпечували бронзовою позолоченою (згодом посрібленою) каскою з високим гребенем, армійським гербом, у щиті якого під орлом герб губернії та лускою у вигляді підборідного ремінця. Пожежному видавалася мідна каска з високим гребнем: спереду кріпився герб міста, а обабіч – підборідний ремінець з лускою. У вересні 1856-го наказано алебарди прибрати і надалі на постах стояти з тесаками. Захисний одяг пожежних вдосконалили, замінивши відкритий мундир «французького зразка» двобортним, з повними полами та заокругленим

стоячим коміром. 1867 року для нижніх чинів затверджено шинель піхотного солдатського крою з темно-сірого сукна з відкладним коміром та бічними косими кишенями.

У травні 1868 року оприлюднено указ про нову форму обмундирування для пожежних команд. Брандмайору і брандмейстерам – двобортний мундир з темно-зеленого сукна, а нижнім чинам – двобортний матроського типу, причому, робочий мундир з сірого сукна, а парадний – з темно-сірого драпу. Шаровари брандмайору та брандмейстерам сіро-сині, нижнім чинам при робочому мундирі із сірого сукна, а при парадному – із сіро-синього. Брандмайору і брандмейстеру – сюртук і плащ, встановлених для офіцерів класних чинів поліції, а для нижніх чинів – плащ солдатського крою.

Для всіх пожежних чинів, окрім пожежних касок, дозволили носити кашкети з блакитним околишем, козирком та кокардою. Наприкінці 1879 року замість шпаг очільникам пожежних команд почали видавати шашки драгунського зразка, які носили на сріблястій портупеї через плече. Такі однострої, що тривалий час використовувалися у пожежній службі, з незначними змінами проіснували до радянської пори.

Пожежні насоси. Ще за часів середньовіччя поршневий насос залишався основним засобом для подачі води на пожежу. Конструктивно він мало чим відрізнявся від насосів античних часів. Поставляли їх за царським наказом із столичних пожежних депо, де й вироблялися. Але, слід зазначити, що насосів не вистачало, а тому в окремій місцевості через брак пожежного оснащення починають створювати підприємства з виготовлення відповідної пожежної техніки. «Фабрика агрономічних знарядь у Кременчуку» з 1842 року налагодила виробництво «пожежних труб» із приладдям. Справа стала прибутковою. Якщо 1842 року їх було випущено на 534 руб., то 1849-го – на 4149,50 руб. Постачання здійснювали в Полтавську, Чернігівську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Київську, Волинську, Подільську, і навіть Курську, Воронезьку, Ставропольську губернії та на землі Війська Донського [76].

Велика «заливна труба», 1844 р.

«Заливні труби» середини XIXст., у залежності від витрати води, поділялися на великі, середні та малі. Вони забезпечувалися спеціальними наливними коробами, куди воду заливали відрами або всмоктували з бочок. Насос, поміщений у жорстко закріплений наливний короб, подавав воду до місця пожежі шкіряними, скріплених мідними заклепками рукавами або через стаціонарний ствол, якщо передбачався конструкцією механізму. Продуктивність насосів становила від 2,5 до 3,5 л/с при відстані подачі водяного струменя не більше 8-10 м. У поліцейських документах того часу вказувалося: *«успіх гасіння пожежі залежить від досконалої справності заливних труб та іншого вогнегасного знаряддя, а також мистецтва і старанності керівника»*.

Робота з такими насосами під час подачі води на пожежу вимагала великих витрат ручної праці для її перекачування рукавами і безперервному підвозі бочками. В залежності від тактики використання насосів для них розроблювали схеми. Зокрема, при пожежі в будинку малий насос встановлювали поблизу осередку горіння й у наливний короб качали воду середнім або великим насосом.

Великий чи середній насоси жорстко кріпили на кінному візку, який розміщували поблизу будинку. Саме через малопотужну подачу ручних насосів у ніч на 2 січня 1873 року

від газового освітлення годинника в Одесі згорів міський театр. Попри всі зусилля пожежної команди, всі чотири частини якої зібралися на місце пожежі – зупинити дію вогню і навіть послабити його силу не було ніякої можливості.

Догляд за конями. Значну увагу у пожежних командах приділяли догляду за конями. Брандмейстер був зобов'язаний відповідати за боєздатність команди, знати про всіх коней. Головне його завдання – забезпечувати правильну годівлю й утримування коней, профілактику захворювань і травм, допомогу в підтримці найбільшої працездатності, що забезпечувала без шкоди для їхнього здоров'я стабільності у роботі в перебігу всього життя коня в команді. Для реалізації цих вимог команда утримувала штат кучерів зі старшим на чолі. Серед тварин не було двох з однаковими кличками: коли до місця гасіння пожежі прибували кілька пожежних частин, кінь повинен слухатися лише свого кучера. Існувала традиція в кожну пожежну частину підбирати коней визначеної масті. Така «сорочка» давала можливість вже здалеку легко дізнаватися, яка пожежна частина мчить на пожежу. За утримуванням у чудовому порядку пожежної команди й коней брандмейстера заохочували аж *«до річного окладу жалування»*. І, навпаки, карали за *«недбальство до виправлення коней за рахунок брандмейстерів»*.

На службі в пожежній команді були коні верхові, обозні й господарські. Приміром, відповідно до «Положення про Єлисаветградську військову міську поліцію» від 1841 року тварин підбирали цілком здорових, що не мали вад у віці (не молодше 5 та не старше 6 років). Найбільш придатними вважали битюгів – породу важколезних робітничих коней. Граничний вік – до 15 років, але навіть при перевищенні віку коня залишали за умови його працездатності. Під час оснащення пожежного обозу брали до уваги поганий стан бруківок, віддаленість районів виїздів і потреба швидкого пересування. Купівлю коней здійснювали переважно на кінних заводах, ярмарках, яку робила міська управа [77]. Зокрема, у Києві платили 175 руб. за гриваня, у Севастополі вартість досягала 200 руб. Щорічно в пожежних командах через вік, хвороби і з інших причин поновлювали близько 10-15% кінного складу.

Розпорядок дня коня передбачав час для відпочинку й годівлі, що було регулярним й повноцінним. За кавалерійським звичаєм було прийнято засипати корм невеличкими порціями, щоб кінь повністю його з'їдав. Основний корм коней: сіно й овес, кількість якого нормувалося й розподілялося на добу. Улітку коней намагалися виводити на траву. Розміщували коней у стайнях з твердою підлогою. Рекомендувалося для боротьби з комахами й гризунами двічі на день у стайнях «робити куріння» ялівцем з поливанням оцтом на розпечені до червоного цегли. Але такі заходи не завжди приживалися, тому просто для цих цілей заводили цапа. Вважалося, що дух рогатого сильно відлякував особливо мишей і ласок, які в пошуку корму навідувалися до стайні й тривожили коней.

Щоб коні не застоювалися, (за відсутності пожеж) наказувалося робити проїздки у складі повного обозу. Після кожного виїзду проводили огляд кінських копит: вони повинні були вимиті й висушені, а вінці змазані копитною маззю. Просочений жиром ріг мав більшу пружність і охороняв від висихання й розтріскування копит. Приказка відзначала: *«Без копита немає коня»*, – його захворювання й травми вели до кульгавості й втрати працездатності. Тому слід було своєчасно розчищати й кувати копита коней. Кування здійснювали в міру росту рога копита періодично через 4-6 тижнів.

Пожежний обоз. Встановлювали вимоги з формування складу пожежного обозу, правила розміщення його в депо (трубному сараї), порядку утримування коней і їхніх закладок в обоз, рух за маршрутом. Обоз у ту пору був викатним, тобто запрягання здійснювалося на вулиці, який провадили в дугу із пристяжкою. Дугове запрягання скріплювало хомут з голоблями. Лінійки, багорні та трубні ходи запрягалися трійками коней, бочки – парами. На збирання по тривозі обозу відводили не більше 4 хв. Взимку ходи ставили на сані, а до збруї прив'язувалися брязкальця, щоб наближення пожежного обозу було чутно здалеку у тумані

чи під час снігопаду. Для руху вночі пожежні лінійки обладнували ліхтарями. Пожежні візки робили з дерева, переважаючим кольором був зелений, мідні частини натирали до блиску. Термін служби нового обозу – вісім років.

Виїзд пожежної команди. Літографія другої половини XIX ст.

У березні 1825 року вийшла вказівка про введення прапорів для позначення пожежних частин. У пожежній команді прапори частин відрізнялися забарвленням і влаштовувалися на ходу пожежного насоса, який очолював при виїзді пожежний обоз. На всіх пожежних інструментах та приладдях вимагалося мати написи білими літерами для позначення тієї частини, до якої це оснащення належало. Такий підхід зумовлювався тим, що після гасіння пожежі потрібно було розібрати власне оснащення і не чіпати чужого. На кінській упряжі передбачалися мідні пластинки з літерами назви частини та номером коня [78].

На пожежу команда виїжджала таким чином: брандмейстер верхи, середній насос під прапором частини, три бочки, лінійка з пожежними служителями й візок з драбинами й баграми. Початок руху, дистанцію та вид алюру визначав брандмейстер й робилися це тільки за його командою.

Природним уважався рух кроком, риссю та галопом. Жвавий галоп називався кар'єром. Швидкість руху коня кроком становила 5 верст на годину, риссю – 10-12, галопом – 20 (не більше 1-2 версти). Після прибуття на пожежу, коней випрягали і якщо була потреба вертали в пожежне депо за великими й малими насосами, запасними чанами й т. ін. Для скорішого прибуття до місця події в пожежних командах практикували нормування часу у плині якого кінний обоз повинен прибути до місця пожежі. За наявності декількох частин встановлювали зборові місця, щоб вчасно прийти на допомогу працюючим частинам за підвищеним номером виклику.

На значних пожежах діяла система підміни коней з інших ходів для меншої їхньої стомлюваності у випадку підвозу води бочками. Для *«тримання в постійній готовності й вправності»* робили фальшиві тривоги, причому закладення коней і виїзд обозу визначався відповідним, коли впорювалися за 3-4 хв.

Прибуття обозу пожежної команди. Літографія,1861 р.

«Проїзд пожежної команди "по тривозі" – це завжди подія» – наголошував український письменник Іван Нечуй-Левицький [79]. *«Роздається гуркіт і дзенькіт. Це скаче пожежна команда. Вона несеться точно зірвалася з ланцюга: стихійно, нестримно. На обличчях всіх пожежних – відчайдушність. Гримять нересорні дроги: солдати сидять на довгих лавах і підскакують при кожному поштовху каменю, і ноги їх трясуться у повітрі, тому що підніжки для нижніх чинів не передбачені. Всі закладки з дугами. Ураганом, із*

дзенькотом і тріском несуться люті коні, що стрибають, як тигри. Відшукавши палаючий будинок або, на думку брандмейстера, що має ризик загорітися, пожежний обоз зупиняється у дворі, і дугу негайно виймають з передньої закладки: це ознака того, що вогнеборці не поїдуть, поки не допоможуть припинити дію полум'я й дочекатися «подяки» від домохазяїна. Таку подяку чемно називали «мерсі» і складала вона головний прибуток, заради якого тільки й заслуговувало служити в «дореформеній» пожежній команді» – писав журнал «Пожарна справа» у №3 за 1916 рік.

Тактика гасіння. На 1853 рік у звітах пожежі ділили на зовнішні та внутрішні. Основний масив забудови міст становили помешкання з дерева. Приміром, 1817 року в Києві значилося 49 кам'яних і 3919 дерев'яних житлових будинків. На 1845 рік кількість дерев'яних домів зросла ще більше – до 4040 одиниць супроти 281 кам'яниці [80]. Частіше пожежу виявляли по диму або за відкритим полум'ям. Тому по прибутті на місце пожежі вогонь уже охоплював значну частину будівлі. У ті часи існувало правило: нормальна безперебійна робота одного ручного пожежного насоса може бути забезпечена наявністю в пожежному обозі не менше трьох бочок ємністю 45 відер води кожна (550 л). Це за умови наявності в 100 сажнях (213 м) водойми або іншого водного джерела, щоб поповняти їх при значних пожежах. За нормативом з такої бочки насос викачував воду за 3 хв, далі пожежні служителі відвозили бочку до вододжерела і наповнювали її вручну черпаками або відрами, а потім повертались знову до насоса, на що витрачали – 6 хв. За відстані до водойми в 200 сажнів, щоб вкластися у норматив додавали ще одну бочку [81]. Тобто, при збільшенні відстані до води на кожні 100 сажнів, додавалася бочка. Де їх було взяти у місцях з поганим водопостачанням? Тут виручали міські водовози, які за вимогою поліції допомагали пожежним гасити пожежі.

Якщо пожежний насос не давав результату або через брак водопостачання, то тактика гасіння зводилася до раціонального ламання пожежним інструментом, розтягування конструкцій за допомогою «ломової кішки» та проливанням їх водою, щоб не допустити займання найближчих до пожежі будівель. Причому, при гасінні дуже розвинутих пожеж особливо важко було у спекотні дні. Люди падали від знемоги і задушливого диму, але після обливання холодною водою, щойно перевивши дух, знову бралися за справу.

Соціальний захист. На пожежах використовували переважно ручну працю та м'язову силу пожежників. Це призводило до перевтоми та численних нещасних випадків, а часто – і до людських жертв. Охорону праці та страхування їхнього життя тоді тільки формували. Хтось із них зривався з висоти вниз під час спуску по мотузці, іншого вбивав чи калічив кінь під час запрягання по тривозі, на наступного, на пожежі обрушувалася пічна труба або стельова балка, а ще хтось провалювався разом з перекриттям на палаючий поверх або задихався в диму. Поранення та опіки у пожежних були звичайним явищем. З цього приводу, починаючи від 1851 року всі брандмейстери та пожежні служителі для одержання допомоги військовим, що служили у міських пожежних командах, підпадали під дію «Положення про Комітет для заступництва чинам пожежних та споряджуваних від військ на пожежі, а також їхнім родинам», яке було затверджено 18 серпня 1814 року [82].

Цим документом передбачалося, що всі брандмейстери та нижні чини, що отримали під час роботи на пожежах каліцтва, а також їхні вдови й неповнолітні діти підлягали заступництву цього Комітету. Воно полягало в удостоюванні особливих пенсій із залишків міських доходів і в піклуванні (державній турботі) вдів та сиріт. При важких каліцтвах брандмейстер міг розраховувати на допомогу у сумі 105 руб., унтер-офіцер – 90 руб., рядовий – 84 руб. Удови загиблих або померлих, круглі сироти одержували: за брандмейстера 77 руб. 10 коп.; 63 та 57 руб. за унтер-офіцера й рядового відповідно.

Свавілля поліцейської влади. За часів існування кріпацтва у суспільстві відношення до поліцейської влади залишалося негативним, через деспотію і свавілля у виконанні своїх обов'язків. На своїх підлеглих, в тому числі і пожежних, поліцейські начальники дивилися

тільки як на прибуткову статтю можливості використовувати дармову працю. За рішенням губернатора, поліцмейстера чи міського голови використання нижніх чинів на різноманітних роботах було повсякденним явищем. Пожежні поливали та чистили міські вулиці, ловили бродячих собак, збирали та перевозили падаль, трупи вбитих чи раптово померлих. Їх залучали на роботи як кур'єрів з рознесення пошти, доставки води, дров, використовуючи ходи пожежного обозу. Вони були прислугую, конюхами та чорноробами в будинках генерал-губернатора, градоначальника, поліцеймейстера, городничого та інших поліцейських чиновників. Відомі випадки, коли пожежників відряджали до притулків для участі у хрещенні дітей-підкидьків. Роль хрещеної матері зазвичай виконувала одна з нянь притулку, а хрещеного батька – пожежний. Походження виразу «кум пожежний», мабуть, пов'язане з цим додатковим обов'язком вогнеборців того часу [83].

У містах казарми пожежників розташовувалися при з'їжджих дворах, пізніше – у дворах поліцейських частин. Близькість до поліції, постійна залежність як в адміністративному, так і фінансовому відношенні накладали суперечливі відносини очільників до підлеглих у пожежних командах. Коли траплявся «батько-командир», якому справедливість була байдужа, то серед особового складу ставалися неможливі речі, і життя солдатів-пожежних здавалося каторжним. Результатом подібного ставлення була деморалізація, занепад дисципліни (а з нею: «відлучки» з казарми, пиятика, втеча, замах на самогубство), чому особливо сприяло жорстоке поводження з підлеглими. 100 паличних ударів за найменшу провину вважалося звичайним покаранням. Та стався винятковий випадок, який потрапив на шпальта преси 1857 року й мав розголос.

На сторінках газети «Дзвін», яку публіцист-революціонер Олександр Герцен видавав у Лондоні, розповідалося, що столичний міський брандмейстер загулявши в гостях не з'явився по тривозі на пожежу, а пожежники не мали права рушити з місця без командира. Щоб уникнути начальницького гніву, брандмейстер звинуватив у недбальстві служителя, що чергував на каланчі – він, мовляв, не вивісив сигнал про пожежу. І тоді поліцейське керівництво наказало відшмагати солдата, але той не дав себе піддати покаранню. Почуття власної правоти, свідомість грубого беззаконня, – заговорили раптом у душі солдата. По-перше, він не вважав себе винним – усі бачили, що сигнал був піднятий вчасно; по друге – за непорочну службу він був нагороджений знаком «ордена Святої Анни» (медаллю), що за законом звільняло його від тілесних покарань. Справа дійшла до губернатора, який через необмежену владу визнавав головним засобом припинення будь-якого «непослуху» грубу силу, безумовно вважаючи свої дії законними. За «непокору та зухвалість» нещасного покарали 3000 ударів шпіцрутенами крізь стрій. Під час екзекуції він пройшов лише 2000 і впав бездиханним. Після відміни кріпацтва винних продовжували піддавати тілесним покаранням. Останній відомий випадок датований 1877 роком [84].

Освітлення вулиць. До обов'язків відповідальності поліції відносилося нічне освітлення вулиць. Могли найняти підрядника для обслуговування ліхтарів. Але це додаткові витрати для бюджету міста, а тому при поліції існувала команда ліхтарників з солдатів – бойовий резерв для участі на пожежах у районі виїзду пожежної команди. Через те, що вони використовували у своїй роботі горючі рідини, то ліхтарну команду підпорядковували брандмейстеру або брандмайору. Потрапляння під арешт або різки відповідальних за погане освітлення вулиць сумна хроніка провінційної управи благочиння.

Зазвичай один пожежний ліхтарник відповідав за обслуговування до двох десятків ліхтарів: увечері, за сигналом з каланчі (піднімали лампу з зеленим світлом) запалювали вуличні ліхтарі, заправляли їх олією, протирали скло, а вранці – гасили. Він мав власний набір інструментів: олійну лійку, драбинку, запальну лампу, гніти і ножиці. Масляні ліхтарі були дуже простими: засклений металевий світильник із дверцятами встановлювали на невисокому дерев'яному стовпі, пофарбованому в білі та сірі смуги. За склом світильника у

площці з олією сяяв червонуватий вогник, по яскравості рівний одній-двом свічкам. Пальним матеріалом служила «коноплянка» – найдешевша світильна рідина.

Конопляна олія давала мало світла та швидко чорнила скло через коптіння. Вдалим вважали освітлення від ліхтарів заправлених світильною сумішшю, яка складалася з винного спирту та скипидару. Скипидар додавали до суміші з двох причин – він забезпечував належну яскравість полум'я і мав захищати ліхтарників від спокус її скуштувати. І якщо перше завдання вони виконували відмінно, то з другого, попри токсичність, не дуже. У цьому певну частину світильного спирту використовували за призначенням, а у штаті ліхтарників виникали вакансії, у зв'язку з тим, що він «згоряв на роботі» від отруєння.

Пожежний ліхтарник, літографія 1852 р.

У 1860-ті прийшов гасовий ліхтар – економічний та ефективний для свого часу пристрій. Дешевий і простий у виробництві гас випромінював приємне жовте світло, а потужність такого ліхтаря була порівнянна з потужністю 10 свічок. Але тріумф «гасу» тривав недовго: його замінили на принципово новий тип вуличного освітлення – газові ліхтарі. Для міського освітлення використовували світильний газ: його отримували газифікацією спалювання вугілля з окиснювачем. Для зберігання газу будували спеціальні резервуари – газгольдери. З резервуарів газ надходив у ліхтарі розгалуженою мережею газопроводу. Це була прибуткова справа, а тому пожежні цим вже не займалися.

Ось довідка про освітлення вулиць в Києві. 1833 року в місті налічувалося 300 олійних ліхтарів, на утримання яких щорічно витрачали близько 5 тис. руб. 1839 року – 410 ліхтарів, їх обслуговувала поліцейська команда, виконуючи наказ, *«щоб ліхтарі ясно горіли і неодмінно протягом того часу, яке для них визначено»,* тобто вони працювали за спеціально складеним графіком, запалювалися і гасилися у визначений час залежно від пори року. 1863 року по місту налічувалося 551 олійний ліхтар і 228 гасових. Ремонт ліхтарів, які освітлювали гасом і олією проводив підрядник, ліхтарі освітлювані олією були у віданні брандмайора, який мав особливу ліхтарну команду з 10 осіб [85].

Громадські пожежні команди. Робилися спроби організовувати громадські пожежні команди на неоплатній основі, що пов’язано з можливістю економії міських коштів. 27 червня 1860 року МВС за №80 направило в губернії циркуляр, яким передбачалося формування громадських пожежних команд з місцевого населення на добровільних засадах, які не отримували за пожежну службу винагороди, але мали користуватися пільгами щодо міських повинностей. Прикладом для цього слугувала громадська пожежна команда міста Осташкова (Тверська губ.).

Команду створено в грудні 1843 року. Складалася вона зі спеціально обраних на сході молодих людей. Коней, поставляли на чергування обиватели, а від управи – пожежне оснащення. Таке формування під керівництвом міського голови успішно гасили пожежі в місті. Додатково 23 листопада 1860 року царський уряд видає указ «Про порядок заготівлі та огляду приладдя пожежного обозу в містах». МВС запропонувало заготівлю оснащення пожежного обозу покласти не на поліцію, а на міські думи або тих, що заміщають їх, але контрольний огляд проводити при начальнику поліції та повітовому стряпчому, за участю депутатів від домовласників, агентів страхових товариств. Акт цей із підписами всіх осіб представлятиме губернському начальству [86].

Для пропаганди створення громадських пожежних команд на неоплатній основі 1861 року був відряджений чиновник МВС Євген Богданович, що відвідав Полтавську й Харківську губернії. Піонер пожежного благоустрою (народився в Миколаєві) своїми стараннями сприяв

створенню громадських пожежних команд у деяких містах [87]. Зокрема, були організовані громадські пожежні команди в повітових містах Валки, Суми (1863 р.), Лохвиця (1864 р.), Старобільськ (1865 р.) тощо. Проте МВС випустило з уваги головне: добровільна організація не може бути життєздатною за умови заснування її адміністративним шляхом. Тому в той період широкого розвитку такі організації не отримали.

Перша статистика. Спочатку облік пожеж проводили у поліцейських канцеляріях міст. Перші статистичні данні про пожежі на українських землях стали відомі з 1860 року, коли МВС почав друкувати статистичні збірки [88]. За даними страховиків у 1860-1864 роки у губерніях (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) середня кількість пожеж становила – 1,3 тис., число згорілих дворів – 3,4 тис., а сума прямих збитків – 2,5 млн руб. Найбільше від пожеж потерпали Київська (2,4 тис.), Волинська (2,1 тис.) та Чернігівська (1,8 тис.) губернії. На одну пожежу приходилося 2,5 згорілого двора. Пожежі у містах складали 18,3% випадків. Значні пожежі зареєстровано у Ніжині та Конотопі, де 1862 року згоріло відповідно 351 й 343 будинків. 1861 року вогнем знищено 286 будівель в Овручі, а 1863 – 251 в Бердичіві. Переважно пожежі виникали восени, а збиткові – улітку.

Пожежі траплялися через погане опалення та необережність поводження з вогнем (90,8%), підпали (5,2%), від блискавки (4%). Крім згаданих, у наступні роки типовою причиною стають невідомі причини. Останній показник, як правило, був найбільшим через неспроможність слідчих встановити істину, поспіх під час складання акту про пожежу і небажання докопатися до правди, в результаті чого поліційні розслідування зводилися до банальної реєстрації факту. Водночас поліції було вигідно вказувати причиною пожежі саме підпал, оскільки тоді знімалася відповідальність за некваліфіковані дії підлеглих, відсутність інвентарю чи його незадовільний стан.

Допомога погорільцям. У різні часи уряд вдавався до заходів щодо надання допомоги погорільцям, зокрема, у вигляді довгострокової позики, безповоротної допомоги, пільгового відпуску лісоматеріалів чи скасуванням на певну кількість років податків та ін. Запровадження у травні 1783 року закріпачення селянства не означало суттєвого погіршення податкових тягарів, бо що стосувалося своїх селян поміщики мали не тільки права, але й обов’язки. Зокрема, у разі пожежі їх зобов’язували надавати погорільцям матеріал для відновлення житла.

З 1853 року отримав дозвіл призначати невелику допомогу в розмірі до 50 руб. на кожного погорільця із допоміжного капіталу царський міністр внутрішніх справ. В окремих випадках, коли сума допомоги загалом не перевищувала 300 руб., дозволялося її призначати за рахунок державного казначейства. Інколи місцеві губернатори надавали дозволи на створення комітетів для збору пожертвувань на користь погорільців. Так, після жахливої пожежі цирку у Бердичіві в січні 1883 року, що забрала життя майже 300 людей, було оголошено підписку на користь потерпілих. Було зібрано понад 20 тис. руб.

У лютому 1861 року виходить постанова уряду про порядок видачі позичок погорільцям, яка надавала можливість відшкодовувати збитки постраждалим від вогню, майно яких не було застраховане. Міністерствам внутрішніх справ та фінансів дозволялося призначати у кожному конкретному випадку знищення вогнем населеного пункту допомогу з державного казначейства у розмірі до 15 тис. руб. на одне поселення. У разі втрат нерухомої власності мала надаватися переважно позика, а за втрати рухомого майна – безповоротна допомога. Дозволялося також видавати кредити під поручительство, а тимчасово зобов'язаним селянам не більше 45 руб. на двір [89].

Захист лісів. Отримають ухвали щодо пожежної безпеки лісів. Чимало універсалів на захист лісів у свій час підписували гетьмани. На жаль, не всі вони зберіглися до сьогодні, але дещо є. 5 червня 1656 року Богдан Хмельницький забороняє «робити шкоду» у лісах Максаківського монастиря (Чернігівщина) [90]. Для виявлення паліїв і проведення заходів з

гасіння пожеж обирали наглядачів. Зокрема, у випадку лісової пожежі вимагалося всім жителям на відстані 10 верст з необхідним інструментом прибути для гасіння. Через виникнення пожеж, коли у багатьох випадках вигоряли цілі лісові масиви після ночей на Івана Купала, що пов’язували з запалюванням численних багать для стрибання через них молоді. 1735 року видано указ про заборону розкладати вогонь у лісах. Але пожежі, які відбувалися у розкиданих по лісах поселеннях, а також зростання ціни на деревину, спонукали уряд вже через рік у законодавчій формі оголосити заходи гасіння пожеж у лісах.

1745 року виходить строга заборона розкладати вогонь не тільки в лісах але й біля их. Викритим у таких діях пропонували – «бити батогами». На великих дорогах призначали роз'їзди спеціально набраних людей, зобов'язаних стежити за дотриманням запобіжних заходів щодо лісових пожеж. Сенатський указ 1764 року вказував про залучення до гасіння лісових пожеж повітових обивателів, а в допомогу їм розташовані поруч військові частини. Для запобігання й гасіння пожеж у селищах і лісах 1774 року виходять обов'язкові правила, де відповідальною особою за це є соцький.

На початку XIX ст. для попередження пожеж у лісових масивах казенних поселень вводять інститут пожежного старости, якого обирали на три роки з поселян тверезої та доброї поведінки. У своїй діяльності вони керувалися спеціальними інструкціями, які складали чиновники лісового департаменту. «Вогневикам» наказувалося *«мати міцну і невсипущу охорону від лісових пожеж вдень і вночі*». У разі виявленні вогню пожежному старості слід було вжити всіх можливих заходів щодо його припинення, сповіщати про всі пожежі і виявлення винних. У боротьбі з лісовими пожежами в основному використовували методи «пускання зустрічного вогню», вирубки просік на шляху вогню, використання мітл та гілок для захлещування вогню тощо. Окрім цього, вони займалися наглядом за правильним випалюванням ділянок лісу селянами під ріллю, інструктування пастухів, заготівельників деревини тощо. Недбалих притягував до відповідальності.

Лісова пожежа©Getty images

Відповідно до опублікованого «Зводу статуту лісового» від **1833** року для безпосередньої охорони лісів від пожеж призначали об'їждчиків (на кожний об'їзд) і лісників, що складали лісову варту. Організацію охорони в лісах у кожній губернії покладали на лісоохоронні комітети на чолі з губернатором. Питання із запобігання пожежам у лісах ставили в обов’язок земської поліції. Встановлювали оплату праці селянам за участь у гасінні пожеж [91].

У XIXст. найсильніші посухи на території європейської частини імперії відзначалися у 1833-1834, 1840, 1848, 1859, 1865, 1876, 1881-1883 та 1890-1892 роках. Усі вони супроводжувалися сильними лісовими пожежами.

Захист від пожеж вітрильних суден. Суднобудування на українських землях активно почало розвиватися в часи козаччини, коли запорозькі козаки почали здійснювати морські походи. Будувалися як малі човни – чайки, так і великі одномачтові кораблі. Найбільш яскравою рисою була його річкова спрямованість (верфі Дніпровська, Шкловська, Мошенська, Смілянська, Кременчуцька). Наступний крок у формуванні нової суднобудівної традиції на Півдні українських земель став зроблений вже в останній чверті XVIIIст.

Чорноморський флот. З цією метою була побудована Херсонська верф (згодом, Миколаївська, Севастопольська, Одеська…), на яких велося зведення кораблів (фрегатів, яхт, плавучих батарей, бомбардирських катерів, галер тощо).

Адміралтейство було центром будування вітрильного флоту – території порту з верфями, майстернями та складами для ремонту, спорядження і озброєння військових кораблів. Небезпека виникнення пожежі на дерев'яних вітрильниках існувала завжди. Адже вони будувалися цілком з горючих матеріалів і піддавалися дії різноманітних джерел запалювання.

У XVIII і XIX ст. практично всі види морських вітрильників призначалися для універсального використання як вантажо-пасажирсько-військових суден. А це означало, що до займистого середовища – деревині, канатів та парусини, додавався і такий небезпечний елемент – як порох, що зберігався всередині корпусу судна в спеціальних приміщеннях – крюйт-камерах. Був сумний випадок, коли 1 грудня 1829 року корабель «Святий Миколай» стояв на карантині у прибережній зоні Чорного моря поблизу порту Ізмаїл, чекаючи дозволу зайти в гавань. В цей час матроси сколювали навколо дерев'яного корпусу лід. Випадковий удар в обшивку борту у порохового льоху призвів до вибуху, пожежі і загибелі судна.

Проведення ремонтних робіт на суднах вітрильного флоту, як правило, супроводжувалося застосуванням відкритого вогню. Точних інструкцій про заходи пожежної безпеки в той час не існувало. Все залежало від грамотності відповідальних за пожежну безпеку офіцерів і майстрів, від кмітливості матросів і робітників, та від вмілого використання примітивних засобів пожежогасіння: води у відрах, піску, кошми, гаків, сокир. Помічено, що практично всі випадки пожеж на вітрильниках відбувалися або в порту, або на стоянці під час ремонту. Так було 7 березня 1791 року, коли фрегат «Антоній» стояв у Глибокої пристані Дніпровського лиману що біля Очакова (Миколаївщина) для ремонту обшивки днища із застосуванням вогневих робіт – «випалювання». З ранку дув сильний вітер. Штурман фрегату повідомив офіцера, який керував ремонтними роботами на пристані та корабельного майстра про недоцільність ведення вогневих робіт в таку погоду. Однак обпалення все-таки почалося. Незабаром деревина днища запалала, а вітер довершив біду. Пожежа швидко поширилася, і корабель згорів повністю.

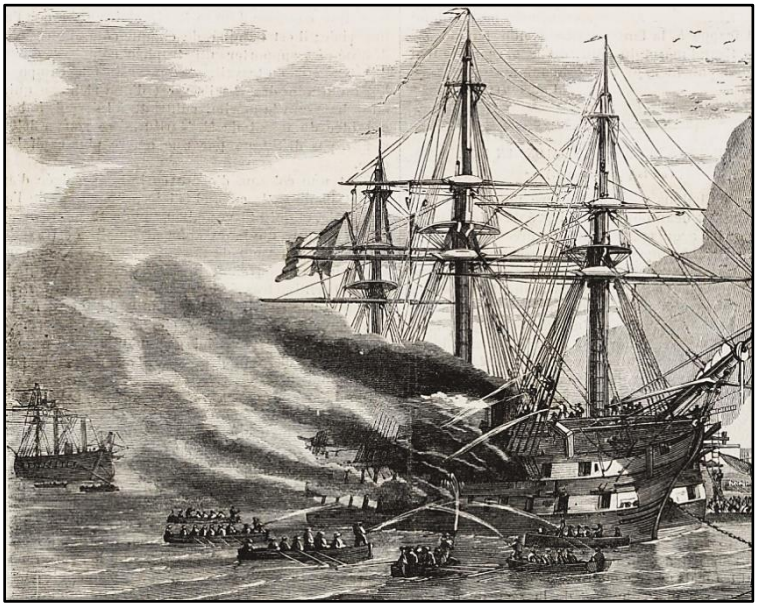

Пожежа на парусному судні. Гравюра початку XIX ст.

Проте, інструкції та військові артикули для флоту, видані 1725 року передбачали тільки загальні протипожежні заходи на кораблях. Приміром, не дозволялося ходити по кораблю зі свічкою, інакше, як за дорученням капітана. Ніхто не мав права розводити на кораблі вогонь, заборонялося матросам і іншим людям доставляти на кораблі матраци, мішки з сіном або іншими легкозаймистими речовинами. Винятки можливфі тільки з дозволу капітана. Покарання – відрахування місячної платні.

Тютюн курити дозволялося між великою і фок-щоглами і не інакше, як нахилившись над водою. В інших місцях корабля курити взагалі заборонялося. Не дозволялося увечері ходити зі свічкою або з палаючим ґнотом під палубу під страхом військового суду і покарання «за гідністю». Заборонялося стріляти. Ходити в порохову камеру мав право тільки

відповідальний гармаш. Неслухняних триразово протягували під кілем корабля і позбавляли місячної платні. На обов'язки лейтенанта покладалося обходити вночі під час вахти два рази корабель і дивитися, щоб ніде не було вогню і щоб ніхто не курив.

У листопаді 1718 року оголошено царський указ про побудову плашкоутів і поставку на них брандспойтів для гасіння пожеж. В ньому вказувалося, що на випадок пожежі в адміралтействі, там повинна чергувати команда, що забезпечувати нічне перебування, виставляючи караули. На випадок пожежі ці люди виконували обов'язки пожежників. Якщо пожежа відбувалася поза стінами адміралтейства, наприклад, в одній з прилеглих до нього майстерень, то радник посилав з пожежними інструментами гасити тільки третину своїх людей, а сам з двома третинами залишався всередині адміралтейства. У цьому випадку на пожежу поспішали всі майстрові, робітники і матроси. Причому, три чверті відправлялися гасити вогонь, а чверть відокремлювалася і з сокирами, відрами, щитами і гаками прямувала до будівлі адміралтейства щоб бути напоготові, відстоювати його, якщо воно загориться. Для цього їх заздалегідь розписували, кому і де бути, і з яким інструментом працювати.

У будівлях, які прилягали до адміралтейства, влітку вимагалася посилена чистка димарів. На верфі при дворі, де вили канати, на кожні 20 сажень довжини будови належало мати: одні подвійні драбини такої довжини, щоб вона досягала до покрівлі і по дві діжки з водою до кожної з драбин. При гауптвахті, за кошти людей, що ночували на верфі, яких би чинів вони не були, обов'язково мали бути пожежні інструменти, сьому частину яких становили сокири і п'ятнадцяту – швабри, решта – відра. Крім того розписані були на верфях: *«5 гаків великих, 10 малих, 10 вил малих, щоб гаки піднімати, 7 вітрил, 50 щитів, з написом, що вони адміралтейські».*

На кораблях, що стояли в гаванях, пропонувалося мати по 12 шкіряних відер, 12 сокир, 12 швабр – це на двопалубних вітрильниках. На трипалубних – по 18 відер, сокир і швабр, а на фрегатах – по сім. Всі ці інструменти призначалися *«для гасіння раптової пожежі»* і кожен з них повинен був мати клеймо з назвою корабля. При гауптвахті встановлювалося стільки інструментів, скільки людей стояли в караулі.

За регламентом шкіпери торгових суден зобов'язані були до входу в гавань вивантажувати порох та інші небезпечні в пожежному відношенні товари і речі в особливе, визначене для цього складське місце. Точно такі судна, навантажені негашеним вапном повинні були ставати в гаванях особняком на далекій відстані від інших кораблів не наближаючись під страхом штрафу, конфіскації судна, товару або тілесним покаранням за силою провини.

Розуміючи про небезпеку горючих матеріалів, які використовувалися для виробництва та ремонту суден адміністрація верфі серйозно відносилася до виконання робіт. Адже пожежна безпека на Чорноморському флоті трималася на страху перед неминучим суворим покаранням, як вимагав морський статут. Ось приклад: 11 листопада 1794 року фрегат «Іоанн Богослов» стояв на річці Південний Буг поблизу міста Миколаєва. Після вивантаження крюйт-камери її вимивали від порохового пилу. Вахтовий офіцер передоручив цю відповідальну операцію матросам. Працювали покурюючи, і недбале поводження з вогнем призвело до пожежі. Врятувати фрегат не вдалося. У боротьбі з вогнем загинуло 12 матросів. Після пожежі і загибелі фрегата «Іоанн Богослов» капітана за його відсутність на кораблі під час перемивки крюйт-камери позбавили дворянського титулу, а вахтового офіцера за бездоглядність робіт в пожежонебезпечному приміщенні розжалували у рядові; вони обидва були покарані службою на галерах.

«Устав Морський» від 1720 року трактував: *«Всі ті, хто навмисно запаллять або затоплять корабель, або інше яке судно, або яку амуніцію, або провіант, або такелаж свій, будуть страчені смертю ... Якщо капітан, або морський офіцер, командувач кораблем, втратить свій корабель на морі, розбиттям об камінь або викинувши на берег, або від вогню згорить, повинний бути взятий під арешт. А якщо з'явиться, що загибель стала*

через нехтування, за те буде страчений смертю, або засланий навічно на галерні роботи, за важливістю провини дивлячись» [92]. Тому пожежі в адміралтействах були рідкістю, а якщо траплялися, то мали мінімальні збитки.

У підсумку, впродовж кінця XVIII – початку XIX ст. відмічалося зростання суспільної свідомості щодо пожежної справи, використовувався увесь досвід, накопичений у боротьбі з вогняною стихією, який створив новий виток у розбудові цієї галузі. Увесь попередній етап підготував правову та соціально-економічну базу у скасуванні пожежної повинності та створенні професійних пожежних команд у містах. Це зумовило перехід з колективних заходів боротьби з пожежами на засади професійні, що зробило якісно новий крок у забезпеченні протипожежного захисту населених пунктів. Система пожежного нагляду набуває державної ваги й зосереджується у поліцейському управлінні, проте єдиного державного органу з пожежної справи створено не було. В основному завершується оформлення організаційної структури пожежної охорони: були визначені штатні нормативи для міст із різною чисельністю населення, починалося будівництво пожежних депо для розміщення пожежних команд, були узаконені підпорядкованість і фінансування пожежних служб.

V. ПОЖЕЖНА СПРАВА У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Характеристика періоду. У другій половині XIX ст. кількість жителів українських міст подвоїлася і досягла 2,7 млн осіб завдяки природному приросту населення та скасуванню кріпосної залежності. Питома вага городян порівняно з сільським досягла 11,6%. Розвиток залізничної мережі, металургійної, вугільної і залізорудної промисловості в останній чверті століття сприяв процесу урбанізації. З'явилися великі адміністративно-торгово-промислові центри (Одеса, Харків, Катеринослав (нині Дніпро), Київ, Миколаїв, Кременчук, Черкаси, Єлисаветград (тепер Кропивницький) і нові міські поселення на залізничних вузлах, біля шахт і рудників у Донбасі та Придніпров'ї, а також нафтогазових родовищ у Дрогобицько-Бориславському районі. Витіснення ярмаркового торгу постійною торгівлею спричинило формування спеціалізованих торгових міст таких як Бердичів, Балта, Умань та ін.

Реформи другої половини XIX ст. позначилися на благоустрою українських міст. Поліпшується їхнє планування й забудова, дороги із твердим покриттям, все більше споруджують домів з негорючого матеріалу. Зростання населення у містах, нові технології у виробництві та транспорті, все це призвело до збільшення попиту на цеглу. Житлові будинки, виробничі споруди, залізничні тунелі, канали та інше стали будувати із цегли, а деякі навіть прикрашати керамікою. Цегла стала домінувати, витісняючи деревину. З появою портландцементу почалося масове застосування у будівництві бетону і залізобетону.

Реформування органів поліції, які поширювалися в українських губерніях, полягало у звуженні компетенції поліції та розмежуванні функцій між її окремими структурними ланками. Змінювався принцип комплектування поліцейських органів, методи, прийоми та форми її діяльності, а також підвищилася її роль у системі державної влади. Сформована система, попри численні спроби її подальшого реформування, проіснувала до кінця 1910-х років.

Поліцейське управління. Як і раніше питання пожежної безпеки залишалося у сфері поліцейського управління. 25 грудня 1862 року затверджують «Тимчасові правила про загальний устрій поліції у містах та повітах», на підставі яких утворювалися адміністративно-поліцейські установи. Відповідно до цього документа, міська та земська поліція об'єднувалися в повітову поліцію. Лише губернські міста, окремі градоначальства (Одеське, Керч-Єнікальське), 18 повітових міст (у тому числі Балта, Бердичів, Бердянськ, Кременчук, Ніжин, Феодосія) та 5 без повітових міст (з них: Бахчисарай, Білогірськ), порядок у яких регламентувався окремо і не стосувався встановлених правил.

Незважаючи на те, що органи охорони правопорядку набули нової організаційної форми, що помітно покращило їхню діяльність, у змісті оновленої поліції багато в чому

збереглися дореформені негативні риси. Викорінювання спадщини старої поліцейської системи розтяглося на десятиліття і не отримало логічного завершення аж до падіння самодержавства. У силу своєї професії поліцейський у суспільстві не користувався повагою. У ньому бачили покірного виконавця волі начальства, який у разі потреби легко зневажав закони. Викриття поліцейського свавілля і безстороння критика правоохоронців постійно зазнавали загального засудження.

На жаль, таке ставлення накладало відбиток і на поліцейські пожежні команди, як невід'ємну частину поліцейського управління. У міській забудові легко можна розпізнати наявність пожежної команди за наявністю каланчі, по верху якої ходили дозорці, які спостерігали, чи не спалахнула десь пожежа. Якщо з'являлися ознаки пожежі (дим або відкрите горіння), на щоглі каланчі піднімали сигнали у вигляді чорних куль діаметром близько 90 см, котрі вказували в якій частині міста сталося нещастя. У народі існував вислів: *«Ночуватимеш під кулями!»*. Це означало: заберуть у поліцейську частину за появу в нетверезому вигляді або за непристойну поведінку на вулиці, а то й просто за неввічливу відповідь поліцейському.

Повітова та міська поліції утворювали поліцейське управління, якому підпорядковувалися всі поліцейські чиновники та службовці. За пожежну безпеку у повіті (містах) відповідав повітовий справник – начальник повітової поліції (у місті – поліцмейстер – начальник міської поліції). Коло їхніх обов'язків не зазнало значних змін. Повітовому поліцейському управлінню підпорядковувалися станові пристави. Стани поділялися на окремі дільниці – сотні. Виконання поліцейських обов'язків у межах дільниці покладалося на соцьких. У селищах аналогічні функції виконували десяцькі.

Позаштатна структура повітової поліції складалася з волосного старшини, сільського старости, соцького та десяцького. Усі вони на своєму рівні займалися питаннями запобігання та організацією гасіння пожеж. Волосний старшина за своїм посадовим становищем стояв над сільськими старостами і здійснював нагляд і контроль над їх діяльністю. Обирався волосним сходом терміном трохи більше трьох років. Поліцейські функції волосних старшин включали, крім *«охорони благочиння та безпеки осіб і майна, вживання заходів до розкриття підпалів та затримання паліїв»*. Він розпоряджався у всіх надзвичайних ситуаціях (пожежі, повені, загальні хвороби).

Сільський староста – нижча керівна посада в ієрархії сільської влади обирався сільським сходом на трирічний термін. Община контролювала його роботу, призначала плату. Відомству старости підлягали всі особи податних станів, які мешкали на підконтрольній йому території. Як представники позаштатного апарату повітової поліції сільські старости повинні були вживати заходів щодо підтримання правопорядку та соціального спокою. На нього було покладено відповідальність за поточний стан пожежної безпеки та за вжиття невідкладних заходів у разі виникнення природних лих, у тому числі пожеж та епідемій.

Приміром, волосний голова або староста, повинні всіляко старатися *«нагадувати селянам про потребу, для власної їх користі, якомога обережніше поводитися з вогнем, спостерігаючи аби ці правила виконувалися і доповідалися у разі порушення їх»*, – згідно з наказом до всіх державних селян про запобігання та припинення пожеж у селищах. Шляхом огляду всіх дворів, засвідчитися у справності димових труб, печей, а також, чи є в зазначених місцях драбини, чани з водою, швабри та ін., чи дотримуються правила, встановлені щодо кузень, слюсарень, тобто місць використання відкритого вогню.

За порушення зазначених заходів сільським старостам державою було надано право затримувати осіб, а за незначні провини – піддавати винних арешту або громадським роботам терміном до двох днів, а також штрафувати на суму до одного рубля. По лінії поліцейської служби сільські старости безпосередньо підпорядковувалися поліцейським

урядникам, а з інших питань – волосним старшинам. У свою чергу, самі сільські старости безпосередньо керували підпорядкованими їм соцькими та десяцькими.

Соцький – селянин, що вибирався сільським сходом до виконання таких громадських обов'язків: нагляд за благочинням; контроль за чистотою води у водоймах; здійснення протипожежних заходів. Десяцький – нижча виборна особа від селян, яка виконувала поліцейські обов'язки і різні інші громадські функції. Зазвичай обирався з десяти дворів. За своїм посадовим становищем був помічником соцького. Відмітним атрибутом всіх посадових осіб була спеціальна мідна бляха із зазначенням посади.

Відзнаки сільських очільників

Після реформи 1866-1867 років управління міської поліції структурно пішло шляхом створення спеціальних установ, підпорядкованих безпосередньо начальнику міської поліції. Міста в поліцейському плані ділилися на відділення на чолі з поліцмейстером. Відділення ділилися на частини, де під керуванням наглядача знаходився поліцейський дім та команда служителів, а також пожежна команда під керівництвом брандмейстера. Частини поділялися на дільниці, де було дільничне поліцейське управління з дільничним приставом на чолі; дільниці розділялися на околодки, які перебували у віданні околодочних наглядачів.

Вулиці, площі, провулки розподіляли між постами. Постом завідував городовий, який замінив будочника, що здійснювали службу у складі команд під наглядом околодочних наглядачів та поліцейських офіцерів. Крім безпосередньо поліцейської функції припинення протиправних вчинків, в обов'язок городового входив широкий спектр завдань. Приміром, розвідувати про *«протизаконні спільноти»* і *«збіговисько спокою противних»*. Правоохоронець знав, як діяти під час пожежі, під час повені та «*якщо хтось запалить застрахований дім або квартиру*». На нього покладалися обов'язки у межах посту наглядати за будинковими двірниками, як допоміжними службовцями поліції, що цілодобово стежили за мешканцями, чергували уночі і брали участь в силових операціях. Міське поліцейське управління у невеликих містах мало спрощену структуру.

Двірники – помічники пожежних. Ще в кінці 1830-х років влада міст зобов'язала домовласників запровадити посади двірників, які одночасно служили і домовласникам, і допомагали поліції, повідомляючи про пожежі у садибах. На двірників покладалися обов'язки забезпечення протипожежних заходів по вверенному йому дому. Відповідно до «Правил застереження від пожеж», затверджених урядом **1864** року, він повинен був: *«кожен день увечері оглядати в будинку всі незачинені місця, де тільки можуть ховатися люди, які прийшли в будинок зі злими намірами. Стежити, щоб, коли стемніє будь-хто не ходив до сіновалу, сараю або стайні з відкритим вогнем, без ліхтаря, нікому не дозволяти проти своїх будинків курити на вулицях трубки, сигари або цигарки»* [93].

Не допускати на горищах домовласників складів сіна, меблів, дошок, ящиків, рам і т.ін. Передбачати на горищах та інших зручних місцях чани з водою з мітлами та швабрами. Проводити профілактичні огляди дворів та опалювальних пристроїв, вживаючи вичерпних заходів до утримання їх у справності. Дбав, щоб димові труби чистили від сажі не менше разу на місяць, печі оглядали кожну чверть року. З появою у містах водогону на двірників поклали обов'язки спостерігати за протипожежним водопостачанням (утеплення ополонок і пожежних гідрантів взимку, їх огляд, наявність покажчиків розташування).

Адресне впорядкування. На поліцейське управління покладалися питання благоустрою міст у правильному розташуванні та плануванні забудови, прокладанням вулиць, провулків, площ тощо, а також впорядкуванні їх назв та нумерації будинків [94]. Приміром, на середину XIXст. у Києві налічувалося більше 120 вулиць, провулків та майданів. Причому, міська влада постійно мала проблеми з плутаниною та безладдям у міському господарстві через невпорядковану нумерацію будинків. Деякі вулиці не мали назв, інші мали подвійні, або ніде не зафіксовані народні назви, існували вулиці та площі з однаковими назвами. 1854 року губернатор наказав міській думі зазначити всі існуючі назви вулиць та провулків міста на спеціальних табличках і прикріпити їх з правого боку кожної вулиці, а зіпсовані таблички замінити на нові. 1855 року міський землемір склав і перший повний список (понад 160 назв) усіх вулиць та провулків міста.

Через прийнятий новий план розвитку Києва [95] проходила компанія складання міськими думами адресних книг. Адресний розпис оновлювали щорічно запроваджуючи нумерацію будинків – на воротах кожного будинку встановлювали чотирикутний жерстяний лист із позначенням імені власника, номера частини міста та кварталу. Після іменного списку всіх домовласників «*за азбучним порядком»* слідував *«розпис мешканцям тутешнього міста»*. Наприкінці адресної книги, як правило, йшли пояснення щодо системи оповіщення на випадок пожежі або друкували таблиці пожежних сигналів.

1866 року за губернаторською вказівкою з метою *«спрощення знаходження осіб, що перебувають у місті»* наказано встановити таблички з назвами на тих вулицях та провулках, які їх не мали. Пропонувалося прибити бляшану табличку із зазначенням номера на кожен будинок. Таблички відрізнялися кольором залежно від частини або кварталу міста. На підставі цього наказу склали новий детальний план міста (видрукуваний у 200 примірниках знаходився і у пожежних частинах), запровадили нову нумерацію вулиць, враховуючи кожну садибу з будівлями. Для нанесення на цей план нових, впорядкованих назв вулиць, губернський статистичний комітет 1866 року утворив «Комісію з перейменування вулиць, площ та провулків Києва». Загалом до 1869 року за цим проектом було розділено, перейменовано та отримали офіційні назви 97 вулиць, площ та провулків губернського міста [96].

Профілактика пожеж. «Положення про міські самоврядування», видане ще у 1861 році, пожежну охорону провінційних міст з підпорядкування поліції було передано у відання міських самоврядувань. Місцева міська влада не тільки стежила за виконанням царських указів і розпоряджень, вони почали видавати (найчастіше після чергових спустошливих пожеж) свої постанови про запобіжні заходи від пожеж: про влаштування покрівель; про справний вміст печей та димових труб; про місця, де не допускаються склади легкозаймистих предметів, а також про заходи запобігання небезпекам, пов'язаним зі спалахом або займанням освітлювальних олій і т.ін. [97]. За новим «Городовим положенням» від 1870 року *«про прийняття запобіжних заходів проти пожеж та інших лих і про забезпечення від заподіюваних ними збитків»*, міській думам надавалося право видання обов'язкових постанов з застережливих заходів проти пожеж.

Міста, через дерев’яну забудову залишалися у пожежному відношенні досить пожежонебезпечними. Зокрема, до кінця XIX ст. із загальної кількості громадських та приватних міських споруд імперії кам'яні становили 14,8%, дерев'яні – 63,9%, змішані – 3,6%,

інші – 17,7%. В окремих містах відсоток дерев'яних будівель перевищував середній показник. Наприклад, житловий фонд Києва на 88% складався із дерев'яних будівель (1874р. – з 9291 будинків тільки 1118 кам'яних). 95,5% селянських дворів були цілком дерев'яними, причому, більшість з яких криті очеретом і соломою. Лише 2,5% сільських будівель були зведені з негорючих матеріалів.

До заходів профілактики можна віднести розпорядження генерал-губернаторів про те, щоб солом'яні дахи на хатах обмазували глиною, на дахах біля труб ставили дерев'яні кадки з водою; біля будинків були приставні драбини, і сажотруси регулярно оглядали та чистили печі обивателів. Зі сказаного вище не важко зробити висновок, що головний обов'язок стежити за профілактикою пожеж покладався на міську управу та поліцію. Але всі протипожежні заходи, які містилися у всіх «указах», «інструкціях», «статутах», «обов'язкових ухвалах» здебільшого залишалися на папері.

У другій половині XIX ст. дедалі більше активізується вивчення причин зростаючої кількості пожеж, умов їх розвитку, основ самого процесу горіння. Це було настійною вимогою життя та пожежної обстановки в країні, яка з року в рік загострювалася. Якщо у 1860-ті роки щорічно ставалося близько 15 тис. пожеж, то через десятиліття ця кількість перевищила за 30 тис., то у 1880-ті – 45 тис. Збитки ж від них збільшилися в три з лишком рази. *«Непомірне збільшення чисельності пожежних випадків, хоч і може бути частково пояснено зростанням споживанням гасу, сірників тощо, проте змушує думати, що на попередження пожеж досі не звертають уваги*», – справедливо зазначали сучасники наприкінці століття [98].

Відповідальність за порушення правил пожежної безпеки. Наприкінці 1864 року царським урядом оголошено «Статут про покарання, накладені мировими суддями». Його прийняття супроводжувалося скасуванням усіх чинних норм матеріального права, що стосувалися сфери діяльності поліцейського суду і замінювалося новим мировим судочинством. Мирові судді розглядали: цивільні позови на суму не понад 500 руб., позови про особисті кривди та образи, позови про відновлення порушеного володіння; справи за обвинуваченням у провинах, покаранням яких могли бути догана, штраф у сумі понад 300 руб, арешт терміном до 3 місяців, ув'язнення терміном трохи більше року [99].

У статуті серед усіляких покарань за протидію поліції під час виконання ними своїх обов'язків, привертає увагу притягнення до відповідальності порушників *«технічних правил щодо протипожежної частини».* Стаття 67 визначала, що *«за відступ від правил, ухвалених для влаштування... вулиць, площ, бруківок, тротуарів тощо»*, винних притягували до грошового стягнення не більше 15 руб. Стаття 68 зобов'язувала винних *«виправити або зазнати зламування, у визначений суддею термін, все неправильно ними побудоване, якщо допущена несправність буде визнана шкідливою для суспільної безпеки або для народного здоров'я».*

«За марне заподіяння загальної тривоги "ударом у сполох"» винних карали арештом не довше 15 днів або штрафом не понад 50 руб. Невиконання *«обов'язку чистити колодязі та утримувати їх у справності*» карали штрафом до 10 руб. *«За не освітлення або несправне освітлення вулиць зобов'язані до того особи, незалежно від сплати вартості освітлення»,* підлягали грошовому стягненню не більше одного рубля з кожного ліхтаря.

За порушення «Статуту пожежного», а саме *«за влаштування печей, камінів, димових труб без дотримання правил, встановлених для запобігання пожежам, пічники або розпорядники роботами»* піддавалися грошовому стягненню не більше 50 руб. *«За недотримання правил з чищення димових труб*» накладали штраф до 10 руб. *«За виготовлення та складування небезпечних для запалення речовин у небезпечних для вогню місцях або без належної обережності, а також за продаж феєрверків без дозволу і спалювання без дотримання встановлених правил»* – до 25 руб.

«За куріння тютюну на сіновалах, горищах тому подібних місцях, а також за відсутність засобів гасіння пожеж у тих випадках, коли це наказано» – карали штрафом у

10 руб. За куріння тютюну на вулицях і площах там, де це було заборонено, брали рубль штрафу. За неявку на пожежу з належним вогнегасним оснащенням в тих містах чи селищах, де це встановлено, а також за неявку без поважних причин на заклик начальства на пожежу в лісах або за самовільне залишення місця пожежі, винних піддавали грошовому стягненню не більше 10 руб. А за *«не оголошення поліції в належний час про пожежу зобов'язані до того особи»* каралися штрафом до 10 руб. За загрозу на словах підпалити, винні, які не мали при тому корисливої чи іншої злочинної мети, піддавалися арешту до одного місяця або грошовому стягненню не більше 100 руб. Якщо така загроза була письмовою, то покарання зростало до двомісячного арешту або штрафу у 200 руб.

12 вересня 1865 року набуло розповсюдження розпорядження царського уряду «Про провадження справ про пожежі». Де *«Комітет Міністрів ... вважав, щоб справи про пожежі провадилися як судовими слідчими, так і поліціями та судами 1-го ступеня без жодного зволікання нарівні з арештантськими»* [100].

Протипожежна діяльність земських установ. Згідно з «Положенням про губернські і повітові земські установи», запровадженим земською реформою 1864 року, на українських землях почали створювати губернські та повітові земські збори та земські управи. Земські установи були виборними органами місцевого самоврядування в 1864-1919 роках лише на рівні губернії, повіту. Земські установи створювали для *«завідування справами про місцеві користі та потреби губерній та повітів»*. Необхідність утворення спеціальних органів місцевого господарсько-розпорядчого управління виникла зі звільненням селян від кріпацтва. Разом із заходами адміністративного характеру – забезпечення взаємного страхування, земські установи вживали різні практичні заходи з метою запобігання та гасіння пожеж.

На підставі виданого 1861 року «Положення про міські самоврядування» пожежну охорону провінційних міст з управління поліції було передано до ведення міських самоврядувань. З виходом Положення про земські установи, до земства перейшло піклування про найголовніші місцеві потреби, серед яких – утримання пожежних команд. Того ж року введено в дію «Положення про взаємне земське страхування». Зі страхових премій виділяли кошти на ремонт та придбання пожежного оснащення та утримання пожежних команд. 12 вересня 1864 року вийшло розпорядження МВС «Про заходи із запобігання пожежам», у другому пункті якого йшлося про потребу запрошувати міські та сільські товариства до влаштування нічної варти та денних обходів [101].

Під час розробки протипожежних заходів губернські земські збори керувалися місцевими потребами – числом пожеж у цій місцевості, або практичними вказівками земських страхових агентів, або доповідями гласних, яких заслуховували у ході проведення земських зборів. Серед заходів, що здійснювали земства у сфері забезпечення пожежної безпеки у сільській місцевості можна виділити такі:

- розробка обов'язкових постанов та інструкцій щодо ззапобігання та гасіння пожеж населенням;
- придбання за рахунок страхового капіталу коней та вогнегасних інструментів для організації у населених пунктах добровільних пожежних товариств та дружин;
- видача селянам позичок для практичного здійснення заходів, спрямованих на зниження кількості пожеж та збитків від них;
- створення спеціальних інституцій, що мали на меті – зниження числа пожеж та шкоди від них (шкіл пічної справи, виробництва вогнестійких конструкцій – черепиці, цегли, шлакоблоків та ін.);
- закладання складів із продажу населенню вогнетривких матеріалів (листове залізо, черепиці тощо);
- навчання майстрів зі зведення у сільській місцевості вогнетривких будівель;

- надання грошових та інших допомог ДПТ, ДПД, командам для заохочення їх діяльності: будівництва пожежного депо, обладнання пожежного обозу тощо;

- надання допомоги селянам у справі влаштування водопостачання (обладнання пожежних водойм, колодязів, запруд та ін.);

- впровадження насадження листяних порід дерев для забезпечення природних протипожежних перешкод із захисту селищ, і зокрема – осель, залучаючи широкі верстви населення;

- організація та утримання ясел-притулків з догляду за дітлахами, особливо під час жнив, коли пустощі з вогнем залишеної без догляду малечі, завдавали земському страхуванню значних збитків;

- видання досліджень зі статистики пожеж, загальнокорисних брошур, пам'яток для селян, щодо дотримання правил пожежної безпеки та дій у разі виникнення пожежі;

- сприяння селянству у видачі позичок та допомог для зведення вогнестійких будівель та негорючих дахів;

- надання допомоги населенню у вигляді видачі позичок та надання матеріальної допомоги погорільцям для будівництва нового житла;

- залучення спеціалістів (брандмейстерів, начальників пожежних команд ДПТ тощо), з проведення лекцій на протипожежні теми;

- заснування «Товариств тверезості» для пропаганди здорового способу життя, викорінення пияцтва, як однієї з причин пожеж у селищах [102].

Основними джерелами фінансування протипожежних заходів були: суми пожежного капіталу, земських страхових капіталів, загально-земські кошти, суми нотаріальних зборів, громадські кошти. Із зазначених сум пожежний капітал знаходився у віданні страхового відділу МВС, а інші в місцевих закладах. Пожежний капітал був утворений у 1847 році і був скерований на формування пожежних команд у містах. 29 березня 1860 року царський уряд зменшив пожежний збір із застрахованого майна до 25 коп. замість 75 коп. 31 травня 1865 року виходить постанова уряду про поступове скорочення збору та повне його припинення у 1868 році. Цим же законом залишки страхового збору були перераховані до спеціальних коштів МВС під назвою «пожежний капітал».

Пожежна безпека села. Проходили зміни у питаннях пожежної охорони сільської місцевості. Комісія у справах місцевого господарства, яку було організовано 1873 року для дослідження загального стану в земствах, представила на затвердження розроблені нею рекомендації щодо пожежної безпеки на селі. Ці рекомендації затвердили законом у 1879 році. З цього часу земські збори видавали обов'язкові постанови (правила) щодо споруд у селищах. До видання таких ухвал діяли тимчасові правила щодо будівельної частини [103].

Селяни дуже потерпали від пожеж, які були найчастішим лихом поселення. З цього приводу, на випадок пожежі там запроваджували сторожу, яку наймали всім селом або вартували кожним двором по черзі. Дерев'яні стіни, дахи з дранки, соломи або очерету, а освітлення скіпою чи каганцем. Найменша необережність з вогнем, і будинок спалахував як смолоскип, ось тут на допомогу приходив сторож, зчиняючи галас на все село про нещастя.

Завдяки діяльності земських установ у 1870-х роках у поселеннях починають вводити посади пожежних старостів. Обов'язки пожежного старости визначалися спеціальними інструкціями. Зокрема, його обирали на сходах домовласники. До обов'язків пожежного старости належали питання спостереження за справним станом засобів пожежогасіння, він розпоряджався гасінням пожежі. Проводив огляди дворів, дахів, печей, димарів як у житлових приміщеннях, так й у складах зерна й сіна. Пропонувалося на дахах селянських будинків біля пічних труб влітку ставити невеликі чани з водою. У будинках, де труб не було, чани з водою ставити біля воріт. На допомогу пожежному старості обирали помічників, по одному від кожних десяти дворів. Коштом громади купували пожежне оснащення (бочки для води, одноколки й

сани під бочки, відра, багри, ломи, рогачі, драбини) й сигнал для здійснення тривоги. Для його зберігання, на безпечних від пожежі й по можливості центральних місцях, приміром, біля церкви або пожежному сараї. Якщо село було великим, то оснащення тримали по парафіях.

Пожежа на селі. Гравюра 1892 р

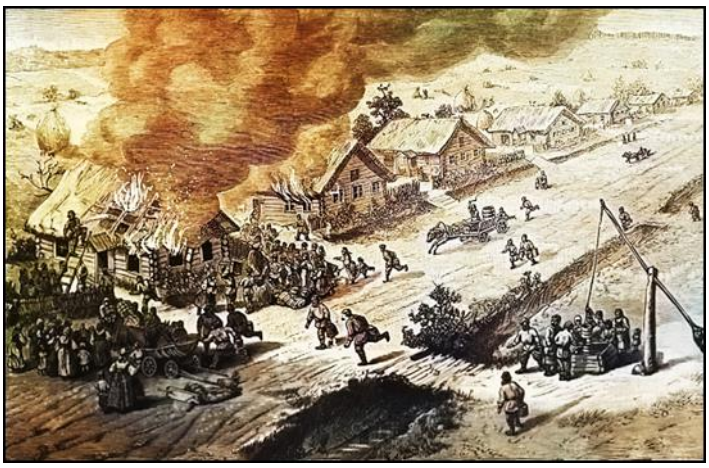

У разі виникнення пожежі в селищі, поблизу нього або в сусідніх на відстані 5 верст всі дорослі жителі були зобов'язані з'явитися на місце пожежі з інструментами згідно з розкладом й брати участь у гасінні. До обов'язків населення також входило давати безоплатно необхідну кількість коней із запряжкою для возіння бочок з водою, насосів тощо. Ніхто із працездатних жителів, будовам яких загрожувала небезпека, не міг відмовлятися від явки на пожежу й від участі в гасінні. Прибулі на пожежу, зобов'язані були виконувати всі законні розпорядження пожежного старости. За відмову без причини винних притягали до відповідальності [104].

Відзнака пожежного старости, вказівна табличка про інструмент, калатало нічного сторожа. Кінець XIX ст.

Насправдіі перевірки показували, що відношення до пожежного майна сільських громад і їх підопічних найчастіше було легковажним. Зрідка пожежний інвентар відповідав вимогам інструкції й нормам належності. Тому часто були випадки, коли пожежа заставала зненацька населення того або іншого селища й закінчувалася справжньою трагедією. В одному із номерів газети «Київське слово» за 1887 рік після великої пожежі у селі Погребцях (Таращанський повіт Київської губ.) наводили оцінку пожежній охороні сіл: *«На превеликий жаль, всі наші села та селища не мають жодних засобів для боротьби з пожежею: немає не тільки насосів, а й найдешевших інструментів, бочок, гаків та ін., які іноді допомагають відстояти не один будинок, а й ціле селище. І в нашому злощасному селі Погребці не виявилося жодних пожежних інструментів, внаслідок чого не було можливості боротися з поширенням вогню... Пожежних команд з кіньми та вогнегасними снарядами у Київському повіті немає»* [105]. На папері ж пожежні частини існували у кожному повітовому містечку.

Новації пожежної охорони міст. У пореформений час у пожежній охороні українських міст втілювали реформаторські новації. Пожежні команди губернських міст спочатку комплектували солдатами строкової служби. Від 1864 року започатковують комплектування пожежних команд вільнонайманими людьми. Для підвищення зацікавленості нижніх вільнонайманих чинів пожежних команд у подальшій службі після відставки 1865 року публікуються нові правила щодо термінів та переваг цієї служби. Ними передбачалося для

пожежних, яких рекрутували після 1859 року, звільнення у відставку за 15 років служби й у безстрокову відпустку за 12 років. А ті, що продовжували служити, давали відставку за 20 років і безстрокову відпустку за 15 років. Тих же пожежних-солдатів, які відмовлялися від звільнення та залишалися на дійсній службі в пожежній команді, нагороджували за це срібним шевроном і видавали їм додаткову платню у розмірі піврічного окладу. Витрати на додаткову платню було віднесено на рахунок міських доходів. У виняткових випадках, через крайню бідність міст, витрати на додаткову платню оформлювали за рахунок скарбниці [106].

Комплектування пожежних команд вільнонайманими людьми переважали над пожежними-строковиками, про що наголошував О.Львов у своїй праці «Міські пожежні команди. Досвід керівництва до їхнього устрою та відправлення ними служби». До 1860-х років *«… майже скрізь застосовували систему рекрутської пожежної служби, яка для населення становила державну службу. За цією системою пожежна служба відбувалася нарівні з військовими обов'язками. Для пожежної команди з місцевих військ набирали необхідний комплект служителів, які за законом зобов'язані були прослужити певну кількість років. Пожежна команда, організована за цією системою, могла бути задовільнена лише в кількісному, але не в якісному відношенні: чисельний склад її можна було довести до великих розмірів, але, незважаючи на це, така команда не відповідала вимогам пожежної служби».*

«Вже одна думка про примус змушувала людину ставитися вороже і недбало до своїх службових обов'язків, тим більше, якщо він змушений служити такій справі, до якої вона не має ніякої наснаги. При загальнообов'язковій пожежній службі, яка до того ж давала лише незначну платню, таке ставлення служителів до своїх обов'язків неминуче вело до того, що більшість із них потрапляли в команду не за покликанням, не з любові до пожежної справи, а виключно з примусу. Зрозуміло, що служба для таких осіб була важким тягарем, і не дивно, що вони користувалися будь-яким слушним випадком, щоб ухилятися від виконання своїх обов'язків. Це, в цілому, несприятливо позначалося на загальному стані команди: практичні навчання і вся внутрішня служба виконувалася недбало, нижні чини виявлялися здебільшого недостатньо підготовленими для роботи на пожежі та для підтримки порядку і дисципліни, що спричиняло вкрай суворі заходи впливу на них. До всього вищесказаного слід додати, що пройшовши багаторічну пожежну службу, яка дала їм багатий практичний досвід, пожежні залишали пожежну команду після закінчення терміну служби», – писав автор.

Внаслідок зазначених недоліків загальнообов'язкової пожежної служби, система рекрутського комплектування пожежних команд перестала задовольняти владу, як неспроможна і така, що не відповідала своїй меті [107]. Від середини 1870-х пожежні команди почали організовувати або за системою вільного найму, або у вигляді добровільних пожежних організацій. Порівняно з колишньою системою, особливістю використання нового підходу було те, що всі охочі потрапити до пожежної команди вступали на службу за власним бажанням, без жодного примусу. Водночас у добровільних пожежних організаціях служба здійснювалася її членами без жодної винагороди, а в командах, що мали військово-казармовий устрій, служителям видавали заробітну плату.

Зважаючи на загальний військовий обов'язок, що настав 4 липня 1873 року, царським указом було наказано формувати професійні міські пожежні команди за вільним наймом. [108]. Через те, що укомплектувати вакантні посади вільнонайманими пожежними в такий короткий термін не вдавалося, через поступову демобілізацію нижніх чинів, склад пожежних команд почав зменшуватися, а звільнення нижніх чинів термінів служби у 1867-1868 роках, що відбулися 1875 року, могли залишити міста без пожежного захисту. Тому з'явилася вказівка про поповнення команд нижніми чинами обов'язкового терміну військової служби. Реорганізація пожежних команд провінційних міст з переведення на вільнонайманий склад

почалася тільки 1877 року. Тому в цей період у пожежних командах служили люди вільнонаймані та солдати строкової служби.

Що стосується губернських міст та міст, де існувало градоначальництво, ще на кінець XIX ст. пожежні команди продовжували комплектувати нижніми чинами обов'язкового терміну військової служби. Зокрема, 1900 року, прийнявши Херсонську міську пожежну команду, новий брандмейстер К. Безсонов доповідав херсонському губернатору: *«Маю честь доповісти, що нині під моєю командою перебуває 64 людини. З них: 30 обов'язково службовці, решта – вільнонаймані»* [109].

Щоб успішно вирішувати завдання, що стояли перед міською пожежною командою, поклавши прагнення при найменшому зусиллі досягти можливо більших результатів, тобто намагатися загасити пожежу за якнайменшої кількості робочої сили та води, досягнувши при цьому мінімальних матеріальних збитків, пожежний очільник повинен був мати у своєму розпорядженні відповідний особовий склад пожежників. Наголошувалося, що керівник під час вибору кандидата на службу до пожежної команди повинен бути вкрай обережним, попередньо переконавшись у його придатності до пожежної служби.

У літературі на зламі XIX-XX ст. для роботи в пожежній команді *«...вимагалися деякі особливі умови: міцна і здорова статура, спритність, сміливість, дотримання дисципліни і т. ін. Для підтвердження нормального стану здоров'я, ті хто бажають бути зарахованим до команди, повинні надати медичне свідоцтво або ж пройти медичний огляд у лікаря, якого вкаже начальник. Крім того, потрібна тверезa поведінка, беззаперечний спосіб життя, чисте минуле. Ті, що перебувають під судом або слідством, які відбули тюремне ув'язнення, а також звільнені зі своєї колишньої служби за якусь провину – не повинні прийматися до пожежної команди. Слід віддавати перевагу тим особам, які за своїми колишніми заняттями найбільше підходять до пожежної служби, тобто знають якесь ремесло, яким вони можуть бути корисні в команді, а також відбули військову службу, яка служить кращою школою дисципліни. Слід рахуватися також і з віком, тому потрібно приймати на службу людей не молодше 20 і не старше 40 років, оскільки в цьому віці людина найбільш здатна до фізичної роботи».*

Окремі вимоги висувалися до керівників пожежних команд. На посади брандмейстерів повинні прийматися особи зі *«... знанням будівельної справи, улаштуванням машин і снарядів, що мають відношення до пожежної справи. Вони також повинні володіти здібностями та знаннями для управління пожежною командою та в господарському відношенні, мати широкі знання та досвід у справі гасіння пожеж, особливі організаторські здібності та необхідну мужність, швидку рішучість, розпорядливість та тверду, непохитну волю. Керівник повинен любити свою справу, тому що без особистої прихильності до пожежної служби неможливо виконувати посадові обов'язки, які потребують іноді надзвичайних зусиль і витривалості, коли організм протягом декількох годин поперемінно піддається впливу холоду і спеки, вогню та диму й всі душевні та фізичні сили людини перебувають у надзвичайному напруженні.*

Начальник повинен мати великий такт в управлінні командою. Пожежникам потрібен начальник не той, що панькається, не слабкий характером, не позбавлений енергії, який дбає про команду, тримає її у строгості, не розпускає й карає, коли потрібно» [110]. Для покращення комплектування якісного складу на заняття керівної посади, особливо для провінції, де переважали малокваліфіковані очільники пожежних команд, пропонувалося: припинити призначати на посади брандмейстерів людей похилого віку та неписьменних. У нечисленних пожежних командах практикували зараховування на посаду брандмейстера виключно унтер-офіцерів чи фельдфебелів, проводячи між ними найсуворіший відбір. Підкреслювалося, що у великих пожежних командах, починаючи з губернських міст, посада

брандмейстера повинна бути чиновницькою з правами державної служби, це дозволить залучати кращий контингент службовців.

Визнавалося, що робота пожежного – це покликання, адже не кожен здатен зайти в палаючу будівлю чи перенести психологічно загибель людей на пожежі тощо. Вибір цієї професії повинен бути свідомим, бо не завжди ризики в роботі можуть вимірюватися матеріальними благами. Олександр Купрін у циклі нарисів «Київські типи» (1895-1897рр.) писав: *«Безумовно не помилишся, якщо скажеш, що більшість пожежних служить не за потреби, а за покликанням. У всіх класах суспільства є палкі, неспокійні голови, яких нестримно приваблює все виняткове, що виходить за рамки буденного сірого життя, все поєднане з щохвилинною небезпекою для життя»* [111].

Пожежні жили за законами воєнного часу. Вони готові були жертвувати собою заради блага ближнього і благополуччя свого міста. Київське начальство знало це і всіляко підтримувало бойовий дух вогнеборців. Паради пожежних команд траплялися в Києві частіше, ніж у військах військового гарнізону. А циркуляри Думи, призначені для службовців пожежних частин, писалися в не властивому для ділових документів піднесеному стилі. *«У хвилину нещастя,* – інструктувала Дума вогнеборців 1909 року*, – пожежний є для нещасних жертв полум'я першим і головним захисником, в якому потерпаючі бачать свого рятівника. І справжній пожежний служитель повинен виправдовувати покладені на нього надії, забуваючи себе, нехтуючи небезпекою. Він зобов'язаний поспішати на допомогу, боротися з грізною стихією напружуючи всі зусилля і застосовуючи всю свою спритність і вміння, в свідомості, що він служить високій, святій справі допомоги бідним ближнім»* [112].

Після оприлюднення закону «Про городове положення» (1870 р.), утримання пожежних команд покладалося на міські управи. Поліцейське відомство не звільнялося від обов’язків здійснювати управління пожежною охороною. Проте закон не роз’яснював яку пожежну команду місто може організувати: поліцейську, громадську або добровільну. Це залежало від розуміння членами управ місцевих інтересів, почуття самозбереження, наявності відповідної кількості коштів тощо. Приміром, міська дума Вінниці у лютому 1878 року констатувала, що затрати, які виділяються з міських сум на утримання поліцейської пожежної команди і витрачаються на провіант, харчі, амуніцію, освітлення, закупівлю пального, лікування людей і коней, становлять у сумі 2320 руб. 37 коп.

Пожежна справа була визнана суто місцевою господарською сферою міського та сільського благоустрою, яка повільно розвивалася та серйозно відставала від західних країн. Тому уряд наполягав на повсюдній організації громадських пожежних команд на засадах повинності або запрошення осіб за вільним наймом, яких було удвічі менше за поліцейських. Обов'язок фінансування переносився повністю на міста, більшість з яких були не в змозі утримувати пожежні команди.

Нове «Городове положення» від червня 1892 року наголошувало: *«… до обов'язків міського громадського управління входило піклування про запобіжні заходи проти пожеж та інших лих».* На підставі цього, приміром, міська дума Харкова прийняла рішення для завідування пожежною командою з числа гласних, утворивши «Пожежний комітет». Завдяки начальнику Харківської пожежної команди Василю Любицькому через «Пожежний комітет» вирішувалися питання з покращення пожежної охорони міста. А це – поліпшення фінансування з будівництва та ремонту будівель пожежних частин (1904-1916 рр. введено в експлуатацію три пожежних депо) і майстерень. Придбання сучасної на той момент пожежної техніки (три парові помпи, механічні драбини) та оснащення (маски для перебування у непридатному для дихання середовищі, влаштування пожежної сигналізації шведської фірми «Ларса Еріксона» тощо), вдосконалення водопостачання для цілей пожежогасіння і наполягання на можливості започаткування пожежного авто, покращення умов перебування

пожежних служителів під час виконання своїх обов'язків (мали навіть свій синематограф), організація роботи пожежного оркестру тощо.

1915 року в Харкові мешкало 282,9 тис. жителів. Функціонувало понад 150 промислових об'єктів. У місті зареєстровано 175 пожеж. Основними причинами яких залишалися: необережне поводження з вогнем та від пічного опалення, які в сумі становили близько 50% випадків. За звітом страхових організацій збитки від пожеж становили 243 тис. руб. Міська дума виділяла гроші на утримання пожежної команди, з витратою на одного жителя 62,8 коп. на рік.

Харків. Пожежа на Миколаївській площі. Фото 1912 р.

Пожежна команда, що охороняла місто Харків, складалася з семи пожежних частин. За штатним розписом в команді були: начальник команди, 8 брандмейстерів, бухгалтер, його помічник, писар, рахівник, конторник, медичний і ветеринарний лікарі, фельдшери та пожежні служителі, загальною кількістю 257 осіб. Кінський склад – 135 голів. Місто мало водогін, на якому було встановлено більше 1,4 тис. пожежних гідрантів. Була пожежна сигналізація з 145 сповіщувачами ручної дії, розташованими на вулицях, а також 35 телефонами для цих же цілей, встановленими на пожежонебезпечних об'єктах та в місцях з масовим перебуванням людей [113].

Промислові пожежні команди. Після скасування кріпосного права (1861 р.) і буржуазних реформ на українських землях зароджуються капіталістичні відносини. Селяни отримали право володіти майном, займатися торгово-промисловою діяльністю, переходити в інші стани, вести судові справи. Відбувся перехід від мануфактурного виробництва до фабрично-заводського, від ручної праці до машинної. Основною формою виробництва стала фабрика із застосуванням парових та електричних двигунів.

Промисловий переворот призвів до серйозних змін в соціальній структурі. Швидко зростала чисельність робітничого класу і торгово-промислової буржуазії. Усі ці події безпосередньо позначилися й на пожежній справі. Розвиток міської інфраструктури, промислових виробництв з одного боку підвищував пожежонебезпеку, з іншого – розробляли і впроваджували в практику нові заходи із запобігання пожежам та пожежогасіння. Життя настійно вимагало нових норм для забезпечення протипожежних заходів і прогресивного ставлення в організації пожежної служби. Щодо цього, від кінця 1860-х набувають розвитку фабрично-заводські пожежні команди або так званні промислові, організовані на потужних підприємствах, та пожежні команди з охорони рудників (шахт) і їх селищ (приміром, в селі Петрівка (нині Кадіївка) – 1825 року, на Брянківському руднику – 1861-го, на Петро-Мар'ївському руднику, що об'єднував 5 шахт – 1869-го та ін.)

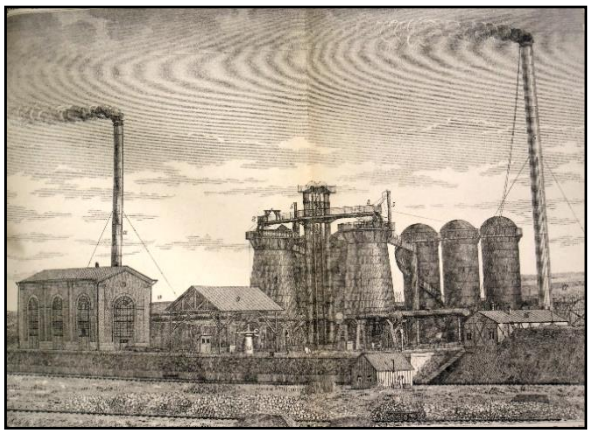

Дніпровський металургійний завод, 1889 р.

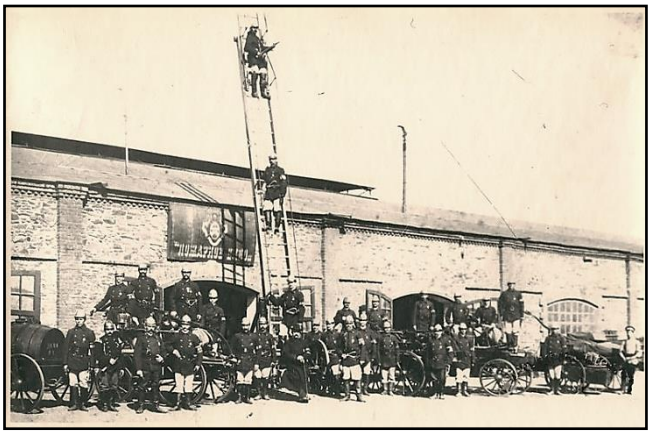

Пожежна команда Алчевського заводу Донецько-Юр'ївського металургійного товариства, 1905 р.

Під час будівництва залізниці та нового мосту через Південний Буг у містечку Голта (нині Первомайськ на Миколаївщині) Ананіївського повіту Херсонської губ. 1869 року організовано пожежну команду місцевого чавуноливарного заводу. З оснащення було два ручних насоси, бочка з водою та два коня. Особовий склад: старший пожежний і три сокирники. На допомогу команді за потреби залучали робітників заводу. В тому ж містечку від 1870 року існувала пожежна команда на пивоварному заводі у складі 6 пожежних. З оснащення: два ручних насоси, три бочки та троє коней.

У селищі Гданцівка, Олександрівського повіту Херсонської губ. (нині Кривий Ріг на Дніпропетровщині) на чавуноливарному заводі з 1890 року почала діяти пожежна команда. Пожежними були робітники заводу. З оснащення: ручний насос, чотири бочки та четверо коней. Подібні заводські пожежні команди діяли: з 1890 року при конторі «Дніпровського металургійного заводу» у Катеринославі (нині Дніпро), з 1898 року на «Донецко-Юріївському металургійному заводі» (тепер «Алчевський металургійний комбінат» на Луганщині), з 1899 року на «Паровозобудівному заводі Гартмана» в Луганську та багато інших [114].

Багорний хід. Листівка початку XX ст.

Але найпотужнішою вважалася промислова пожежна команда у селі Кам'янське Катеринославського повіту Катеринославської губ. (нині Дніпропетровська обл.). Там, на металургійному заводі виникало до 4-х пожеж на рік. Через такі обставини, адміністрація «Акціонерного південноросійського дніпровського металургійного товариства» 1890 року організовує промислову пожежну команду, яка була поділена на чотири частини. У складі команди були: начальник пожежної команди, 4 брандмейстери, сигналіст і 64 пожежники. Пожежі гасили з застосуванням заводського водогону, де містилися 34 пожежні крани, 5 ручних насосів та 4 бочки з водою, які перевозили вручну. Багорний хід з драбинами та гаками доставляли двома кіньми.

Пожежні добровольці. Однак спроби приборкати вогонь силами тільки професійних пожежних команд не давали бажаних результатів. Для вгамування вогненної стихії був потрібний додатковий приплив свіжих сил і засобів. Належало знайти нову форму залучення населення до боротьби з вогнем. Тому у другій половині XIX ст. на українських землях, поруч

із діючими малочисельними міськими пожежними командами, почали створювати добровільні пожежні товариства (ДПТ). Зокрема, в Галичині, керуючись «Законом про товариства» 1867 року добровольці робили перші кроки тільки в провінційних містечках й в окремих поміщицьких садибах, влада й власники яких турбувалися про захист від нищівної стихії пожеж. Першим постало ДПТ у повітовому містечку Городок 1865 року, поруч зі Львовом. Серед найстарших треба відзначити товариства створені у Львові (1868 р.), Бродах і Самборі (1871 р.), Сокалі і Яворові (1872 р.) та ін. [115]. 1905 року в Галичині діяло 1466 пожежних дружин, які об'єднували близько 54 тис. пожежних добровольців.

За статутом основне завдання ДПТ полягало у наданні суспільству організованої допомоги у разі загрози людському життю, знищення майна вогнем або внаслідок інших стихійних лих. Члени ДПТ виконували взяті обов'язки безкорисно, а грошові винагороди за надані ними послуги надходили в касу товариства. Товариство за власні кошти забезпечувало потрібне вогнегасне оснащення, яким користувалося під час роботи, мали свої однострої.

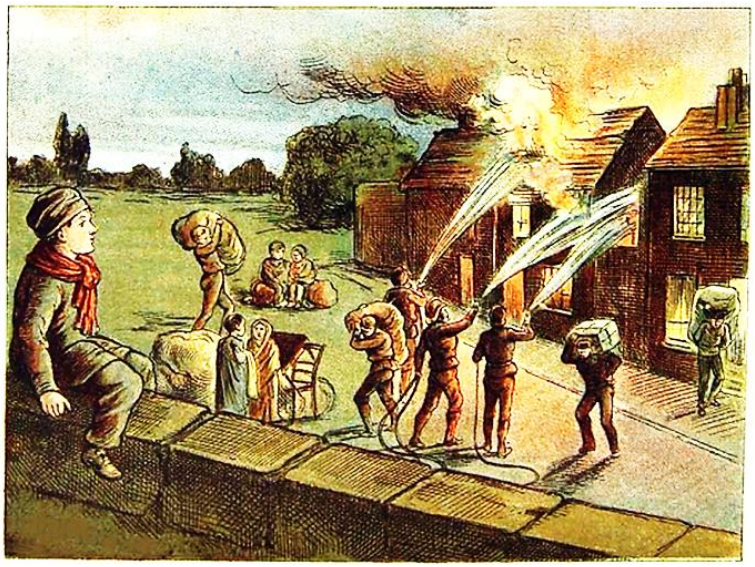

Робота добровольців на пожежі. Кольорова літографія кінця XIX ст.

В українських губерніях з відомих першими постали ДПТ в Житомирі (1881 р.), Дунаївцях (1882 р.), Корці (1883 р.), Луцьку (1884 р.), Ялті (1885 р.) тощо. Станом на початок Першої світової (1914 р.) тут налічувалося понад 200 ДПТ і ДПД.

ДПТ складалися з дійсних членів, підтримуючих («охочих») і почесних. Дійсним членом міг стати чоловік віком старше 18 років, фізично здоровий, котрий визнавав і дотримувався положень статуту формування, а також вів належний спосіб життя. Вони безпосередньо брали участь у гасінні пожеж об’єднуючись у команди або дружини, поділялися на загони: рятувальний, обслуга насосів, водний, охорони. Підтримуючим членом міг стати кожен охочий, хто зобов'язувався регулярно платити членські внески, сума яких установлювалася статутом.

Добродійники – не гасили пожеж, але вносили на розвиток ДПТ річні або одноразові внески, пожертвування, виконували добродійні роботи на значні суми. Добродійниками могли бути й жінки. За особистий вклад у розвиток товариства – добровольці на загальних зборах номінувалися в почесні члени. До складу ДПТ приймалися кандидати за порученням дійсних членів на загальних зборах. Не допускалися особи, що не досягнули 17 років; нижні чини, які проходили дійсну військову службу та особи, які мали обмеження в правах за постановою суду. Особи у віці від 17 до 21 року входили до складу товариства не інакше, як із дозволу батьків [116].

Бажання брати участь у гасінні пожеж було таке велике, що наприклад, у Києві за спільною домовленістю біля кожної пожежної частини чергував один з добровольців. У випадку виїзду на пожежу він сповіщав про це членів товариства. Довідавшись про пожежу, добровольці всіма можливими способами добиралися до місця її виникнення й брали активну участь у гасінні. Згодом сповіщати про пожежу стали городові, а щоб швидко можна було відшукати членів товариства, на воротах будинків, де вони мешкали, вивішували білі бляшані зірки. Про те, як завзято ставилися дружинники до своїх обов'язків, розповідала одна з

київських газет: *«...перукар Булановський, член товариства, стриже, голить. На стіні каска, блуза, сокира, пояс. Раптом сполох. Кидає наполовину обстриженого, надяг каску... і побіг гасити!».*

З часом кількість добровільних пожежних організацій значно зросла, що привело до створення централізованих органів управління. У Галичині такою організацією стала «Крайова спілка добровільних пожежників», яку утворили 1875 року з центром у Львові. 1893 року постало «Російське пожежне товариство» (з 1898 р. – імператорське, «ІРПО»), Рада якого знаходилася в Санкт-Петербурзі. Для розгортання протипожежного руху, аналізу зробленого й пошуків нових можливостей пожежної справи, професійної підготовки членів товариств органи управління організовувало з'їзди, виставки, випускало періодичні видання, розробляло зразкові статути, займалося розробкою і поширенням пожежно-технічної літератури на місцях, організовувало курси тощо. Створений центральний склад на комісійних і пільгових умовах: постачав пожежним організаціям оснащення, одностроїї, літературу, допомагав у придбанні за кордоном нових зразків пожежної техніки й устаткування..

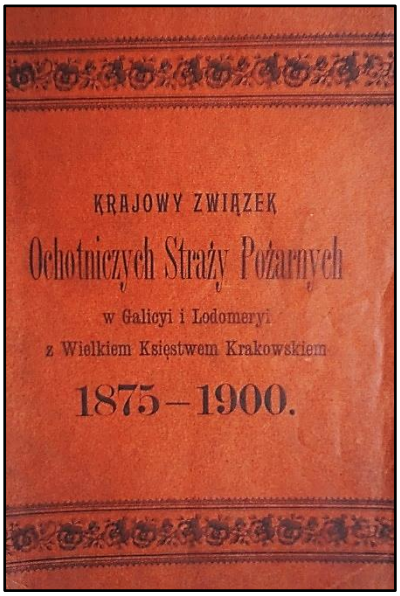

Бібліотека пожежного. Видання на честь 25-річної діяльності «Крайової спілки добровільних пожежників Галичини і Лодомерії», Львів, 1900р.

Утворені або діючі пожежні організації, окремі установи й особи в значній мірі прагнули стати членами таких Товариств. Це пояснювалося бажанням мати підтримку своєї діяльності у суспільстві. Зокрема, «ІРПО» не отримувало від держави коштів, але перебувало під високою опікою осіб імператорського дому, що робило їх авторитетними серед населення і в урядових колах. З цього приводу як допомогу для свого існування та розвитку, окрім членських внесків, вони забезпечувались значними матеріальними пожертвами з боку різноманітних благодійників та установ.

Для заохочення членів пожежних товариств, дружин та команд за подвиги під час гасіння пожеж та рятування людських життів, а також за довгострокову службу в організації на зборах їх удостоювали затвердженими на підставі статуту спеціальними відзнаками (орденами, медалями, знаками, жетонами, призами, дипломами і т. ін.). Вони були своєрідною візитівкою корпоративного об'єднання осіб від знатних до простолюдинів, причетних до пожежної справи, й разом з іншими атрибутами формували поняття честі *«у святій справі рятування ближнього»* [117].

Відзнаки пожежних-добровольців початку XX ст.

Основна частина коштів на утримання добровільних пожежних товариств надходила з боку страхових товариств, добродійників та меценатів. Разом з тим, добровольці не могли

обійтися без підтримки з боку місцевої влади та держави, особливо це стосувалося невеликих міст та сіл. У більшості випадків ДПТ змушені були самостійно знаходити засоби для існування. Добровольці мурували городянам печі, заміняли димоходи на негорючі, чистили їх від сажі. Відділи пічників та сажотрусів були створені при добровільних товариствах Житомира, Києва, Черкас, Одеси, Козятина, Чернігова та інших міст. Наприклад, створення відділу сажотрусів при ДПТ Чернігова дало можливість контролю за якістю виконання робіт.

Одночасно з очисткою димоходів сажотруси проводили огляд печей, що давало можливість вчасно ремонтувати несправності. Протягом 1900-1902 років, завдяки діяльності відділу сажотрусів у місті вдвічі зменшилися випадки займання сажі у димоходах. Виїжджаючи разом з обозом на пожежі, сажотруси сприяли швидкій її ліквідації, особливо в нічний час, завдяки тому, що були знайомі з розміщенням горищ та могли швидко підніматися на дах. Діяльність сажотрусів при добровільних пожежних товариствах набувала широкого визнання у населення, що давало можливість розповсюдити цю справу на теренах українських земель.

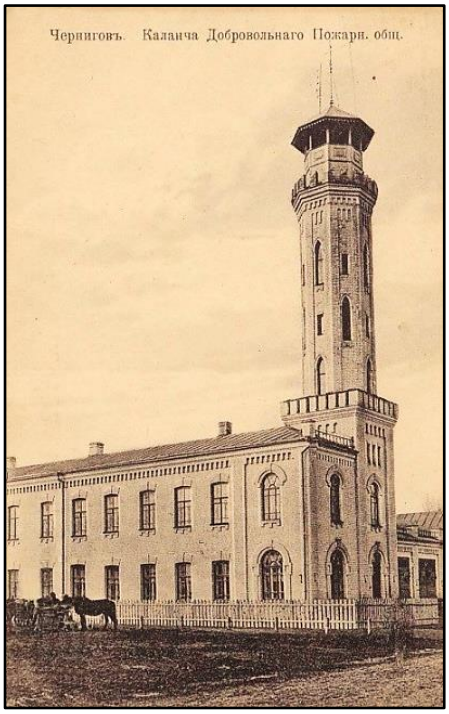

Депо Чернігівських добровольців. Листівка початку XX ст.

Добровільні товариства займалися й тим, що створювали кузні, утримували громадські ополонки для полоскання білизни, чистили господарчий реманент, наймали помешкання для ресторанів, лазень, перукарень; встановлювали платні пожежні пости в театрах і кінотеатрах. Зокрема, 1898 року у касу добровольців Києва надійшло 78 руб. в якості оплати пожежних постів театром Соловцова. Деякі прибутки були й від духових оркестрів. Зокрема, у тому ж 1898 році за музичний супровід балів у купецькому зібранні київські добровольці отримали 1523 руб 26 коп.

Аналогічний спосіб отримання коштів широко використовувався і в інших ДПТ. В кінці січня 1912 року газета «Одеський листок» повідомляла про «Пожежний бал». *«Вчора в залах нової купецької біржі відбувся традиційний пожежний бал-маскарад, влаштований одеським пожежним товариством. Приміщення біржі було багато декороване атрибутами пожежної справи. Привертали увагу ефектні кіоски, що зображали палаючі будівлі. Бал залучив багато публіки і пройшов дуже жваво».*

Пожежно-спортивні товариства. Активізація протипожежного руху в Галичині та чинне законодавство початку XX ст. спричинили появу різних видів пожежних формувань у містах і містечках краю, а також у сільській місцевості. Це дозволяло у легально існуючих товариствах, які передбачав Закон 1867 року, під прикриттям різних форм культурно-освітнього та суспільного життя проповідувати ідеї національного самоусвідомлення [118]. Внаслідок чого, на прикладі чеського та польського добровільного пожежництва, в регіоні активізувалася діяльність виключно українських пожежно-спортивних (гімнастичних) товариств (ПСТ) «Сокіл» (1894 р.), а відтак «Січ» (1900 р.) та «Луг» (1925 р.).

Створення та розбудова української сокольської організації у Галичині тісно пов'язані з іменем Володимира Лаврівського та Василя Нагірного, відомого у Галичині архітектора та фундатора багатьох українських суспільно-економічних установ. Після сильної пожежі, що спопелила Стрий у квітні 1886 року, через друковані видання, у яких, спираючись на практичний досвід, він доводив корисність та переконував краян у потребі створення у сільській місцевості пожежних товариств під назвою «Сокіл» і залучення до них української

молоді. 1887 року на сторінках часопису «Батьківщина» Нагірний публікує «Статут товариства сторожі огневої Сокіл» та організовує перший сокольський пожежний осередок у селі Рудно поблизу Львова. Цей почин підтримують в інших місцевостях Галичини, зокрема, у селі Купчинці (1891 р.) на Тернопільщині [119].

11 лютого 1894 року у Львові відбулися установчі збори, де заснували перше українське ПСТ «Сокіл». Нові сокольські осередки мали «гімнастичне» спрямування у містах, а в селах – «пожежне». У зв'язку зі збільшенням кількості осередків у провінції, «Сокіл» 1905 року змінив статут і обрав нову назву – «Сокіл-Батько». Сокольську ідею практикували у Києві (1900 р.), Одесі (1907 р.), Катеринославі (зараз Дніпро), Харкові (1908 р.), Полтаві та Чернігові (1909 р.).

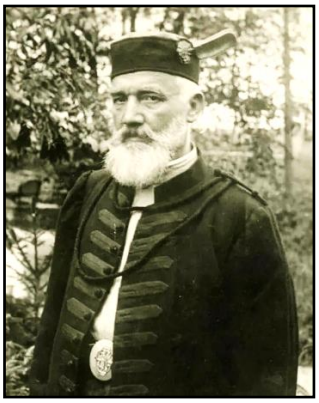

Василь Нагірний

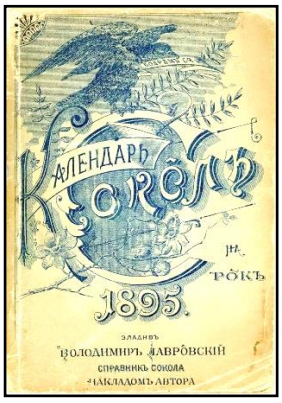

Сокольський календар

Кирило Трильовський

Статут ПСТ «Січ»

Засновником товариства «Січ» і січового руху в Галичині, на Буковині, Закарпатті та в еміграції став громадсько-політичний та культурно-освітній діяч Кирило Трильовський («Січовий батько»). Першу «Січ» він заснував в селі Завалля Снятинського повіту **5 травня 1900** року взявши за зовнішні атрибути славні лицарсько-демократичні козацькі традиції та звичаї. Організаційною надбудовою «Січей» стали повітові «Січі», які з 1908 року об'єдналися у Головний Січовий Комітет, а з 1912 року – Український Січовий Союз з центром у Львові.

Кокарди-відзнаки українських ПСТ: «Сокіл», «Січ» (У.С.С. – Український січовий союз) та «Луг»

Статути товариств «Січ» й «Сокіл» не мали принципових відмінностей, в них вказувалося, що його дійсні члени поділяються на чотири загони, визначалися обов'язки їх членів під час гасіння пожеж. Висвітлення діяльності українських ПСТ здійснювали періодичні видання, що виходили щомісяця під назвою «Сокольські Вісті» (з 1907 р.) та «Вісті з Запорожжя» (з 1910 р.). Для координації діяльності створених ПСТ організують гуртки пожежних інструкторів, що опікувалися всіма справами товариств (організація курсів, перевірка боєздатності, придбання пожежного оснащення тощо). Дбаючи про закупівлю пожежного оснащення, фінансову підтримку надавало українське страхове товариство «Дністер». Станом на жовтень 1913 року тільки центральна організація «Сокіл-Батько» об'єднувала 30 спортивних та 552 пожежно-спортивні осередки «Сокіл» й 311 ПСТ «Січ». Це не рахуючи «Січей» з аналогічними структурами під керівництвом Кирила Трильовського (їх

налічувалося понад 700), що діяли впродовж 1900-1930 років [120]. Тільки в 1912 році вони брали участь у ліквідації 611 пожеж.

Пожежі у видовищних закладах. *«Стосовно протипожежних заходів, то про це ніхто на той час не думав»* – такі на думку сучасника, в найзагальніших рисах, представляли видовищні установи багатьох міст. *«Слів для твердження зворотного немає – адже вони, що вміщали багато сотень глядачів, залишалися в цьому відношенні майже абсолютно беззахисними. Сцена і залаштунковий простір, переходи, сходи – всі дерев'яні, серед численних нагромаджень декорацій та меблів. Освітлення здійснювалося численними олійними лампами, в яких горів старозавітний олеїн, що, між іншим, не одноразово запалював дерев'яні деталі оформлення приміщень».*

На відчутне посилення заходів щодо боротьби з вогнем на місцях вплинуло тільки лихо у віденському «Ринг-театрі» 8 грудня 1881 року, де загинуло 384 і було поранено та травмовано понад тисячу людей, що залякало всю Європу і змусило пресу зробити підсумки нещасть. Адже знищення пожежею таких громадських будівель як театр, завжди належали до суспільно-культурного лиха. За статистикою в період з 1751 по 1885 роки в світі було зафіксовано 730 пожеж, що відбулися у театрах [121]. У деяких випадках ці пожежі супроводжувалися численними жертвами. Такі випадки спіткали й українські підмостки.

Руїни Одеського міського театру після пожежі 1873р. Фото Йосипа Мигурського

Театральна Одеса веде свою історію з 1810 року, від часу урочистого відкриття першого міського театру. Архітектура будівлі була витримана в класичному італійському стилі, з портиком коринфського ордеру і фронтоном, зверненим до порту. Це була білосніжна будівля на зразок античного храму. Глядацька зала налічувала 800 місць.

Питання пожежної безпеки у театрі стояли дуже гостро. Через недосконаліть вентиляції і пожежонебезпечність приміщень, де навкруги ширилися дерев'яні конструкції та освітлення з відкритим вогнем, слугували причиною того…, що театр взимку не опалювали. Остерігаючись виникнення пожежі, театральна дирекція через міський часопис «Одеський вісник» неодноразово сповіщала публіку, друкуючи застереження щодо суворої заборони входити в театр із запаленими цигарками, курити тютюн всередині будівлі, так і в коридорах та буфеті. Але біда прийшла з іншого боку, технічного.

На початку 1873-го в газетах Південно-західного краю з'являються повідомлення про пожежу, яка повністю знищила гордість «Перлини біля моря». Помітили пожежу у театрі 2 січня о пів на сьому ранку, коли було ще темно. Вогонь поширювався горищем і через сильний холодний вітер, що дув з моря, швидко перекинувся на сцену й на всі внутрішні приміщення театру, виблискуючи величезною масою полум'я з вікон. Внутрішня несуча структура споруди була дерев'яною з великими приміщеннями, що дозволяло стрімко поширюватися вогню конструкціями, охоплюючи все нові й нові дільниці. Отож будівля театру була приреченою. Всі внутрішні приміщення, кімнати в нижньому поверсі, де розташовувалися фойє, каса та буфет до дев'яти годин ранку вогонь спопелив. Дах над глядацькою залою і під'їздом прогорів і впав униз. Наріжні карнизи та фронтальний портал фасаду обгоріли і завалилися. *«Полум'я бушувало всю ніч… Врятувати театр не вдалося»* – підсумовував «Одеський вісник» результати пожежі.

Проведене поліцією розслідування показало, що пожежа сталася від газу, який використовували для освітлення театрального годинника у нічну пору. Через нещільність з'єднання газопроводу, газ потроху просочувався у приміщення даху та глядацької зали. І коли його концентрація стала значною, він спалахнув від освітлювального ріжка й почалася пожежа. У театрі ночували люди, але ніхто з них не постраждав, крім однієї людини. Води не вистачало. Побудований у місті водогін ще не працював. За розпорядженням поліцмейстера для гасіння були мобілізовані всі водовози міста, що зривало роботу з водопостачання і навіть харчування пацієнтів та учнів лікарень, училищ, гімназій, трактирів та інших громадських закладів. Проте міська пожежна команда не впоралася з пожежею через незначну подачу ручних насосів та відсутності відповідного протипожежного захисту театру [122].

Міський театр в Одесі проіснував 52 роки. Новий театр відкрили 1 жовтня 1887 року. Не оминав «червоний півень» і київські «Храми Мельпомени». Тут кілька разів горіли театральні підмостки в парку Шато-де-Флер (взимку 1869-го і влітку 1877-го). З цього приводу, щоб домогтися від антрепренерів запобіжних заходів на випадок пожежі в січні 1882 року, Київська міська дума прийняла постанову «Про запобіжні заходи проти пожеж в театрах і цирках», а пожежна команда почала виставляти караули на час проведення заходів з масовим перебуванням людей [123].

Перший Київський міський театр спорудили на Хрещатику. Дерев'яна будівля проіснувала до 1851-го, але через аварійність її розібрали. Другий міський театр побудували з каменю і відкрили у жовтні 1856-го. Зал для глядачів з чотирма ярусами лож вміщував 850 глядачів. 1875 року у театрі запровадили освітлення замість олійних газовими ріжками, а 1891-го – електрикою, як більш безпечнішою. З протипожежних заходів – тільки внутрішній водогін та водяна завіса для захисту сценічного простору. Протипожежна завіса була відсутня.

4 лютого 1896 року у Київському міському театрі на Театральній площі сталося нещастя. Денна вистава «Євгеній Онєгін» скінчилася і у театрі майже нікого не було. А о 16 год. 10 хв. спалахнула пожежа. Вогонь з'явився у приміщенні, що займали артисти. Він блискавично охопив стіни, меблі та перекинувся до гардеробних та інших приміщень сценічного простору, заповнюючи все навколишнє середовище щільним димом. Від полум'я запалала підлога сцени та спалахнули декорації. Пожежа охопила театр блискавично. Вогонь здійнявся вище рівня дахів сусідніх багатоповерхівок. До приїзду пожежників зайнялася вся внутрішня частина будівлі, із шумом лопалися шибки. Вітру не було, але над Володимирською вулицею й Театральною площею літали хмари іскор і палаючі головешки.

Син київського губернського архітектора Микола Іконников, який мешкав на Софійській площі, писав: *«Коли я з вікна квартири побачив дим, то вийшов на вулицю, але не помітив ніякої метушні біля Старокиївської пожежної частини... Через 10 хвилин... урешті почув сигнальний дзвін з каланчі. Я мерщій помчав до театру. Навпроти будинку по вул. Володимирська, 45, мене випередив верховий пожежник, а на розі Театральної площі – Старокиївський обоз. На місці катастрофи пожежні показали свою повну нездатність гасити велику пожежу: всі метушилися, кричали, хапалися за різні інструменти... сварили один одного, а театр усе палав і палав... Нарешті привезли парову помпу, почалося нежваве розмотування двох рукавів. Лише через 40 хвилин... помпа запрацювала* [час для відключення прилеглих садиб від водомережі для забезпечення парового насосу водою]*, але через невміння користуватися такою масою води, вона більшою частиною витрачалася марно... Звертало на увагу те, що більшість пожежників була в "масляному" настрої...* [масляний тиждень перед Великим постом]*»* [124].

Пожежа Київського міського театру 1896 р.

Від міського театру залишилися тільки зовнішні стіни, підвальні склепіння, гранітні сходи й частково цегляні колони, які утримували ложі й галерею. Збитки, за підрахунками міської думи, становили понад 100 тис. руб. Попри на таке розорення, міська влада дії пожежних визнала професійними, а «Товариство електроосвітлення Страус, Савицький і К^{o}» навіть надіслало брандмайору 50 руб. для преміювання вогнеборців, які *«героїчно відстояли електричну станцію під час пожежі Міського театру»*. Точної причини від чого сталася пожежа не встановили. Можливість виникнення пожежі київський брандмайор приписував холостому пострілу Онєгіна в Ленського в третьому акті вистави. До речі, незадовго до пожежі міська дума після довгих сумнівів застрахувала будівлю на 160 тис. руб. 1901 року на місці згорілого театру завершилося спорудження нової будівлі, у якій нині перебуває «Національна опера України імені Т.Г.Шевченка».

У Кам'янець-Подільському театрі 30 березня 1875 року виникла пожежа вже в розпал вистави. І хоча зал для глядачів був повністю заповнений публікою, то в момент евакуації жодна людина не постраждала, оскільки в будівлі своєчасно відкрили багато виходів. Згадуються пожежі, які пошкодили підмостки у Львові 2 листопада 1848 року внаслідок бомбардувань центру міста австрійським військом, у Тернополі 12 липня 1875 року вогонь знищив єдину театральну залу, у Чернігові 24 грудня 1882 року, у Полтаві 2 жовтня 1888 року, будучи застрахованим у «Північному страховому товаристві» на 2200 руб., а також 15 серпня 1897 року кам'яний двоповерховий театр купця Панасенка.

1906 року часопис «Пожарна справа» помістив статтю про добровольців Жиллівського поселення станції Алчевське (Луганщина), які врятували від вогню місцевий цирк. Будівля знаходилася поблизу Донецько-Юр'ївського заводу, що вміщувала 1300 осіб. 1905 року, з моменту відкриття цирку, місцева вільна пожежна дружина прийняла на себе обов'язки чергувати під час кожної вистави. Заздалегідь, на випадок пожежі, в цирку встановили пожежний насос, кілька бочок з водою розташованих в найнебезпечніших місцях. На сцені і між лаштунками повісили шкіряні відра з водою. Позаду сцени підвісили велику, насичену водою, повсть для покриття костюмів артистів або декорацій. Дружинники чергували на запасних виходах, на сцені, а також попереджали публіку, щоб крім буфета і фойє ніде більше не курили. Під час вистав брандмейстер і його помічник перевіряли дії дружинників на випадок виникнення пожежі, які проводилися безшумно і абсолютно непомітно для публіки.

Увечері, 16 травня, під час представлення невідомі зловмисники спробували підпалити будівлю цирку. Поблизу запасного виходу з партера (навпроти місця підпалу), один з дружинників помітив дим на галереї. Не розгубившись, він тихо відкрив одразу ж двері запасного виходу, а за його прикладом інші дружинники, непомітно для публіки повідкривали всі двері запасних виходів. Одночасно був задіяний сигнальний апарат для передачі сповіщення про пожежу у пожежне депо. Згуртувавшись, дружинники відразу ж запустили в дію пожежний насос. До цього моменту ні публіка, ні артисти перед завісою нічого не помічали.

Далі оповідач статті інформував: *«А тим часом, кількість диму все збільшувалася і він став великими клубами проникати до глядацької зали. Тут тільки пролунав жахливий крик: «Пожежа!» – і публіка, втративши голову, кинулася масово до основних і запасних виходів. Не встигли останні глядачі покинути цирк, як вогонь, що охопив дерев'яні стіни коридору і погрожував даху, було погашено. На щастя, ніхто з публіки під час масового виходу з цирку*

не постраждав, і молодці-дружинники отримували з усіх боків вітання зворушеної публіки, що послужило для них найкращою нагородою». Попри всі вжиті заходи безпеки, нічне патрулювання та обіцяна заводоуправлінням винагорода у 500 руб. упіймати палія не вдалося.

Але не всі пожежі мали такі наслідки, були й трагічніші. 6 січня 1896 року Катеринослав (нині Дніпро) сколихнуло лихо, згорів театр місцевого купця Міни Копилова. Під час пожежі в театрі загинула 21 людина, переважно діти. Пожежа почалася в антракті під час денної вистави «Наталка Полтавка» української трупи Панаса Саксаганського. За невстановленої причини, чи то хтось кинув цигарку за кулісами, чи то гасова лампа розбилася, але за розповідями очевидців о 13 год. 20 хв. зайнялися лаштунки, потім вогонь перекинувся всередину театру. Через хвилину весь театр знизу доверху і з усіх боків палав невгамовним полум'ям. За повідомленнями газет *«…театр в найкоротший час згорів дощенту з усією обстановкою, декораціями і різним театральним майном ... Працювали майже до виснаження сил обидві пожежні частини і вільна пожежна команда, яким з труднощами вдалося відстояти тільки сусідній будинок».* Збитки від пожежі сягали близько 75 тис. руб. Постраждав антрепренер Панас Саксаганський, у якого вогонь знищив театральні костюми і багату бібліотеку. Будівля театру була застрахована на 25 тис. руб.

На початку 1883 року світ облетіла трагічна звістка про катастрофу, що сталася у цирку міста Бердичів. Ще у середині листопада 1882 року для звеселяння публіки на великій площі, яка виходила на Міхновську вулицю, на швидку руку звели зимову будівлю цирку (його директори італієць Джованні Діонісіо Ферроні та прусський підданий Іван Хютгенс). Велика дерев'яна споруда цирку у плані представляла неправильне коло, у середині якого, на тім місці, де була арена й ярусні галереї для публіки, піднімався 12 м дах. Споруду влаштовували із сухих соснових дошок на тоненьких кроквах у два яруси, підтримувані такої ж товщини як крокви, стовпчиками. А по двох протилежних боках – два навіси, нижче центрального даху прикривали дві прибудови: у одній розміщувалася стайня для 13 коней й сараї, а інша слугувала головним входом через коридор, де поряд знаходився буфет. Над стайнею малося горище, куди складали солому для утеплення. Стіни влаштували з дошок, прибитих лускоподібно у горизонтальному напрямку. Для захисту від холоду з середини їх обшили соломою й завішували полотниною. У приміщеннях обігрів забезпечували залізні печі, а освітлення – 170 гасовими лампами.

Для евакуації людей із зали були три виходи, проте під час вистав використовували тільки один – головний. Існував ще один вихід – задній, яким користувалися артисти й люди хазяйського відділення. Інформація про зовнішні двері головного входу мала розбіжності. Зокрема, газети вказували, що вони відчинялися не назовні, а усередину, це й стало головною причиною того, що катастрофа набула настільки грандіозних розмірів. У матеріалах розслідування, навпаки, стверджували: двоє стулок дверей відкривалися назовні. Під естрадою для музикантів була влаштована комора у господарському відділенні цирку, де у бочці зберігали 36 пудів гасу (трохи більше 400 л), який використовували для заправляння ламп освітлення.

Цирк вміщував без порушення зручностей близько 1,5 тис. осіб. 1 січня каса цирку продала 620 квитків, крім цього, кореспонденти газет у своїх статтях стверджували, що додатково без білетів до залу потрапило близько двохсот людей. За даними житомирської газети «Волинь», кореспондент якої став свідком трагедії, такий наплив публіки на фатальне представлення 1 січня пов'язано з жагою подивитися *«небувалий показ страшного Божого суду, як це пророкувало Священне Писання»*, про який повідомляли розвішані по усьому місту афіші. В ній сповіщалося: о 22-00 у новозбудованому зимовому цирку відбудеться новорічна вистава під назвою «Страшний суд».

За припущенням, пожежа почалася із вбиральні, звідки поширилася на комору, де зберігався гас. Його спалах прискорив поширення вогню, чому сприяла наявність у стайні

кількох возів соломи. Через одну мить з'явилися червоні язики полум'я й спалахнула завіса... Як тільки з'явилося полум'я усі глядачі кинулися до виходу, сталася тиснява, особливо в коридорі – адже глядачі знали тільки про один шлях, що вів з зали крізь коридор довжиною у 15 кроків. Палаюча смола капала з даху й запалювала одяг нещасних жертв.

Кореспондент популярного щотижневого ілюстрованого журналу «Всесвітня ілюстрація» так описав цю катастрофу: *«Виходів у цирку було три, але два з них були наглухо закриті; третій же, через який врятувалася частина публіки, був улаштований у вигляді вузького колінчастого коридору, і, крім того, в ньому було влаштовано три перегородки, двері, які відчинялися всередину. Полум'я відразу спалахнуло настільки яскраво, що багато присутніх у цирку прийняли його за бенгальські вогні. Але коли зрозуміли, в чому річ, то маса глядачів, охоплена шаленим панічним страхом, кинулася до виходу. Проте порятунку тут не було: цирк горів як аркуш паперу – і раніше, ніж половина публіки встигла вибратися, дах завалився на голови тих, хто залишився. Будівля цирку була найповітряніша: збитий він був із тонких дощок, а проміжок між внутрішньою і зовнішньою стінами був заповнений соломою, так що навіть окремі особи, які не втратили присутності духу, виламували дошки і вискакували геть. Приспій пожежна команда вчасно – будь-яку зі стін можна було б моментально розвалити і позбавити цим масу народу страшної і болісної смерті. Будь тут навіть 2-3 пожежні гаки, сокира або взагалі якийсь інструмент, то більшість загиблих було б врятовано. Але цього нічого не було: пожежники запізнилися, а люди тим часом горіли живцем.*

Коли вдалося, нарешті, зменшити силу вогню, коли полум'я та дим стали рідшими, – на місці головних дверей змальовувалась страшна купа, що складалася з кількох пластів обгорілих тіл. Нагорі лежали обгорілі в найнеможливіших позах. Задні ряди, що пробиралися до виходу, горіли стоячи; у багатьох з них обгоріли м'які покриви голови, і голі кістки черепа справляли жахливе враження. Картина після пожежі була ще страшнішою. Вся площа усіяна була спотвореними трупами, біля яких тіснилися рідні та друзі загиблих. Ридання і зойки злилися в один зловісний крик, що хапав за серце».

Поліцейський звіт констатував: число загиблих осіб у цирку, як у самому будинку, так й унаслідок отриманих опіків становило 297 осіб [125]. Причиною пожежі вказували необережне поводження з вогнем лампівника Соріна, у той же час очевидці стверджували, що вогонь з'явився із вбиральні наїзниці цирку Анжеліки Рудольфі. У її вбиральні грубки не було, а тому, під час вистави, для обігріву їй ставили глиняну посудину з гарячим вугіллям. Рудольфі, виходячи на сцену, нібито перекинула цю посудину й це лишилося не поміченим. А від вугілля, яке розсипалося, зайнялася стінка комори, що була поруч із вбиральнею й запалила полицю на якій розливали гас. Проте точної картини причетності наїзниці до виникнення пожежі судовим слідством встановлено не було, тому що артистка під час пожежі загинула.

Значне число загиблих пояснювалося панікою, викликаною швидким поширенням вогню дерев'яними конструкціями цирку й тиснявою глядачів, які кинулися до переднього виходу, що і був захаращений юрбою людей. Два інших бічних виходи закривали за розпорядженням адміністрації цирку. Один – прибитою цвяхами дошкою, інший замикався на гачок. Його під час пожежі було відкрито і через нього багато людей врятувалися.

Чимало критики дісталося міській пожежній команді. Проте в цей день стояв сильний туман, який не дозволяв навіть з близької відстані щось побачити (видимість на думку очевидців близько 50 сажнів), тому з каланчі найближчої пожежної частини, попри те, що вона розташовувалася на відстані у чверть версти, заграву пожежі не помітили. Прокурор, який вів слідство, виявив недогляд з боку бердичівського поліцмейстера й приставів, які не забезпечили безпеку людей, допустивши таку велику їх загибель – всіх їх притягли до відповідальності. Згодом з пожарища вивезли обгорілі трупи. Кого вдалося упізнати, забрали

родичі, а не встановлених – поховали у братській могилі. Сьогодні на старому міському цвинтарі можна побачити пам'ятник з хрестом на постаменті. На ньому напис: «*НЕОПІЗНАНИМ ЖЕРТВАМ ПОЖАРУ ЦИРКУ 1-го січня 1883 року».*

Часті пожежі в театрах під час вистав, що супроводжувалися великою кількістю людських жертв, не могли негативно позначитися на масовій свідомості глядачів. Ледь не сталася біда в театрі «Бергоньє» у Києві 9 лютого 1889 року. Посеред вистави на гальорці в одного з чиновників стався напад епілепсії. Хворий повалився з крісла. Сердечні сусіди закричали «Удар, води!», а в партері почули – «Пожар, води!». Конфлікт закінчився благополучно завдяки впевненим діям артистів і напівпорожній залі – вочевидь, спектакль був нецікавим.

У Херсоні на початку 1900-х з гастролями перебувала відома актриса Гликерія Федотова. У міському театрі йшла вистава Олександра Островського «Без вини винуваті», в якому вона грала головну роль. Гра акторів так захопила глядачів, що під час дії в залі панувала гробова тиша. І ось в останньому акті п'єси, коли розлучені мати і син впізнають один одного, під час паузи тишу театру прорізало прохання: «Води! Води!», а з залу заволали: «Пожежа! Горимо!». Публіка кинулася до виходу, виникла тиснява. Через кілька хвилин в повному складі до дверей театру примчав пожежний обоз... Згодом з'ясувалося, що під впливом разюче реальної гри акторів в однієї з дам *«зробилася непритомність»*. Кавалер, що перебував в ложі з дамою, відчинив двері і голосно крикнув служителю театру, щоб той приніс води. У протилежному кінці залу ніхто не розібрав в чому справа та підняли такий панічний галас.

Пожежі нафтопромислів. Кажучи про Борислав слід згадати, що це єдине місто у світі, яке побудоване на нафто-озокеритному та газовому родовищі. Промисловий видобуток нафти та озокериту у Бориславі розпочався 1853 року. Місто набуло популярності і резонансу далеко за межами Галичини. У 1873 році у Бориславі існувало близько 12 тис. ям-копанок, де видобували нафту і озокерит, а це – 75 великих і 779 малих підприємств, у яких працювали близько 10,5 тис. робітників. Промислова розробка бориславського нафтового родовища досягла апогею 1909 року та становила 4% світового видобутку нафти [126].

Видобуток нафти проводили примітивним способом. Компанії зі США, Канади, Бельгії, Франції, Німеччини вели нещадну експлуатацію родовищ, не приділяючи жодної уваги охороні навколишнього середовища та безпеці праці, що призводило до сильних вибухів та пожеж. 2 червня 1902 року у Бориславі сталася найбільша гірничопромислова катастрофа, спричинена вибухом газу в озокеритовій шахті, де загинули 20 робітників.10 січня 1903 року там же сталася найбільша для того часу у світі пожежа. Фронт пожежі становив 2 км, посилений північним вітром. Згоріло 30 експлуатаційних та три недіючих нафтових копалень, близько 1500 цистерн нафти, що зберігалися у збірниках, кілька десятків складів, майстерень, кузень та 28 житлових будівель, які були розташовані поблизу нафтових копальнь без дозволів та дотримання техніки безпеки. Найбільші матеріальні втрати мали кілька нафтових компаній. Експерти підраховували, що за два місяці до остаточного припинення горіння вогонь знищив майже 2000 цистерн нафти.

4 липня 1908 року в Тустановичах (нині Борислав) через потрапляння блискавки під час грози спалахнула відома нафтогазова свердловина «Ойл Сіті» з дебітом нафти близько 3000 т за добу. Це була найбільша пожежа в Європі та світі тої пори. Погасити вогняний нафтовий фонтан висотою близько 100 м вдалося лише через три тижні. Для ліквідації «Галицького Везувію» були задіяні не тільки пожежні служби, а й працівники нафтопромисловості, військові сапери міста Перемишль, величезна кількість найманих працівників. Результатом цього викиду стало забруднення басейну річки Дністер, пожежу спостерігали з відстані 50 км.

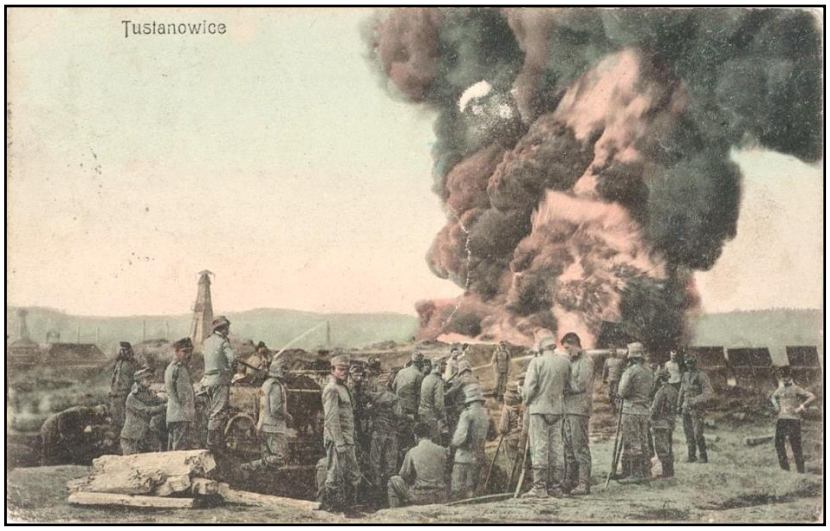

Листівка на найбільшу пожежу нафтової свердловини у Тустановичах 1908 року

Для запобігання викидам нафти та газу гирло свердловини обладнали комплектом превенторів, штуцерною системою, трубопроводами для закачування бурового розчину у свердловину при глушінні фонтану та іншим ефективним обладнанням.

Розвиток пожежної техніки. У другій половині XIX ст. у містах і на промислових підприємствах удосконалювали сили й засоби гасіння пожеж. З розвитком технічного прогресу якісно змінювалася й пожежна охорона. Будують приміщення пожежних депо з постійним розміщенням служителів, кінського складу, пожежного обозу та квартирами брандмейстерів. Обози переводять на ресорні ходи, а у зв'язку з появою багатоповерхових будівель – замовляють механічні драбини. Продукцію пожежної техніки, крім державних виробників, стали постачати для пожежних організацій приватні підприємства як іноземного виробництва, так й імперського: «Шанд Мейсон і К°» (Лондон), «Магірус» (Ульм), «Людвигсберг» (Стокгольм), «Смекал» (Прага), «Юзеф Трецер і К°» (Варшава), «Трепке» (Харків), «Лангензіпен і К°» (Петербург) та ін.

Команда пожежного пароплава проводить навчання, 1913 р.

Також до виготовлення пожежних помп залучали місцеву промисловість за окремими замовленнями земських страхових товариств, наприклад, у містечку Свеса Чернігівської губернії. Для гасіння пожеж стали застосовувати вогнегасники, помпи ручної дії доповнювалися паровими помпами, а згодом – мотопомпами. 1913 року у Києві започатковано використання пожежного пароплава, а 1916-го – пожежного автомобіля. Подекуди на заводах та фабриках впроваджували системи спринклерного пожежогасіння та використання нових засобів пожежогасіння під загальною назвою «Спасєніє», які мали позитивні відгуки спеціалістів пожежної справи. Крім колодязів, різноманітних водозбірників та фонтанів, як джерела водопостачання для гасіння пожеж, у містах стали використовувати водогони.

Водопостачання. Найдавніший спосіб одержання запасів води, у тому числі й для боротьби з пожежами, полягав у влаштуванні водоймищ і колодязів. У порівнянні із Західною Європою число міст, де водопостачання відповідало вимогам свого часу, на території сучасної України було невелике. До них відносилися Київ, Львів, Одеса, Харків, Херсон, Катеринослав. Але поступово й у повітових містах стали будувати водопроводи – це Феодосія, Єлисаветград тощо. До 1917 року українських міст з водогоном нараховувалося 55.

Табличка позначення та кришка львівського гідранта

Найбільш стародавній з водогонів, львівський, побудований у 1407 році з керамічних труб, згодом замінених на дерев'яні. 1838 року дерев'яні труби замінили на металеві, а крім цього, на водогінній мережі встановили обладнання на кшталт гідрантів для відбору води з метою використання її для гасіння пожежі.

Київський водогін бере свій початок з 1668 року, коли були прокладені труби від джерел гір Андріївської й Киселівської, до будівель церков, монастирів, фонтанів й навколишніх місць, розташованих на Подолі. 1857 року розроблено систему водопостачання Київського кадетського корпусу, де воду із загати на ріці Либідь насосами подавали у баки будівлі. Для постачання води до центру міста за проектом інженера А.Струве в 1872 році побудовано водогін з протяжністю мережі 25 верст, що був розрахований на 500 тис. відер дніпровської води.

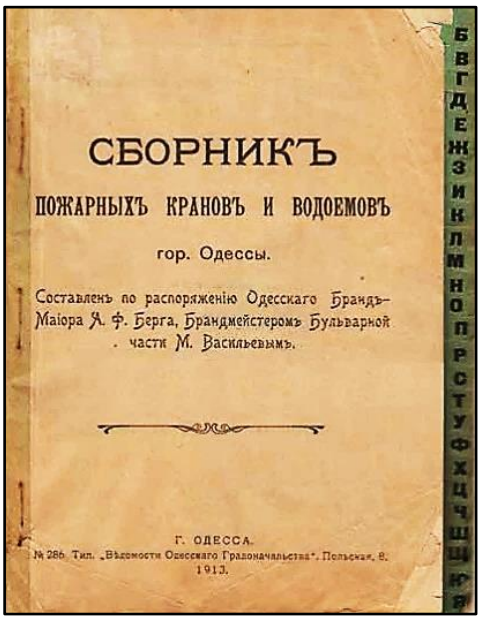
СБОРНИКЪ

ПОЖАРНЫХЪ КРАНОВЪ И ВОДОЕМОВЪ

гор. Одессы.

Составленъ по распоряженію Одесскаго Брандъ-Маіора А. Ф. Берга, Брандмейстеромъ Бульварной части М. Васильевымъ.

Г. ОДЕССА.
№ 286. Тип. „Вѣдомости Одесскаго Градоначальства", Польская, 6.
1913.

Збірка пожежного водопостачання по місту Одеса, 1913 р.

До Одеси до 1840-х років постачали прісну воду з колодязів, що належали місту або приватним особам. Від 1873 року почав діяти водогін: давав 20 тис. відер на добу, влаштований приватними підприємцями В.Швабеном і Д.Мором, причому воду брали з річки Дністер (на відстані 40 верст від міста). Наведемо цікаве розпорядження уряду з цього приводу: *«1861 року «Одесько-Дніпровське Товариство водопроводів» зобов'язали постачати пожежну команду під час пожеж водою й влаштувати в Одесі та її передмісті пожежні крани».* Товариство зобов'язувалося у разі пожежі безплатно надавати пожежній команді повсюдно воду з водогонів.

Для зручності гасіння пожеж Товариство мало влаштувати до водопровідних труб – у місті на 100, а в передмісті на 200 сажнів відстані, по одному пожежному крану (гідранту). Всі пошкодження, які могли б виявитися під час прокладання водопостачання, Товариство мало виправити на свій рахунок. У 1897 році місто викупило водогін і, через розвинене споживання води, приступило до розширення й поліпшення водопостачання за проектом інженера А. Платса з добовим споживанням до 8 млн відер.

Харківський міський водогін споруджений приватним товариством на концесійних засадах, почав працювати від 1881 року. Постачався від джерел продуктивністю 200 тис. відер. У 1904 році викуплений містом. На той час джерелом водопостачання були шістнадцять артезіанських колодязів (глибиною до 300 сажнів), опущених на глибину водоносного шару й 18 надкрейдових колонок завглибшки до 30 сажнів із загальним дебітом 1500 тис. відер на добу.

У Севастополі водогін на території міста існував на початку першого тисячоліття нашої ери і був побудований городянами Херсонеса Таврійського. Його труби були виготовлені з обпаленої глини. 1853 року постав Севастопольський акведук. «Самопливний водогін» довжиною, близько 17 верст, простягався від річки Чорної, по Інкерманській долині до

комплексу доків в Корабельній бухті. Постраждав під час Кримської війни і не відновлювався. Після заснування міста перший водопровід тут з'явився 1879 року. Перший міській водогін у Катеринославі (нині Дніпро) пустили наприкінці 1869 року, як зовнішнє водопостачання до нього вдходили: басейн з фонтаном, 9 пожежних кранів, резервуар для води місткістю 25 тис. відер. З травня 1898 року водогін почав працювати в Житомирі.

Але як би не була добре організована доставка води до місця пожежі, все-таки можливості наявної пожежної техніки тої пори не дозволяли успішно вести боротьбу з вогнем. Через це пожежі в містах (не кажучи про села) поширювалися на великій площі. Тому з появою перших водогонів постало питання про використання їх і для гасіння пожеж. Засобом для відбору води для потреб пожежогасіння стали водорозбірні колонки та гідранти. Останніх налічувалося: в Одесі – 1800, Києві – 450, Херсоні – 200, Єлисаветграді – 167, Севастополі – 105, Феодосії – 75 та ін.

Історичний експонат – металева кована опора ліній телефонного зв'язку Борислава (Львівська обл.). Початок XX ст.

Сповіщення про пожежі. В основному для вияву пожежі використовували два види сповіщення: за повідомленням і *«угледивши з каланчі»*. Проте час не стояв на місці, з'являються такі технічні засоби зв'язку як телеграф (Львів–1846 р., Київ–1854 р., Чернівці–1855 р. Житомир–1866 р. …), телефон, пожежна сигналізація, які успішно стали використовувати для сповіщення про пожежі. Вперше телефонний зв'язок запроваджено в таких містах, як Одеса (1882 р.), Львів (1883 р.), Київ (1886 р.), Харків (1888 р.), Миколаїв (1890 р.), Сімферополь (1893 р.), Херсон (1896 р.), Тернопіль (1897 р.) тощо. У Кропивницькому, Дніпрі, Запоріжжі, Харкові та Черкасах почала функціювати пожежна сигналізація, з'єднавши лініями сповіщувачі ручної дії, встановлені на вулицях, у видовищних закладах, на заводах, фабриках з пожежними командами.

Пожежний сповіщувач ручної дії. Початок XX ст.

З розвитком згаданих видів зв'язку роль каланчевої служби в системі сповіщення про пожежі стала зменшуватися. Про це свідчать статистичні дані: у 1909 року в Одесі сталося 348 пожеж, з них телефоном сповіщено про 285, з каланчі – 41, за заявою – 22. Того ж року у Херсоні було зареєстровано 120 випадків пожеж, з яких: 54 – побачено з каланчі, про інші – повідомляли телефоном. У Харкові 1915 року зафіксовано 175 випадків пожеж. Повідомлено: телефоном – 97, з каланчі – 54, за заявою – 16, пожежною сигналізацію – 8.

Автоматичне пожежогасіння. Для ліквідації пожеж усередині будівель або у малодоступних місцях, де вогонь може мати швидке поширення, з другої половині XIX ст. почали застосовувати самодіючої системи водяного пожежогасіння. Серед пристроїв автоматичного пожежогасіння спринклерні установки набули найбільшого поширення в США. 1874 року американська фірма «Пармелі і К°» розробляє конструкцію зрошувача, що дістала назву спринклер (від англійського слова sprinkler [to sprink – розбризкувати], а дренчер – від drencher [to drench – змочувати]). Починається розробка та виготовлення спринклерного та дренчерного устаткування у промислових масштабах, з удосконаленою конструкцією автоматичних зрошувачів.

Зрошувальна головка системи пожежогасіння це – пусковий пристрій, встановлений на мережі водопровідних труб, в яких постійно знаходиться вода під робочим тиском. Вихідний отвір спринклера закривався тепловим замком або термочутливою колбою, розрахованих на певну температуру. У разі пожежі температурний режим у приміщенні змінюється і при досягненні граничної величини замок руйнується і вода під тиском, потрапляючи на розприскувач починає зрошувати зону захисту.

Спринклери «Гринелла» та схема їх роботи

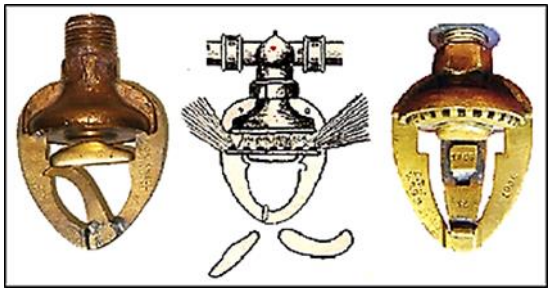

Після демонстрації фірмою «Даутсон-Тейлор» спринклерного устаткування на петербурзькій пожежній виставці 1892 року у країні подумали про його практичне застосування. За 1891-1901 роки спринклерними установками обладнали 151 фабрику, захист яких здійснювали близько 300 тис. спринклерів [127]. Із впровадженням спринклерних установок кількість пожеж тільки на підприємствах текстильного виробництва скоротилася на 95%. Спринклерне устаткування «Гриннелл» замовляли через представників фірми «Даусон-Тейлор» або «Матер і Платт» у Манчестері (Англія). Крім спринклерів «Гриннелл», наприкінці XIX ст. для захисту фабрик і заводів застосовували й інші зразки спринклерів, наприклад, австрійця Х.Лінзера, англійської фірми «Ньютона».

До 1918 року в Україні спринклерними установками були обладнані підприємства з переробки деревини, тютюнової та конопле-джутової промисловості. Подібні пристосування мали деякі театри, банки і т. ін.

Вогнегасники. У різні часи підручними засобами, якими можна було загасити вогонь у вигляді ємності з водою (інколи в суміші з хлористим натрієм, двовуглекислою содою, галунами тощо), вибухових пристроїв, а також безклапанних насосів та подібними на них гідропультами, називали вогнегасники. XIX століття – період, коли у справі гасіння пожеж були зроблені значні винаходи. Спочатку шотландець Джордж Менбі з Единбурга (1816 р.) запропонував закачний тип вогнегасника у тому вигляді, в якому він відомий нині. Через його конструктивні недоліки дослідження пішло у бік використання речовин, які б приводили у дію вогнегасник тільки під час його використання.

1864 року Франсуа Карл'є в Парижі отримує патент на вогнегасник «Екстінктор», принцип дії якого базувався на використанні кислотно-лужного розчину, який в результаті хімічної реакції створював надлишковий тиск вогнегасної речовини усередині самої посудини. Реакція між виннокам'яною кислотою і карбонатом натрію (содою) створювала значну кількість вуглекислого газу, який і виштовхував розчин з вогнегасника у вигляді струменя.

В Англії налагоджують виробництво «екстінкторів» у масовій кількості й пропонують їх як ефективний засіб для ліквідації пожежі у будівлях на початковій стадії. Пропонувалися декілька видів – від переносного, до пересувного типу. Першим українським містом, де проходили практичні покази «екстінкторів» стала Одеса (1874 р.). Випробування полягало у гасінні величезного багаття із сухих дощок, змазаних смолою й облитих гасом. За відгуками газет, зазначені досліди пройшли досить вдало. Подібні показові випробування проводили в Києві (1875 р.), де англійці планували створити агенцію й склад для продажу вогнегасників у Київській, Волинській, Подільській та Чернігівській губерніях [128]. Влітку 1896 року представник французької фабрики «Бернем і К^{o}» проводив випробування у Харкові «екстінкторів» з 2,7 л зарядом, які закінчилися вдало.

Поряд з використанням традиційних способів ліквідації пожеж вогнегасниками з водними розчинами ще в кінці XIX ст. починають освоювати нові, які можна було

використовувати не тільки для гасіння твердих речовин та горючих рідин, але й електрообладнання під напругою. До них відносилися насамперед порошки. Такі собі вогнегасники у вигляді бляшаних труб, урізаних конусів, факелів начинених 1–4 кілограмами порошку, з різними комбінаціями: галуна, бури, поташу, нашатирю, хлористого натрію, двовуглекислої соди тощо. Заповнений вогнегасним порошком, пристрій підвішували за кільце й в такому вигляді він був готовий до використання. Його застосування полягало у силовому витрушуванні у вогонь вмісту вогнегасника [129].

26 травня 1911 року на засіданні комісії з випробування засобів і апаратів для боротьби з пожежами були вироблені технічні вимоги до ручних вогнегасників, де відмічали їх практичне значення, особливо пінних. Комісію створили з приводу появи на петербурзькому ринку пінного вогнегасника «Еврика» інженера-технолога Олександра Лорана [130]. Мешкаючи в Баку, одного разу він став свідком пожежі нафтопромислу й побачивши безпорадність вогнеборців, вирішив зайнятися пошуком недорогих, але ефективних засобів гасіння горючої рідини. Майбутній винахідник був уродженцем Кишинева (з французьким корінням у Лозані), навчався в одеській гімназії. Маючи освіту за хімічним напрямком, яку опановував у Парижі, він зацікавився вогнегасною здатністю піни, назвавши її «Лорантина».

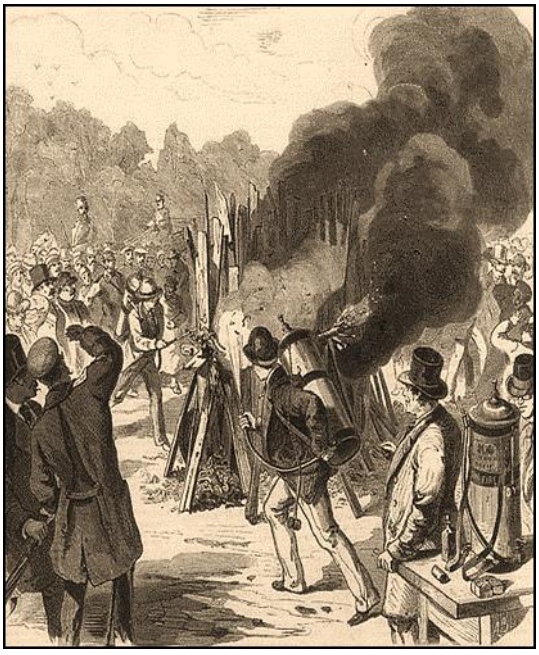

«Екстінктор» у дії, літографія 1874 р.

Реклама пінного вогнегасника
Порошкові вогнегасники «Момент»

Інтенсивне використання кислотно-лужних, пінних і водяних вогнегасників відбувалось під час першої світової війни для захисту різноманітних промислових підприємств, що працювали на оборону. Деякі з них виробляли в Одесі на підприємстві Германа Гейне. Правила пожежної безпеки від 1916 року встановлювали норми оснащеності вогнегасниками для надання першої допомоги у разі пожежі, зокрема, в кількості не менш одного на кожні 200м² площі приміщення, але не менше двох на поверх.

Київський «вуглекислотний вогнегасник-газівка»,1913 р.

«Газівки». Фактично ручна пожежна помпа залишалася найпопулярнішим вогнегасним засобом і становила ядро будь-якого пожежного обозу. Залежно від її технічних характеристик, а також від того, в якому стані вона була, судили про готовність пожежників до боротьби з вогнем. Але розгортання ручної помпи для подавання води потребувало певного часу. Тому на початку XX ст., використовуючи закордонний досвід, до обозу пожежних команд почали включати «газові труби» або «газівки». «Газівка» – це посудина, з якої подавання води здійснювалося стисненим газом, а не водяною помпою, що давало змогу швидко подати перший струмінь. Практично вона виконувала роль пересувного вогнегасника.

Конструктивно на кінному візку монтували герметичну металеву бочку з водою, в систему якої приєднували балон із вуглекислим газом. Під час пожежі вентиль балона відкривали і воду під тиском газу подавали в рукавну лінію. Запасу газу вистачало на роботу ствола до 5хв. 1906 року «вуглекислотний вогнегасник» самотужки для себе зробили київські добровольці [131], який успішно використовували для гасіння пожеж у місті. «Газівки» широко застосовували у радянський час, встановивши пристосування на автомобілі.

Парові помпи і мотопомпи. Досягнення технічного прогресу підштовхувало покращити пожежний захист чимось новим та передовим, до чого відносилися парові помпи та мотопомпи. З'явилася можливість гасити пожежі потужнішими струменями і з великої відстані, замінивши, таким чином, ручну працю вогнеборців механічною установкою. Кожна парова машина заміняла десятки помп ручної дії та могла забирати воду прямо з водойм, роблячи непотрібним підвезення її до місця пожежі. У великих промислових центрах можливості придбати парову пожежну помпу не становило труднощів, слід було звернутися до представників фірм, які їх виготовляли.

Малогабаритний паровий насос «Шанд Мейсон і К°», 1902 р.

У середині липня 1898 року у будинку на вулиці Рішельєвській спалахнула пожежа, яка поширилася на чотири квартали, практично знищивши увесь центр Одеси. Через слабкий тиск у водогоні, вогнеборцям доводилося ламати стіни будинків, щоб припинити поширення вогню. Нещастя забрало життя 11 осіб. Вкотре стихія показала слабку оснащеність міської пожежної команди. Водночас преса відмічала роботу парового насоса Одеського порту, який захистив ряд будівель на Грецькій вулиці. Подібних насосів пожежна команда не мала, хоча спроби її придбати робили ще 1875 року.

Журнал «Пожарна справа» в №12 за 1898 рік зазначав: *«… у Києві перші парові насоси з'явилися в 1870-ті роки, але на одній із пожеж (1879 р.) внаслідок невмілого поводження були зіпсовані. … В Харкові на початку 1890-х для міської пожежної команди придбали паровий насос, який не використовувався, тому що для його роботи не вистачало води. Замість того, щоб покращити необхідне для гасіння пожеж водопостачання, міська дума ухвалила рішення продати машину з торгів*».

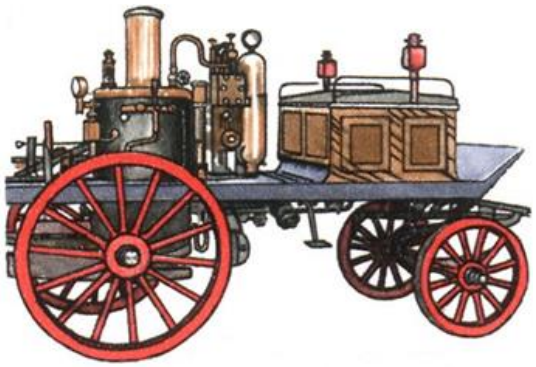

Кінний паровий насос «Шанд Мейсон і К°»

Попри високу продуктивність, парові пожежні насоси не відразу набули поширення в українських містах через складну конструкцію, що вимагало його особливого технічного обслуговування. Вони були громіздкі, незручні для перевезення й мало підходили до бездоріжжя, яке існувало в той час, а головне, мали високу вартість, що було не «по кишені» особливо провінційним містам. Останні мали невисоку забудову й обходилися звичайними ручними насосами. Для прикладу: паровий пожежний насос виробництва фабрики «Хуго Герман Майєр» з Риги оцінювався у 3,5 тис. руб., у той же час, повний пожежний обоз зі звичайним ручним насосом, який пропонували для захисту фабрик, заводів або використання в сільській місцевості, коштував всього 257 руб. [132].

Та все ж потроху парових пожежних насосів в Україні ставало більше. За статистикою на 1892 рік для захисту від пожеж налічувалося 16 парових пожежних насосів. Причому, купували їх в основному власники для захисту своїх виробництв. Зокрема, у всій Чернігівській губернії значився один паровий насос при винокурному заводі Миколи Терещенка в містечку Веркіївка.

Подібні насоси придбали паровозобудівний завод у Харкові, пробковий завод в Одесі. У Києві на приватних підприємствах налічувалося 10 парових насосів. Київська пожежна команда нову парову пожежну машину отримала 1895 року. Це був одноциліндровий насос лондонської фірми «Шанд Мейсон і К°», що експлуатувався до початку 1920-х років. Не маючи можливості відремонтувати котел, його списують, проте поршневий насос знятий з машини ще деякий час працював на пристосованому пожежному автомобілі. В той же час, в інших українських губерніях (крім Подільської) такі засоби боротьби з пожежами взагалі були відсутні, попри те, що деякі населені пункти мали досить великий промисловий потенціал.

Випробування мотопомпи «Людвігсберг», 1917 р.

З початку винаходу мотопомп використання поршневого насоса на довгі десятиліття визначило його як основний засіб подачі води. На початку 1917 року для пожежної охорони Південно-Західної залізниці після показових випробувань придбано кінну мотопомпу шведської фірми «Людвигсберг» з поршневим насосом продуктивністю до 600 л/хв [133]. Але практика використання пожежних авто переконувала: надійнішими та простішими в експлуатації є відцентрові насоси.

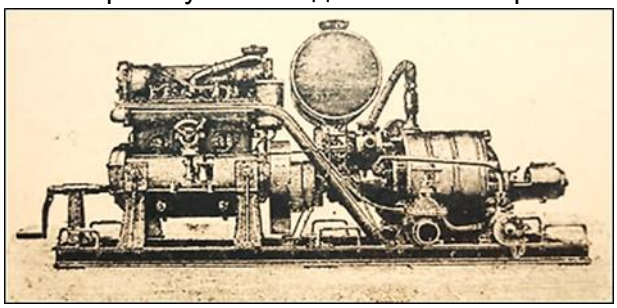

Переносна мотопомпа «Густав Ліст» з відцентровим насосом продуктивністю 600 л/хв, 1913 р.

1913 року на промисловій виставці у Києві демонструвала такий зразок московська фірма «Густав Ліст». Як силова установка стояв бензиновий двигун. Від нього через вал крутний момент передавався на відцентровий насос. За архівними даними відомо: восени 1913 року в Києві при Старокиївській пожежній частині почав виїжджати на пожежі

бензомоторний насос на кінному ходу чеської фабрики «Лаурин і Клемент» і показував значні результати у роботі.

Пожежне авто. Можливість поєднати в одній машині цілий ряд кінних ходів (парову помпу, лінійку, багорний хід тощо) відкривала широку дорогу пожежним автомобілям з двигуном внутрішнього згоряння. Закордонний досвід показував, що переведення кінних обозів на авто у пожежній справі мало багато переваг. Насамперед, у зменшенні кількості ходів в обозі, збільшенні меж обслуговування району, механізації виконання робіт, значну економію з утримання пожежної команди, а головне – у швидкості прибуття до місця пожежі, початку гасіння, зменшивши кількість великих пожеж, що давало можливість команді не раз рятувати людські життя.

Розуміючи, що за авто майбутнє, очільники пожежних команд намагалися запровадити закордонну техніку у Харкові, Одесі, Києві, Херсоні та Запоріжжі. Цьому сприяли автовиставки 1912-1913 років та апробація використання такої техніки на місцях. Проте реалізувати такий проект вдалося тільки киянам влітку **1916** року [134] під керівництвом начальника пожежної команди Івана Прусського з використанням місцевих можливостей. Це була перша і єдина автопомпа у всій імперії, зроблена власноруч на базі автобусного шасі й яку створювали з великими труднощами в умовах, коли вирувала Перша світова війна. До того часу виготовляли звичайні автолінійки без помп чи з помпами ручної дії або купували за кордоном автомобілі з механічними помпами від початку побудовані як пожежні.

Що являла собою перша київська автопомпа? Шасі німецької фірми «Бенц-Гаггенау» з подовженою рамою. Двигун чотирициліндровий, рядний, карбюраторний, водяного охолодження потужністю 48-58 к.с. з 970 об/хв. колінчастого вала. Запалення подвійне: від магнето та акумуляторів. Колеса сталеві з суцільногумовими шинами, попереду одинарні, позаду – подвійні. Передача на задні колеса ланцюгова з кулісним розподільником на чотири швидкості вперед й однією назад. Гальма: ножне та ручне – з механічним приводом на задні колеса.

Київський автонасос на шасі «Бенц-Гаггенау», 1916 р.

Після демонтажу салону для перевезення людей шасі пристосували для перевезення невеличкого бака з водою, пожежних драбин, котушок для рукавів (великої з колесами й маленькі для перенесення вручну) та іншого оснащення, а на обладнаних сидіннях – місця для брандмейстера, водія та вісьмох пожежних. На автомобіль встановили відцентровий насос заднього розташування, який приводився в дію через спеціальну трансмісію від базового двигуна. Насос – багатоступінчастий високого тиску з витратою 1200 л/хв. Він розвивав тиск до 12 атмосфер, це давало змогу подавати одночасно вісім стволів при висоті всмоктування до 5 м [135].

Для створення вакууму у його порожнині насос обладнували спеціальним апаратом поршневого типу. Двигун мав додаткову систему охолодження. Всі механізми керування насосом містилися в одному місці, позаду автомобіля. Ще під час збирання машини було прийнято рішення про спеціальні сигнали. Від дзвона вирішили відмовитися на користь повітряної сирени з ручним приводом. Для освітлення місця пожежі попереду автомобіля

встановили потужний прожектор. Рухався автомобіль зі швидкістю до 30 км/год. Експлуатація автонасоса в 1917 році обійшлася команді у 1500 руб., що було значно менше, ніж утримання відповідного оснащення на кінській тязі. У цю вартість увійшли: бензин, мастильні матеріали й дрібний ремонт для підтримки авто в справному стані [136]. Він послужив прототипом для проведення автомобілізації пожежних частин всього міста.

Рятувальні засоби. Попри розвиток рятувальних засобів, пожежі завжди викликали у людей панічний жах. Міста були забудовані тісно і без особливого плану, більшість будинків мали дерев'яну конструкцію. Не дивно, що в минулі століття пожежі часто знищували цілі міста, причому деякі горіли неодноразово. Від другої половині XIX ст. з появою багатоповерхової забудови у пожежних командах для порятунку одночасно великої кількості людей із верхніх поверхів будівель, коли шляхи евакуації задимлені або охоплені вогнем використовували пожежні драбини, рятувальний мішок (рукав), рятувальні полотна, апарат системи «Геніга», а також рятувальні крісла, пояси та мотузяні петлі.

Для рятування з висоти застосовували кінні механічні драбини. Використання подібної техніки практикували у містах за наявністю багатоповерхової забудови. Приміром, таки містом міг бути Київ, де на зламі XIX-XXст. через стрімке промислове зростання й інвестиції, вкладені в місто, один за одним на місці провінційних хатинок почали виростати розкішні прибуткові будинки. Лише за чотири роки (1906-1910 рр.) було споруджено 464 кам‘яних багатоповерхівок. Першу механічну драбину київська управа замовила у німецької фірми «Ліба». 18-метрову телескопічну драбину доставляли на кінному візку з шпиндельним підйомом конструкції Пауля Шмаля та управляючи лебідками з тяговими канатами встановлювали біля будівлі.

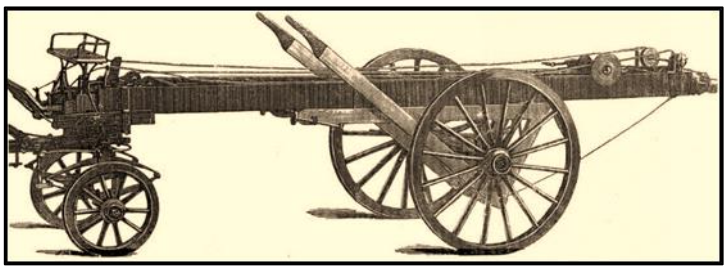

Механічна драбина зразка 1895 року

1896 року для Либідського відділення влада міста придбала 16-метрову драбину «*Братів Бочковських в Лодзі*». 1898 року до Старокиївського та Палацевого відділень надходять механічні драбини «петербурзького типу зразка 1895 року», які мали довжину 25 та 20 м. Це були телескопічні чотириколінні драбини, встановлені на особливий візок. Вони вважалися зручними й мобільними, їх легко встановлювали у вузьких проїздах, дворах. Конструктивно представляли собою з’єднання парокінного двоколісного передка з механічною драбиною, причому задніми колесами ходу були колеса драбини. По прибутті на пожежу двоколісний передок від'їжджав убік, а драбину відкочували на обраний майданчик і ставили в робоче положення, використовуючи опорні домкрати. За допомогою лебідок та тросів комплект колін піднімали на потрібний кут і висували. Коліна висувалися телескопічно (як сучасні). Притуляти коліна до будівлі було не обов’язково, бо вона була вільностоячою. Обслуговував драбину бойовий підрозділ з шести осіб.

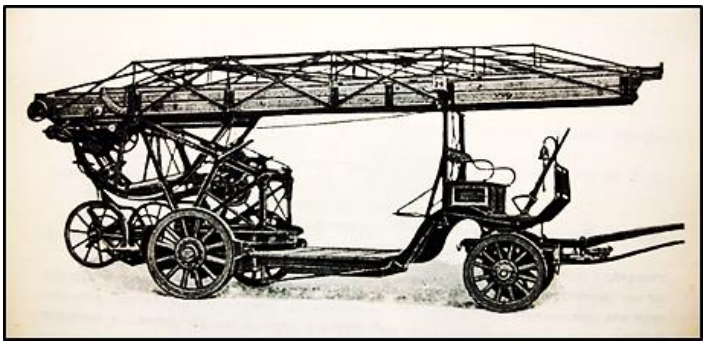

28-метрова механічна драбина «Магірус»

Завдяки страховим товариствам 1903 року для Київського добровільного пожежного товариства придбано сучасну на той час механічну драбину заввишки 28м відомої фірми «Магірус». Зберігся її опис, з якого можна дізнатися, що цю модель німецькі інженери з м.Ульм розробили ще 1892 року. Через свої прогресивні системи безпеки та простоту управління, вона стає доволі популярною в багатьох пожежних командах Західної Європи.

Механічну драбину на кінній тязі монтували на чотириколісному ресорному візку. Це була модель вільностояча з обертовою поворотною основою й знімною котушкою на двох колесах для 200 м напірних рукавів. Вся ходова рама зібрана з сталевого профілю і скріплена заклепками. Дерев'яні колеса на підшипниках ковзання, причому задні забезпечувалися сталевим стрічковим гальмом. Платформа ходу між осями низько опущена для проїзду на ній команди стоячи. При установці драбини у робоче положення задні ресори могли блокуватися. Драбина мала 4 основні дерев'яні коліна, які висувалися телескопічно на 26 м довжини і додаткове 2-метрове п'яте, котре висували вручну. Проти злому тятив передбачалася система шпренгелів. Для вільного висування й зсування колін були ролики й напрямні скоби. Коліна драбини забезпечували лебідним механізмом підйому та висування з автоматичним запобіжним гальмом, а другий, крім того, автоматичним зупиненням і сигнальним дзвінком.

Особливістю механічної драбини «Магірус» стало використання масивного поворотного механізму баштової конструкції, виготовленої з фасонного заліза, що обертався на сталевих роликах навколо вертикальної осі. Обертання виконувала одна людина за допомогою рукоятки черв'ячної передачі; зупинення – шпиндельним гальмом. Завдяки поворотному механізму драбини її використовували у найтісніших місцях дворів і вузьких вулиць. Не пересуваючи самого ходу й обертаючи по колу комплект колін, можна було дістатися до будь-якої наміченої точки будинку, що перебувала в радіусі 10,5-14,5 м і на висоті 20-25 м [137].

1912 року у зв'язку зі спорудженням у центрі міста «хмарочоса Гінзбурга» – першої 12-поверхової будівлі висотою 67,5 м на вул. Інститутській (залишалася такою до вересня 1941р., у результаті вибуху згоріла), механічну драбину «Магірус» передано до Старокиївської частини. Утім механічна драбина була рідкістю для пожежної охорони України. На 1923 рік у 41 окружному центрі налічувалося тільки 17 механічних драбин різних конструкцій [138].

У різний час у пожежних командах застосовували численні конструкції ручних дерев'яних драбин, серед яких можна виділити: приставні, розкладні, драбини-палки, дахові, штурмові й висувні. Перші висувні триколінні драбини мали досить громіздку конструкцію, потребували для установки й перенесення не менше чотирьох чоловік, а висування здійснювалося за допомогою мотузки, яку намотували на дерев'яний вал, встановлений на першому коліні. Згодом, з удосконаленою конструкцією триколінні телескопічні драбини стають найпоширенішими в пожежних командах міст. Невелика їхня вага дозволяла обслуговування двома пожежниками, простота конструкції й застосування, а також порівняно значна довжина, робили їх досить популярними.

Застосування штурмових драбин у пожежній справі мало важливе значення. Адже одноколінні драбини, з гаком на верхньому кінці, дозволяли застосовувати їх там, де найчастіше використання інших драбини утруднені. Простота, портативність, дешевизна таких драбин, універсальність застосування робила її дуже потрібними для рятувальних робіт і під час гасіння пожеж. На початку XX ст. через відсутність методики застосування, а головне, через розмаїття їхніх конструктивних особливостей, штурмові драбини використовували тільки в пожежних командах Одеси, Києва, Харкова та в деяких добровільних пожежних організаціях. Для популяризації теми застосування штурмівок 1907 року вийшла друком праця Київського брандмайора Сергія Севастьянова під назвою «Штурмові драбини». Це був перший посібник у цьому напрямку, де узагальнювався накопичений досвід та поетапні прийоми роботи з штурмовими драбинами.

Можливість швидко піднятися до вікон верхніх поверхів будівлі за допомогою цих драбин, породила словосполучення: *«Штурмувати зазначений будинок зовні», а само оснащення набуло назви штурмової драбини або просто – «штурмівки»*. Витоки створення драбини-палки виходять з військової справи, де подібні драбини зібрані у вигляді секцій застосовувалися для взяття довгострокових укріплень. Німецькі фахівці вдосконалили цю конструкцію, пристосувавши її для пожежних цілей.

Рятувальний мішок виготовляли з парусини у вигляді рукава шириною близько 2 м, один кінець якого прикріплювали до міцного бруса на віконному прорізі. Інший кінець рукава утримували група пожежних, відтягуючи його від будівлі, щоб людина під власною вагою могла «з'їхати» донизу. Для більшої зручності виходу з мішка в його нижній частині влаштовували від двох до трьох прорізів, застебнутих ремінцями. Людей зверху запускали головою донизу, щоб вони взуттям не порвали внутрішню частину рукава. Рятувальне полотно вважалося одним із найбільш зручних засобів для порятунку людей і на відміну від рятувального рукава мало вигляд жолоба.

Інший вид рятувального полотна (для стрибання на нього) мав вигляд круга або чотирикутника (пошитий з парусини розміром 3,5х3,5 м або 4х4 м). Знизу на нього нашивали для міцності вздовж і поперек ремені. Краї полотна обшивалися мотузкою і до них прилаштовували міцні мотузяні ручки. При користуванні полотно розтягувалося за ці ручки якомога більшою кількістю людей, а під нього клали солому, матраци, ковдри тощо.

Використання рятувального полотна на гравюрі 1894 р.

Вважалося, що рятувальне полотно мали застосовувати тільки до третього поверху і лише в крайніх випадках через сильне травмування людей. У деяких випадках саме цей засіб колись врятував багато життів, зокрема 4 березня 1878 року в танцювальному залі австрійської столиці, де спалахнула велика пожежа, єдиним на той час засобом у Віденській пожежній команді стало стрибкове полотно. Саме воно було використане як засіб під час пожежі в «Рингтеатрі» 8 грудня 1881 року, коли з балкона будівлі вдалося врятувати близько 130 людей.

Рятувальний апарат системи «Геніга», запатентований у Німеччині Августом Генігом на початку 1880-х,і складався з мотузки, протягнутої крізь особливе гальмо з карабіном, яка для транспортування намотувалася на невелику котушку. Довжина мотузки 50-60 м, на яку ставилися на відстані висоти рятування стопорні шайби з отвором під карабін. До апарата додавався брезентовий мішок, що застосовувався для рятування дітей та хворих, і два рятувальні пенькові пояси. Для роботи з пристроєм під час рятування людей потрібно було чотири пожежних, двоє з яких за допомогою штурмівок піднімалися у відповідний поверх, маючи з собою гаки, брус, гальмо і один рятувальний пояс з стопорною шайбою.

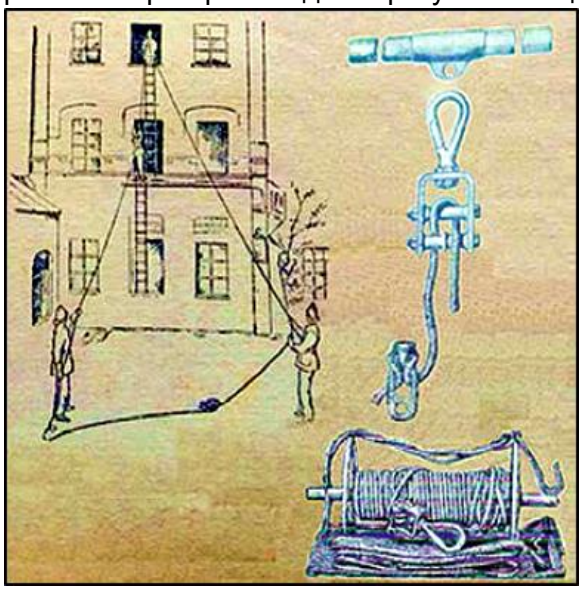

Рятувальний апарат «Геніга»

Досягнувши вікна, вони вбивали в його раму міцні гаки і укріплювали поперечний брус, до якого чіпляли карабін гальма. Знизу кінці мотузки розтягували в різні боки і за командою почергово спускали людину на рятувальному поясі (мішку) під'єднаному карабіном до стопорної шайби. В цей же час, інша стопорна шайба з рятувальним поясом на іншому кінці мотузки піднімалася вгору для рятування наступного потерпілого.

Наприкінці жовтня 1901 року в Одесі, у підвалі готелю «Пасаж», у пакувальному відділенні складу перев'язувальних матеріалів та гумових предметів почалася пожежа. Через шахту дерев'яного ліфта вогонь піднявся до магазинів першого поверху і за лічені хвилини будівля та головні сходи, що вели на третій поверх, де розташовувалося професійне жіноче училище (пансіон «Бальц і Стовраки») на 250 учениць, були охоплені димом і полум'ям. Двері парадного та чорного ходу училища були замкнені, серед учениць почалася паніка. На очах у величезної юрби, що зібралися на місці пожежі, дівчата, не витримавши наростаючої температури і задушливого диму, почали кидатися прямо з вікон будівлі вниз. Хтось здогадався розтягнути покривала під вікнами, і дівчатка стрибали на них з третього поверху.

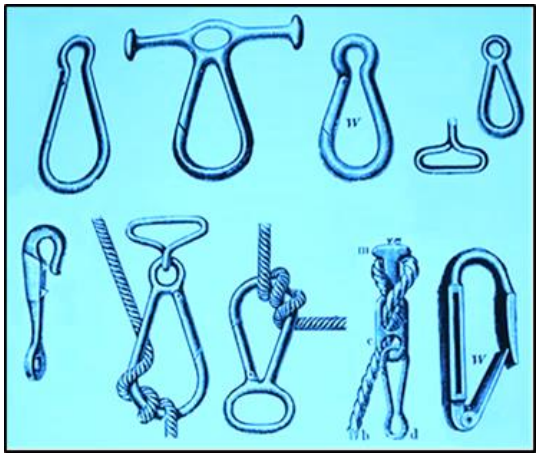

Пожежні карабіни кінця XIX ст.

Пожежні Бульварної пожежної частини не встигали впоратися з масштабами лиха. На допомогу прибули обози Олександрівської, Херсонської пожежних частин та Дюківська добровільна пожежна команда. Керував гасінням пожежі брандмайор Е.Лунд, який поставив першочергове завдання – врятувати дітей. Пожежні швидко встановили штурмові драбини на третій поверх та за допомогою рятувального апарата «Геніга» їм вдалося врятувати близько 60 учениць [139]. Для таких випадків одеські вогнеборці мали передові ходи, які доставляли: апарати «Геніга», димові маски, грушоподібні карабіни, спускові мотузки Чорноморського канатного заводу, а також приставні, складні та штурмові драбини.

Засоби захисту органів дихання. Однією з причин загибелі пожежних є отруєння токсичними продуктами горіння. У пожежно-технічній літературі XIX ст. майже не згадують про засоби захисту від продуктів горіння на пожежах. Основним прийомом боротьби з димом і газами залишався груповий захист (провітрювання із застосуванням природної вентиляції з відкриванням прорізів або розтині окремих елементів будівельних конструкцій). Ці операції не завжди можна було виконати в підвалах, льохах та інших складних комунікаціях. Димовсмоктувачів не було, перші конструкції осьових вентиляторів з'явилися значно пізніше.

Звичайний захист досягався затримкою пожежником дихання до 3-4 хв (спеціально тренувалися обкурюванням тліючим кінським гноєм). Варто згадати нарис Олександра Купріна «Пожежний» (1895 р.), у якому автор описав роботу трубника зі стволом у палаючому сараї без будь-яких засобів захисту: *«… якщо ви запитаєте у пожежних, яким чином цей сміливець не задихнувся, вам дадуть відповідь: він уміє надовго затримувати дихання».*

У роботі «Дихальні прилади в промисловій і пожежній справі» про використання старого німецького правила автор зазначав: *«Бери бороду в зуби та йди в дим»*. Частіше вогнеборець брав не бороду, а свою рукавицю, змочував у воді, затискав її у зубах і пригинаючись ступав у задимлене приміщення, *«щоб голова була трохи нижче товщі диму. Лягати ж під час розвідки пожежі на підлогу й рухатися поповзом, як роблять деякі, – надзвичайно небезпечно, тому що так легко задихнутися вуглекислим газом, який (важчий за повітря) опускається до підлоги»* [140]. Кілька вогнеборців, що вчаділи на пожежі, – норма того часу і хроніка для преси та звітів. Звіт Київського ДПТ за 1910 рік зазначав: *«11 липня унаслідок пожежі на Великій Васильківській вулиці, будинок №21, добровольці Кудрицький, Воробйов і Погодичєв учаділи до непритомного стану».*

На зламі XIX-XX ст. для захисту органів дихання пожежним пропонували маски з фільтрами для захисту від різних газів, пилу й диму, проте, в пожежних організаціях широкого

застосування вони не набули. Як більш надійні стали використовувати ізолювальні дихальні апарати шлангового типу – прості в експлуатації, з нормальними умовами для дихання, необмежені в часі захисної дії, а головне – завжди готовими до роботи. Шолом із оглядовими віконцями одягали на голову та закріпляли так, щоб усередину не потрапляло навколишнє повітря. Свіже повітря надходило від повітряного насоса, розташованого в незадимленій зоні через трубопровід, який підводився до задньої частини шолома. Там же знаходився пристрій для видихання повітря. Для переговорів передбачали додатковий трубопровід. Деякі конструкції масок мали зовнішні системи зрошення водою під'єднані до рукавної лінії засувкою. На початку XX ст. (до 1940-х років) у пожежних командах нашої країни використовували шлангові дихальні апарати англійських компаній «Мерривезора», «Зібе-Гормана», німецьких – «Кеніга», «Магіруса» та ін.

Проте не тільки фільтрувальні та ізолювальні шлангові засоби захисту органів дихання використовували в пожежних командах. На початку 1900-х одеські вогнеборці для роботи в задимленому середовищі практикували використання маски «Ваджена-Бадера» – дихального апарата автономного типу. Про цей засіб захисту органів дихання написали в «Канзаському віснику», розповівши про порятунок жінки на пожежі (березень, 1897 року) в Канзас-Сіті (США). Після виходу публікації засіб набув застосування в усьому світі – від Дубліна (Ірландія) до Чилі, Японії та Нової Зеландії. Тож і не дивно, що цим досвідом зацікавилися й у «Перлині біля моря».

Шланговий дихальний апарат «Кеніга», 1901 р.

Маска «Ваджена-Бадера», 1893 р.

Про маску «Ваджена-Бадера» віломо, що її виготовляли з азбестової тканини у вигляді шолому, підбитого повстю. Зверху на шоломі влаштовували хрестоподібний гребінь, що захищав голову від ударів. Оглядові окуляри виготовляли з товстого скла або слюди, мали решітчастий захист й оснащували склоочисниками, які приводилися в дію поворотом спеціальної ручки. Мембрани навпроти вух посилювали звук у шоломі. Вдягнутий головний убір щільно прилягав до плечей і утримувався за допомогою ременів, які проходили під пахвами, забезпечуючи достатню герметичність. На тильній стороні шолома кріпили резервуар із регулятором подачі повітря і манометром. За допомогою насоса резервуар за 15 сек наповнювали повітрям до 60 атмосфер. У підшоломний простір повітря подавалося за допомогою трубки. Видихали через манжету з вологої вовни, розташованої навколо шиї користувача. Пристрій важив майже 3 кг Час захисної дії – від 30 хв до 1 год. Шолом обладнували свистком з грушею для подавання звукового сигналу [141].

Захисний одяг. З 1901 року пожежна команда Одеси в своїй роботі почала застосовувати захисний одяг із брезенту. Раніше користувалися одягом із сірого сукна. Попри хороші зігріваючі якості та захисні властивості, сукно мало й певні вади [142]. Речі з вовни дуже довго сохнули, даючи значну усадку, ставали важкими від води, узимку просто леденіли, що було небезпечно і заважало роботі. Тож у пожежних командах як досвід практикували

поверх одягу із сукна надягати непроникні для води вироби з парусини. Така обновка скоротила число хворих на ревматизм – тогочасну професійну хворобу пожежних.

Щоб підвищити водовідштовхувальні властивості тканини парусину почали просочувати озокеритовою речовиною, сумішшю твердих насичених вуглеводнів, які за консистенцією нагадувала бджолиний віск. Матеріал назвали брезентом, він набув поширення із початком XX ст. За водонепроникність його добре сприйняли на флоті, в армії, підійшов й вогнеборцям. Він добре захищав від води, вітру й холоду. А також – від вогню і механічних пошкоджень. А головне, брезент був дешевим, не порівняти з натуральними сукном або шкірою. Брезентовий одяг, головним чином, повторював зроблений із сукна, але вкорочена двобортна куртка застібувалася на шість прихованих гачків-застібок, штани навипуск. Костюм підбирали так, щоби не сковував рухів під час роботи. Пожежним видавали по два комплекти брезентового захисного одягу. Він став прикладом для впровадження в багатьох пожежних командах краю [143].

Гасова лампа. У Галичині впроваджувалися технічні та наукові винаходи, передові технології. Прикладом є Львів, де започаткували одне з перших у імперії газове, а згодом і електричне освітлення вулиць, автомобільний транспорт тощо. Цікавим фактом є історія створення першої безпечної проти виникнення пожежі гасової лампи, бо пожежі від освітлення у побуті були досить частими. До середини XIX ст. для освітлення часто вживали лампи, у яких горіла олива або тваринні жири.

Зразок першої пожежобезпечної гасової лампи

1853 року працівники аптеки «Під золотою зіркою», що у Бориславі, Ян Зег та Ігнатій Лукасевич розробили методику дистиляції з очищення нафти та організували виробництво гасу. Вирішивши відкрити власну справу, вони замовили у львівського бляхаря металеву ґнотову лампу, пальним для якої став перший у світі гас. Виріб щовечора виставляли у вітрині аптеки. Однак львів'яни виявили байдужість до винаходу, замовлень на лампу не було. Проте світ визнав винахід. 27 травня 1853 року Ян Зег отримав диплом, виданий віденським патентним бюро. Відкриття у дипломі кваліфікувалося як спосіб очищення нафти для використання в освітленні і опаленні. Серійне виробництво ламп почалося невдовзі у Відні, США, а згодом, у всьому світі [144].

Протипожежний захист залізниць. Перші кроки робила відомча пожежна охорона. Вже тоді важливе значення для економічного розвитку країни мало забезпечення протипожежними заходами майна залізниць, де пожежі заподіювали великих збитків [145]. 1872 року на засіданні IV-го з'їзду представників царських залізниць ставиться питання про необхідність організації засобів вогнегасіння на залізничних станціях, яка дала поштовх до організації пожежної охорони на залізниці й через деякий час отримало *«надлєжайшую постановку»*. Розробляється «Положення про організацію на залізницях пожежної частини». Для охорони товарних дворів, які складалися з великої кількості дерев'яних пакгаузів із різним вантажем багатомільйонної вартості та дерев'яних споруд пасажирських відділень крупних вузлових станцій, створюють залізничні пожежні команди.

Вперше залізничну пожежну команду було організовано за наполяганням керівництва Південно-Західної залізниці 1879 року на вузловій станції повітового міста Проскурів (нині Хмельницький). На той час вона мала 15 будівель різного призначення, де мешкало близько 150 осіб. Пожежна команда розміщувалася у пристосованому приміщенні і складалася з начальника, двох брандмейстерів, медичного фельдшера і 45 пожежних. З оснащення – лінійка для перевезення пожежних, два насоси та 6 бочок. На інших станціях, майстернях

тощо діяли добровільні пожежні дружини, створені з робітників та працездатного населення. Для захисту від пожеж інфраструктури залізничного транспорту починають використовувати пожежні потяги, перший з яких постав до 1900 року на Південно-Західній залізниці. Він охороняв залізничний вузол Бобринська (тепер ім. Тараса Шевченка на Черкащині).

Рятувальна справа гірничих робіт. На зламі XIX-XX ст. проходило бурхливе зростання кам'яновугільної, гірничорудної та металургійної галузей промисловості Донбасу. Потенційна небезпека підземних гірничих робіт, нехтування власниками рудників і шахт елементарними правилами безпеки, особливо стосовно зниження вибухо-пожежонебезпеки виробок, забезпечення їх необхідною кількістю повітря і надійним кріпленням в забоях, призводили до значних аварій і катастроф, що супроводжувалися масовою загибеллю гірників. 4 січня 1891 року стався перший великий вибух рудникового газу на шахті №14 Риковської копальні (зараз Донецьк). Сильні опіки отримали 128 гірників, з них 55 – загинули, проте серйозної уваги на боротьбу з небезпечним газом звернено не було.

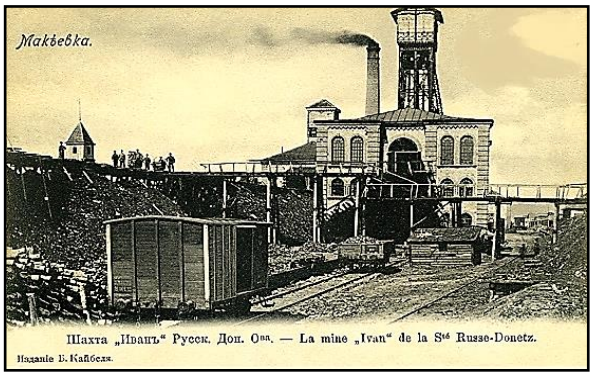

Макіївські копальні на шахті «Іван» та «Марія». Листівки початку XX ст.

У березні 1894 року у Горлівських копальнях Товариства Кам'яновугільної промисловості загинуло 32 шахтарі, а в січні 1899 року у Макіївських копальнях на шахті «Іван» загинуло 74 людини, що становило половину від тих, що працювали у зміні під землею. Тоді ж оприлюднили перший закон з гірничої справи, так звані «Правила для ведення гірничих робіт з урахуванням їх небезпеки». Однак небезпека ведення гірських робіт зростала. Через три роки нова катастрофа з вибухом на шахті «Марія» забрала життя 319 шахтарів. Протягом 1902-1904 років на Донбасі сталося понад 20 випадків вибуху метану з масовою загибеллю людей в шахтах.

Гірничорятувальники у респіраторах Дрегера «Model 1904/09» (ліворуч – Донбас,1909 р., праворуч – Кривбас,1912 р.)

Рятувальна справа виникла як реакція у відповідь на великі аварії і катастрофи в шахтах і рудниках Донбасу, через що шахтарі вже не могли власними силами забезпечувати ліквідацію аварій, здійснювати порятунок товаришів. Такі мотиви спонукали до потреби створення рятувальних формувань. Тому, за пропозицією гірничого нагляду, на великих шахтах почали організовувати рятувальні артілі (від 4 осіб). Але через слабку їх оснащеність й неможливість виконувати складні роботи постановою XXVII з'їзду гірничопромисловців (Харків, 28 листопада

1902 р.) прийнято рішення про допомогу рятувальним артілям шляхом створення гірничорятувальних станцій в районах Юзівки, Макіївки, Алмазної, Лисичанська і Грушівки.

Перша гірничорятувальна станція (ГРС) на Донбасі постала **1 листопада 1907** року у Макіївці. Вона складалася з начальника станції (гірничого інженера), його заступника (штейгера) та команди із десяти осіб. Робота ГРС регламентувалася інструкцією, згідно з якою керівник відповідав за організацію роботи команди рятувальників, навчання їх веденню рятувальних робіт, утримання всього оснащення ГРС у готовності до застосування тощо. До станції підвели залізничну колію, з шахтами її з'єднали телефонним зв'язком [146].

До оснащення ГРС входило вісім дихальних апаратів регенеративного типу (респіраторів), два апарати для проведення штучного дихання, три транспортних балони з киснем й ручний кисневий насос для наповнення малолітражних балонів – усе іноземного виробництва. Для виїзду команда мала четверо коней і фургон. Навчання команди проводили у відвалі пустої породи, де облаштували навчальний штрек.

Фундаторами гірничорятувальної справи стали її перші керівники – гірські інженери: Йосип Федорович (народився у Верхньодніпровську Катеринославської губ.), Дмитро Левицький (з Одеси) ті ін. Для вивчення досвіду гірничорятувальної справи та закупівлі оснащення вони відвідали Німеччину, Австрію та Великобританію. Роботу ГРС висвітлював галузевий науково-технічний часопис «Гірничозаводська справа», який видавали у Харкові з 1910 року. 1913 року на Донбасі вже працювали 4 центральні, 4 групові і 20 рудникових станцій.

Навчання гірничорятувальників, 1913 р.

Підхід до вивчення пожеж у рудниках детально вивчався та розроблялися заходи щодо профілактики таких випадків, а також теорію та тактику їх ліквідації. Приміром, 1907 року для студентів Катеринославського гірничого інституту запровадили ґрунтовний курс гірничорятувальної справи. Тоді ж професором інституту О.Терпигорєвим на основі практичних робіт у копальнях Донбасу було підготовлено навчальний посібник – «Рудничні пожежі та боротьба з ними».

Пожежна охорона на українських землях початку XX ст. Після ухвали Галицьким сеймом та затвердження цісарем Францом Йосифом «Закону про пожежну поліцію», обов’язковий для міст і містечок королівства Галичини і Лодомерії (Волинь), в основному сформувалася система пожежного захисту краю. Мережа пожежної охорони (залежно від правових підстав створення) поділялася на п’ять видів:

1. Міська (штатна, громадська) пожежна охорона у містах і містечках, створювалася на підставі рішень відповідних рад і «Закону про пожежну поліцію» від 10 лютого 1891 року (у Львові пожежна команда діяла на підставі рішень влади міста і власного статуту).

2. Добровільна пожежна охорона у містах і містечках, яка не брала на себе обов’язки ґмінної (платної) пожежної служби, а діяла відповідно до закону від 15 листопада 1867 року «Про добровільні товариства».

3. Добровільна пожежна охорона сільських громад, створена на підставі того ж закону.

4. Добровільна пожежна охорона у містах і містечках, яка брала на себе обов'язки громадської (платної), чим позбавляла місцеву владу необхідності створювати окремий платний корпус і діяла згідно з «Законом про пожежну поліцію».

5. Пожежна охорона підприємств, поміщицьких маєтків, залізниці, навчальних установ.

Стан пожежної охорони у містах підросійської частини України початку ХХст. обговорювали на пожежних форумах та в пресі. Констатувалося, що за чинним законодавством там існували три типи міських пожежних команд: поліцейські, громадські та добровільні. Поліцейські пожежні команди засновувалися в законодавчому порядку (згідно з табелем 1853 р.), а громадські за штатами, що затверджувало МВС. У той період відмінність мала сенс, бо поліцейські пожежні команди представляли частину поліцейських управлінь, а громадські комплектувалися виборними особами з місцевого населення.

Володимир Конашевич. На пожежу, 1923р.

Пожежні команди утримували за рахунок міської скарбниці, але керівництво їхніми діями, як і раніше, залишалося у віданні поліції. Подвійне підпорядкування власне державної структури – негативно позначалося на організації протипожежних заходів у провінції. Багато градоначальників безуспішно домагалися передачі пожежної команди у своє підпорядкування. Зокрема, міський голова Ніжина П.Кушакевич у рапорті губернатору писав: *«…Приводом до зазначеного клопотання… послужила відсутність однодумності в управлінні пожежною частиною, що випливає з того, що управління господарською частиною пожежної команди перебуває у віданні міської управи, а особовий склад її залежить від поліції, через що відбувається шкода як взагалі для міських інтересів, так і, зокрема, пожежного обозу…»* [147]. Тому, на додаток до професійних пожежних команд, підлеглих поліції, починають створювати вільнонаймані пожежні команди (платні), які належали міському самоврядуванню, а також громадські пожежні команди та добровільні пожежні товариства та дружини.

З плином часу деякі міста стали поступово замінювати виборних пожежних найманими служителями, а обивательських коней – постійними, причому найменування «громадських» залишилося і за такими вільнонайманими командами. Визначення асигнувань на їх утримання і склад пожежних команд виключно залежало від міського управління. Новий поштовх у реорганізації поліцейських пожежних команд у вільнонаймані громадські губернських і повітових міст стався на початку ХХ ст. (Полтава – 1903 р., Вінниця – 1904 р., Харків та Чернігів – 1906 р., Київ – 1907 р., Єлисаветград – 1909 р. тощо). Для прийняття у ведення міського громадського управління поліцейських пожежних команд МВС затвердило «Тимчасові правила щодо влаштування міської пожежної команди». Добровільні пожежні організації (команди, ДПД, ДПТ) діяли на підставі статутів і працювали на засадах взаємодопомоги. Добровольці допомагали міським пожежним командам та залучали до пожежної справи місцеву інтелігенцію, яка раніше дуже мало цікавилася протипожежною діяльністю.

Для правильного несення служби пожежної команди розроблялася інструкція і затверджувалася начальством. Для заохочування служити пожежній справі в інструкції доводилося: *«…служба має на меті охорону майна людини, яка здебільшого набуває його важкою працею, а часто й порятунок найдорожчого дару Божого – самого життя людського, є справою гідною, чесною і високоморальною. У хвилину нещастя служитель пожежної справи є для злощасних жертв полум'я першим і головним захисником, у якому бачать свого рятівника. І справжній служитель цій справі повинен виправдовувати надії, що покладаються на нього. Забуваючи себе, нехтуючи небезпекою, він повинен поспішати на допомогу осягнутим лихом, боротися з грізною стихією, напружуючи всі зусилля і застосовуючи всю свою спритність і вміння, у свідомості, що він служить високій, святій справі допомоги ближнім»* [148].

Дисципліна у пожежній команді зобов'язувала: сумлінно виконувати всі обов'язки служби, точно і беззаперечно виконувати накази начальства та суворо виконувати чинопідпорядкування. Кожен служитель пожежної команди, що порушує обов'язкові йому інструкції міг піддаватися відповідному покаранню. У дисциплінарному порядку на служителів пожежної команди накладалися такі стягнення: зауваження та догани, які оголошували начальники словесно або у наказі; призначення у позачерговий наряд на службу; грошові штрафи; переведення на нижчий оклад; виключення зі служби з накладенням грошового стягнення і навіть без права надалі вступити до пожежної команди. За важкі провини служителів пожежної команди притягували до судової відповідальності.

Для підтримування пожежної команди у постійній боєздатності встановлювався розклад дня, який мав військовий характер. Інструкція київської пожежної команди вказувала: о 6-00 – пожежні прокидалися та вставали. З 6-30 до 7-30 кучери чистили коней і давали їм корм; трубники і сокирники упорядковували обоз; щодня провітрювали казарму і прибирали її. Після прибирання обозу трубники та сокирники прибирали двір та вулицю. З 7-30 до 8-00 проводився ранковий розрахунок. З 8-00 до 9-30 люди прибирали ліжка, чистили одностроїї, пили чай та відпочивали. Потім починалися навчання, які проводилися з 9-30 до 11-30. З 11-30 до 12-00 проводилася друга видача корму коням, їх водопій та проведення денного розрахунку. О 12-00 відбувався обід та загальний відпочинок у казармі усіх вільних від служби служителів. З 14-00 до 17-30 проводилися різні господарчі роботи або навчання. З 17-30 до 18-00 здійснювалася третя видача корму та водопій коней. О 18-00 пожежні вечеряли. З 20-30 до 21-00 відбувався вечірній розрахунок і молитва, а також дача сіна. Після 21-00 люди лягали спати і лампи у казармі притушували.

Варто відзначити, професійні пожежні не мали особистого вільного часу, оскільки вважалося, що вони перебувають на службі цілодобово, без вихідних і святкових днів. Позмінні чергування на каланчі в якості спостерігачів, на фасаді та конюшні, господарські роботи, лагодження пожежного оснащення, догляд за кіньми, їх вигулювання у випадку відсутності пожеж, навчальні заняття – ось приблизний перелік головних справ робочого дня нижніх чинів пожежної команди. Розважальних заходів було мало. Проте пожежні команди славилися своїм духовими оркестрами, без яких не обходилися жодні свята. У старих херсонських газетах можна відшукати повідомлення про майбутні бали або гуляння з приписку: *«Грає оркестр міської пожежної команди»* або *«... оркестр Херсонського добровільного пожежного товариства».* Отже, пожежних оркестрів в Херсоні було два. Два – в Одесі й Києві.

Служба пожежних залишалася казарменою. Часопис «Пожарна справа» №6 за 1911 рік про покращення умов перебування київських пожежних інформував: *«…для всіх пожежних служителів були закуплені нові байкові ковдри і нові тапчани, подушки та комплекти білизни. У всі частини був придбаний кухонний посуд: емальовані глибокі та мілкі тарілки, ложки, ножі, виделки з алюмінію, скатертини. У казармах облаштували індивідуальні шафи*

для власного одягу служителів і шафи для посуду, придбали доріжки для підлоги. У пожежних частинах силами служителів побудували пральні. До всіх частин провели електричне освітлення і встановили електричні нічні сигнали на каланчах».

По Київській пожежній команді щодо оплати праці журнал «Пожарна справа» за жовтень 1909 року наводив такі дані: *«Порядок прийому служителів робиться за заявою на ім'я брандмайора. Для пожежних встановлено річну підписку, якої не завжди дотримуються. Щорічно звільняється від служби не менше 75%. У 1908 році в одній з частин протягом року пішло 44 особи, при складі частини 42 служителя. Утримання служителів таке: сокирники і кучери отримують від 13 до 16 руб. на місяць, стайний староста – 19 руб., трубник – 23 руб., підтрубник – 18 руб., кочегар – 19 руб. З кожного служителя утримували щомісяця один рубль на обмундирування та п'ять рублів на харчування. Є також і чайне забезпечення – 15 рублів на місяць на частину. Утримуванням в кожній частині займається брандмейстер.*

Обмундирування казенне з розрахунку по одному рублю на місяць, термінів обмундирування немає. Шинелі шиють не на всіх служителів; видають також матраци та ковдри. Квартир для сімейних у частинах немає. Машиністи одержують 40 руб. на місяць та квартиру з двох кімнат. Вахмістр отримує – 29 руб. та квартиру в одну кімнату. Харчування та обмундирування нарівні з іншими служителями. Брандмейстер, крім 60 руб. платні на місяць, отримує на рік 56 руб. на обмундирування. Брандмайор отримує 150 руб. на місяць. Брандмайор та брандмейстери займають казенні квартири. Усі чини команди користуються безплатним проїздом на трамваї». До речі, сильна плинність кадрів у великих пожежних командах була завжди. Згідно зі звітом за 1913 рік за штату нижніх чинів Київської пожежної команди у 186 осіб було звільнено 273. Найчастіше йшли служителі молодшого та старшого складів, яких у команді налічувалося 141 особа. Інші, які обіймали більш вищі оплачувані посади (трубники, підтрубники, кочегари та ін.) служили набагато більше часу. Виходило, що основний склад служителів, який становив головну силу команди, змінювався двічі на рік. Серед заходів проти таких випадків пропонувалося, з урахуванням закордонного досвіду, забезпечення людей кращими умовами оплати праці та полегшення несення ними служби. На що «батьки міста» не дуже звертали увагу [149].

Виїзд київського брандмайора, 1911р.

Через незначну платню пожежні шукали більш оплачувану роботу, про що писала харківська преса. Зокрема, газета «Південний край» наприкінці липня 1912 року повідомляла про «Втечу пожежників». У статті відмічалося: *«…в даний час Харківська пожежна команда переживає кризу. Завдяки врожаю хлібів у поточному році і польовим роботам, що почалися, ціни на робочі руки в сільських господарствах сильно піднялися. Можливість добре заробити захоплює людей зі служби в пожежній команді, тому, в даний час відчувається значний брак пожежників у м. Харкові, які буквально тікають зі служби, залишаючи навіть свій місячний заробіток. Дуже важкі умови служби в команді, як наприклад, повна відсутність відпусток, необхідність постійно бути на чеку, небезпека служби та ін. Міський пожежний комітет в даний час зайнятий пошуком способів запобігання масовому залишенню служби в команді».*

За такого рівня плинності кадрів важко очікувати високого вишкілу пожежних та бойової готовності пожежної команди загалом. Не дивно, що про значні недоліки у команді міську думу інформував лист, відписаний після перевірки її губернатором. Це ж підтверджували у відповіді міської думи губернатору і голосні думи, які наголошували на низці суттєвих недоліків у підготовці пожежних служителів, утриманні пожежної техніки та коней, в організації пожежогасіння у місті, роботі поліцейського управління.

Більше стали приділяти увагу оперативності прибуття до місця пожежі, застосовуючи передовий досвід закордонних команд. Під час будівництва пожежних депо враховувався радіус виїзду пожежних частин, що дорівнював одній версті. Для швидкого збору й виїзду по тривозі стайні стали розташовувати за *«трубним сараєм»*, у збруї хомути робили роз'ємними з замками, пряжкові з'єднання заміняли на карабінні і підвішували до стелі на ланцюжках, застосовували системи автоматичного відкривання воріт тощо. Відпрацьовували злагодженість у закладці й тренуванні коней.

За сигналом тривоги (часті удари у дзвін), коні починали тупотіти – кучер підбігав до стійла закріпленого коня й відкидав брус, що перегороджував проріз стійла (дверей не було). Кінь самостійно біг до візка й займав місце у своєму запряганні простягнувши шию, щоб кучеру зручно було вдягти хомут. Підпряжні коні ставали поруч, кожний на своє місце. Швидкість і оперативність давали можливість прибуття команди на місце пожежі за 10 хв.

У розраховували час: *«2 хв – подача сигналу про час виявлення пожежі, 2 хв на запрягання обозу, 4 хв – проїзд однієї версти і 2 хв – приведення пожежного оснащення в дію».* Отож пропонувалося розміщувати пожежні депо з таким розрахунком, щоб *«… одне стояло від іншого в радіусі не далі 1,5-2 верст. Місце для таких будівель слід обирати переважно кутове, щоб виїзд обозу був можливий у кілька сторін».* Час прибуття до місця пожежі був орієнтиром для більшості команд добровільних пожежних організацій [150].

Аби швидше дістатися до місця пожежі, 1902 року в Одесі у міській пожежній команді та команді ДПТ впровадили використання передового пожежного ходу з прискореним запряганням коней. Він був обладнаний ємністю з водою, ручним насосом, стендером та іншим оснащенням для подачі першого струменя й рятувальними приладами. Хід по тривозі збирався і виїжджав протягом 30 секунд, тоді як увесь обоз частини покидав депо за 1,5-2 хвилини.

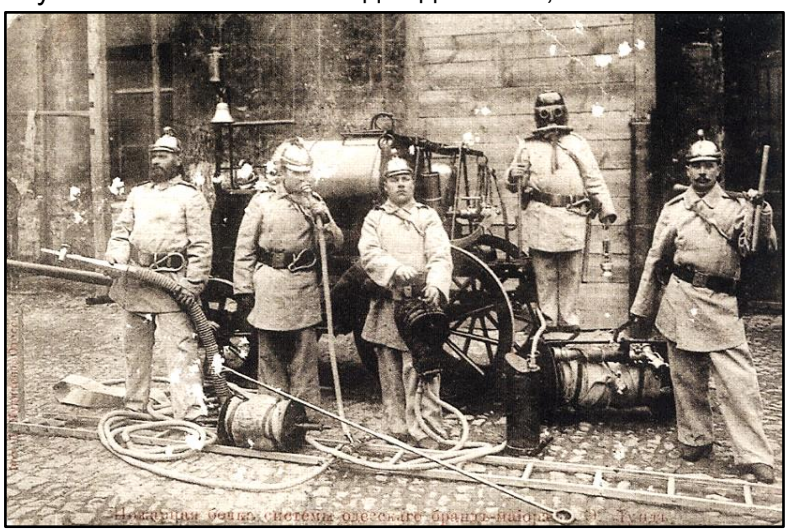

Передовий хід Одеської пожежної команди і його оснащення. Листівка початку XX ст.

До кінця XIX ст. у виготовленні обозів відбулася низка змін: візок переводили на ресорний хід, для міцності його каркас збирали зі сталевого профілю й з'єднували заклепками. Такі ходи мали велику вантажопідйомність, осі коліс забезпечували підшипниками (спочатку ковзання, а згодом – кочення) і коні без труднощів такі візки тягли бруківкою (асфальту тоді не було). Пожежний обоз фарбували в яскраві, де переважали червоні, чорні та сірі кольори.

Кінні ходи забарвлювали в сірий колір, крім дерев'яних частин, які покривалися червоною фарбою. Парові насоси та механічні драбини – у червоний колір, за винятком щаблів, які тільки полірували. Ручні драбини не фарбували, їх обробляли «вареним мастилом» або воском. Бочкові ходи забарвлювали у червоний колір, самі бочки – у сірий.

Металеві поліровані або з кольорових металів частини пожежного оснащення зовсім не фарбували, піддаючи їх лише періодичному чищенню; металеві неполіровані або з не кольорових металів частини фарбували переважно у чорний колір. Металевий ломовий інструмент фарбували у чорний колір, а засоби пожежогасіння, такі як насоси, гідропульти, ручні металеві вогнегасники, пожежні відра тощо – у червоний колір [151].

У цей час запрягання здійснювалося дишельним парним способом, а під лінійку, парову машину й інколи механічну драбину парну із двома підпряжними, тобто четвіркою. Взимку із установленням сніжного покриву пожежний обоз, крім механічних драбин і парової машини, переводили на оковані сани. У трубному сараї пожежного депо встановлювали спеціальні пристрої на роликах для їхнього легкого вивезення і зворотної постановки їх на місце.

Відчиняли ворота, виводили коней, відбувалося їхнє закладання й от вже до місця пожежі неслися кінні обози. Вулиці й площі наповнялися тривожним стукотом блискаючих підков, дзенькотом бубонців, храпом змилених коней, криками кучерів. Попереду швидко скакав верховий, голосом або звуком сигнальної труби (граючи кавалерійські сигнали) попереджав перехожих, кучерів та візників про наближення пожежного обозу. Цей трубний звук було чутно далеко і городяни поспішно давали дорогу для проїзду вогнеборців.

Відставши від верхового, четвірка коней «несла», начебто у повітрі важку лінійку з командою пожежних служителів, де під прапором частини, що розвивався, стояв вусатий брандмейстер у сріблястій касці. А далі, закусивши вудила, розбризкуючи на бруківку білі плями піни, могутні коні в блискучих збруях мчали численними ходами пожежного обозу: трубний – з пожежною трубою (насосом) й рукавами, бочковий – з бочками води, багорний – з баграми й драбинами. Резерв, що залишався в пожежних депо, на випадок другої пожежі вивозив: ручний насос, запас рукавів, драбину, інструмент та бочковий хід (стендер за наявності водогону). Постійні резерви використовували для виїзду на околиці міста, які стримували розвиток пожежі до прибуття основних сил.

У великих містах для гасіння пожеж в обозі використовували парову машину і рукавний візок до неї. Парова пожежна машина мала блискучий вигляд: котел, циліндри та яскраво начищені мідні приладдя. Кочегар стояв за машиною, на сходинці, на ходу підкладав паливо, піднімаючи пару, з труби валив густий дим. Вона могла подавати воду під великим тиском на кілька рукавів, замінюючи роботу декількох ручних помп. За машиною з візком мчала механічна драбина на колесах вище за людський зріст, коліна якої могли дотягнутися до 4-5-го поверху. В кінці обозу їхав медичний фургон з фельдшером. У разі масштабних пожеж, як і за старих часів, залучали військових. Людина, почувши звук сигнальної труби, цокіт підків і кінське іржання, кидалися до вікон або бігли на вулицю – щоб побачити це дійство

Виїзд Бульварної пожежної частини м. Одеси, 1913 р.

Для виявлення недоліків, зазвичай, під час складання кошторису на наступний рік або під час прибуття великого начальства пожежна команда проводила огляд. Перевіряли стан коней, обозу й злагодженість роботи пожежних служителів. Із цієї нагоди коней прикрашали – ошатний вигляд грив, хвостів, чубчики й волосся на ногах красиво підщипували, копита чорнили. Пожежний обоз представляв собою яскраву картину: відмінні коні окремої масті для кожної частини, ходи яскраво-червоних кольорів, збруя з начищеним мідним приладдям, молодецький вигляд служителів у сяючих касках. Все це вражало обивателя, було гордістю міської управи та населення.

Газета «Київські губернські відомості» навесні 1890 року сповіщала: *«… начальник краю граф О. Ігнат'єв здійснив поїздку містами губернії. 28 квітня він провів огляд Чигиринської пожежної команди. Граф встановив час збору – 2,5 хв й був дуже задоволений результатом, видавши нагороду 10 руб. за гарний вишкіл»*. До слова, команда зібралася та помчала на «пожежу» за півтори хвилини.

Традиції вогнеборців. Протягом свого зародження, становлення й розвитку у пожежних організаціях формувалися традиції, обумовлені особливими умовами діяльності (службою й побутом), а саме: любов і повага до обраної професії, розуміння значимості своєї діяльності для міста (села, об'єкта) в цілому; людинолюбство; взаємовиручка; мужність при організації гасіння пожеж і порятунку людського життя, пам'ятаючи євангельську заповідь: *«Ніхто більшої любові не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх»* (Євангеліє від Іоанна 15,13) [152].

Регламентування діяльності пожежних команд різними нормативно-правовими документами – правилами, статутами, інструкціями підвищували вимоги до дисципліни, розвивали систему заохочень. З метою перевірки готовності пожежних команд губернатори, поліцмейстери або міська управа періодично організовували огляди, після яких підводили підсумки, відмічали спільні дії, звертали увагу на зовнішній вигляд, знання обов'язків кожної особи. Після оглядів, вдало погашених пожеж ті, що відзначилися, отримували преміальні. Залежно від вислуги й своїх ділових якостей вогнеборців переводили на розряди з більш високим жалуванням.

За заслуги й відзнаки у службі пожежні могли отримувати відповідні державні нагороди, які щоправда, за царату носили соціальний характер. Зокрема, згідно з законом «Про заснування орденів та ін. відзнак», існувало неухильне правило: *«мєщанам и ліцам сєльского состоянія ордєна не іспрашіваются»* [153]. Тобто, осіб із простолюду орденами не нагороджували. Це був привілей дворянства, офіцерства, чиновництва. Чиновницька посада брандмайора або брандмейстера дозволяла по вислузі років або здійсненому подвигу бути відзначеним орденом. Нижніх чинів (унтер-брандмейстери, пожежні служителі) – нагороджували тільки медалями та спеціальними відзнаками.

Огляд Бердичівської пожежної команди. Фото початку 1900-х

Про подвиги людинолюбства під час пожежі та порятунку потерпілих з відзначенням за це належним чином є приклади. У фондах «Центрального державного історичного архіву України» (м. Київ) зберігається справа «Про нагородження золотою медаллю засідателя Острозького земського суду Григорія Биліби за організацію гасіння пожежі в селі Нетішин та порятунку від вогню трьох селян» [154]. Листом від 18 червня 1835 року Міністр внутрішніх справ повідомив Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернатора про нагородження *«…засідателя Острозького Земського Суду титулярного радника Г. Биліби й дворянина Волинської губернії О. Скворецького – за людинолюбні подвиги медалі, першому золоту, іншому срібну…»* «За спасєніє погібавших» на володимирській стрічці для носіння в петлиці. Медалі були вручені, про що в справі є запис від 19 вересня 1835 року. Це були перші українці, нагороджені подібними відзнаками.

Для заохочення пожежних служителів, які відзначалися на пожежах своєю енергією та безстрашністю, за клопотанням начальства, приміром в Одесі, нагороджували срібним іменним годинником з написом *«За молодецьку роботу на пожежі»* з ланцюжком та міським гербом. Подібний спосіб нагородження вогнеборців *«безперечно мав підняти дух команди і змусити служителів добиватися отримання почесної нагороди»* [155]. Нагороди, якими відзначали нижніх чинів пожежних команд, також були встановлені: чини, шеврони, посади, призи, знаки, жетони, одноразові грошові видачі тощо.

Грошові нагороди вогнеборці отримували з фондів поліцейського управління за вдало погашені пожежі, огляди, а також грошей одержуваних командою за варти в театральних установах, за випалювання сажі, за відкачування води, премії від страхових товариств, пожертвувань і т.ін. Приміром, за відмінні дії під час гасіння пожежі у Києві на початку 1844 року Київський військовий Подільський і Волинський генерал-губернатор нагородив грошовими сумами керівництво пожежною командою, таким чином відзначивши роботу брандмайора й брандмейстерів трьох пожежних частин [156]. Зароблені гроші, зазвичай, пожежним служителям видавали до Нового року, Великодня й до командного свята. Існували заохочення й іншого роду: публікації в газетах, видачі «Свідоцтва про людинолюбний вчинок» або «Свідоцтва про участь у гасінні пожежі».

Медалі, якими нагороджували вогнеборців до 1917 р.

Традиційно нагородження приурочували до свят. Найбільше у шані були «Миколин день» (9 травня), день «Святого Флоріана» (4 травня) – свята покровителів вогнеборців. Відзначали дати заснування пожежної команди, частини, товариства, дружини. Особливо урочисто організовували святкування ювілейних дат (5, 10, 15, 20 років тощо). Грошові суми для проведення торжеств надавали міське громадське управління (дума), страхові організації й приватні особи. Вже наприкінці XIXст. перебували люди, які прослужили у пожежній охороні 30, 40 і 45 років. З'являються пожежні династії, коли в пожежну охорону йде спочатку старший брат, згодом молодший, потім їхні сини, родичі.

Символи професії. Поява пожежної символіки тісно пов'язана з започаткуванням перших добровільних формувань, оскільки служителів професійних пожежних команд забезпечували формою затвердженого зразка, самочинно змінювати яку не дозволялося. Першим символом добровольців був відмітний знак на головному уборі, надалі – позначення збоку на грудях на захисній блузі або рукаві у вигляді пов’язки [157].

Вже з другої половини XIX ст. розповсюдженою символікою добровольців стає пожежна каска. Спочатку на ній використовували кокарду у вигляді абревіатури з початкових букв назви товариства. Згодом емблема у вигляді пожежної каски накладеної на дві схрещені сокири стає вельми популярною в добровільних пожежних командах. Емблему зображували на печатках, бланках документів, на посадових та відмітних знаках, на полотнищах та вістрях прапорів, кокардах на кашкетах та касках, на вітальних адресах і т.ін.

Важливе значення у справі поширення ідей добровольчого руху надавалося пожежній атрибутиці, одним з основних елементів якої було знамено. Художнє виконання прапорів дозволяє говорити про його продуманість. На полотнищах найчастіше зображувалися атрибути пожежної справи: каска, сокира, драбина, багор, рятувальна мотузка тощо. З іншого боку полотнища розміщували назву товариства та рік його заснування (або рік побудови власного депо). В урочистій обстановці знамено освячували, почесні члени товариства прибивали полотнище до древка спеціальними цвяшками. Ювілейні дати на честь 25- та 35-

річної діяльності товариства відмічалися пам'ятними відзнаками, що кріпили до древка. Це ж дозволялося робити заслуженим особам товариства, які кріпили до древка особисті невеличкі значки зі своїм прізвищем.

Появу на пожежних знаменах, касках, ґудзиках, дипломах та ін. написів у вигляді девізів пов'язують з видатним німецьким громадським діячем Карлом Мецем – організатором першої правильної ДПД в Німеччині і створенням заводу з виробництва пожежної техніки. На початку 1860-х він розробив пожежну емблему, де використовував подібні до масонських ідеали «милосердя, терпимості і братерства» – *«Всевидюче око Бога, як символ божественного Провидіння, дві руки, що злилися в рукостисканні над вогнищем для братства, що стоїть разом в біді».* Медальйон укладався на дубові листя і пожежні атрибути (каска і дві сокири), мав девіз: *«Богу хвала, ближньому захист».* Ці символи можна трактувати як згуртованість у боротьбі з пожежею з надією на Всевишнього.

Інший девіз, який теж використовувався – *«Один за всіх, всі за одного»* наголошував братству пожежних добровольців робити велику справу спільно, згуртовано, надавати один одному підтримку. Були й такі девізи: *«Один для всіх – всі для одного»*, *«Сам пропадай, а ближнього виручай»* або *«Не страшний дим, не страшно полум'я, вперед, охочі, вперед».* З 1907 року новостворені пожежні організації на прапорах стали використовувати девіз *«Богу хвала, царю слава, ближньому захист».*

На пожежі члени товариства стикалися з необхідністю рішучого припинення горіння, організовували постачання води до місця пожежі, виносили та охороняли врятоване майно. Тому, щоб добровольця допустили до виконання своїх обов'язків на місці пожежі охочі повинні були мати відмітний знак з особистим номером. Знак товариства виконувався у металі, на якому як правило розміщувалися емблеми, що символізували професійну спеціалізацію. Приміром, загін трубників мав зображення пожежного насоса; сокирників – перехрещені сокира та багор; водопостачальників – відра та драбини; охоронців – ключ; порятунку – якір; спостереження за порядком – два прапори навхрест тощо.

Атрибутика пожежних добровольців початку XX ст.: відмітний номерний знак, знамено, кокарда на каску з девізом

Значний вплив на розвиток добровільних пожежних команд справило царське МВС, яке затвердило нормальні статути добровільних пожежних організацій, що призвело до їх масового створення, у тому числі і на українських землях. Відповідно до «Нормального статуту міських пожежних товариств» від 23 січня 1896 року, де давалося описання форменого одягу, наголошувалося, що *«…якщо він відрізняється від затвердженого зразка, то його допускається вводити тільки з дозволу місцевого губернатора».* У такому

випадку, це мотивувало на форменому одягу мати атрибутику (кокарди на каски, відмітні знаки, нарукавні пов'язки, ремені бляхи тощо) зі «своїм» малюнком.

На початку 1920-х років пожежництво України отримало відповідну емблематику, що існує як символи професії і тепер. Основною вважалася пожежна емблема, де каска укладалася на перехрещені технічного ключа і сокири, що символізувала не тільки професійну діяльність (каска), а й зв'язок ручної праці (сокири) з впровадженням механізованої (розвідного ключа). Її стали використовувати на печатках, бланках, відзнаках, на знаменах, нарукавних нашивках, кокардах, ґудзиках тощо.

Пожежна емблематика 1920-х років на: печатках, прапорі, бланку, посадовій нарукавній нашивці

У листопаді 1922 року НКВС УСРР розповсюдило циркуляр відмітних знаків для *«агентів пожежної служби»*, де згадана емблема була вперше оголошена. Проіснувала вона до 1933 року у професійних працівників, а у добровольців – ще довше. Відродилася згадана емблема у часи незалежності України на нарукавній нашивці та відзнаці «Кращому працівнику пожежної охорони» як символ Державної пожежної охорони.

Професійна підготовка вогнеборців. Складні пожежі на великих фабриках і заводах, у багатоповерхівках, поява у виробництві нових пожежонебезпечних речовини і матеріалів диктували підвищені вимоги до брандмейстерів, які, попри практичний досвід, повинні були мати теоретичну підготовку й спеціальні знання. Такі обставини змусили 1906 року відкрити у Санкт-Петербурзі дворічні «Курси пожежних техніків», які *«здійснювали підготовку брандмейстерів у провінцію, а також інструкторів протипожежних заходів у відомства, на фабрики, заводи, залізниці»* [158].

На курси приймали осіб не молодших за 18 років, цілком здорових та без фізичних вад. Прийом проводили за конкурсом атестатів не нижче від 4-класного міського училища. За навчання брали платню – 100 руб. на рік. Хто хотів навчатися і проживати на повному пансіоні, включаючи харчування, обмундирування та навчальні приладдя, потрібно було платити 300 руб. Міські та земські установи, як правило, брали на себе фінансування, оплачуючи навчання на курсах. До першого набору, здійсненого у вересні 1906 року, зарахували 20 осіб; охочих було більше 70-ти.

Під час вступу на «Курси пожежних техніків» курсисти давали підписку з такими зобов'язаннями: *«Пам'ятати, що обрана діяльність має високе значення, надавати допомогу та захист при громадських лихах усім людям без різниці релігій, переконання та стану. Не належати до жодних партій, співтовариств, союзів, організацій, які мають будь-*

які політичні цілі. Про всі свої скарги та прохання заявляти особисто за себе – словесно чи письмово своєму безпосередньому начальнику – помічнику завідувача курсів. Беззаперечно виконувати накази завідувача курсів та його помічника». «Курси пожежних техніків» займали третій поверх одної з міських пожежних частин та складалися з актового залу (він же бібліотека та музей), двох класів (один з водогоном та газом для проведення фізичних та хімічних дослідів), хімічної лабораторії, учительської кімнати, їдальні, спальні та ванної для курсистів.

Заняття на курсах починалися з 8-й ранку і закінчувалися о 5-й вечора. Вечірній час курсисти проводили за кресленням та підготовкою до занять. На теоретичних заняттях вивчали влаштування пожежних машин, теорію горіння, електротехніку, фізику, математику, гіпологію тощо. Понад 40% відсотків часу вони витрачали на виконання практичних робіт. З ними проводилися практичні заняття з хімії, надання першої медичної допомоги, ремонту пожежної техніки тощо. Про насиченість та різноманітність практичних занять говорить список екзаменаційних питань: вивчення возів обозу, змотування рятувальних мотузок у вузли, вправи з драбинами, димові маски та респіратори, прийоми порятунку та сам порятунок, догляд за кіньми, кування, закладка, збруя, вчення з обозом в трубній, керування кіньми, верхова їзда, сигнали, пожежний розрахунок, заняття з сільським обозом та ручною трубою, стендер та гідранти, робота з паровою помпою у ролі машиніста та кучера, вирішення тактичних завдань на посадах стажерів брандмейстерів та їх помічників, командування строєм, гімнастичні вправи, ремонт рукавів, обслуговування електричної сигналізації та ін. Влітку слухачі проходили практику у пожежних частинах чи сільській місцевості. Крім занять, з метою повної та різнобічної підготовки до протипожежної діяльності, курсистів під керівництвом адміністрації залучали до огляду громадських будівель та установ із перевіркою їх на пожежну безпеку, за підсумками якої кожен мав зробити письмовий звіт. Інспекції курсистів зазнавали різні заклади: театри, заводи, виставки, музеї тощо [159]. Для навчання потрібні були посібники.

Заняття на «Курсах пожежних техніків», 1916 р.

1907 року як практичний досвід з гасіння пожеж викладач «Курсів пожеж-них техніків» Е.Лунд у співавторстві з бранд-мейстером П.Федотовим (киянином, починав службу брандмейстером Київського добровільного пожежного товариства, у 1919-му, за «білих» – харківський брандмайор) узагальнили у вигляді посібника під назвою «Пожежна тактика. Правила гасіння пожеж у питаннях і відповідях», яке витримало чотири видання (у тому числі українською мовою). У посібнику вперше в популярній формі у вигляді питань та відповідей надано рекомендації щодо дій вогнеборців під час ліквідації горіння на різних об'єктах.

До 1917 року «Курси пожежних техніків» зробили дев’ять випусків, із загальною кількістю 91 особа. Серед них були й ті, що очолювали пожежну команду в Катеринославі (зараз Дніпро) – О. Антропов, Запоріжжі – Г. Лютквич, Києві – М. Логинов, Харкові –

М. Михайлов та ін. Поповнення кадрів здійснювали також залучаючи найбільш здібних представників ДПТ, особливо для заміщення посад керівного складу.

На місцях підготовку проводили при міських пожежних командах. Приміром, в Харкові 3 грудня 1914 року за участі начальника пожежної команди Василя Любицького відкрили «Учбову пожежну школу» для підготовки пожежних працівників. Навчання проводили при пожежній частині №2 (вул. Університетська, 21).

Організацію роботи школи проводили на підставі розробленої інструкції та спеціальної програми навчання, розрахованої на термін в один місяць. Навчання мали проходити усі служителі, від новобранців до тих, що прослужили вже кілька років. Заняття проводили щодня з 9-00 до 12-00, окрім неділі та святкових днів. Для оволодіння практичними навичками та втілення теорії у практику вони виїжджали на пожежі разом з обозом. Заняття проводив спеціально призначений брандмейстер.

Програма вміщувала вивчення таких напрямків: навчання дій на пожежі, організація пожежної допомоги, пожежний обоз, пожежний водогін, основні частини будинку і їх розбирання на пожежі, пожежний інструмент, пожежна тактика, перша медична допомога, загальна інструкція пожежної служби в команді та догляд за кіньми. По закінченню курсів проводилися іспити. Осіб, що успішно закінчили школу, зараховували на посади з підвищенням окладом, а ті, хто не склав іспити, проходили повторне навчання. За рішенням начальника пожежної команди, кандидатів, які не показали сумлінного відношення до навчання, звільняли [160].

Пожежна частині № 2 м. Харкова. Фото 1913 р.

Протести пожежних. Основна маса пожежних була неписьменною і суспільно малоактивною. Це цілком влаштовувало поліцейське управління. Умови праці та побуту пожежних не тільки не допомагали розвитку їх здібностей, зростанню свідомості, прагненню до кращого життя, але робили людей ще відсталішими і безініціативними. Через це царський пожежний служитель ставав улюбленим фігурантом для карикатур, комічних персонажів у водевілях та лялькових театрах, предметом глузувань і знущань в обивательському середовищі.

Суспільна активність серед пожежних, вираз протесту проти приниження і знущань стали проявлятися під впливом революційних подій 1905 року. Сліпа віра в «царя-батюшку» була остаточно підірвана кривавими подіями, де пожежних міських та добровільних команд за наказом поліцейського начальства залучали до різноманітних протиправних заходів. Хто не був згодний, протестували проти використання їх в якості листонош під час страйків поштових службовців, поліцейських кур'єрів, помічників поліції в розгоні робітників демонстрацій і т. ін.

У деяких пожежних командах висували вимоги щодо підвищення платні. Про хвилювання та протести пожежних розповідала газета «Одеські новини». У статті від 24 листопада 1905 року під заголовком «Безлад у пожежній команді» описувалося про невдоволення служителів Бульварної частини діями брандмейстера Орлова. А почалося з того, що брандмайор А. Берг звільнив зі служби підтрубника Михайлівської частини Шишкіна за те, що його обрали в депутати від пожежної команди, яка доручила йому доповісти начальству, що вона не може задовольнятися платнею. Потім обурилися писарі канцелярії пожежної команди через

покарання, накладене на писаря Мельникова, поставленого на шість стойок по чотири години кожна з перервою в чотири години за те, що він відлучився в лазню.

Мельникова поставили на стійку, одягли на нього рятувальні мотузки і прикріпили до них сокири, змушуючи його стояти нерухомо. На останній стойці Мельников зомлів. Після цього Берг наказав Мельникову вирушити під арешт на 7 діб. Коли писар відмовився, брандмайор звільнив його. Цього разу команда, обурена інквізиторськими прийомами Берга та Орлова, вирішила протестувати. Пожежні протестували проти безцеремонного поводження з ними та категорично заявили, що не бажають мати своїм брандмейстером Орлова. Про обурення брандмайор доповів градоначальнику, який доручив провести з цього приводу розслідування [161].

Слід зазначити, що царське законодавство було побудоване таким чином, аби насправді захищати не стільки військову дисципліну загалом, скільки начальників від підлеглих. От що повідомлялося у «Звіті Одеської пожежної команди за 1903 рік», де наводився список пожежних, *«добровільно звільнених унаслідок завданих побоїв та катувань по Бульварній частині з 1901 року».* Цей список налічував 48 осіб. Проти кожного прізвища пожежного стояла коротка примітка: Костюченко Данило – вибито 4 зуби; Ланковський – десятки разів битий; Попов Микола – старанно досі зносить побої.

«Героєм» цього суцільного паскудства був брандмайор Е. Лунд. Він вважався креативним спеціалістом пожежної справи, проте, зловживав прусськими військовими звичаями покарання підлеглих кулачною розправою, за що потім вибачався перед своєю смертю, записавши «Мій заповіт молодим пожежним». Відомо, що існувала практика подання нижніми чинами скарг під час проведення оглядів. Очільники команд відходили вбік і охочі могли заявити скаргу безпосередньо перевіряючому, минаючи проміжних начальників. Але всі знали, що насправді той, хто поскаржиться, тільки спричинить неприємності, а скарга, швидше за все, скінчиться нічим. Скарги на побиття, образи тощо незмінно заминали.

Соціальний захист пожежних. На підставі опублікованих у січні 1872 року «Про службові права нижніх чинів міських поліцейських пожежних команд», пенсії міським пожежним служителям, а також пенсії та одноразові допомоги їх вдовам і сімействам, проводилися з *«розподілом суми частиною з скарбниці, а частиною з доходів міста за розрахунку числа років, проведених на службі у військах або на службі міській».*

Невідповідність пенсійних окладів змінюваним умовам життя змусила владу вживати заходів для покращення пенсійного забезпечення. І оскільки матеріальна незабезпеченість відставників змушувала пожежних залишатися на службі і після вислуги на отримання пенсії, створювалася перешкода у просуванні на вищі посади молодих сил. Вирішення цієї проблеми уряд шукав шляхом створення емеритальних (пенсійних) кас (від лат. emeritus – заслужений). Перед початком першої світової війни розглядалося питання про створення спеціальних пенсійних кас для всіх пожежних, проте військові потреби відсунули ухвалення цього рішення на пізніший термін. Хоча успішні приклади роботи таких кас були очевидними. Приміром, 1904 року була заснована пенсійно-допоміжна каса для київської пожежної команди [162]. Згідно зі статутом емеритальної каси всі, хто обіймав штатні посади у пожежній команді, ставали обов'язковими її учасниками.

Доходи емеритальної каси, згідно зі статутом, становили: відсоток від основного капіталу каси; 6% відрахування з окладів платні чинів пожежної команди; гроші, які отримували за випалювання пічних труб; гроші, які одержували за спостереження за міськими водопровідними пожежними кранами. Окремо враховували пожертвування та інші разові надходження. Утім допускалося отримання пожежним, що відзначився, грошової винагороди за порятунок життя і майна від постраждалих на пожежі.

Право на пенсію набували всі чини пожежної команди, які сплачували внески до каси щонайменше 5 років. Розмір пенсії встановлювався так. Після 5 років сплати внесків до каси

нараховували пенсію у розмірі 10% від останньої платні. Далі додавали 10% до пенсії за кожні додаткові 5 років служби та участі у касі. Максимальна пенсія у розмірі *«повного емеритального окладу»* призначалася за 25 років служби. Реально вона становила не більше 50% від останньої платні. Пенсійні виплати видавали раз на 4 місяці. Передбачалася виплата пенсій чи допомоги для сімей загиблих та померлих на службі у пожежній команді. За загальними пенсійними правилами на той час вдові призначали 1/2 пенсії, а дітям – друга половина у рівних частках кожному. Однак, якщо під час служби пожежний розлучався з дружиною, вона втрачала право на пенсію після його смерті. Проте дітям пенсію призначали у будь-якому разі.

У 1913 році під час проведення чергового з'їзду пожежних діячів у Києві розглядалося питання про такий соціальний захист, як створення притулків для пожежних служителів, які втратили на службі працездатність. Тоді в Харкові за безпосередньої участі начальника пожежної команди Василя Любецького було започатковано будівництво пожежного інвалідного будинку для людей похилого віку та тих служителів пожежної команди, які фізично були нездатні виконувати службові обов'язки.

Газета «Південний Край» 8 серпня 1913 року сповіщала харків'ян: *«наразі вже повністю закінчено будівництво споруджуваного при 5-й міській пожежній частині (на Токовій вул.) інвалідного будинку для служителів Харківської міської пожежної команди. При будинку буде влаштовано притулок-школу для дітей та сиріт пожежних служителів. У перших числах вересня відбудеться урочисте освячення та відкриття інвалідного будинку та притулку, причому на цю урочистість припущено запросити пожежних діячів із Санкт-Петербурга, Києва, Одеси, Полтави та ін. Зведений у Харкові інвалідний будинок для пожежних служителів, є першою в країні такою установою. Будівлю споруджено на відведеній містом безоплатно землі і поки що розрахований на 20 осіб».*

Наприкінці 1914 року на кошти, відпущені Київською міською думою, побудовано «Притулок пожежних» для служителів, що втратили працездатність на службі. Вже під час Першої світової війни в провінційних пожежних командах і пожежних товариствах йшла інтенсивна та плідна робота щодо влаштування лазаретів для евакуйованих поранених, у тому числі і пожежних. Аби виявити турботу про полегшення долі пожежних героїв-воїнів у майбутньому, начальник пожежної команди Ялтинського добровільного пожежного товариства Г. Цигра пожертвував ділянку землі у місті Ялта для спорудження на ньому санаторію для постраждалих на війні або під час виконання обов'язків пожежної служби.

Страхування пожежних. Служба в пожежних командах відрізнялася не лише труднощами та поневіряннями. Вона погано оплачувалася і була пов'язана із реальною небезпекою для здоров'я та життя. Лише у період 1901-1914 років в імперії різні каліцтва отримали 2,3 тис. пожежних. При цьому близько 10% із них стали інвалідами, а 24% загинули у боротьбі з вогнем. Серед пожежників був дуже великий відсоток професійної захворюваності (10-12%) та нещасних випадків під час пожеж (5%).

Статут та відзнаки «Товариства Блакитного Хреста», 1897 р.

У дореформений час пожежні підпадали під заступництво «Олександрівського комітету про поранених» (1814 р.). Заступництво полягало у удостоюванні до особливих пенсій із залишків міських доходів та у піклуванні (державній турботі) про вдів та сиріт. Але з уведенням загальної військової повинності набір до пожежних команд

стали виконувати за наймом і це положення втрачало для них свою силу. Не підпадали під дію положення і різні добровільні пожежні товариства, дружини, команди, як організації громадські.

Аби забезпечити захист внаслідок втрати здоров'я або життя вогнеборців **27 червня 1897** року затверджено статут «Товариства Блакитного Хреста». Воно ставило за мету: *«забезпечити пожежним та їхнім сім'ям відому винагороду за наслідки нещасних із нею випадків, які сталися під час виконання ними обов'язків пожежної служби; надавати матеріальну допомогу пожежним та їхнім сім'ям, якщо втрата працездатності чи смерть сталася хоча б не від нещасного випадку, але під час виконання ними пожежної служби; сприяти пожежним діячам у складі членів каси із страхування їх від нещасних випадків у страхових установах»* [163].

Капітал товариства складався із членських внесків, відсоткових доходів, пожертвувань, зборів від протипожежних культурно-масових заходів тощо. Винагорода для сім'ї пожежного у разі смерті чи *«повної нездатності до праці»* призначалося не більше від 100 до 1 тис. руб. Добова винагорода у разі тимчасової непрацездатності становила від 10 коп. до 1 руб. Конкретні розміри компенсацій та виплат встановлювали органи влади, у віданні яких перебували пожежні команди. Пожежні власним коштом страхувалися на хороших умовах за посередництва «Товариства Блакитного Хреста». Виняток становили брандмайори та брандмейстери, яким виплачувала допомогу міська скарбниця.

Особливості професії пожежного. Вивчення професії пожежного розпочали на початку ХХст. у Німеччині, Голландії та США, а пізніше – у деяких інших країнах (Латвія, СРСР) [164]. Основною метою такого дослідження стало розроблення соціально-економічних вимог щодо професійної придатності пожежного у разі прийняття його на службу. Виходили з того, що пожежний – це професійний рятувальник, пріоритетним завданням якого є порятунок людей та гасіння вогню. Працювати на пожежі – це важка фізична праця, а тому потрібно бути витривалим до високої температури та фізичних навантажень, працювати з важким інструментом, бути стресостійким.

Досягали таких результатів за допомогою затверджених вимог медичного характеру, застосуванням тестів та методо-психофізичних функцій, залежно від спеціалізації майбутнього працівника, а також норм існуючої практики анкетування прийому на службу шляхом опитування. Приміром, у психограмі кандидата у пожежні розглядалися: фізичні показники, професійні протипоказання, психічні та моральні якості, освіта та ін. До тестів для випробування включали: вправи для рук на силу, витривалість, координацію та швидкість рухів, спритність; стомлюваність під час виконання різних видів робіт; швидкість реакції на події; на увагу та запам'ятовування та ін.

Щодо умов служби у пожежній команді тої пори пожежний – це в загальній масі селянин, землероб, некваліфікований робітник, який пройшов військову службу, а тому розглядав свою роботу, як діяльність сезонного працівника (влітку – в селі, взимку – в місті). Початкова назва вогнеборця – «вогневик», потім – «пожежний служитель». Пожежний служитель – нижчий чин у пожежній команді, спеціально підготовлений діяти пожежним оснащенням з припинення горіння. Історично слово «пожежний» як назву представника професії було офіційно введено 1881 року. Професія пожежного характерна надзвичайно слабким припливом до неї людей з освітою, що зумовлювалося невисокою оплатою праці. Професія пожежного – чоловіча, як і професія військового – охороняти життя людей та матеріальних цінностей. Постійна готовність та очікування сигналу тривоги пронизують атмосферу перебування його на службі, створюючи психологічне навантаження.

З технічного боку пожежна справа мала деякі особливості, що відображалися на характері професії. Низький рівень пожежної техніки, що зовсім не механізував саму роботу на пожежі, відносив цю професію до професій з переважанням важкої фізичної праці. Саме

ж пожежогасіння здійснювали переважно за допомогою нескладних інструментів і, за можливості, великою кількістю води.

У професії пожежника залишався елемент романтизму, створюваний несподіванкою, непередбачуваністю, не регламентованістю професійної поведінки. Начальник пожежної охорони Нью-Йорка (США) Джон Кенлон так характеризував професію пожежного: *«Якби хтось шукав для себе справу, яка б приносила йому щастя і задоволення, він знайшов би цю справу в боротьбі з вогнем. У наш матеріалістичний вік не залишилося нічого романтичного. Щодень схожий на попередній та наступний. Пожежний не знає, що готує йому найближча хвилина. Я працюю на пожежах 40 років і не бачив двох абсолютно однакових. У кожній пожежі є щось своє, індивідуальне, що робить її несхожою на решту.*

Життя пожежного сповнене пригод. Пожежний – це середньовічний мандрівний лицар XX століття. З тією лише різницею, що робота пожежного куди життєвіша і почесніша, ніж хвастощі лицаря, який шукав лише «подвиг» і робив його без жодної турботи про те, кому він служить і хто від нього страждає.

Кількість людей, які присвячують себе пожежній справі, зростає швидко. Відповідна підготовка сприяє мотивації. І справді, пожежний має бути знайомий з будівельною справою, фізикою, хімією, гідравлікою, механікою, правом та психологією. Він повинен з одного погляду визначити схему побудови споруди, що горить. Він повинен знати, як боротися із горінням хімічних речовин, знати принципи дії води на вогонь, знати законодавство у сфері пожежної охорони, як справлятися з людським фактором, що незмінно виникає під час пожежі і створює паніку з усіма її наслідками.

Пожежний не може стати багатим, його платні вистачає лише на ведення відповідного його рангу способу життя. Після 20 років служби пожежник може піти у відставку з пенсією, що дорівнює половині одержуваної ним платні. І з цим мінімумом може поміняти професію, якщо він ще не старий...».

Фахівці, вивчаючи особливості професії пожежного, узагальнили його портрет початку XX ст. За віком він старший 25 років, обтяжений сім'єю. Вік говорить про солідність пожежного, його осілість, відому важкість на підйом. Культурність пожежного досить низька: 2-3 роки навчання, відсутність спеціальної освіти. Роботу в пожежній команді він не шукав, і дуже мало про неї чув, принаймні єдиною підготовкою його до неї була військова служба.

Каски українських вогнеборців початку XX ст.

У пожежну казарму він потрапив із села, причому села не особливо далекого, після проходження військової служби. Саме знання армійського побуту, коли є дах над головою, забезпечення харчуванням та формою одягу, а ще грошовим утримуванням – приваблювало людину до служби в пожежній команді, а передусім, труднощі служби, наче відходили на другий план. Перш ніж стати пожежним, він був чорноробом і, можливо буде ним і згодом. Середня тривалість служби – 3-5 років. Небагато з них працювали понад 10 і ще більш рідкісні – понад 20 років. Як правило, такий пожежний незадоволений своєю професією. Він рветься на іншу роботу

та залишає пожежну службу, коли трапляється нагода. Причину залишення служби можна пов'язати з особливостями культурно-психологічного стану людини, безперспективністю висування на нову посаду, відсутністю спонукання до руху вперед, низькою оплатою.

Сучасники стверджували, що відмінною рисою професії пожежного була її неоформленість. У ній багато таких рис, як стихійне висування командного складу, що триває цілі десятиліття і вартує висуванцям величезної праці. І тільки започаткування системи підготовки пожежних в останні роки стало серйозною запорукою обговорення практиками на форумах та пресі. Друга риса – нестійкість професії, яка утворилася внаслідок великої плинності рядового складу пожежних. «Прохідний двір» не міг бути місцем вироблення твердої та певної системи навичок та знань професійної діяльності. Відсутність відбору кадрів вважалася третьою рисою неоформленості професії. Не потрібно робити складних досліджень для того, щоб епілепсію або глухоту вважати протипоказаннями для пожежного і такі хворі зустрічалися у пожежних командах. Своєрідність професії та економічне її значення, безумовно, свідчили за потребу найсуворішого підбору пожежних працівників [165].

Періодичні фахові видання. Велику роль у становленні та розвитку пожежної охорони на українських землях відігравали періодичні фахові видання. Перший часопис про пожежну справу в Європі – «Газета німецької пожежної служби» (Die Deutsche Feuerwehrzeitung) – почали видавати в Німеччині (Штутгарт) 1860 року. Започаткування видання з цієї тематики за прикладом країн Західної Європи набули поширення і в Галичині. На II-му з'їзді Крайової спілки добровільних пожежників, що відбувся у Львові 1883 року, ухвалюється рішення щодо видання власного періодичного фахового друкованого органу. В травні 1887 року з'явився перший номер часопису «Пожежний путівник – Спілка» польською мовою («Przewodnik Poziarniczy «Zwiazek»). Це був орган товариств добровільної пожежної охорони Королівства Галичини і Лодомерії з Великим Краківським князівством [166].

Виходив він щомісяця у Львові завдяки фінансовій підтримці голови Спілки князя А. Сапіги. Тут публікували відомості про чисельний склад наявних у Галичині пожежних команд, про порядок організації окружних спілок, їх оснащення, містилася інформація про новинки пожежної техніки, ухвали і розпорядження «Керівної ради спілки», друкувалися звіти із засідань її президії, про діяльність товариств, які входили до складу спілки, розповіді про великі пожежі тощо. Головним і відповідальними редактором журналу став інженер, секретар ради спілки, керівник її бюро О.Піотровський, після його смерті знаний популяризатор пожежної справи А.Щербовський, потім В.Вах та Б.Вуйцикевич. У січні 1896 року скоротилася назва часопису, зменшився формат видання, назви розділів, суттєво збагатився зміст публікацій. Через постійну нестачу коштів тираж видання не перевищував 800 примірників. Окрім, Австро-Угорщини розповсюджувався у Німеччині та Росії. З перервами виходив до 1937 року.

Вагому роль у поширенні пожежних команд при рільничих гуртках відігравав додаток до часопису «Путівник рільничих гуртків» (Przewodnik Kolek Rolniczych) – «Пожежний захист» (obrona Pozarna). Він почав виходити з липня 1903 року з перервами аж до початку Першої світової війни. Часопис призначався для організації та координації діяльності добровільних пожежних формувань у сільській місцевості. Тут друкували статути, службові регламенти, інструкції для відділів добровільних пожежників, поширювали відомості про основи протипожежного захисту і запобігання пожежам.

Набув поширення польський журнал «Пожарний» (Strażak). Перший щорічник під такою назвою засновано 1882 року у Пйотркув-Трибунальському (біля Лодзі) і видавався два роки. Він мав переважно інформаційно-просвітницький характер. Засновники хотіли, щоб видання інформувало громадськість про діяльність добровільних пожежних дружин, і, у свою чергу, інформувало самих пожежників про технічні новинки та нові методи пожежогасіння. Варшавський часопис «Пожарний» почав видаватися з 1901 року з ініціативи любителів пожежної справи й проіснував до початку Першої світової війни. «Пожежний» спочатку

видавали як додаток до інших журналів і лише в лютому 1903 почав виходити самостійно. Головним редактором з квітня 1903 до вересня 1913 років був Еміль Кароль Шюллер-Рацький, відсторонений з цієї посади внаслідок дій царської цензури у жовтні 1913 року.

У травні 1931 року велику кількість польськомовних видань, що виходили у Львові, поповнив часопис «СТАРТ» (START) – ще один продовжувач традицій і тематики часопису «Пожежний провідник». Варшавська «Пожежна газета» (Gazeta Strazacka) від 14 травня 1931 року у кореспонденції з приводу появи нового видання висловила сподівання, що воно знайде широке коло читачів і в сільській місцевості, буде публікувати корисні поради та рекомендації з пожежної справи. Тематичну спрямованість нового часопису визначали чотири постійних рубрики: «Пожежництво», «Культура та освіта», «Військова підготовка» і «Спорт». Найбільше за обсягом було публікацій на протипожежну тему, при цьому вже використовували фотоілюстрації, хоча і недостатньої якості. Часопис під редакцією Б. Вуйцикевича виходив щомісяця. Всього побачило світ 14 номерів.

У 1930-х роках активізувалася діяльність із залучення жінок до пожежної справи. У результаті зросла кількість самаритянсько-пожежних дружин, які діяли при добровільних пожежних командах. Для надання методичної та організаційної допомоги цьому рухові з квітня 1935 року почала виходити «Газета Самаритянок» як безплатний додаток до «Пожежної газети». На початку 1938 року з трансформуванням самаритянсько-пожежних дружин у жіночі пожежні служби, випуск «Газета Самаритянок» припиняється.

З появою і розгортанням мережі українських добровільних пожежно-спортивних товариств певну організаційно-інформативну роль з цієї тематики відігравали українські періодичні видання товариств, до яких вони належали. У 1907 році засновано щомісячне видання «Сокола-Батька» «Сокольські Вісти», як *«часопис спортивних і пожарних товариств»*. Редакція й адміністрація містилися у Львові на вулиці Руській, 20. Відновлено вихід часопису у 1928-1939 роки. Редагувала його редакційна колегія. Ще одним щомісячним періодичним виданням «Сокола-Батька» були «Вісті з Запорожа» – *«часопис руханкових, змагових, мандрівних товариств»*. Перший його номер побачив світу у січні 1910 року, як двосторінковий додаток до газети «Нове Слово». Від січня 1911 року «Вісті з Запорожа» виходили щомісячно окремим часописом. Першим редактором видання став І.Боберський. Пізніше – С.Демидчук. Наклад видання сягав 1,5 тис. примірників. Офіційним друкованим органом Української Лугової організації як пожежно-спортивних товариств, став часопис «Вісти з Лугу», *«присвячений Луговим і Січовим справам, просвіті і науці»*. Перший його номер побачив світ 25 липня 1926 року, а припинився випуск 1939 року. Видавцем і відповідальним редактором був Роман Дашкевич. 1934 року в Ужгороді почав видаватися журнал «Пожежник», який висвітлював діяльність вогнеборців Підкарпатської Русі.

Як перше видання з пожежної тематики за царату стала газета «Пожежний вісник» (Feuerwehr-Nachrichten), що виходила щомісяця у Ризі (нині столиця Латвії) 1888-1915 роки німецькою мовою. Поява російськомовного видання, яке знаходило свого читача на українських землях, пов'язана з діяльністю ентузіаста пожежної справи графа О. Шереметьєва. Видання ілюстрованого безцензурного часопису «Пожарний» як вісника пожежної справи почалося у березні 1892 року. У першому номері редакція, звертаючись до своїх читачів, писала: *«Приступаючи до видання даного видання, ми робимо першу спробу провадити в країні орган, цілком присвячений інтересам пожежної справи. У далеко не багатій з цього питання російській літературі періодичного органу дотепер ще не було. На Заході й в Америці їх багато й самий факт їхнього існування вказує на те, що суспільство усвідомило їхню необхідність й почувають в них потребу»*. Редагували видання О. Чехов, Д. Покровський, Н. Ширяев, В. Григор'єв. Припинення виходу журналу сталося у лютому 1896 року з ініціативи засновника. Усього було випущено 146 номерів.

1-го липня 1894 року вийшов перший номер щомісячного спеціального журналу під назвою «Пожарна справа» («Пожарное дело»), редактором якого став царедворець князь О.Львов. Із часом видання значно розширилося у своїй програмі й практично стає єдиним спеціальним органом у країні. Протягом усього часу видання в журналі регулярно публікувалися повідомлення про діяльності міських пожежних команд, дружин, повітових земств, страхових товариств, технічної інформації, матеріали з історії пожежної охорони, публікувалася величезна кількість матеріалів, що висвітлювали не тільки стан боротьби з вогнем у країні, але й зарубіжний досвід пожежогасіння, досягнення в розвитку техніки. До 1901 року журнал видавався щомісяця. 1901-1906 роках – 50 номерів щорічно. До 1917 року виходив з періодичністю двічі на місяць, а у 1918-му – щомісяця. У травні 1919 року рішенням колегії Пожежно-страхового відділу ВРНГ видання журналу, після виходу 5 номерів, припинилося. Починаючи з 1925 року журнал виходив під назвою «Пожарна справа», із 1933 року – «Пожарна техніка», у 1939-1942 роки – «За оволодіння протипожежною технікою». 1955 року видання відтворено вже під назвою «Пожарна справа», як друкований орган МВС СРСР.

Титульні сторінки пожежних видань

Крім вищенаведених видань на українські землі потрапляли й деякі інші друковані засоби масової інформації пожежного спрямування, а саме:

- журнал «Боротьба з вогнем і страхування» («Борьба с огнем и страхование»). Науково-популярний ілюстрований часопис виходив за ініціативою та під редакцією присяжного повіреного Д. Бородіна. Видавався у 1915-1917 роки. Всього видано 30 номерів. Під редакцією Д. Бородіна у 1916-1917 роки видавався «Довідник пожежного» у вигляді книжки кишенькового формату;

- журнал «Страховик і пожарний». У свій час пожежна й страхова справа були взаємопов’язані. Страхові премії залежали від суми збитків, спричинених пожежами. Не випадково представники страхових компаній не тільки видавали грошові кошти для заснування добровільних пожежних організацій, а й брали активну участь у роботі усіх пожежних форумів. Виходив у 1906-1908 роки. Редактор-видавець – С. Правлінський;

- журнал «Друг пожарного». Видавався за кошти пожежних та страхових діячів столиці. Цілком незалежне щотижневе ілюстроване видання, яке стояло на сторожі інтересів пожежних працівників. Видавався з квітня 1906 по 1907 роки. Періодичність – 50 номерів щорічно. Всього вийшло – 79. Редактор – А. Язвицький;

- газета «Голос пожарного». Двотижнева ілюстрована газета почала виходити з 10 липня 1911 року. Видавалася до жовтня 1913 року. Головним редактором якої був М. Тамілин [167].

Діяльність страхових товариств. Поліпшенню пожежної справи сприяла діяльність страхових товариств. В українських губерніях розвиток страхування на випадок пожежі пов'язаний з діяльністю акціонерних страхових товариств починаючи з 1836 року [168]. Від 1860-х, крім акціонерних, набули поширення урядове, міське (перше засноване у Полтаві, 1863 р.) та земське страхування. Останнє впливало на сільську місцевість, яка від пожеж страждала дуже сильно.

Видання статистичного комітету МВС за період 1888-1894 роки відмічало, що характеристика пожежної небезпеки по губерніях стала виділятися по районах, де визначалася не тільки кількість пожеж, згорілих будівель та збитковість, а й сила стихії, збитковість обумовленої кліматом, відсутністю або присутністю водопостачання, способом будівництва житла, скупченістю населення, етнографічним складом його, родом занять тощо. Зазначалося, що район із губерніями: Харківською, Полтавською, Чернігівською, Київською, Волинською та Подільською відрізняються від інших будівлями переважно з глини, а також багатолюдними селищами. *«За минуле п'ятиріччя пожеж стало значно більше… Блискавка і підпал тут відіграють важливішу роль, ніж будь-де. Пожежі від блискавки у повітах становлять – 6,5%, у містах – 1,7%. Від підпалу у містах – 18,5%, а повітах – 20,1%. Більшість пожеж стається у літній період… Південний район з губерніями: Таврійської, Херсонської, Катеринославської та Бессарабської представляє великий степ, переважно позбавлений води, і до того ж безлісний. Тут дерев'яні споруди становлять винятки, переважають глина та камінь. Незважаючи на численні селища, пожежі тут не мають великої сили внаслідок правильного влаштування будинків та вулиць…»* [169].

Одна з поширених причин виникнення пожеж – це пустощі дітей з вогнем. Наприкінці XIX ст. зауважили, що пожежі, викликані дитячою забавою з вогнем, посилюються з початком польових робіт, коли *«у такий жаркий й небезпечний в пожежному відношенні час у великих селищах з їхніми горючими будівлями залишаються деякі непрацездатні селяни…і велика кількість малолітньої дітвори».* За твердженням страхових агентів, що займалися цією проблемою, найдійовішим заходом у боротьбі із сільськими пожежами могло бути влаштування ясел-притулків. Завдяки їхнім наполяганням організація в селищах ясел увійшла до числа проведених земствами протипожежних заходів. Це нововведення не мало серед населення підтримки й займало ледве не одну з останніх видаткових статей з улаштування притулків, але час показав правильність такого рішення.

Найбільш серйозно до теми устрою ясел-притулків ставилися в Полтавському земстві. Започаткувавши цей досвід у 1897 році, воно асигнувало 1000 руб. на організацію у восьмох селищах ясел-притулків і з кожним роком їх збільшували. 1902 року витрати доходили до 12 тис., по 70 руб. на притулок. З цього приводу сучасники відмічали: *«…зародившись як один із засобів запобігання дитячим пустощам з вогнем у спекотну пору, надалі у випадку діючих соціально-економічних умов вони на селах стали включати в обов'язки завідувачів цими закладами спостереження за станом здоров'я дітвори, фізичним і моральним вихованням, правильним харчуванням тощо»* [170].

У квітні 1864 року царський уряд видав закон, яким було встановлено обов'язкове земське страхування сільських будівель – 10% витрат від сум зборів йшло на проведення профілактичних протипожежних заходів. Відсотки витрат на заходи, що впроваджували земські страхові відділи, спрямовували на боротьбу з пожежами в українських селах. Зокрема, у 1908-1914 роках виплати становили: використання негорючого матеріалів для будівництва (87,0%), розпланування поселень та регулювання їх забудови (1,5%), устрій водоймищ (3,8%), придбання та ремонт пожежного оснащення (3,8%), організація добровільних пожежних дружин (ДПД – 3,9%). Покриття дахів будинків на початку XX ст. становило: залізо – 85%, дерево – 10,7%, толь – 3,4%, черепиця – 0,3%, солома та очерет – 0,8% [171].

Питання земського страхування знаходили відгуки у створенні відповідної літератури. Часопис «Пожарна справа» у №19 за 1914 рік розмістив матеріал про земське страхування: *«Нещодавно вийшла друком українською мовою популярна брошура, написана пані Голіцинською. Брошура заслуговує на велику увагу тим, що вона є чи не першою спробою передати рідному українському народові завдання самоогородження від пожарного лиха участю населення у взаємному земському страхуванні…».* Праця К. Голіцинської мала назву: «Земська страховка і яка від неї користь». Видання «Благодійного товариства загальнокорисних та дешевих книг». Петроград, 1914 рік. 32 сторінки. Ціна 8 коп.

Свѣдѣнія о земскомъ страхованіи къ 1912 году.

ГУБЕРНІИ.	Добров. страхов. къ 1912 г.		Противопожарныя мѣропріятія къ 1912 г.			
	Страховая сумма по добров. страх. недвиж. имущ.	Страх. сумма по добровольн. страх. движ. имущ.	Общ. сумма поступл. по обяз. стр. и по добр. стр. недвиж. и движ. имущ.	Израсходовано на противоп. мѣры.	Средній расходъ на 1 дв. (въ рубляхъ).	Число пожарныхъ дружинъ въ губерніи.
Волынская	4.069.193	221.289	838.093	14.439	0,1	200
Екатеринославская . . .	19.408.127	2.053.141	407.425	36.973	0,1	19
Кіевская	8.330.254	1.632.822	625.793	91.714	0,1	55
Подольская	7.813.066	1.173.296	295.560	33.940	0,1	21
Полтавская	46.780.756	14.505.634	1.006.493	106.165	0,2	4
Таврическая	8.578.142	1.022.449	111.326	1.005	0,1	—
Харьковская	24.474.518	2.962.071	901.832	71.998	0,2	1
Херсонская	16.806.120	1.043.749	281.725	1.569	0,1	—
Черниговская	33.622.811	2.314.220	1.010.875	12.815	0,1	109

Земське страхування в українських губерніях до 1912 року

Організація добровільних пожежних дружин провадилася на основі нормального статуту 1897 року, для чого страхові товариства створювали пільгові умови щодо будівництва пожежних сараїв, придбання насосів та іншого оснащення. Окрім зазначених заходів, земства здійснювали роботу із насадження дерев, для зменшення пожеж від дитячих пустощів створювали дитячі притулки-ясла, надавали винагороди особам, які сприяли гасінню пожеж тощо. Як новацію, з метою зниження кількості виникаючих пожеж та відокремлення протипожежних заходів від страхових, 1911 року у Київському земстві впроваджено інститут дільничних пожежних інструкторів.

Цікавою прикметою старих міських вулиць були спеціальні металеві таблички з назвами страхових товариств на стінах застрахованих будівель. Страхові агенти на застраховане майно видавали хазяїну юридичний документ – поліс, за яким потерпілий від пожежі мав одержати грошову компенсацію. З полісом хазяїн застрахованого майна отримував страхову табличку, яку самостійно повинен прикріпити до будівлі на видному місці. Деякі страхові товариства замовляли таблички у провідних художніх майстернях і їх продукція ставала не тільки прикрасою будинку, а й рекламою своєї діяльності. Такі вироби виготовляли з металу і за розмірами ділилися на великі (домові), середні (квартирні) та маленькі (для цінних речей). Передбачалося, що навіть в разі повного згоряння будинку вони збережуться і засвідчать

його статус. Міська пожежна команда, передусім, гасила пожежі в будівлях з зазначеними табличками з надією отримати грошову винагороду [172].

Страхове товариство «Дністер». Першу українську страхову компанію заснували 1892 року представники патріотично настроєних кіл галицької української інтелігенції, греко-католицького духовенства, представники міщан та селян. Головним організатором товариства став відомий громадський діяч Василь Нагірний. Проект статуту «Дністра» розробив 1884 року український державний діяч, юрист Кость Левицький. Правління компанії містилося у побудованій садибі в центрі Львова, на вулиці Руській, 20.

Страховий поліс і таблички. Початок XX ст.

Протягом другої половини XIX ст. у Львові мережа кредитно-фінансових установ Галичини мала у своєму складі 11 страхових компаній, де поширювалася справа страхування, насамперед, на випадок пожежі. 1887 року Галицький сейм приймає рішення щодо обов'язкового страхування від вогню. Згідно з ним, усі приватні будинки краю підпадали під обов'язкове страхування від пожежі. Правило не стосувалося державних будівель, колійових споруд й тих будівель, де ніхто не жив і які не перебували в користуванні. Це було викликано тим, що за статистикою в Галичині, за останні п'ятнадцять років (1870-1884 рр.) згоріло 79,0 тис. будинків, з котрих ледве 24% було застраховано [173].

9 грудня 1891 року було отримано дозвіл МВС Австро-Угорщини та Галицького намісництва на початок діяльності товариства «Дністер» [174]. Зібравши статутний фонд, члени товариства **29 червня 1892** року провели загальні збори, на яких відбулася внутрішня структуризація компанії: обрали наглядову раду та контрольну комісію, відповідно рада вибрала дирекцію, і спільно з останньою іменувала делегатів товариства й організувала агенції в більшій частині краю.

Будівля страхового товариства «Дністер». Листівка початку XX ст.

Завдяки енергійній діяльності першого директора Ярослава Кулачковського, товариство «Дністер» перетворилося на одну з найповажніших страхових компаній Галичини. За перший рік свого існування товариство уклало 14,33 тис. полісів на суму понад 20 млн крон. Послугами «Дністра» охоче користувалися українці як міської, так і сільської громади.

1913 року у сфері впливу «Дністра» перебувала вся Галичина. Сума капіталу забезпечення зросла з 20 млн (1893р.) до 104 млн (1901р.) крон; сума страхових премій – з 150 тис. до 930 тис. крон. 1907 року товариство мало 230 тис. клієнтів і виплатило 13,74 тис. страхових премій на суму 7,5 млн крон. Філії «Дністра» з кінця XIXст. діяли в Тернополі, Станіславові та інших містах Галичини. З 27 серпня 1911 року у Чернівцях почало діяти дочірнє товариство взаємного страхування життя і пенсій під назвою «Карпатія», що займалося переважно страхуванням українського населення.

Однією із форм активізації громадсько-політичного життя українського населення, де безпосередньо брало участь страхове товариство «Дністер», були добровільні пожежні організації. На початку XX ст. у Галичині й на Буковині проблема швидкого і якісного гасіння пожеж постала надзвичайно гостро. Починаючи від 1888 року в населених пунктах регіону кількість пожеж з кожним роком постійно збільшувалася на 30-35% відповідно до попереднього року. Тільки в Станіславському повіті щороку виникало 10-15 великих пожеж, під час яких згорали цілі вулиці.

Саме через те, що пожежі у сільській місцевості були частими, «Дністер» надавав фінансову допомогу на підтримку створення у селах добровільних вогневих сторож, особливо українських пожежна-спортивних товариств (ПСТ) «Сокіл» та «Січ». Як правило, осередок ПСТ формувався при мережі товариства «Просвіта», де знаходилася читальня, позичкова каса, громадська комора (там зберігалося пожежне оснащення), крамниця. Тут також діяла агенція «Дністра», яка дбала, аби якомога більше членів читалень та позичкових кас застрахували своє майно.

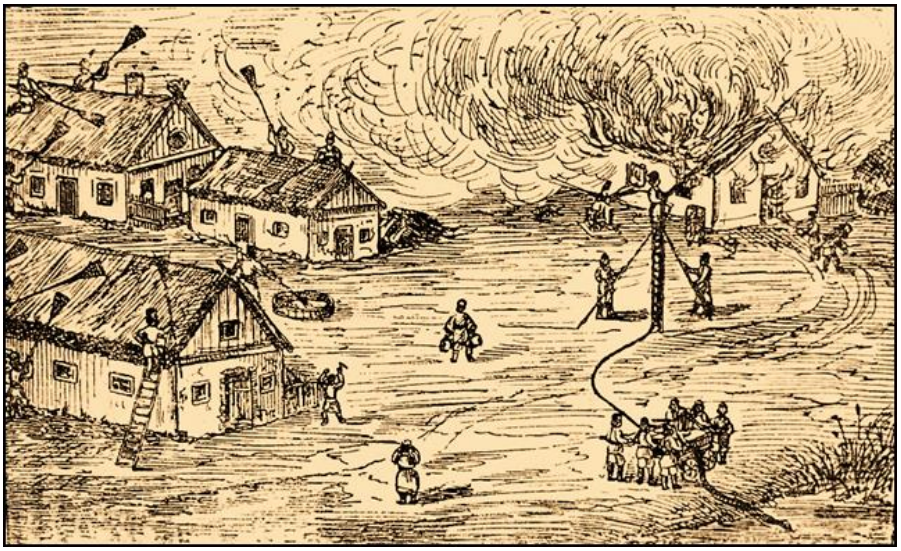

ПСТ «Січ» гасять пожежу. Малюнок з календаря «Запорожець». Коломия, 1903 р.

З метою забезпечення ефективної діяльності ПСТ під час гасіння пожеж, впроваджувалися курси з пожежної та гімнастичної підготовки, де страхове товариство своїм коштом оплачувало відрядження інструкторів з централі, а також у разі проведенні ними люстрацій. Зокрема, 1905 року «Дністер» виділив 425 крон допомоги для проведення січових пожежно-гімнастичних курсів у Коломиї, які потім стали проводити щорічно. За підрахунками дослідників, у Галичині та на Буковині ПСТ «Січ» (яких було найбільше), гасили до 2 тис. великих пожеж за рік. Їхня ефективна діяльність значно зменшувала шкоду, яку пожежі завдавали господарям. Страхова компанія «Дністер» регулярно вручала грошові премії таким товариствам, стимулюючи їх діяльність.

Перед першою світовою війною товариство «Дністер» мало велику популярність завдяки своєї меценатській діяльності. Лише за перші двадцять п’ять років діяльності на громадські потреби, в тому числі і на протипожежні заходи, воно витратило понад 500 тис. крон.

У період переслідувань січового руху в Галичині мали місце непоодинокі випадки привласнення окремими представниками органів місцевої влади та духовенства грошових сум адресної допомоги, які надсилав «Дністер» деяким «Січам». У зв'язку з цим страхові агенти «Дністра» ставали на захист покривджених січовиків. Вони часто подавали скарги до

Галицького намісництва та судових органів на зловмисників, змушуючи відшкодовувати кривду членам січових товариств.

Товариство «Дністер» успішно розвивалося у часи польського панування 1920-1930-х років. 1929 року воно мало 1,2 тис. агентів і близько 96 тис. членів, а також майна на 1,97 млн злотих, резервний фонд – 520 тис. злотих. Незважаючи на позбавлення його польською владою концесій на страхування нерухомого майна від вогню (1935 р.), товариство залишалося успішною підприємницькою інституцією краю. «Дністер» продовжував провадити і меценатську діяльність аж до його ліквідації органами радянської влади 1939 року.

Спекулятивні підпали. З розвитком страхування поширюється таке негативне соціальне явище, як підпал заради отримання страхової винагороди. Іноді підпали ставали промислом. Страхування від вогню дозволяло чесним людям уникнути розорення, а ось люди безчесні прагнули на ньому нажитися. Здавалося б, чого простіше: застрахуй якусь халупу на велику суму, через деякий час «допоможи» їй згоріти – і поклади до кишені неабиякий куш! Міські газети постійно рясніли заголовками про судові справи підпалювачів [175]. Зокрема, 1901 року слідчими органами викрито дві групи професійних паліїв, що орудували в південно-західному краї під назвою Києво-Васильківска й Кременчуцько-Броварська. Групи мали спеціальних агентів, маклерів і паліїв. За підпал вони виплачували встановлену суму або видавали вексель. Крім того, іноді забезпечували невелику суму готівкою на «організаційні витрати».

У надрукованої 1905 року «Інструкції чинам київської розшукової поліції» серед переліку «кримінальних спеціальностей» особливим пунктом позначалися «фуфери» (палії). *«Багато з них не підпадали під суд. Вони спеціально займаються підпалами застрахованих будинків за наймом домовласників. Для того, щоб можна було орієнтуватися під час підпалів і не бути ніким поміченими, вони або поселялися в будинку як квартиранти, або приходили оглядати будову під виглядом купівлі або ремонту, або ж починали який-небудь ремонт будинку, переважно столярний або малярний, готуючи в мішечках легкозаймисті речовини, вкладали в мішечки довгий гніт, просочений горючою речовиною, обливали дерев'яні частини будівлі бензином і підпалювали гніт, а самі швидко ховалися»* – інструктував документ.

Діяльність «фуферів» у різних містах призводила до того, що страхові товариства змушені були вжити захисних заходів. Перш ніж укласти договір з власником нерухомості, їх агенти ретельно оглядали майно для страхування і визначали його реальну вартість, вище якої сума компенсації не могла підніматися. Приміром, у статуті «Товариства взаємного страхування від вогню майна» в Києві було спеціально прописано: «*страхування одного і того ж майна в подвійній або взагалі більшою проти оцінки Товариства сумі як в самому Товаристві, так і в приватних компаніях, забороняється. Винний у порушенні цього правила позбавляється права на отримання винагороди за пожежні збитки від Товариства взаємного страхування. Якби перебільшене страхування виявилося після видачі винагороди, то таке з винного страхувальника стягується у судовому порядку»*. Страхове товариство залишало за собою право *«у будь-який час проводити огляд застрахованого в Товаристві майна»*, а страхувальникам-домовласникам ставили в обов'язок інформувати компанію не тільки про будь-які ремонти і перебудови, але навіть і про перенесення з застрахованих будинків в інші приміщення цінного рухомого майна [176].

Виступаючи на з'їзді з земської пожежно-страхової справи в Києві (1913р.), інженер-технолог М. Серговський доповідав: *«… у Франції згорала тільки одна з 2 тис. застрахованих будівель, а у нас – одна з 220»*. Інші учасники з'їзду наводили численні факти, які свідчили про те, що чимала частина пожеж у країні в застрахованих будівлях – наслідок умисних підпалів. За даними члена Харківської міської управи М. Серебрякова, в його місті з 847 пожеж 169, або близько 20%, було викликано підпалами. Стосовно інших губерній називали цифри від 10% (за офіційними даними) до 30% (за неофіційними), хоча учасники з

упевненістю говорили, що з урахуванням випадків, у яких причини пожеж нібито не встановлені, частка підпалів перевищувала 50%.

Складовою частиною підпалів було хабарництво. Уповноважений асистент з визначення пожежних збитків об'єднання перестрахувальних товариств А. Шахт з обуренням говорив про те, що зростанню підпалів сприяє діяльність поліції, котра веде розслідування причин пожеж: *«Загальновідомо і немає жодної причини замовчувати про те, що видача поліцейського свідоцтва здійснюється у величезній кількості випадків не інакше як за деяку, більш-менш велику, грошову винагороду від особи, яка потребує швидкого і, можливо, значного отримання «премії» за пожежу. Ступінь подяки посилюється, чим більше в наявності обставин, які загрожували виявленням справжньої причини пожежі, і чим менше уваги і прозорливості щодо цих обставин виявлено тим, хто проводив дізнання»* [177].

У різні часи підпали приводили до спустошливих пожеж особливо у сільській місцевості й відбувалися на ґрунті корисливості, помсти, ненависті та інших особистих та майнових непорозумінь. 1842 року цар Микола I про долю паліїв розпорядився діяти у такий спосіб: *«…якщо злочинця викрито, негайно прогнати його крізь тисячу чоловік шість разів на місці злочину опівдні, надавши можливість церемонії, а залишиться живим, то після одужання закувавши, відправити на каторгу до Сибіру. Так точно чинити і скрізь, де запальники будуть знайдені і викриті...».* Після жовтня 1844 року доля паліїв «пом'якшилася» шляхом повернення до *«судження на колишній підставі цивільним кримінальним порядком».* Царськими законами за підпал винних карали каторгою та в'язницею. У період 1827-1846 років судом за підпали було покарано на заслання до Сибіру 8% з числа усіх засланих. За даними земських звітів, у 1908-1912 роках на українських землях на підпали припадало 27% пожеж.

Стан з пожежами в українських губерніях на початку XX ст. Кількість пожеж на українських землях починаючи з XX ст., неухильно зростала. 1901 року за застрахованим майном (такою була статистика) кількість пожеж дорівнювала – 9,8 тис. випадків, то 1909 року вона стає максимальною – 16,7 тис. Заходи щодо боротьби з пожежами поширювалися в основному на міста. Сільська місцевість від пожеж потерпала дуже сильно. Центральний статистичний комітет у своїх звітах з приводу протипожежного стану у містах і селищах українських губерній характеризував їх «*багатолюдністю з будівлями, що складаються переважно із дерева і глини з покриттям соломою*». Причому на землях південної території пожежі не мали великої сили через правильно розташовані будинки на вулицях, будівельним матеріалом яких були цегла та черепиця. Констатувалося, що за період 1860-1909 років середня щорічна кількість пожеж становила 8,3 тис., середнє число згорілих будівель – 16,9 тис., а сума прямих збитків перевищувала 11 млн руб. При цьому кількість пожеж прогресувала. Зокрема, в 1911 році кількість пожеж, що виникли на теренах українських губерній, становила 13,6 тис. випадків 87% пожеж припадали на село. Спустошливість не перевищувала 3% [178].

Причинами такої пожежної обстановки були: несправність печей і димарів, підпали, побутова недбалість у поводженні з вогнем та ін. Найбільше всього пожеж виникало в Київській, Полтавській й Чернігівській губерніях, а менше – у Таврійській і Херсонській. За 1910-1914 роки кількість пожеж починає дещо зменшуватися, що пов'язувалося з військовими діями першої світової та масовим призовом населення. Запровадження «сухого закону» проти часткової або повної заборони обороту спиртних напоїв знизило число пожеж у сільській місцевості (земствах імперії) на 47%, а сума пожежної винагороди (страхової суми) зменшилася на 56%. Фінансування пожежної справи з розрахунку на душу населення 1915 року у містах становило в середньому 28 копійок, у сільській місцевості – практично нічого.

В цей період на українських землях сформувалася система пожежної охорони, де діяли міські поліцейські, громадські та добровільні пожежні команди (дружини). Останні були

поширені у містах й у селах, а також на заводах, фабриках, фортецях, військово-навчальних закладах, залізницях, митницях, у тюрмах, як приватні. Попереджувальні заходи здійснювалися через земських страхових агентів у сільській місцевості та пожежні комісії (комітети) при міських управах, які видавали обов'язкові постанови для видовищних закладів, промислових підприємств, місць будівництва, використання горючих засобів тощо, контролювали виконання вимог Будівельного статуту.

Видання обов'язкових постанов мало випадковий характер. Одного разу виданий документ не переглядали протягом багатьох років. Тож підприємства, установи, склади та інші об'єкти в пожежному відношенні перебували далеко не в кращому стані. Спеціальних місцевих органів державного пожежного нагляду та установи, що об'єднувала б пожежну справу в єдину структуру, не існувало. Ось чому кожне місто утримувало пожежну організацію за власними можливостями й розсудом. Питанням пожежної справи не приділяли достатньої уваги, більшість професійних команд, особливо в провінції, ледве животіли. Спроба ж об'єднати всю пожежну справу не знаходила підтримки в тогочасних урядах. Всі ці негаразди, а також світова війна, на жаль, гальмували розвиток цієї галузі.

На порядок денний постали питання забезпечення пожежної безпеки виробництва, яке працювало на оборону, протипожежну охорону військових установ та складів, надання пільг проти призову до армії членів ДПТ, які розташовувалися у містах за відсутністю професійних пожежних команд тощо. Приміром, 6 серпня 1916 року оголосили закон «Про протипожежну охорону фабрик і заводів, що виготовляли предмети для армії». Міністру внутрішніх справ надавалося право видавати загальні правила щодо протипожежного захисту підприємств, які працювали на оборону. На підставі закону на місцях почали створювати комісії для нагляду за дотриманням заходів протипожежної безпеки, куди обов'язково включали фахівців з пожежної справи.

Масовий призов до армії, послаблення місцевого господарства, загострення соціальних проблем призводили до скорочення чисельності пожежних організацій, що позначалося на посиленні розпаду добровільних пожежних команд та дружин. Подальше життя робила положення пожежних злиденним. Щоб захистити свої права, у вересні 1917 року в Катеринославі відбувся з'їзд представників пожежних організацій південних губерній, які ухвалили рішення *«про страйк як засіб боротьби за існування до задоволення вимог вогнеборців владою на місцях»* [179].

Фрагмент страхового полісу часів УНР, 1918 р.

Захист від пожеж часів «Української революції». За часів «Української революції 1917-1921 років», як і за царату, утримання пожежних команд та запобіжні заходи проти пожеж входили до обов'язків місцевого самоврядування, становище яких у містах залежало від економічного потенціалу органів міського громадського управління. У великих населених пунктах міське громадське самоврядування – менше 50% міст (тобто найбільш розвинених) та МВС – у невеликих за розмірами та чисельністю населення зі слаборозвиненими промисловістю та комунальною сферою.

У цей час боротьбою з пожежами займалося «Вільне козацтво» – національні добровільні військово-міліційні формування, започатковані навесні 1917 року. Згідно зі

статутом на «Громади Вільного козацтва», окрім багатьох питань захисту населених пунктів, а згодом і Української Держави в умовах зростаючого громадського безладу та бандитизму, покладалася охорона громадського порядку та спокою населення, а також організація пожежних дружин для захисту від вогняного лиха [180].

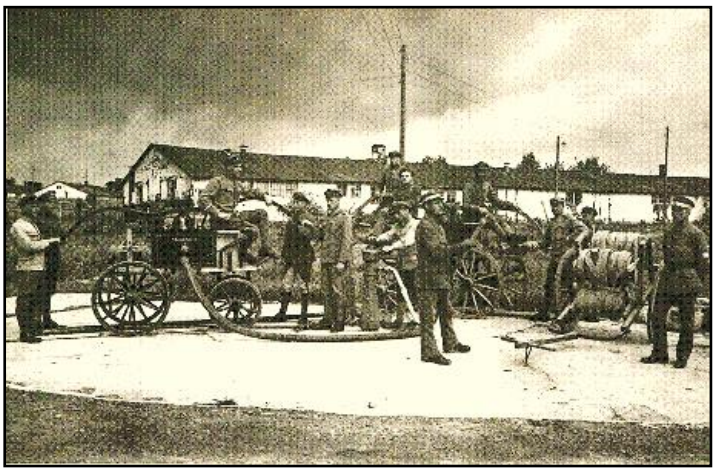

Військова пожежна команда ускладі української бригади, 1920 р

Одним із позитивних результатів роботи урядів УНР та Директорії стали спроби організувати протипожежний захист населених пунктів. 1917 року в Києві відновлено роботу з організації страхування населення від різного лиха, в тому числі, і від пожеж – утворюється Український земський страховий союз, упорядниками якого стали Подільське, Чернігівське і Київське губернські земства. Діяли вони з метою організації *«прямого вогневого і особистого страхування всіх галузей», а також «для організації різних протипожежних заходів…»*

У період Гетьманату постала дещо розбудована дієва регіональна адміністрація. Вона контролювала найбільшу за її весь час територію. У той період в Україні зберігали чинність закони колишньої Російської імперії, Тимчасового уряду, законодавство Центральної Ради, гетьманства Скоропадського та Директорії. До цього ж переліку слід додати й законотворчість радянської влади.

Українська держава постала на місці УНР внаслідок державного перевороту, проголошеним гетьманом Павлом Скоропадським 29 квітня 1918 року й існувала до 14 грудня з центром в Києві. Законотворення цього періоду в галузі пожежної безпеки можна охарактеризувати як законодавством перехідного періоду, коли їх приймали лише за необхідності «швидкого реагування» на конкретні обставини. Приміром, закон від жовтня 1918 року «Про утворення комісії для порядкування міської адміністрації столиці Києва». Вона була потрібна з огляду на те, що в останній рік першої світової війни у Києві було зафіксовано декілька трагічних надзвичайних ситуацій: вибух боєприпасів (такі випадки виникли на військових складах у липні – в Одесі та у вересні – в Керчі), пожежа на Подолі, катастрофа на залізничному вузлі та ін. [181].

6 червня 1918-го стався вибух складу боєприпасів на київському Звіринці. В опублікованому звіті слідчої комісії повідомлялося, що кількість загиблих за приблизними підрахунками сягало близько 200 осіб, число поранених, обгорілих і контужених наближалося до двох тисяч. Від вибухів і вогню постраждало 8,3 тис. осіб. Більшість жителів Звіринця втратили все рухоме і нерухоме майно, що оцінювалося приблизно в 40 млн руб. Було знищено 1088 житлових і 1290 господарських будівель, з яких згоріли повністю відповідно 330 і 664. *«Неофіційна версія,* – згадував Скоропадський, – *це справа рук більшовиків»* [182].

Гетьман схилявся саме до неї, що це був теракт, бо через тиждень, 14 червня, на Подолі на березі Дніпра по Щекавицькій вулиці сталася сильна пожежа – і знову з невідомої причини. Місце займання – також біля складу (цього разу – дров'яного). Склад запалав, вогонь перекинувся на сусідні будинки. Якби вітер не вгамувався, Поділ «пішов димом» би дощенту. Згоріли спиртовий завод, фанерна фабрика, 2 парових млини, 14 складів деревини і 35 житлових будинків. Без притулку залишилося до 10 тис. киян

На зазначену комісію, яка складалася з представників акціонерних страхових товариств, міського контролю та інших зацікавлених установ, покладалося здійснення необхідних запобіжних заходів щодо пожеж і поліпшення пожежної охорони міста Києва.

Епіцентр вибухів – Звіринецьке укріплення. Ліворуч Київська фортеця (аерофотозйомка 1918 р.)

Комісія здійснювала перевірку та контроль за протипожежним станом стратегічних об'єктів, закладів з масовим перебуванням людей, станом міської пожежної команди тощо. Приміром, питання щодо скорочення штатів Київської міської пожежної команди, поставлене на початку липня міською владою – скасовувалося. Розглядалися можливості запровадження автомобілізації в пожежних частинах з придбанням пожежної техніки у бременської фірми «Ллойд» з Німеччини.

Боротьба за владу, яка у Києві протягом 1917-1920 років змінювалася понад 10 разів, у деяких повітах і областях губернії навіть більше. Тут раз по раз спалахували повстання проти червоних, білих та іноземних окупантів, що супроводжувалися пожежами. Навіть у 1921-1922 роках у деяких губерніях ще діяли десятки антирадянських партизанських загонів, підпільних організацій і т. ін. Опір радянській владі набував масового характеру і придушувався він жорстоко. Уряд УСРР у 1919 році оголосив повстанців «поза законом». Зокрема, для розгрому загонів отамана Зеленого (Данило Терпило) були направлені військові частини загальною кількістю 21 тис. бійців і Дніпровська воєнна флотилія із завданням спалити артилерійським вогнем придніпровські села.

Часто-густо пожежі заподіювалися військовими під час свого перебування, приміром, у Подільській губернії. 24 липня 1919 року карна експедиція більшовиків у селі Курилівка (Хмельницька волость Літинського повіту) підпалювала всі будинки по черзі. Майже повністю вигоріло 92 двори. На початку серпня 1919 року в селі Политанки (Чернівецька волость Ямпільського повіту) під час проходження через село австрійського війська було піддано вогню декілька дворів. 11 жовтня 1919 року загін Добровольчої армії у селі Бандурове (Бакшанська волость Балтського повіту) провів «каральну акцію» – спалив 9 садиб і заборонив населенню гасити вогонь. Постраждалими стали родини, в яких сини служили у «петлюрівській» армії.

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо: на теренах сучасної України кінця XIX – початку XX ст. сформувалася система протистояння пожежам, де діяли професійні та добровільні пожежні команди (дружини). Запобіжні заходи здійснювали через земських страхових агентів у сільській місцевості та пожежні комісії (комітети) міських управ, які видавали обов'язкові постанови для видовищних закладів, промислових підприємств, місць будівництва, використання горючих засобів тощо. Проте час диктував нові потреби суспільства в протипожежному захисті поселень на державному рівні.

VI. ДЕРЖАВНА ПОЖЕЖНА ОХОРОНА УКРАЇНИ

За єдину структуру пожежної охорони. У свій час діячі «ИРПО» головним завданням ставили створення єдиної структури пожежної охорони. На з'їзді, що відбувся 1913 року у Києві, царському уряду пропонувалося організувати у складі МВС Центральне пожежне управління зі штатом фахівців, який повинен мати Пожежну раду із представників пожежних і страхових

організацій. На жаль, ця концептуальна пропозиція не знайшла підтримки. Але ідею централізованого управління пожежною охороною втілили 17 квітня 1918 року, коли прийняли декрет «Про організацію державних заходів боротьби з вогнем», у якому закладалися основні положення державної політики у галузі пожежної справи. Декретом засновувалася Пожежна рада при Комісаріаті зі справ страхування й боротьби з вогнем. Проте він проіснував недовго: РНК РРФСР 1 грудня 1918 року видала декрет «Про організацію страхової справи в Російській республіці», що оголосила державну монополію страхування. Відповідно до декрету Комісаріат був перетворений у страховий, а в травні 1919 року – у пожежно-страховий відділ (ПСВ) у складі Вищої ради народного господарства (ВРНГ-Раднаргоспі).

Упродовж 1919 року на території України встановлюється радянська влада, яка в березні узаконює Конституцією УСРР. З Києва уряд України переїхав до Харкова. Військову та цивільну владу поєднував Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), котрий в лютому 1920 року передав владні повноваження Раді Народних Комісарів (РНК) та Всеукраїнському центральному виконавчому комітету (ВУЦВК). Відповідно до кількості та щільності населення, його орієнтації на певні економічні центри змінився адміністративно-територіальний устрій країни. Зокрема, в травні 1920 року УСРР було поділено на 12 губерній (після їх укрупнення – 9), 102 повіти та 1989 волостей. Влада в Україні будувалася відповідно до зразків, що утворилися в Російській республіці, яка, запроваджуючи політику «воєнного комунізму» наполегливо впливала на її політичний і економічний суверенітет. Ще в січні 1920 року Всеукрревком на теренах УСРР запровадив всі декрети РРФСР, які стосувалися військової, фінансової, продовольчої та господарської діяльності. Надалі ВУЦВК та РНК й в інших галузях державного управління формувала правові засади, виходячи з конкретних умов країни, керуючись основними принципами декретів та постанов більшовицької Росії [183].

Південний схід України був охоплений пожежами – йшла громадянська війна. У цей важкий час уряд зобов'язував командувачів фронтами, військових комендантів міст і залізничних станцій організовувати на місцях боротьбу з пожежами. Повноваженнями надзвичайної пожежної комісії Південно-Західного фронту вирішувалися питання створення надзвичайних пожежних комісій в губерніях, організації пожежних команд, постачанням їх оснащенням, кінським складом, підготовкою кадрів тощо. Комісія серед важливих заходів розглядала питання забезпечення пожежних організацій продуктовими пайками, обмундируванням, паливом та фуражем [184].

Пожежно-страхова справа. Ще влітку 1918 року нарком внутрішніх справ Г. Петровський, звертаючись до вогнеборців, зазначав: *«Надзвичайні політичні події сьогодення можуть викликати низку бід у вигляді значних пожеж... Вихід із ситуації може лише один – охорона народної власності від пожежних бід... Ця охорона вимагає надзвичайного напруження сил»* [185]. Зважуючи на це, до Харкова прибувають уповноважені ПСВ ВРНГ РРФСР, які керуючись у своїй діяльності положеннями й інструкціями, в березні 1920 року приступили до організації українського ПСВ й із цією метою здійснювали загальний нагляд за діяльністю всіх існуючих у межах республіки страхових організацій. Передусім вони розіслали циркуляри про ліквідацію всіх страхових акціонерних товариств, міських і земських, а також інструкцій загального характеру, у яких головну роль відігравала правильна організація на теренах губерній взаємного страхування. Таким чином, загальне керівництво й завідування пожежно-страховими справами на території Україні перейшло у ведення ПСВ при Промбюро. Промбюро – це «Організаційне бюро з відбудови промисловості в Україні», створене на початку 1920 року при РНК УСРР, як місцевий орган ВРНГ РРФСР. Завідував ПСО Промбюро – Сергій Чередников [186].

Визначалося, що пожежна справа має базуватися на сучасній технічній базі, важливе місце має займати пожежно-профілактична робота. Протипожежні заходи повинні складатися з двох основних груп: загальнодержавні заходи, що здійснюються на рівні

держави, міста, села та установи; та місцеві заходи, які перебувають у завідуванні місцевих органів та проводяться із залученням населення. І нарешті, пожежна справа має фінансуватися державою, головним чином, із коштів державного страхування. Ці напрямки стали основними у початковій стадії розвитку пожежної охорони України.

Навесні 1920 року на базі колишніх страхових структур почали формувати пожежно-страхові відділи як централізовані губернські органи (ГубПСВ), котрі були реалізовані у Харкові, Полтаві, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Луганську та Житомирі. Організація ПСВ у повітах і волостях покладалася на ГубПСВ, але через брак на місцях досвідчених працівників, справа ця перебувала в стадії розвитку. Головним завданням для вирішення питань пожежної безпеки в губерніях були спрямовані на спостереження й сприяння всім ПСВ у здійсненні протипожежних заходів з метою запобігання можливим пожежам. Передусім ухвалювалися положення з протипожежних заходів промислових підприємств, складів військового відомства й інших об'єктів загальнодержавного значення. Із цією метою при ГубПСВ створювали особливі комісії «*з обстеження фабрично-заводських та інших об'єктів у протипожежному відношенні й вжиття необхідних заходів до огородження пожежної небезпеки таких*» [187].

Час показав: здійснення заходів з пожежної охорони такою інституцією як ПСВ не відповідало поставленим державою завданням. Відомо, що страхування – не панацея від вогненних бід, але за умов ринку воно постає як важливий інструмент забезпечення заходів проти пожеж. Щоправда, при державній монополії зводилася нанівець особиста зацікавленість страховика та його клієнта. Тому у радянський час страхові відносини втратили значною мірою свою ефективність. А тоді для протидії стихії вогню питання отримання швидких прибутків від страхування в період військової розрухи виявилося важливішим, ніж сама пожежна справа. Практично її керівництво, у складі якого в основному перебували страхові діячі, недооцінювали роль пожежної охорони в життєдіяльності держави, а заходи не сприяли її розвитку й удосконаленню. Крім того, актив ПСО з ідейних міркувань агітував за винесення пожежної справи поза політику, а з цим вже радянська влада миритися не могла.

У складі Наркомату внутрішніх справ УСРР. Через домінування страхової справи виникла необхідність створення самостійного органу, який займався б виключно питаннями протидії стихії вогню. **30 липня 1920** року РНК УСРР ухвалює рішення про зосередження пожежної справи в Наркоматі внутрішніх справ [188]. Відповідно до постанови пожежну справу відокремлювали від страхової й передавали до НКВС УСРР. Вона входила до структури управління комунального господарства, де створили пожежний підвідділ з правами республіканського органу, побудованого на принципах централізованого управління [189]. Постанова стала першим документом в Україні, яка зробила суттєвий вплив на масштабне структурування установи, дозволила координувати роботу всіх видів пожежної охорони країни й загалом провідником державної справи, спрямованої на запобігання пожежам, захисту життя і здоров’я громадян, а також збереження матеріальних цінностей.

Із ліквідацією земств і міських дум розпускали відділи земського і муніципального господарства. На місцях ці функції покладалися на засновані при міських та районних (а також губернських та повітових) виконкомах Рад відділи комунального господарства, які підпорядковувалися відділам місцевого господарства, а ті – Управлінню комунального господарства та діяли відповідно із загальними положеннями та інструкціями, які видавали останні. Коли Управління комунального господарства реорганізували у ГУКГ (Головне управлінню комунального господарства, створене на початку 1921р. у складі НКВС УСРР), пожежний підвідділ спочатку стає відділом, а потім декларувався як Центральний пожежний відділ (ЦПВ). Він складався з підвідділів: адміністративного, пожежно-технічного, обліку, розподілення й постачання з штатним розписом у 13 осіб.

У такий важкий для країни час пожежну охорону очолив **Ілля Антонович Іванько**. За архівними даними народився він 20 липня 1882 року у позаштатному місті Бобринець Єлісаветградського повіту Херсонської губернії (нині Кіровоградщина) в міщанській сім'ї. Після закінчення гімназії служив на залізниці, а потім перебрався до Харкова, де був співробітником деяких газет і журналів. «Газетяра», який непогано розбирався у діловодстві і дотепно писав статті. Його запросили служити на благо міста у протидії «червоному півню». Перша посада, яку він отримав в Харківській пожежній команді (ХПК) – конторник. 1911 року після проходження курсу навчання пожежній справі І. Іванька призначили на посаду резервного брандмейстера – відповідального за роботу канцелярії ХПК. В кінці 1919 року його призначають брандмайором столичної пожежної команди, а в травні 1920 року – на посаду завідувача управлінням постачання Пожежно-страхового відділу при Промбюро за сумісництвом.

Ілля Іванько був учасником першої та громадянської воїн, на фронті обіймав офіцерські посади від командира роти до командира батальйону у піхотних частинах, мав поранення. В ньому бачили перспективного організатора. За словами начальника Головкомгоспу НКВС УСРР: *«Іванько один з тих працівників, якими в силу їх рідкісних службових та особистих достоїнств, ГУКГ особливо дорожить і якого прагне закріпити на службі…».* З передачею пожежної справи до НКВС за рішенням Губернського відділу професійної спілки працівників комунального господарства кандидатуру Іллі Іванька з вересня 1920-го висувають на посаду завідувача Харківським губернським пожежним підвідділом, залишивши посаду брандмайора. 27 жовтня 1920 року наказом по НКВС за №184 Іллю Антоновича, ще у додачу призначають *«виконуючого справами завідувача пожежної частини підвідділу»* при Всеукраїнському комунальному відділі. На початку 1921 року, вже в ГУКГ він – завідувач пожежним відділом, як органу управління пожежною охороною України.

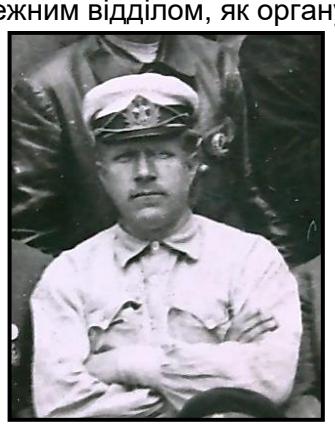

Ілля Іванько завідувач пожежним відділом ГУКГ НКВС УСРР (1920-1924 рр.)

Саморобна автодрабина, побудована у майстерні Одеської пожежної команди

Взявши під свою єдиноначальність діяльність пожежної охорони, відділ приступив до організації її структури, затвердження штатів та відповідних обов'язків. У губерніях і міських відділах комунального господарства були створені підвідділи, на підприємствах постали пожежні уповноважені, по селах і невеликих містах вводиться пожежна повинність та організація пожежно-трудових дружин. Визначався конкретний перелік обов'язків пожежних команд, що захищало їх від проведення інших робіт і свавілля місцевих керівників. Таким чином, на кінець 1921 – початку 1922 років пожежна охорона республіки почала відновлюватися на принципах єдиноначальності з виконавчою дисципліною й структурною підпорядкованістю. Пожежна охорона розглядалася як галузь народного господарства держави. У законодавчих актах визначення «пожежна охорона» представлено, як *«сукупність цілого ряду загальноорганізаційних, профілактичних заходів і пожежогасіння, які спрямовані на зниження випадків виникнення пожеж та їх збитковості»*.

ЦПВ через ГУКГ НКВС керував боротьбою з пожежами, розробляв протипожежні заходи, враховував і розподіляв пожежну техніку, здійснював загальне керівництво пожежними формуваннями тощо. Губернські і міські пожежні підвідділи комунального господарства за своїм статусом здійснювали керівництво роботою всіх пожежних організацій в губернії, діяльність яких направляли, інструктували та контролювали. За допомогою місцевих владних органів видавали постанови місцевого значення, складали загальний план заходів з попередження та боротьби з пожежами з метою збереження всього майна незалежно від форми власності в губернії.

На Губпожпідвідділи покладався обов′язок здійснювати облік всіх без винятку предметів пожежного оснащення селищ, містечок, міст, окремих відомств, господарчих об′єднань, окремих організацій та установ. Вони здійснювали спостереження за правильним дотриманням, використанням та доглядом у відношенні до цих предметів, а також визначали необхідність наявності в районах потрібного пожежного оснащення. На початок 1922 року пожежна охорона України складалася з 100 пожежних підвідділів, 155 професійних пожежних команд, 667 ДПД, 32 фабрично-заводських ДПД та 736 волосних пожежних старостів [190].

Надзвичайні протипожежні комісії. Через постійні бойові дії, мобілізації, загальну розруху й голод в Україні призвели до послаблення роботи пожежного нагляду й управління пожежною охороною в губерніях і повітах, практично на 50% існувала нестача професійних кадрів, яких призвали або в армію, або самі пішли в село, де можна було прохарчуватися. Це стало причиною збільшення кількості пожеж та збитків від них. Відсутність законоположень, що регулювали діяльність пожежної охорони держави, відповідних керівних документів поставило перед урядом питання про заходи боротьби з пожежами. Декретом від 29 січня 1921 року РНК ухвалила рішення про створення при НКВС «Всеукраїнської надзвичайної протипожежної комісії боротьби з пожежами на території УСРР».

На комісію покладалося видання обов’язкових постанов, встановлення правил протипожежної безпеки, затвердження статутів добровільних організацій, інструктування та контролювання діяльності пожежних установ, виконання ними вимог керівних документів, сприяння постачанню пожежної техніки та оснащення тощо. Вживалися заходи до організації на всіх фабрично-заводських підприємствах пожежних комітетів, пожежно-трудових дружин, а також у тих місцевостях, що не мали пожежних команд.

Встановлювали норми пожежного обозу та інвентарю. Об’явили наказ про введення в пожежних командах і пожежно-трудових дружинах одноосібного управління та дисциплінарні стягнення. Запровадили пожежно-технічні обстеження та огляди фабрик, заводів, складів, театрів, лікарень, госпіталів, установ, квартир та ін. приміщень. На пожежонебезпечних підприємствах і військових об'єктах призначали інструкторів для проведення протипожежних заходів. Підготовлено та видано обов'язкову постанову уряду про облік всього пожежного оснащення. Мета – планомірний розподіл невикористаного пожежного майна серед тих, хто цього потребував.

Завдяки роботі комісії розроблено «Положення про трубоочисні секції і цехи при пожежних командах» для створення при пожежних командах трубоочисних секцій. Пожежні команди в Харківському, Сумському, Чугуївському, Валківському повітах і Донецькій губернії поповнюють кінським складом. Окремо розглядали заходи щодо автомобілізації пожежних обозів, з забезпечення пожежних команд України технікою, яку передбачалося закупити за кордоном через відсутність власного промислового виробництва. З цього приводу на ряді засідань в кінці 1921-го комісія постановила: *«Визнати нагально необхідним закупівлю за кордоном: 24 пожежних автонасосів, 6 автодрабин, 60 димових масок... Закупити за кордоном предмети пожежного обладнання та спорядження необхідних для пожежних організацій України на 1922 рік, але з огляду на матеріальне становище Республіки комісія визнає можливим придбати: рукавів різних по 10000 аршин для кожної губернії, ручних пожежних насосів – 800 од. Стволів пожежних різних по 250 од. на губернію. Збруї та*

шорного приладдя на 1200 коней. Виписати 100% за заявкою для майстерень інструменту і 50% електричного приладдя» [191].

А головне – регулярне внесення питання про забезпечення працівників пожежної охорони продуктовими пайками, обмундируванням та взуттям, паливом тощо, нарівні з військовими організаціями як захисників народного надбання. Пропонувалося Наркомату продовольства виконувати план постачання для пожежних команд продовольства та провіанту за встановленою нормою на 1,8 тис. кінських голів. Зокрема, на підставі постанови РНК УСРР від 24 листопада 1921 року та розпорядження Наркомпроду для пожежних організацій губерній відпускали місячний пайок за нормою на одну особу: 105 фунтів хліба (1ф.=453 гр.), 15¾ фунта круп, 10 фунтів м'яса та по фунту жирів, цукру і солі. Пізніше надзвичайні протипожежні комісії організовували в губерніях, повітах, волостях, на промислових підприємствах, складах.

Постанови комісії мали силу законів військового часу, а тому, у разі невиконання адміністраціями розпоряджень комісії, останні повідомляли до ВУНК та Ревтрибуналу для притягнення винних до відповідальності. У мирний час їх замінили наказами. Для прикладу, по Подільській губернії було розповсюджено наказ губернського відділу комунального господарства від жовтня 1922 року, де вказувалося, що за порушення правил пожежної безпеки на виробництві винні піддавалися штрафу до 50 тис. руб. (знаками 1922 р.) або арештом до 3 місяців. Внаслідок організаційно-технічних заходів згаданих комісій обстановка з пожежами в країні дещо покращилася. Регулярність створення подібних комісій тривала до середини 1930-х років.

Всеукраїнські курси пожежних техніків. Зруйноване війнами господарство України, відсутність досвіду місцевого і державного управління в умовах, які не сформувалася і не зміцнилися за нової влади, а також поєднаннями з жорсткими вказівками і вимогами зверху – ось далеко не повний перелік проблем того часу, на що потрібне було відповідне кадрове забезпечення. Ситуація з пожежною справою в республіці залишалася досить складною, особливо з катастрофічною нестачею професійних кадрів. Діюча при Південному бюро Південно-Західного фронту Надзвичайна протипожежна комісія (Надзвичпожарком) на ряді засідань піднімала питання про забезпечення кадровим апаратом діючих і новостворюваних пожежних органів управління на місцях.

Не дивлячись на урядові мобілізації недолік пожежних працівників дуже сильно відчувався, особливо з передачею пожежної справи у відання НКВС. Тільки при новостворюваних пожежних підвідділах ГУКХ в губерніях і повітах УСРР інспекторсько-інструкторським складом слід було замістити понад п'ятсот посад. Прикладом могла служити Харківщина, де джерелом поповнення кадрів стала біржа праці, концтабір та міські пожежні команди, звідки і приходили люди для заповнення вакантних посад. Деякі вогнеборці поверталися до пожежної справи, звільнившись за урядовою постановою від служби в армії. Через такий кепський стан з кадрами керівництво ГУКГ порушило питання перед Надзвичпожаркомом про створення спеціалізованих пожежних курсів.

Незважаючи на занепад і великі труднощі в забезпеченні курсів елементарним постачанням продовольства, обмундирування, навчальних посібників і т. ін., вони були відкриті як короткострокові шестимісячні «Всеукраїнські курси пожежних техніків» і проведені у 1921-1922 роки, забезпечивши підготовку трьох десятків спеціалістів з пожежної справи для заповнення вакантних посад у губерніях держави [192]. Через відсутність подальшого фінансування з боку ГУКГ роботу республіканських курсів припинили.

Щоб задовільнити питання підготовки кадрів у квітні 1922 року ЦПВ пропонував ГУКГ відкрити пожежне відділення при Харківському комунальному технікумі та подібні на місцях. На початку 1924 року Ілля Іванько обґрунтовував необхідність постачання в підрозділи фахової літератури: *«Пожежний відділ вважає, що використання кредитів, відпущених для здійснення закупівельні за кордоном, направити на придбання пожежної літератури…».*

Варто відзначити, що на замовлення ЦПВ Всеукраїнським правлінням державного страхування (Держстрах) з доходів на 1923-1924 операційний рік (жовтень-вересень) перевів до Всеукраїнської контори державного банку: для видання популярної літератури з пожежної справи – 5,0 тис. руб.; на курси з підготовки пожежних працівників – 20,0 тис. руб.

Автомобілізація пожежних обозів. Успішна боротьба з пожежами у цей період характеризувалася активним переходом міських пожежних команд на авто про що вказували такі показники. Ще на початку **1921** року керівництво ЦПВ розповсюдило циркуляр про заходи до переведення обозів з кінної тяги на автомобілі, запросивши відомості про кількість потрібних машин, специфікацій, кошторису тощо. Зібравши дані, у жовтні 1921 року Нарком внутрішніх справ надіслав до РНК УСРР листа про постачання пожежних команд України вантажівками (від 1,5 до 3 т) з розрахунку на губернію: Волинська-10, Донецька-10, Катеринославська-22, Запорізька-8, Київська-25, Кременчуцька-8, Миколаївська-6, Одеська-15, Подільська-8, Полтавська-3, Харківська-45, Чернігівська-10. Усього – 170.

Поштовхом до своєчасного технічного переозброєння «посприяв» голод, що набув значних масштабів у містах та селищах республіки й забрав значну частину поголів'я худоби, у тому числі й коней пожежних обозів. Пожежні команди поповнювалися переважно автомобілями, списаними військовим відомством, з кількох зіпсованих доводилося збирати один працюючий. Така практика дозволила швидше діставатися до місця виклику, ефективніше гасити пожежі, а також ліквідувати нестачу у конях й особовому складі. З огляду на трудові досягнення з переведення на автотягу, вогнеборці Криму, Одеси, Києва та Миколаєва були відзначені як передові із занесенням їх на Червону дошку. Назавжди в історії розвитку вітчизняної техніки залишаться перші пожежні автомобілі, виготовлені вмільцями Харкова, Дніпра, Запоріжжя, Херсона, Ніжина та ін.

Масова автомобілізація у пожежних командах України спостерігалася з кінця 1919 – початку 1920-х років. На першому етапі авто ремонтували кустарним шляхом, їх абияк обновляли й переобладнували переважно в пожежні автолінійки й пожежні автоцистерни з ручними насосами. У подальшому такі машини старалися обладнати механічними насосними установками від шестеренних, відцентрових, турбінних до поршневих.

Кримська автогазівка «Первенець», 1923 р.

Приміром, після організації у червні 1921 року Кримського обласного пожежного відділу через місяць після доповіді для реорганізації пожежної охорони відпускають вантажівки і гроші для їхнього переустаткування під пожежні. Основною базою стає ремонтна майстерня при пожежній команді Сімферополя. Авто пристосовували як пожежні автоцистерни з ручними насосами й автолінійки. У результаті наполегливої праці вогнеборців на кінець 1923 року у Криму постає шість професійних пожежних команд у містах Сімферополі, Севастополі, Ялті, Євпаторії, Феодосії та Керчі, причому всі вони за тривогою виїжджали на автомобілях, яких налічувалося 15. Таким чином, завдяки автомобілізації зменшилася кількість особового складу на 50% і на 75% витрати на утримання пожежних команд Криму [193].

Впровадження пожежних автомобілів у практику пожежогасіння на західноукраїнських землях почалося у середині 1920-х, коли у Львові для пожежної команди місто придбало три автомобілі англійського виробництва з насосами продуктивністю 1500-2000 л/хв. 1928 року для Станіславова (нині Івано-Франківськ) громада придбала чотири пожежних авто

австрійської фірми. Закупівлю пожежних авто заводського типу тут робили й у інших провідних фірм з виготовлення пожежної техніки. Велику допомогу в оснащенні пожежною технікою місцевостей Галичини робило львівське підприємство «Пожежна Унія», яке до середини 1938 року виготовило близько 400 пожежних авто.

З кожним роком кількість пожежних авто в УСРР збільшувалася. Якщо у 1917 році в Україні була лише одна пожежна автівка, то на кінець 1922 року їх нараховувалося – 32. Через рік – 54, а через п'ять років – 90 [194]. Це було доволі мало для такої індустріальної країни. Іноді виникали випадки, коли місцеві господарники безкарно нищили з таким зусиллям зроблені авто, залишаючи без захисту місто. Мається на увазі рішення комунального відділу Ніжина про залучення двох пожежних авто для будівництва в місті електростанції. Такі протиправні дії змусили керівництво пожежною охороною міста знову завести коней й практично до початку 1930-х років їх використовувати.

Проти свавілля місцевих адміністрацій. Проти свавілля місцевих адміністрацій та втручання високих посадовців у дії керівників гасіння пожежі **4 травня 1921** року набуває розповсюдження постанова Ради праці й оборони «Про заходи із збереження пожежних обозів та їх утримання у постійній готовності», яка зобов'язувала: *«...з метою планомірної боротьби з вогнем не дозволяти під страхом віддання до суду використання пожежних коней, інвентарю на не стосовні до пожежної справи роботи... Заборонити всім посадовим особам втручатися в розпорядження брандмайорів чи брандмейстерів, а в місцях відсутності професійних пожежних команд, – начальників добровільних дружин чи пожежних старостів. Зобов'язати пожежні підвідділи негайно доносити про всі порушення в місцевий губернський відділ юстиції на предмет притягнення винних до суду».* Ця постанова мала для пожежної охорони велике значення й діяла досить довго, втративши силу тільки 1977 року.

Посилення заходів боротьби з пожежами. Певним кроком на шляху до ефективної організації пожежної охорони в республіці стала урядова постанова від **24 листопада 1921** року «Про посилення та розвиток заходів боротьби з пожежністю», яка окреслила програму забезпечення пожежної безпеки в країні. З настанням холодів городяни для обігріву стали палити грубки і кількість пожеж у містах зросла, зокрема, у Харкові – на 20%, а збитки на 50%. Для запобігання пожежам від пічного опалення у листопаді 1921 року РНК УСРР постановила: *«зобов'язати Комунальні господарства встановити регулярну очистку димових труб».* Отож на цій підставі при пожежних органах нагляду почали організовувати сажотрусні секції. Визначені правила повідомлення пожежної команди у разі горіння сажі. Вказівки про безоплатні виклики вогнеборців та розміщення на будівлях табличок з номерами телефонів для їх виклику у разі пожежі. З листопада 1921 року в УСРР розповсюджується обов'язкова постанова відділу охорони праці ВЦРПС та ЦПВ НКВС РРФСР «Правила протипожежної охорони промислових підприємств». Вводяться «Правила пожежної безпеки для промислових підприємств зберігання і перевезення нафти та нафтопродуктів, її переробки» та ін. Публікується постанова РНК УСРР про відповідальність за пожежі и неприйняття протипожежних заходів [195]. Постановою ВУЦВКа від 30 травня 1923 року в Україні запровадили трудову повинність для ліквідацій стихійних лих.

Через війни у 1915-1922 роках повну статистику пожеж на території України не вели. Вона практично відновилася починаючи з 1922-1923 років, керуючись циркулярним розпорядженням від липня 1921 року НКВС УСРР «Про оголошення інструкції щодо реєстрації пожеж». Вводився пожежний акт для міст і *«для всякого роду населених пунктів»* з формою складання. За неповними даними 1921 року зареєстровано 1,2 тис. пожеж (143 великих, 418 середніх і 639 малих), у містах – 959, спустошливих по селах – 7, лісових та торф'яних по – 1. Порівняно з 1923 роком, у 1926-му пожежі збільшилися у двічі: з 11,7 тис., до – 22,7 тис. (90% – на селі), іноді з людськими жертвами. Український Держстрах, який вів справи статистики, доводив, що в країні пожежі спричиняли збитки в середньому на 200 тис.

рублів щомісяця і це без промисловості ВРНГ, об'єктів Наркомзему (ліси, степи, торф'яники, посіви…), залізниці, військового відомства, де була своя статистика [196].

1928 року циркулярним повідомленням було доведено на місця «Про порядок подання в НКВС УСРР відомостей про великі та стихійні пожежі». Про пожежі у містах із збитком понад 25 тис. руб. У сільській місцевості, якщо постраждало 50 дворів та більше; про всі стихійні пожежі та про всі випадки пожеж у колгоспах, радгоспах, сільськогосподарських комунах, машино-кінних та тракторних станціях, що сталися на ґрунті класової помсти із зазначенням дати, найменування згорілого майна, розміру приблизного збитку, кількості згорілих дворів та числа постраждалих людей та тварин. Протягом трьох днів після пожежі в містах та 5 днів у сільській місцевості, на додаток до короткого телеграфного сповіщення мали надсилати опис пожежі з ескізним планом із зазначенням згорілих і не згорілих будов, місць встановлення пожежних насосів, ліній рукавів, пожежних драбин та іншого оснащення відповідно до умовних позначень прийнятих на той час у пожежній справі.

Пожежна охорона у часи НЕПу. 1921 року в країні прийнятий офіційний курс на децентралізацію «по вертикалі та горизонталі». Місцевим органам комунального господарства повернули господарські функції. Перехід економічної політики військового комунізму до НУПу став реальною передумовою, яка започаткувала відновлення народного господарства, зокрема і для пожежної охорони. Починаючи з 1922 року, до часу скорочення випадків пожеж, настала смуга послаблення уваги до пожежної справи. У нових умовах ситуація з пожежною охороною УСРР погіршилася у зв'язку з проведенням нової економічної політики та з переведенням комунального господарства на місцеві бюджети, а відтак, скорочувалося фінансування на утримання штатів органів пожежного нагляду, пожежних організацій, і відповідно, урізання асигнувань на протипожежні заходи.

Державний пожежний нагляд стали здійснювати лише в межах губернських центрів, деякі райони залишилися без інструкторів, у сільській місцевості – без пожежних старостів. В Одесі, Єлисаветграді, Сумах закрили по одній пожежній частині, у деяких містечках (приміром, як у Маяках) пожежні команди зовсім ліквідували. Такі випадки змушували ЦПВ реагувати, розповсюджуючи циркулярні розпорядження про недопущення скорочення і розформування пожежних команд, послаблення пожежної охорони промислових підприємств. Тобто, вже на початку свого існування нова влада притримувалася принципу щодо фінансування проблемної галузі за остаточним принципом, який періодично виникав у процесі розвитку пожежної справи. У той час усі служби, що входили до комунального господарства міст, зазвичай, приносили прибуток, а пожежна команда, мала сидіти на дотації. Приміром, з огляду на діяльність Київського Губернського комунального відділу за 1922/23 рік *«…утримання пожежної команди продовжувало як і раніше становити значну статтю витрат... За минулий бюджетний рік витрата склала близько 330000 золотих руб., що становило 17% усього доходу. Цифра ця менша на 8% від витрат на ті ж цілі 1922 року»*. Тобто, завдяки виконанню окремого переліку робіт, які не впливали на її боєздатність (відкачування води, випалювання димових труб, чергування у видовищних установах тощо) Київська пожежна команда стала заробляти гроші, і таким чином, знижувала витрати на своє утримання [197].

Варто сказати й про те, як важко пожежні підрозділи переходили на нові стандарти праці. Починаючи з 1919 року, чергування у пожежних командах здійснювалося за двозмінною системою, замість однозмінної, що існувала до того. В липні 1923 року Наркомат праці видав постанову, на підставі якої у пожежних командах всіх відомств та установ УСРР вводили тризмінну систему праці. Тривалість чергування – не більше 12 годин; час для відпочинку – не менше 24. Причому денне та нічне чергування оплачувалося однаково. Норма на місяць – 184 години. При оплаті перших понаднормових 48 годин – у полуторному розмірі, якщо більше – у подвійному.

Наприкінці 1923 року голова «Південь-Бюро ЦК Комунальних працівників» повідомляв: *«…пожежні команди України зняті з держпостачання і переведені на місцеві бюджети. А*

тому у більшості губернських пожежних відділів пожежні команди продовжували працювати у дві зміни, отримуючи понаднормові у звичайних сумах, причому, тарифікацію на зарплату здійснювали за загальним тарифом комунальних працівників». Тобто, у ході грошової реформи 1922-1924 років середній заробіток працівника пожежної команди у системі комунального господарства становив в середньому 42 руб. 48 коп. Це нижче заробітку водія трамваю (57,84 руб.), працівників водогону (55,95 руб.) та каналізації (51,32 руб.), але вище робітників електростанції (40,23 руб.) та асенізації (29 руб.) [198].

Тоді ж зі звіту про діяльність пожежного відділу ГУКГ дізнаємося: *«… в Україні тризмінна служба існує у Харкові, Катеринославі, Бахмуті та Києві. В інших містах двозмінна, у деяких випадках однозмінна. Однак допущення дво- та однозмінних чергувань явище тимчасове, викликане важким економічним становищем Комунгоспів»* [199]. Протягом 1924-1926-х років у Києві практикували чергування у чотири зміни, яке не мало успіху з причини малої заробітної платні пожежних. Дещо ці питання покращило рішення Наркомату праці щодо забезпечення пожежних житлом під час переведення на тризмінне чергування.

У квітні 1923 року справа реорганізації та скорочення торкнулася і ЦПВ, який перетворили у «Пожежне відділення» передавши до складу «Відділу Благоустрою і підприємств» зі штатом що складався з трьох осіб (начальник – Ілля Іванько, заступник – Микола Розин і пожежний інспектор – Петро Найдьонов) при загальному секретаріаті. На функціональну сторону апарату ця зміна великого впливу не зробила, «Пожежне відділення» продовжувало зберігати право на самостійне проведення вихідних від нього документів. Посада завідувача змінилася на «Начальник пожежної охорони республіки».

На жаль, проведення такої політики призводило до того, що на місцях пожежна охорона змінювала свої організаційні функції не тільки за формами, але й за змістом, а це приводило до того, що інколи відповідальні посади стали займати зовсім некомпетентні випадкові люди. Зменшення грошового забезпечення відповідним чином позначилося на загальній ситуації з протипожежною безпекою населених пунктів України. Через критичний стан пожежної охорони НКВС республіки подав на розгляд уряду пропозицію про державне фінансування пожежних команд, що й було зроблено на деякий час тільки для Києва, Одеси та Харкова. Декларувалося питання про надходження всіх штрафних сум за порушення правил пожежної безпеки у фонд пожежної охорони.

П О Р Я Д О К Д Н Я **міської комунальної пожежної команди**	
1. Підйом	**6 год**
2. Чищення коней, прибирання двору, стайні, обозу, трубної та казарми	**з 6-30 до 8-00**
3. Сніданок та чай	**з 8-00 до 8-40**
4. Пожежний розрахунок на весь день	**о 9-00**
5. Практичні пожежні заняття	**з 9-00 до 10-00**
6. Гімнастика та стрій	**з 10-30 до 11-30**
7. Обід та відпочинок	**з 11-30 до 14-00**
8. Господарчі роботи, пов'язані з пожежною службою	**з 14-00 до 17-00**
9. Пожежна справа (теорія)	**з 17-00 до 18-00**
10. Прибирання коней та стайні	**з 18-00 до 19-00**
11. Вечеря та чай	**з 19-00 до 21-00**
12. Пожежний розрахунок на ніч	**о 21-00**

Розклад дня чергової зміни пожежних команд Харківської губернії, 1922р.

Суттєву допомогу у фінансуванні давало страхування. Зокрема, наприкінці 1921 року РНК УСРР прийняла Декрет «Про державне майнове страхування будівель від вогню, худоби від падіжу, польових посівів від градобиття». Уряд протоколом від серпня 1922 року розповсюдив постанову РНК РРФСР про відлічення страховими закладами 20% (у різні роки 10-50%) відрахувань від чистого прибутку по операціях страхування від вогню на посилення пожежної охорони республіки у зв’язку важким станом місцевих бюджетів та критичного стану пожежних організацій. Як правову її використовували майже сімдесят років.

Перша радянська домова табличка про страхування від вогню, 1927р

З метою визначення довгострокової єдиної державної політики у сфері забезпечення пожежної безпеки у вересні 1923 року відбулася Всеукраїнська пожежна конференція, на яку зібралося 75 делегатів. Результатами її роботи стали сформульовані основні напрямки розвитку пожежної охорони на трирічний період. Йшлося про посилення державного пожежного нагляду (особливо на селі через підпали), підготовку пожежно-технічних кадрів, відновлення професійних і добровільних пожежних організацій, розбудови відомчої пожежної охорони, ведення широкої протипожежної пропаганди серед населення тощо. Делегати конференції відзначили мужність і героїчні дії вогнеборців виявлені під час гасіння Миколаївського елеватору. Як відзнаку занесли на «Червону Дошку» Миколаївську пожежну команду, а також Микільсько-Слобідське (Київська губ.), Ніжинське (Чернігівська губ.) і Запорізьке ДПТ (Катеринославська губ.) [200].

Рішенням конференції, у зв'язку з курсом жорсткої економії на відновлення зруйнованого війною народного господарства й до скорочення витрат щодо утримання адміністративно-управлінських апаратів, задекларовано вимогу однакової структури органів пожежного нагляду, а в округах об'єднання пожежної охорони округи, міста і промпідприємств в Управління пожежної охорони (УПО). Перше УПО, як самостійний орган, постав у Катеринославі (тепер Дніпро) 1923 року. Решта управління пожежною охороною здійснювалося через секції, підвідділи, інспекції, столи, що шкодило загальному керівництву, контролю та взаємодії, а іноді дезорганізації. Так, у червні 1924 року рішенням керівництва Донецького Губвиконкому ліквідується посада губернського пожежного інспектора, а управління пожежною справою передано органам міліції як у містах, так і по селах. Проте такі випадки були поодинокі й процес почав налагоджуватися створенням УПО в Харкові, Одесі, Запоріжжі й закінчився на початку 1930-х років.

<u>СИГНАЛИ ПРО ПОЖЕЖІ МІСТА ХАРКОВА</u>

Місто Харків від пожеж охороняє комунальна пожежна команда, яка розділена на 7 частин. У кожному районі міста є своя пожежна частина. При повідомленні про пожежу у районі виїжджає районна команда та одночасно подає циркулярну телефонограму №1 про пожежу. Прибувши на місце пожежі брандмейстер районної частини або подає про «Пожежу №2» для виклику на допомогу найближчої до району пожежі частини або подає про «Пожежу №5» про локалізацію пожежі або про «Пожежу №6» про її припинення. На пожежі до прибуття брандмайора або його помічника старшим розпорядником є брандмейстер районної пожежної частини, на території якої виникла пожежа.

У м. Харкові пожежі розподіляються у такий спосіб:

«Пожежа №1» – виїжджає місцева районна пожежна частина за заявою.

«»Пожежа №2 – подається брандмейстером районної пожежної частини при малій відкритій пожежі, загрозливим розповсюдженням або за середньої внутрішньої пожежі. При оголошенні виїжджає дві пожежні частини та брандмайор.

«Пожежа №3» – подається брандмайором або його заступником у разі загрози сусіднім будівлям або можливого великого поширення пожежі або коли сил щодо «Пожежі №2» недостатньо, то виїжджають чотири пожежні частини. На каланчах піднімаються спеціальні сигнали за номером три у вигляді зеленого прапора вдень чи ліхтаря – вночі.

«Пожежа №4» – подається також брандмайором або його заступником у випадках особливої потреби та виїжджають усі сім пожежних частин. На каланчі на додаток до піднятих сигналів додається прапор або ліхтар зеленого кольору.

«Пожежа №5» – подається брандмейстером, коли пожежу локалізовано. На каланчах всі сигнали опускаються і пожежні частини, що прямують до пожежі, повертаються з шляху прямування, якщо вони не прибули до місця пожежі.

«Пожежа №6» – пожежу ліквідовано.

При визначенні розмірів пожежі ще до прибуття на місце або у випадках особливої небезпеки може подаватись «Пожежа №1» та «Пожежа №2» одночасно. При отриманні повідомлень, як про виникнення пожеж, так і будь-які повідомлення з пожеж складаються і передаються циркулярні телефонограми:

– за «Пожежею №1» виїжджає районна пожежна частина та вказується район, адреса виклику та спосіб отримання повідомлення і підписується черговим телефоністом;

– за «Пожежею №2»вказується район, точне місце пожежі, що горить;

– за «Пожежею №3» вказується район, яким частинам та засобам прибути до місця пожежі, чому загрожує вогонь;

– за «Пожежею №4» вказується місце пожежі та особливе розпорядження, яким особи та установи, отримали таке повідомлення зобов'язані без зволікання його виконати розпорядження всіма засобами.

За «Пожежею №5» повідомляється про локалізацію пожежі із зазначенням: що горіло, які частини та засоби відпущені з пожежі та які залишаються. Щодо «Пожежі №6» передається інформація про ліквідацію пожежі з короткими відомостями про неї. Центральна телефонна пожежна частина негайно передає повідомлення про пожежу особам та установам, названим у них в особливому списку.

Правовий статус наркомату внутрішніх справ визначався «Положенням про НКВС УСРР від 12 серпня 1922 року, а після утворення СРСР – «Положенням про НКВС УСРР» від 20 вересня 1924 року. Основним завданням наркомату стало інспектування та адміністративний нагляд за комунальною сферою. За встановленою структурою одним з відділів наркомату стає «Інспекція у справах комунального господарства». При НКВС утворили постійний міжвідомчій орган – «Раду у справах комунального господарства». За новим положенням «Пожежне відділення» підлягало скороченню, а боротьбу з вогняною стихією в Україні покладали на «Інспекцію у справах комунального господарства», у штаті якої передбачалася посада інспектора у справах пожежної охорони. Наприкінці 1924 року наказом по НКВС в штатному розкладі інспекції комунального господарства встановлювалася ще одна посада – старшого інспектора з пожежних справ і цей штат зберігався до 1932 року, спричиняючи плинність кадрів, що зовсім не відповідало управлінню боротьби з пожежним лихом в країні.

До кола діяльності старшого інспектора з пожежних справ входило: *«…направлення, інструктування та контролювання діяльності пожежних організацій; проведення через них у практику всіх законоположень, правил, постанов, що видаються, та інших заходів з пожежної охорони; складання загального плану заходів щодо попередження та боротьби з пожежами за участю у комісіях з будівництва, розпланування та перепланування міст, селищ; вирішення загальних питань, що стосуються протипожежної охорони на місцях щодо всього, майна як цивільного, так і військового відомства; розробка статистичного матеріалу, проектів та обов'язкових постанов; дача різноманітних висновків; організація та посилення пожежних команд та ДПД; поширення серед населення пожежних знань; допомоги пожежним організаціям через повну відсутність штату…»* [201].

Дбаючи про надання більшої самостійності пожежному центру України, Ілля Іванько звернувся до Центральної комісії по боротьбі з пожежами (діяла з жовтня 1924р.), пояснюючи що *«орган пожежної охорони при НКВС, покликаний відати пожежною справою на всій*

території України, підпорядковуючи своєму керівництву пожежні органи і організації всіх відомств республіки, нині не в змозі впоратися з вище згаданими завданнями, внаслідок повної відсутності штату працівників. Тому, вкрай необхідним видається, якщо не відновлення в колишньому обсязі, то хоча б часткове його посилення, в першу чергу штатів органів пожежного управління і нагляду в складі старшого інспектора з пожежних справ і двох молодших інспекторів (з яких один заступник) при загальному канцелярському апарату». Але вона тоді не знайшла підтримки.

Клас міста	Кількість населення	Число міст	Число пожежних частин в місті	Число пожежних на 1 місто			Число коней на 1 місто	
				Найманих		Повинностних чи добровільних	Штатних	Повин-ностних
				В 1 зміну	В 3 зміни			
I	Більше 300 тис.	1	6	129	387	–	78	–
II	175-300	1	4	77	231	100	48	–
III	100-175	1	4	64	191	100	42	–
IV	75-100	1	4	55	166	100	42	–
V	50-75	1	3	46	138	100	39	–
VI	25-50	1	2	28	82	100	21	7
VII	10-25	1	1	14	42	50	12	9
VIII	8-10	1	1	6	18	50	5	11
IX	1-5	1	1	4	12	35	3	12

Штатний розклад пожежних команд у містах УСРР 1920-х років

Внаслідок адміністративно-територіальної реформи, що проводилася в Україні, на теренах губерній постав 41 округ та Молдавська АРСР. З середини 1925 року губернії ліквідують й всі органи управління на їх територіях перейшли в окружові центри. Губернські надзвичайні комісії боротьби з пожежами теж ліквідують, а окружні підпорядковують Центральній комісії в Харкові. У цих умовах пожежна справа УСРР покладалася на «Інспекцію у справах комунального господарства», де працювали два інспектори, в округах – на окружного пожежного інспектора, у містах – на брандмейстерів (брандмайорів) пожежних команд, а гасіння – на пожежні команди професійні й добровільні. На підприємствах пожежну охорону забезпечували пожежні уповноважені, пожежні команди й трудові пожежні дружини. У селі пожежна справа зосереджувалася в руках пожежного старости, що мали відповідне пожежне оснащення. Боротьбу з пожежами там здійснювали ДПД або населення.

Звіти з округів республіки за 1925 рік інформували: загалом по Україні пожежі, починаючи з 1923 року, виросли удвічі й становили 20861 випадок. Пожежами знищено 23,6 тис. дворів зі збитком 3,1 млн руб. У містах частіше пожежі виникали від пічного опалення у адміністративних будівлях (46%) й житлі (21%). Більше всього пожеж виникало у сільській місцевості – 91%, через поганий стан житлового фонду (49,7% будівель з дерева, покрівля на 81,4% з соломи, скупченість). Основна причина пожеж – підпал, понад 60%. Загалом за кількістю справ про підпали у селі у 1925/1926 році зареєстровано 15450 випадків (438 – у містах). Найбільша кількість підпалів сталася на: Харківщині – 1001, Черкащині – 867, Київщині (Білоцерківська округа) – 840, Чернігівщині – 821. Найменше, у Донецькій – 102, Луганській – 116 та Херсонській – 119. Підпали траплялися: на ґрунті помсти – 66%, хуліганства – 12%, приховування злочину – 9%, дитячої витівки – 8%, інші – 5%. Через відсутність підготовлених фахівців підпали погано піддавалися розкриттю і за інформацією органів міліції часто фіксували випадки самосудів причетних.

ВИПИСКА
із наказу про заходи щодо гасіння пожеж на Київщині у населених пунктах сільського типу. Кожен населений пункт, який має не менше 10 дворів, зобов'язані утримувати пожежний обоз та інструмент згідно з розкладом:

При кількості дворів у населених пунктах	Насосів	Гидро-пультів	Візків під насос	Бочок не менше 15 відер	Відер	Багрів	Ломів	Сокир	Заступів	Кішок	Драбин	Черпаків	Повстей
10-25	-	1	-	-	4	1	1	1	1	-	1	-	1
25-50	-	1	-	1	4	2	2	2	2	1	1	1	2
50-75	-	2	-	1	6	3	3	3	3	1	1	1	2
75-100	1	1	1	3	6	3	3	3	3	1	1	2	2
100-200	1	2	1	4	8	4	4	4	4	1	1	3	3
200-300	2	2	2	6	8	6	6	6	6	1	2	4	4
300-500	2	2	2	8	10	8	8	8	8	2	2	4	5
500 и більше	3	2	2	10	12	10	10	10	10	3	3	6	6

ПРИМІТКА: Там, де є річки, озера та інші вододжерела з хорошими під'їздами, кількість бочок та відер можна зменшувати на 25%. Вказане оснащення повинно бути придбано у строк до 3 років відповідно до цього наказу, з розрахунку: у 1 рік – 40%, а решта – по 30%. Побудувати у центрі села пожежний сарай не ближче 12 м від сусідніх будівель. При великому селищі їх може бути кілька на відстані 2 км один від одного. При 300 дворах при сараях мають бути влаштовані вишки з дзвоном, на якій після весняної відлиги встановлюється пост на день і ніч. При наявності 600 дворів – тільки цілодобові чергування протягом року. За наявності 10 дворів призначається або вибирається староста та його заступник.

Вісник Київського Губвиконкому від 4 березня 1925 року

Міста УСРР охороняли 146 професійних та 46 добровільних команд. Проте 19 міст зовсім не мали ніякої пожежної охорони (Богуслав, Канів, Корсунь, Лисичанськ, Шаргород, Ямпіль та ін.). На підприємствах ВРНГ нараховувалося – 107, на залізниці – 38, на водному транспорті – 7, у військовому відомстві – 17 пожежних організацій. Загалом – 361, в яких було: 1199 ручних, 41 парова та 25 механічних насосів (мотопомп), 76 пожежних автомобілів, 1206 коней.

Пожежні відзнаки України 1920-х років

Пожежна охорона села зосереджувалась у райвиконкомах і сільрадах й покладалася на ДПД, яких налічувалося 4690 з 97,2 тис. добровольців, тобто на 9 поселень одне формування. За нормативами це приблизно – 30% по країні. Як оснащення ДПД мали: 11793 ручних насосів, 23,7 тис. бочок та 149 тис. метрів рукавів. 1926 року витрати Держстраху на вогнестійке будівництво на селі становило – 33,5%, матеріали забезпечення якого здійснювалося на 10 заводах та 892 кустарних майстернях. У середньому витрати на пожежну охорону у містах на одного жителя припадало 79 коп., а в селі – до 4 коп. на рік [202].

З метою заохочення кращих пожежних працівників у вересні 1925 року НКВС УСРР засновує «Єдину пожежну відзнаку», трохи пізніше – «Похвальну грамоту». Вводиться нова

форма одягу як для професійних, так і добровільних пожежних організацій. Рішенням Наркомату праці 1926 року професія вогнеборця за ступенем шкідливості й небезпеки була віднесена до вищої категорії. За цією класифікацією праця пожежних була прирівняна до виробництва вибухових речовин, видобутку вугілля, повітряного і підводного флоту.

ДПО та ТСО АВІАХІМ. Через велику кількість пожеж у сільській місцевості в цей період було взято курс на відродження та активізацію роботи, розширення чисельності добровільних пожежних організацій (ДПО). Для контролю за протипожежним станом у районі, організації пожежних дружин, просвітницької роботи серед населення по сприянню та покращенню протипожежного стану будівель, зменшенню кількості пожеж на підставі постанови РНК УСРР від лютого 1925 року «Про штати районних виконавчих комітетів», запроваджено посаду районного пожежного інструктора [203]. Проводять курси з їх підготовки.

У квітні 1925 року ввели «Положення про добровільні пожежні організації в УСРР». Затвердженим статутом, ДПТ ставилися в обов'язок організація й керівництво пожежними дружинами, їхнє професійне навчання, боротьбу з пожежами й іншими стихійними лихами, займатися поширенням пожежно-технічних знань серед населення. Бюджет ДПО складався із коштів місцевої влади (сільрад, окрвиконкомів, губвиконкомів), членських внесків, коштів, виділених на проведення окремих робіт, з доходів від проведення масових заходів (концертів, вистав, читання лекцій тощо), випадкових надходжень. Поряд з основною діяльністю з протипожежного захисту дозволяли мати свої кузні, майстерні, створювати артілі сажотрусів, водовозів, використовуючи отримані доходи на розвиток пожежної справи й утримання пожежних дружин [204]. ДПО надавали право, як юридичній особі, використовувати бланковий штамп та печатку зі своєю назвою. Згідно зі статутом їм дозволяли мати встановленого НКВС УСРР зразка прапор, нагородні відзнаки та однострої.

Вже на початку 1920-х років добровільні пожежні організації стикалися із серйозними проблемами у своєму існуванні та розвитку, їх чисельність не росла належним чином, кількість членів, яка надходила до них, не була достатньою. Це було враховано і на початку 1926 року український уряд затвердив перелік пільг для добровільних пожежних організацій. Зокрема начальники добровільних пожежних команд, їхні помічники, начальники загонів ДПД, голови добровільних пожежних організацій звільнялися від сільських обов'язків. Місцева влада мала безкоштовно надавати добровольцям необхідні для боротьби з вогнем будівлі та споруди на весь час існування пожежної організації, а також робити там капітальний та поточний ремонти.

Сільські добровільні пожежні організації звільнялися від сплати нотаріальних та канцелярських зборів, пов'язаних з оформленням документів, протоколів та інших паперів щодо створення та реєстрації нових та вже існуючих добровільних пожежних дружин. Добровільні організації звільняли від регіональних податків та зборів на пожежні автомобілі, коней, підводи, які перебували у розпорядженні пожежників. Дуже важливою пільгою був дозвіл на безкоштовне отримання лісових матеріалів, право на безоплатну заготівлю кормів та випасання пожежних коней на державних землях. Для активних членів ДПО, що безпосередньо брали участь у гасінні пожеж, порядок подання їх до нагородження «Орденом Трудового Червоного прапора». Цей закон про пільги пожежним організаціям суттєво полегшив існування добровольців, люди почали охочіше вступати в дружини, що покращувало їхнє матеріальне становище.

Робилися перші кроки щодо організації «Всеукраїнського пожежного товариства». Ще з вересня 1925 року для спрямування діяльності добровільних пожежних організацій Криму на засіданні оргкомітету в Сімферополі почало діяти «Всекримське добровільне пожежне товариство». На підставі затвердженого статуту воно мало технічну контору з прийому та обладнання протипожежними засобами заводів, фабрик, готелів і з постачання пожежного

оснащення. Воно мало на меті охопити мережею добровільних пожежних дружин усі найбільші сільради в районах Криму.

У цей час починають створювати перші дружини юних пожежних. Початок 1920-х приніс багато пожеж від пустощів дітей. У Харківській губернії 50% пожеж траплялося у селах в період літніх польових робіт через недогляд за малечею. Започаткування в Україні колективів з розвитку у дітей знань, умінь й практичних навичок з пожежної справи пов'язане з публікацією «Інструкції про формування при добровільних пожежних організаціях загонів молодих дружинників» (**1927** р.) на підставі «Положення про добровільні пожежні організації в УСРР». Членами загонів могли бути особи у віці від 16 до 18 років. Молодих кандидатів приймали в дружину на загальних підставах з наданням висновку від лікаря про придатність їх до пожежної служби. Створений загін юних пожежних, що очолював чинний член дружини, поділявся на ланки сокирників, трубників та охоронців.

Час занять і чергування, які здійснювалися тільки в денний час і після шкільних занять, проводили під керівництвом начальника загону молодих дружинників. Залучення на пожежі – з 8-00 до 20-00 і температурі вище за –10°С з дозволу начальника дружини тільки як підсобна сила, а в роботі «поза сферою вогню». Юним дружинникам видавали однострої й спорядження прийняті в пожежній дружині, але з білою пов'язкою і літерами назви на лівому рукаві [205].

Навчання юних добровольців, 1926 р.

Методи залучення школярів до питань протипожежної пропаганди та діям з захисту від повітряного та хімічного нападу ворога серед дітей, широко практикували в системі ТСО АВІАХІМ. ТСО АВІАХІМ УСРР – товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву утвореного 14 січня 1927 року, яке через півроку об'єднало приблизно 417 тис. осіб. Починаючи з цього часу і наступних років у країні почали проводити компанію з підготовки допризовників, де вказувалося на необхідність широкого навчання населення на випадок війни. Працівники пожежної охорони як інструктори повсюдно почали брати участь у цьому русі, передаючи знання з навчання населення з гасіння пожеж в умовах ліквідації наслідків повітряного та хімічного нападу. Вогнеборці проводили роз'яснювальну роботу серед робітників на виробництвах з метою запобігання пожежам, масові обстеження підприємств, господарств, житлових будинків з усуненням виявлених недоліків. Пожежні працівники брали активну участь у налагоджені видавництва пожежно-технічної літератури: посібників, популярних брошур, пам'яток, плакатів тощо [206].

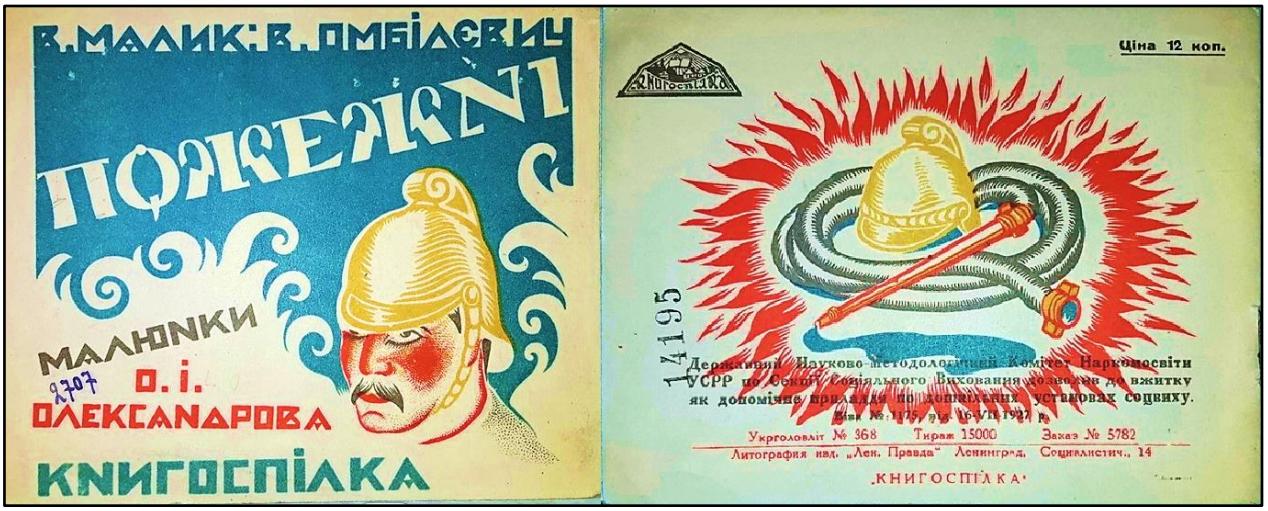

Видання «Книгоспілки України» для дітей, 1927 р.

Місцева протиповітряна оборона. Війна була і залишається вкрай насильницьким засобом вирішення політичних та економічних конфліктів між державами. Вона потребує великого напруження, матеріальних і духовних сил країни. Хід війни, форми та способи її ведення залежать від рівня розвитку науки і техніки, економічного потенціалу конфліктуючих держав.

Застосування в бойових діях авіації, здатної завдати ударів в тилу супротивника, викликали необхідність організації захисту великих міст від ударів з повітря. Поряд з активними заходами протиповітряної оборони, що здійснювали військові, до участі в заходах, покликаних забезпечити захист населення і промислових об'єктів від нападу з повітря і ліквідації їх наслідків, стали залучати само населення. Це привело до створення системи місцевої протиповітряної оборони, яка спиралась у виконанні своїх завдань на цивільне населення. Перші заходи місцевої протиповітряної оборони були здійснені у часи першої світової війни після повітряного бомбардування міст німецькою авіацією [207].

З 1925 року починається етап впровадження запобіжних заходів із захисту населення і територій від уражених факторів засобів нападу противника. За рішенням уряду СРСР для нового будівництва вводяться норми проектування інженерно-технічних заходів із протиповітряної оборони. В 1927 році територія країни була поділена на прикордонну зону та тил. Загальне керівництво заходами протиповітряної оборони було покладено на Наркомат із військових і морських справ. В цьому ж році створюються спеціальні курси з підготовки керівних кадрів повітряно-хімічної оборони для потреб цивільних наркоматів.

Масова підготовка населення з протиповітряної оборони і протихімічного захисту дозволила створити до 1932 року понад 3 тис. добровільних формувань місцевої протиповітряної оборони. Більше 3,5 млн осіб забезпечили протигазами, для укриття населення в зонах загрози було підготовлено кілька тисяч бомбосховищ і газосховищ. Запроваджували заходи із світломаскування міст та створення швидкодіючої системи оповіщення населення про загрозу нападу. Таким чином необхідні організаційні і матеріальні передумови для створення загальнодержавної системи місцевої протиповітряної оборони в країні були сформовані.

4 жовтня 1932 року РНК СРСР затвердила «Положення про протиповітряну оборону СРСР», відповідно до якої, місцева протиповітряна оборона (МППО) виділялася у самостійну складову частину всієї системи протиповітряної оборони Радянського Союзу. З цієї дати прийнято відраховувати (втому числі і в Україні) початок дії загальносоюзної місцевої протиповітряної оборони, спадкоємницею якої стала Цивільна оборона СРСР.

Організаційна структура місцевої протиповітряної оборони визначалася її завданнями, загальне керівництво нею в країні здійснювалося з 1934 року Наркоматом оборони СРСР, а

в межах військових округів – їхнім командуванням. Для вирішення завдань місцевої протиповітряної оборони створювалися відповідні сили – військові частини в округах та добровільні формування МППО (у міських районах – дільничні команди, на підприємствах – об'єктові команди, при домоуправліннях – групи самозахисту). Дільничні команди складалися зі спеціальних формувань, а групи самозахисту, як правило, з підрозділів: протипожежного захисту, охорони порядку і застереження, медичного, аварійно-рятувального, дегазаційного и обслуговування сховищ. Дільничні команди і групи самозахисту підпорядкувалися начальникам міліції.

Важливою віхою на шляху зміцнення місцевої протиповітряної оборони стала постанова уряду від 20 червня 1937 року «Про місцеву (цивільну) протиповітряну оборону», що запровадила низку заходів посилення МППО в цих містах, зокрема, безпосереднє керівництво місцевою протиповітряною обороною було покладено на місцеві органи влади. Таким чином, до початку радянсько-німецької війни була здійснена робота з підготовки населення і місій прикордонної та загрозливої зон до протиповітряної оборони і протихімічного захисту.

В липні 1961 року МППО реорганізували в загальнодержавну систему Цивільної оборони (ЦО). Приймається «Положення про Цивільну оборону СРСР», в якому підкреслювалося, що ЦО є системою загальнодержавних оборонних заходів, які здійснюються завчасно. Основним засобом захисту населення передбачалося його зосередження і евакуація з категорійних міст.

Кримський землетрус 1927 року. Крим є тектонічним та досить сейсмоактивним районом. Серйозним випробуванням для пожежних Криму став землетрус 1927 року. Ось як на своїх шпальтах про це розповідав часопис «Пожарна справа»: *«…в липні і вересні поточного року Крим спіткало лихо – землетрус, що завдав всім видам господарства величезних збитків. Під час землетрусу населення зазнало важких переживань. Сила поштовхів доходила до 8 балів. Будівлі тремтіли, гойдалися, руйнувалися і під обвалами гинули люди і їхнє майно. Руйнування будівель дали пожежним організаціям, особливо на Південному узбережжі, велику і важку роботу з відшукування і вилучення завалених людей, рятування речей*».

26 червня і 11 вересня 1927 року відбувалися поштовхи в Чорному морі на відстані близько 30 км від південного берега Криму ближче до Ялти. Струс силою до 8 балів відчували по всьому узбережжю Криму. Хоча число жертв було відносно невелике (3 загиблих, сотні поранених) вибухнула паніка. Відбулися значні руйнування будівель, в тому числі стародавніх пам'ятників, обвали і зсуви. Зруйновано і постраждало більше 70 % будівель. Телеграфний і телефонний зв'язок було перервано. Збитки склали близько 30 млн руб. Спостерігалися обвали в горах, осипи, зсуви, обрушення скель, сильні каменепади, тріщини в ґрунті, розриви комунікацій, вибивання воронок на шосе, завали доріг. Виникали і зникали водні джерела, змінювався їхній хімічний склад. Уздовж Яйлинського хребта піднімалися хмари їдкого пилу, що викликали сльозотечу і запалення слизових оболонок порожнин носа і рота. У Чорному морі були відзначені вогневі і димові стовпи висотою до 500 м і завширшки до 2,5 км. Гази, що виділилися з дна моря горіли декілька годин. Відзначено приливні і відливні хвилі з максимальною висотою до метра в Балаклаві. Землетрус тривав кілька днів, навіть 15 вересня ще відчувалися його поштовхи. Тоді Крим залишили усі курортники.

Підземні поштовхи привели до руйнування печей, димоходів, що вимагало вживання суворих профілактичних заходів: огляди печей, димоходів, заборона використовувати постійні печі, що загрожували збільшенням пожеж. За період з 1 жовтня 1927 по 1 лютого 1928 року пожежі у порівнянні з попереднім роком збільшилися на 100 %. Більш відчутно збільшення кількості пожеж відбулося по селах, де майже не було протипожежних засобів.

Ластівчине гніздо. Наслідки червневого землетрусу 1927 р.

Землетрус розкрив багато недоліків в будівельній справі, втіленні протипожежних заходів, і виявив необхідність виробити цілу низку нових правил щодо зведення антисейсмічних будівель. Відновлення забудови в містах і селищах проводилося відповідно до урядових постанов. В Крим почали надходити будівельні матеріали. Обстеження показали необхідність спрямованого контрою виконання правил пожежної безпеки, бо відновлення проходило з використанням деревини та інших горючих матеріалів, які широко почали застосовувати в будівництві.

Найбільш ранньою письмовою згадкою про землетруси на території Криму є фрагмент книги «Проти язичників» історика V ст. Павла Орозія, в якому він говорить про землетрус, що стався за часів правління Мітрідата VI Євпатора (63 р. до Р.Х.). Це свідчення підтверджують і дані археологічних розкопок, які фіксують значні ушкодження кам'яних будівель не тільки в столиці Боспорського царства, а й у містах Німфей, Китей, Порфмій (всі – на Керченському півострові Криму) і датовані I ст. до Р.Х. Землетрус на півострові зафіксований 292 року. На початку осені 480 року – землетрус в Криму тривав близько 40 днів, подія відома з напису в Херсонесі, що зазнав великих руйнувань. Землетруси не полишали кримську землю і в інші роки (1341, 1471, 1790, 1793, 1802, 1838 та ін.).

Загалом територія України не є сейсмічно небезпечним регіоном планети, їхня потужність тут мінімальна – більшість поштовхів навіть не відчуваються людьми. Землетруси найчастіше відбуваються в західних областях. Загалом сейсмічними активними в Україні вважаються територія Криму, частина Одеської та Чернівецької областей, Карпати, Вінницька, Кіровоградська, Львівська, Тернопільська області, а зараз ще й Полтавщина. В Україні трохи більше, ніж за три роки, зафіксували понад 90 землетрусів (данні на кінець 1924р.).

Становлення Держпожнагляду. Низка великих пожеж на підприємствах засвідчила: їхньою причиною сталося безвідповідальне ставлення до питань пожежної безпеки керівників заводів і фабрик. За пропозицією НКВС у квітні 1927 року ВЦВК та РНК СРСР видає постанову, на підставі якої вся відповідальність за пожежну безпеку покладалася персонально на керівників об'єктів. Необхідність такого рішення була викликана й тим, що в 1926 році кількість пожеж в країні зросла. На цій підставі розроблюють та представляють уряду проект положення про органи державного пожежного нагляду, який затвердили 18 липня 1927 року.

Постанова узаконювала передачу пожежній охороні державних прав нагляду за протипожежним станом усіх об’єктів та діяльністю протипожежних організацій незалежно від їх відомчої належності. Встановлювався порядок утворення місцевих пожежних органів, обумовлювалися функції центрального й місцевого органів пожежного нагляду. Постанова набула розповсюдження в Україні. Вона зіграла вирішальну роль у подальшому зміцненні пожежної охорони, підняла її авторитет. Зі створенням Держпожнагляду (ДПН) в Україні починається планомірне здійснення профілактичних заходів. На всіх великих підприємствах та рудоуправліннях (промислах) вводять обов’язкові пожежно-технічні обстеження. Питання пожежної безпеки стають предметом широкої агітації й пропаганди [208].

Протипожежний захист лісів. Пожежі в посушливому 1920 році завдали великої шкоди лісам і потребували особливої уваги щодо питання їх захисту. З цього приводу Рада праці й

оборони 28 липня видала постанову, у якій загальна відповідальність за організацію запобіжних заходів щодо лісових пожеж покладалася на президії виконавчих комітетів, посилювалася відповідальність за охорону лісів установ, *«яким, надані для розробки лісові ділянки»*. В опублікованій у газетах постанові застерігалось: *«за пожежу через необережне розведення вогню в лісі, біля лісу, на ріллі, вигоні, косовиці... винуватці підлягають відповідальності перед революційним трибуналом, як за навмисний підпал».*

Відповідно до енциклопедичного видання (1962 р. т.8) на українських землях 1914 року лісами володіли: поміщики – 67%, церкви та монастирі – 1,5%, казенні – 19,5%, надільні та громадські – 7,5% та ін. В Україні правила лісокористування та їхні основи були визначені в «Законі про ліси УСРР», який затвердили в листопаді 1923 року. Розповсюджено «Положення про охорону лісів» та «Інструкцію лісової сторожі», на підставі яких для охорони лісів республіки засновувалася збройна лісова варта. Керівництво охороною лісів було покладено на утворений при Центральному управлінні лісами Наркомзему відділ охорони лісів, а в губерніях – на підвідділи охорони лісів губернії. Охорона лісів у лісництвах покладалася на лісничих, їхніх помічників і на лісову варту. Для безпосереднього здійснення охорони лісів передбачався поділ лісництва на об'їзди, а об'їзди на обходи. Виконуючи службові обов’язки особи лісової варти прирівнювалися до військової варти, яка на основі вищезазначених документів закріпила і розширила установлені права лісової варти, зокрема, під час виконання обов'язків у боротьбі з порушниками й лісовими пожежами лісничі, їхні помічники й лісова варта користуються правами працівників міліції.

Статистика лісових пожеж в УСРР отримала поширення починаючи з 1926 року. Всі лісові пожежі на території України були розділені на райони. Так, у Поліссі за зазначений період сталася 281 пожежа, на Правобережжі – 151, на Лівобережжі й Степу – 51 і 72 відповідно. Усього зареєстровано 558 пожеж, на яких постраждала площа в 3294 га [209]. З 1929 року лісництва реорганізують в лісгоспи й ліспромгоспи. З метою своєчасного виявлення лісових пожеж у пожежонебезпечний період почали організовувати лісову кінну пожежну охорону, улаштовували спостережні пожежні вишки з відповідним устаткуванням і засобами зв'язку для передачі інформації в ліспромгосп і місцеву сільраду. Основні засоби боротьби з пожежами в лісах мало чим змінилися протягом століть, проте в цей час з'являються перші лісові вогнегасники, що складаються з ручної помпи й парусинового ранця із запасом води. Новим в арсеналі технічних засобів боротьби з лісовими пожежами стало застосування авіації для виявлення осередків займання та тракторів із спеціальними лісовими плугами для створення смуг, що застосовувалися замість ручних методів.

Розвиток пожежної охорони залізниці. Часи воєн спричинили значні руйнування залізничного господарства країни: колій, мостів, вокзалів, привокзальних споруд, рухомого складу. На середину 1920 року на території України було зруйновано понад 850 км колії, 2800 мостів, 46 депо, 40 майстерень, 275 стрілочних переводів, 2950 станційних споруд. На залізницях нараховувалося 58% паровозів і 21% вагонів, які підлягали ремонту. Перевезення вантажів знизилося втричі у порівнянні з 1913 роком. Занепад торкнувся й пожежної справи на залізниці, що не сприяв її розвитку. Крім браку коштів на утримання пожежних обозів, пожежників часто турбували різноманітні військові загони, які під час свого короткочасного господарювання зазвичай займалися конфіскаціями. Воєнна розруха залишила по собі розграбовані пожежні обози, зруйновані пожежні будівлі та нестачу кадрів.

Після закінчення громадянської війни розпочалося відродження залізничного транспорту. Більшовицький уряд став на шлях націоналізації власності та централізації управління. Усі колишні казенні та приватні залізниці перейшли у підпорядкування держави, ставши складовою частиною транспортної системи Країни Рад. Затвердивши тимчасове положення про Наркомат шляхів сполучення (НКШС) України, Раднарком УСРР зробив перший крок у розбудові «Відомчої пожежної охорони залізниці» держави.

9 березня 1920 року Наркомат шляхів сполучення УСРР ввів «Положення про пожежну охорону на залізниці» Південного округу шляхів сполучення у складі Донецької, Катеринославської, Києво-Воронезької та Південно-Західних залізниць. Для організації та здійснення на залізниці відомчої пожежної охорони споруд і майна при службі тяги в управлінні кожної залізниці були утворені пожежні частини, які розробляли заходи із запобігання пожежам та їх гасіння. Запроваджено «Інструкцію про заходи запобігання пожежам на залізницях» від грудня 1918 року, видано наказ начальника управління НКШС від січня 1921 року на випадок пожежі «Про пристосування маневрених паротягів для подачі води з тендерів», від червня 1922 року «Про знищення усіх тимчасових дерев'яних та небезпечних у пожежному відношенні прибудов», інші накази з формування пожежних організацій тощо.

Пожежна охорона в Україні на залізничному транспорті організовувалася за прикладом пожежного відділу НКВС і отримала певну структурну форму. Пожежна частина залізниці на правах відділу складалася з керівника органу при Управлінні виконавчих органів по лінії. До її складу входили: завідувач пожежною охороною, його помічник, інструктор-технік і штат канцелярії. Уся залізниця на теренах УСРР у пожежному відношенні ділилася на 15 дільниць з 278 пунктами. Органи на лінії складалися з дільничного інструктора, брандмейстера, його помічника та пожежної постової охорони, склад якої визначався числом постів по території станції. Станції де були об'єкти державного значення як Миколаївський елеватор, Харківські паровозо-вагоні майстерні, мости та інші виділяли в окремі одиниці з посиленими засобами пожежогасіння, наявністю пожежних команд.

На всій залізниці бракувало пожежного оснащення, особливо насосів і різного виду рукавів. Відсутність кінського складу команд і особливо фахівців пожежної справи гальмувало розвиток пожежних організацій. У цьому відношенні Округ рекомендував посилати на губернські курси службовців для вивчення пожежної справи. Приміром, з Києво-Воронезької залізниці (проходила по території Чернігівської, Полтавської, Харківської та Київської губерній) були відряджені на «Курси пожежних техніків» при Курському відділі Губернської наросвіти 8 осіб, випуск яких відбувся в березні 1921 року. У 1921-1922 роках подібну підготовку пожежників для охорони залізниць здійснили на курсах у Харкові.

На підставі відповідного положення узаконюється організація пожежних потягів у життєво важливих економічних районах країни, започаткованих постановою Радою праці та оборони від травня 1921 року, коли успішно діяв Смоленський черговий потяг, приписаний обслуговувати райони Волинської та Подільської губерній. Пожежний поїзд пропускали залізницями поза всякою чергою. Його формування здійснювалося на базі серійного рухомого складу з комплектуванням відповідним пожежним оснащенням. Виправдавши своє призначення, вони з чергових стали перетворюватися в постійні. На дорогах, що пролягали в місцевостях зі слабким водопостачанням, пожежні поїзди ставали єдиним засобом гасіння пожеж. Зазвичай, складалися з вагона, обладнаного паровими помпами, переносними мотопомпами, цистернами з водою і платформи з піском. 1927 року в СРСР налічувалось 270 постійних пожежних потягів.

Після започаткування в листопаді 1923 року Всесоюзного Наркомату шляхів сполучення, було затверджено «Положення про пожежну охорону на залізниці СРСР». На його підставі в Україні для збереження майна на кожній залізниці встановлювалася «Пожежна частина залізниці» з начальником на чолі, яку підпорядковували члену Правління технічної частини та відповідній інструкції. На пожежних дільницях – начальники пожежної охорони дільниць (старші дільничні брандмейстери). Для охорони будівель та майна НКШС від пожеж залежно від їх значення – професійні пожежні команди та пожежні пости згідно зі штатами; ДПТ, ДПД та повиннісні пожежні дружини з залізничників.

Навчання на залізничному локомотиві, 1928 р.

У травні 1924 року вийшла постанова Ради праці і оборони, яка зобов'язала НКШС УСРР складати зведення пожеж цього відомства з передачею їх до Держстраху. Через рік затверджують основні положення взаємодії між НКШС і НКВС із завідування пожежною справою на залізницях у межах України, де зазначалося, що загальне керівництво, нагляд і контроль на вказаних територіях належить НКВС УСРР, а безпосередня відповідальність за пожежну безпеку – НКШС. Всі узгодження міжвідомчих взаємин і заходів в галузі пожежної охорони мають вирішуватися через міжвідомчі наради, які працювали при НКВС УСРР.

Низка значних пожеж на об’єктах залізниці засвідчила: їх спричинило безвідповідальне ставлення до питань пожежної безпеки з боку їх керівників. Зокрема, 1926 року на залізницях СРСР зареєстрували 2079 пожеж. Головними причинами стали: необережне поводження з вогнем – 38%, іскри від паротягів – 17%, несправність опалення – 17%, самозаймання – 5%, підпали – 5%. З цього приводу, наказом Наркому шляхів сполучення від серпня 1927 року вся відповідальність за пожежну безпеку покладалася персонально на керівників заводів, депо, майстерень, вокзалів та інших підприємств і споруд. За статистикою 1927 року на всіх залізницях України виникло 189 пожеж. Захист від них здійснювали 38 пожежних організацій з 862 вогнеборцями, на оснащенні яких було: 8 пожежних авто, 3 парових насоси, 12 мотопомп та велика кількість ручних насосів [210].

З метою вдосконалення пожежної охорони на транспорті в жовтні 1929 року при НКШС створено бюро протипожежної техніки, а рішенням колегії при Наркоматі шляхів сполучення затверджено «Положення про головну пожежну інспекцію НКШС СРСР» та інспекції на місцях. Інспекції перевіряли організацію пожежної справи на транспорті, розслідували причини великих пожеж, здійснювали контроль підрозділів пожежної охорони, звітували про пожежі у вищи органи. Завдяки діяльності інспекції в пожежні підрозділи підприємств залізниць стала надходити нова пожежна техніка, в тому числі і автомобілі.

Для посилення відомчої пожежної охорони у часи індустріалізації радянського господарства та перебудови залізниці на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від січня 1930 року «Про службу в пожежних організаціях» пожежна охорона залізниці підлягала воєнізації (Наказ НКШС СРСР від 24 серпня 1930 року за №1668 «Про порядок проведення воєнізації особового складу пожежної охорони транспорту»). У нових умовах для вдосконалення службової діяльності з охорони вантажів та від пожеж наказом НКШС СРСР від 19 травня 1930 року пожежна охорона залізничного та інших видів транспорту була об'єднана зі стрілецькою охороною.

Загальне керівництво пожежною охороною покладалося на начальника охорони шляхів сполучення і начальників охорони залізниць через пожежні відділи при Управлінні стрілецької охорони шляхів сполучення і пожежних частин у складі Управління стрілецької охорони залізниць. Це дозволило об'єднати особовий склад на виконання споріднених функцій при здійсненні роботи з охорони об'єктів, запобігання і гасіння пожеж, впровадження технічних засобів охорони об'єктів і виконання ряду інших завдань. З серпня 1932 року «Об'єднана стрілецька охорона шляхів сполучення і воєнізована пожежна охорона НКШС УСРР» здійснювалася під безпосереднім керівництвом «Центрального управління Воєнізованої охорони (ВО) шляхів сполучення», організованого в структурі НКШС СРСР [211].

Пожежна команда Південно-Західної залізниці на автонасосі АМО-Ф-15, 1933 р.

Після об'єднання пожежної охорони зі стрілецькою усунули залежність пожежних підрозділів від підприємств. З цього моменту особовий склад пожежної охорони шляхів сполучення міг займатися тільки підвищенням своєї професійної майстерності і основним напрямком діяльності – запобіганням і гасінням пожеж на галузевих об'єктах та залізничному рухомому складі. Фінансування тепер здійснювалося за прямим призначенням на придбання, удосконалення та ремонт пожежної техніки, будівництво пожежних депо тощо. Підготовка пожежників для охорони залізниць в Україні здійснювалася на курсах у Лозовій, в пожежних технікумах НКВС, а з 1932 року – на «Центральних курсах удосконалення пожежного командного складу ВО НКШС СРСР» (Москва, Харків).

У жовтні 1937 року НКШС СРСР затвердив нове «Положення про Воєнізовану охорону шляхів сполучення». Основною організаційною одиницею ВО стає загін, який поділено на стрілецькі взводи, відділення, пожежні команди і команди пожежних поїздів. У грудні 1941-го Державний Комітет Оборони прийняв постанову «Про заходи щодо поліпшення охорони залізниць», відповідно до якої воєнізовану пожежну охорону було перейменовано на воєнізовано-пожежну охорону НКШС. На місцях озброєна вахтерська охорона і воєнізовано-пожежна охорона стала підпорядковуватися «Центральному відділу ВО НКШС СРСР».

Пожежна охорона промисловості. У розвиток урядових документів щодо укріплення пожежної охорони об’єктів починає вдосконалюватися відомча пожежна охорона промисловості й в першу чергу на підприємствах ВРНГ СРСР, де наказом від червня 1927 року слід було у складі адміністративно-фінансового управління створити відділ охорони промислових підприємств ВРНГ і відповідні установи у союзних республіках. Керуючись цим наказом у складі інспекції воєнізованої охорони ВРНГ УСРР (Харків) постає «Пожежно-страхова інспекція», яка здійснювала керівництво пожежною охороною у республіканській та місцевій промисловості через пожежних інспекторів відділів наркоматів промисловості та начальників пожежної охорони об’єднань та трестів республіканського та місцевого значення. Очолив інспекцію пожежний технік Георгій Ковалюх. Відомча пожежна охорона утримувалася за кошти обслуговуваних об’єктів [212].

На середину 1929 року промисловість в УСРР налічувала 1062 підприємства союзного, республіканського та місцевого значень. Найбільш потужною пожежна охорона була на підприємствах, що охоплювала 372 заводи й рудоуправління союзного та республіканського значення. Їх охороняли: 54 штатні пожежні команди, 143 – змішаних та 175 – ДПД. Пожежне оснащення складалося головним чином з ручних насосів у кількості 1421 одиниць, а також бочок та багорних ходів. Пожежних автомобілів – 35, мотопомп – 43, парових помп – 25, механізованих пристосувань – 328. Обоз на пожежу доставлявся: на авто – 4,5%, кіньми – 35%, вручну – 60,5%. Підприємства переважно мали спеціальні пожежні депо та планували будівництво нових. Водогони були на 331 підприємстві, оснащені 3,8 тис. пожежними гідрантами та 10,3 тис. пожежними кранами. 7,5% – підприємств були обладнані спринклерними установками, мали 70% – пінних та 3% – порошкових вогнегасників.

На інших об’єктах пожежна охорона здійснювалася шляхом створення пожежних осередків з інспекторськими функціями зі спеціально підготовлених людей. Організацію

діяльності ДПД проводили на підставі «Нормального статуту добровільних пожежних дружин промисловості», затверджений НКВС та ВРНГ УСРР 4 вересня 1928 року. Пожежі виникали часто, попри планове протипожежне обстеження. З жовтня 1927 до вересня 1928 років пожежі у промисловості УСРР становили 1148 випадків (1,5% від загального числа по країні) зі збитком 775,3 тис. руб. (практично як у містах). Більше всього пожеж виникало на об'єктах союзної промисловості (69,6%). Пожежі на підприємствах з великими збитками (понад 60 тис. руб.) сталися у спиртогорілчаній галузі міста Сталіне (нині Донецьк) та копальнях Чистяківського рудоуправління. Більша частина пожеж виникла від неправильного влаштування опалення (24,7%), необережного поводження з вогнем (23,4%), технічного недогляду (16,6%) та ін. [213].

У **січні 1930** року оголошено постанову ВЦВК й РНК СРСР «Про службу у пожежних організаціях» на підставі якої відомчу пожежну охорону особливо важливих об'єктів було воєнізовано. Воєнізації підлягали пожежні організації союзної та республіканської промисловості, об'єктів Наркомторгу, Наркомвоєнмору та Наркомату шляхів сполучення, що мали військову або воєнізовану охорону. Виконання службових обов'язків, організація навчання й вимоги до дисципліни особового складу воєнізованих пожежних команд (ВПК) створювалося на армійський взірець. За кількістю особового складу вони поділялися на п'ять категорій, а залежно від району виїзду могли бути самостійними (СВПК) або об'єднаними (ОВПК), тобто охороняли декілька об'єктів різних відомств. Влаштовували караули, які у період чергування створювали внутрішній наряд, виконували постову та дозорну службу у цехах, приміщеннях та території підприємств. Особовому складу ВПК присвоювалася військова форма одягу та забезпечували пільги. Зокрема, поширення на осіб воєнізованого складу пільг, наданих військовослужбовцям Червоної Армії з податків і зборів у сфері сільського господарства, щодо житла і освіти, затверджені постановою ЦВК і РНК СРСР від 31 серпня 1928 року [214].

У новому статусі для захисту об'єкта пожежним видавали вогнепальну зброю, необхідність застосування якої існувала до середини 1960-х років. Підготовку кадрів для ВПК здійснювали на короткострокових курсах і «Школі ім. Куйбишева» (Ленінград). Причому, випускники цього закладу освіти були єдині, хто отримував спеціальне військове звання (військовий технік).

Заняття з пожежним оснащенням, 1935 р.

Для забезпечення пожежної безпеки на період будівництва великих промислових підприємств наказом ВРНГ СРСР у липні 1931 року при ВПК вводився штат пожежно-сторожової охорони. Це тимчасове невоєнізоване формування діяло на підставі положення та «Статуту внутрішньої служби в професійних пожежних організаціях», затвердженого в липні 1931 року. Статут встановлював організацію внутрішньої служби, основні права та обов'язки командного й рядового складу пожежної охорони, визначав заходи заохочення та дисциплінарні стягнення тощо [215].

Відповідно до постанови «Про службу у пожежних організаціях», для зміцнення дисципліни під час несення служби від пожежних працівників, які перебували на стройових і командно-адміністративних посадах, внаслідок особливостей їхньої служби може бути потрібна робота, пов'язана з небезпекою для здоров'я та життя. При вступі на службу у цих працівників брали підписку про те, що вони зобов'язувалися прослужити не менше року.

Протягом цього терміну вони могли бути переведені, виходячи з інтересів служби, незалежно від їхньої згоди, з однієї пожежної організації до іншої. Начальникам пожежних організацій надавалося право, передбачене табелем, накладати на порушників службової дисципліни такі стягнення: зауваження, догану, усунення на нижчу посаду терміном до року, арешт до трьох діб при дільниці міліції, звільнення. В іншому служба у пожежних організаціях визначалася «Кодексом законів про працю», а у військових та воєнізованих – особливими правилами, затвердженими РНК Союзу РСР.

Подальша реорганізація відомчої пожежної охорони промисловості пройшла у часи індустріалізації, коли почали діяти нові галузі промисловості й радянське керівництво перейшло до нових форм господарювання від ВРНГ та РНГ до спеціалізованих наркоматів та главків. 1932 року при скасуванні ВРНГ СРСР створюються промислові наркомати важкої, легкої та лісової промисловості й відповідні у республіках (до 1940р. із наркомату важкої промисловості було виділено 14 окремих профільних наркоматів).

Для здійснення охорони в республіці постановою РНК УСРР від березня 1933 року «Про протиповітряну, протипожежну та сторожову охорону в республіці і місцевій промисловості» утворюється «Об’єднане управління протиповітряної оборони, протипожежної охорони та сторожової охорони Наркомату легкої промисловості УСРР й управління Наркомату важкої промисловості СРСР при РНК УСРР», яке через пожежний відділ та частини здійснювали керівництво обласними інспекціями пожежно-сторожової охорони (ПСО) Наркоматів легкої і важкої промисловості та пожежної охорони трестів союзного значення.

На місцях пожежна охорона підприємств однієї області об’єднувалася у гарнізон. Утворення обласних інспекцій ПСО значно зміцнило пожежну охорону підприємств, знизила кількість пожеж, підвищила боєздатність пожежних команд, забезпечила своєчасну перепідготовку й підготовку начальницького складу шляхом створення пожежно-технічної школи у Сумах та короткотермінових курсів. В середині 1933 року з метою заощадження коштів та покращення пожежної й сторожової охорони приймається рішення на підприємствах республіканського та місцевого значення, що мали чисельність обох охорон до 20 осіб, об’єднати їх під керівництвом начальника пожежної команди з присвоєнням йому посади – начальник ПСО підприємства. Якщо чисельність обох охорон становила більше 20 осіб, то об’єднання виконували, за можливості, й за розпорядженням начальника управління.

Подібний відділ тільки протипожежної та сторожової охорони з відповідною структурою на місцях був створений й у Наркоматі лісової промисловості УСРР, а надалі й у інших наркоматах, які створювали пізніше. У зв’язку з реорганізацією, з травня 1932 року воєнізована пожежна охорона (ВПО) стала підпорядковуватися «Об'єднаному державному політичному управлінню, де спеціально створили відповідний відділ. Наказом НКВС СРСР за №0043 від 20 серпня 1934 року ВПО передавали у відання Головного управління пожежної охорони, створеного при НКВС СРСР.

Пожежна охорона НКВМ. На території України пожежну охорону у військових частинах, установах та закладах Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) та Робітничо-селянського Червоного флоту на Чорному та Азовському морях здійснювали пожежні підрозділи Наркомату з військових і морських справ (НКВМ) СРСР. Складовою частиною НКВМ був Український військовий округ (УВО або УкрВО) – одиниця військово-адміністративного поділу, що займав територію усієї тодішньої території Української СРР з 1922 до 1935 року.

НКВМ мало вживати усіх профілактичних заходів для запобігання пожежам та допомоги у гасінні пожеж. У листопаді 1921 року вводяться в дію «Правила протипожежної охорони різноманітних складів, заводів та житлових містечок військового відомства», відповідно до яких на кожному з названих об'єктів за погодженням з місцевим Держпожнаглядом призначали осіб, відповідальних за пожежну безпеку, а також формували професійні пожежні команди, які перебували у безпосередньому підпорядкуванні адміністрації цього об'єкта. У

разі відсутності кваліфікованих пожежних кадрів дозволялося комплектувати команди особами за вільним наймом, при цьому забезпечуючи особовий склад пожежного підрозділу відповідною професійною підготовкою [216].

Залежно від призначення охоронюваного об'єкта, займаної ним площі, а також наявності або відсутності водопроводу, професійні пожежні команди утримувалися за штатним розкладом «А», «Б», «В» і «Г». Приміром, у пожежній команді літер «А» налічувалося 42 особи (брандмейстер, помічник брандмейстера, старший трубник, помічник старшого трубника, 12 трубників, стендерний, помічник стендерного, старший сокирник, помічник старшого сокирника, 10 сокирників, вісім кучерів і два телефоністи) і дев'ять коней. А в штаті пожежні команди літер «Г» перебувало всього 26 осіб (брандмейстер, помічник брандмейстера, старший трубник, помічник старшого трубника, шість трубників, старший сокирник, помічник старшого сокирника, 12 сокирників та два телефоністи). Через відсутність коней доставлення пожежного оснащення здійснювалося вручну на візках.

Усі команди складалися з двох змін, однакових за кількістю та спеціальностями особового складу, при цьому першу зміну очолював брандмейстер, а другу – його помічник. У липні 1924 року вводиться нове «Положення про пожежну охорону складів і різноманітних установ та підприємств військового та морського відомства» (правила 1921р. скасували).

Боротьба з пожежами в НКВМ СРСР розглядалася, як *«одне з найголовніших адміністративно-господарських завдань відомства і здійснювалося за двома напрямками: застосуванням запобіжних заходів (превенція) проти виникнення пожеж та оборонних заходів (репресія), тобто, організацією сил та засобів направлених на гасіння виникаючих пожеж*». Для загального нагляду, контролю та інспектування пожежних команд та пожежної охорони в цілому розпорядженням начальника відповідного управління УВО, у віданні якого знаходився склад, установа або підприємство, призначалася відповідальна особа, яка мала, за можливістю, пожежно-технічну освіту [217].

Відповідно до «Тимчасового статуту внутрішньої служби РСЧА» від 1924 року, у кожній окремій військовій частині, що не мала штатної пожежної команди, розпорядженням командира підрозділу створювалася позаштатна пожежна команда у складі 5-15 осіб, укомплектована необхідним пожежним оснащенням. У низових підрозділах, наприклад у полку, пожежну охорону організовував начальник протипожежної служби, а де ця посада була відсутня – призначали одного з командирів за сумісництвом, які підпорядковувалися відповідальним за тилове забезпечення особам.

Загальне керівництво пожежною охороною НКВМ СРСР здійснювала інспекція протипожежної служби наркомату через інспекції військових округів й інспекторів різних видів військ. На підставі «Положення про взаємини між НКВС та УВО з нагляду, керівництва та контролю за пожежною справою у частинах, установах та закладах, що знаходилися на території УСРР» від 1926 року, керівництво, нагляд та контроль за пожежною справою та спорудами, частинах та закладами РСЧА здійснювався НКВМ СРСР на підставі наказів, що видавалися Революційною військовою радою СРСР. Причому НКВМ свою діяльність у сфері протипожежних заходів в установах підпорядкованих УВО неодмінно погоджував з НКВС УСРР.

На місцях порядок погоджень роботи з пожежної охорони, а також спільної роботи на пожежах міських, добровільних та військових пожежних організацій встановлювали на основі керівних вказівок у порядку погодження між місцевими органами державного пожежного нагляду та начальниками частин, установ та закладів військового відомства. Пожежні підрозділи військового відомства зобов’язувалися брати участь у разі виникнення пожеж за територією військової частини, якщо вони загрожували поширенню на територію, що охоронялася або при пожежах на особливо цінних державних об'єктах, а також коли пожежа загрожувала набути стихійних розмірів [218].

Начальники військових пожежних команд, дружин, постів під час спільного гасіння пожеж підпорядковувалися начальникам міської пожежної охорони, а до прибуття таких у великих містах: Харкові, Одесі, Києві тощо – брандмейстерам міських пожежних частин. Начальникам військових частин, установ та закладів УВО, начальникам управлінь головних військових портів надавалося право порушувати клопотання перед місцевими виконкомами про встановлення іншого порядку підпорядкованості при спільній роботі на пожежах окремих пожежних команд НКВМ, залежно від їхньої потужності та місцевих умов.

Розвиток гірничо-рятувальної справи. З приходом на Донбас радянської влади, всі шахти і рудники націоналізували. Від 1919 року Центральну Макіївську станцію очолив гірський інженер Болеслав Гріндлер (народився у Полтаві), який доклав багато зусиль для відновлення роботи зруйнованих ГРС. Завдяки його наполегливості гірничорятувальну справу було вилучено з ведення рудоуправлінь та шахт, залишки апаратури та запасних частин реквізовано та створено централізовану організацію з єдиним керуючим органом. Це дозволило врятувати гірничорятувальну справу Донбасу та вивести її на якісно інший рівень розвитку. З липня 1922-го всі ГРС передавали у відання ВРНГ, на них покладалися завдання з *«... ліквідації стихійних лих на усіх без винятку гірничопромислових підприємствах (боротьба з газами, обвалами, вибухами, пожежами і затопленнями)»*. ГРС організовувалися не тільки на вугільних шахтах, а й на рудниках з видобутку залізних і поліметалічних руд й створювалися чотирьох типів: центральні, районні, групові і рудникові. 1924 року в Україні працювали на Донбасі – 22, а у Кривому Розі – 1 ГРС.

Значний вплив на розвиток гірничорятувальної справи в країні мала Центральна Макіївська ГРС за участі якої 1925 року робилися перші кроки щодо створення вітчизняних дихальних апаратів та саморятувачів. Оснащеність ГРС здійснювалась використанням дихальних апаратів німецького виробництва. Оснащеність гірничорятувальних команд залишалася слабкою через використання устаткування застарілих конструкцій – дихальних апаратів «Дрегера» модифікації 1904-1909 та 1910-1911 років (75%), «Вестфалія» та інших. Для задоволення потреб ГРС Донбасу у кінці 1920-х Держторг СРСР здійснював закупівлю відповідного обладнання у компанії «Дрегер».

19 травня 1927 року Центральну Макіївську ГРС реорганізовано у Макіївський науково-дослідний інститут безпеки робіт у гірничій промисловості та гірничорятувальній справі (МакНДІ). Але ще на початку діяльності ГРС немалий накопичений досвід експлуатації респіраторів іноземного типу спонукав рятувальників створювати подібні дихальні апарати власного виробництва, що розпочалося 1911 року, коли Дмитро Левицький сконструював та виготовив новий респіратор, назвавши його «Макіївка». 1925 року завідувач Орлово-Оленівської ГРС Микола Туснов та його помічник Олексій Писарєв розробили і виготовили дихальний апарат регенеративного типу «Т.П.».

Конструкція респіратора «Т.П.–1925» базувалася на німецьких зразках, проте мала низку новаторських рішень: компактність, спрощення вузлів і деталей, мінімізація з'єднувальних частин, через нещасні випадки в редукторі усунули інжектор, що в цілому зменшило масу апарата на 2 кг тощо. У 1928 і 1929 роки респіратор удосконалювали. «Т.П.–1929» мав багато спільного у конструктивному оформленні з моделлю Дрегера 1924 року. Час захисної дії – 2,5 години, але важив – 14,5 кг. «Т.П.–1929» оснастили одну з ГРС для апробації. Документацію на дороблений респіратор передали до масового виробництва, де він виготовлявся під маркою РКР-1 (з 1932 р.), з 1934 року – РКР-2 (РКР скорочення від респіратор кисневий рудничний). Крім респіраторів згадані автори і старший інструктор Макіївської ГРС Сергій Фесенко розробили і випробували саморятівники для шахтарів – спрощені респіратори масою до 5,8 кг, що дозволяли перебувати у задушливій атмосфері протягом 1 години [219].

Болеслав Гріндлер в респіраторі «Т.П.–1925»

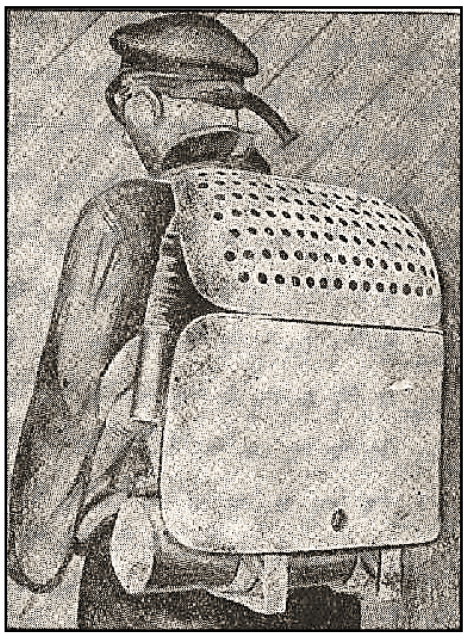

Респіратор «Т.П.–1929»

Новим етапом стає 1931 рік, коли Рада праці та оборони (з ініціативи секретаріату Всесоюзної центральної ради професійних спілок) ухвалила рішення про переведення *«рятувальних команд на воєнізоване положення»*. Відтоді гірничорятувальні станції стали іменуватися воєнізованими гірничорятувальними частинами (ВГРЧ) та складатися з воєнізованих гірничорятувальних загонів, взводів та пунктів. Для керівництва гірничорятувальними частинами 1933 року в м. Горлівці створено регіональну «Інспекцію ВГРЧ Донбасу та Криворіжжя», які відіграли вирішальну роль у становленні професійної гірничорятувальної служби. У підпорядкуванні Інспекції перебувало дев'ять гірничорятувальних загонів, створених на базі районних рятувальних станцій. До складу загону входили кілька взводів, що дислокувалися у районі розташування шахт. Взвод складався з кількох відділень, укомплектованих 5-6 респіраторниками. Така структура самостійної оперативно-виробничої одиниці ВГРЧ-загону збереглася і донині.

У зв'язку з воєнізацією ВГРЧ запроваджувалися «Дисциплінарний статут», «Статут внутрішньої служби ВГРЧ», «Положення про речове забезпечення особового складу ВГРЧ», «Інструкція з організації та ведення гірничорятувальних робіт» та інші документи, що регламентували діяльність ВГРЧ. Запроваджується спеціальна теоретична та практична підготовка особового складу при рятувальних станціях. У цей час кадровий склад командирів загонів здебільшого був представлений гірничими техніками. Гостро поставало питання про спеціальну підготовку керівного складу ВГРЧ. 1934 року першу групу з двадцяти гірничих інженерів, що закінчили Дніпропетровський гірничий інститут, було направлено до підрозділів ВГРЧ після спеціальної підготовки з гірничорятувальної справи в школі командного складу в Макіївці при 3-м ВГРЗ.

Почався регулярний випуск «Збірки праць та матеріалів з гірничорятувальної справи». З цього часу починаються продуктивні дослідницькі та конструкторські роботи у галузі гірничорятувальної справи, створюється своя виробнича база для виготовлення рятувальної техніки, організовуються науково-дослідні лабораторії [220]. За таких умов були створені та запущені у серійне виробництво регенеративні респіратори три- (РКР-2М – 1936 р.) та чотиргодинної захисної дії (РКР-3 – 1939 р.), інше оснащення.

90. Про поширення чинності постанови ВУЦВК й РНК УСРР «Про обов'язкове страхування в органах державного страхування пожежних робітників УСРР. що працюють за наймом» на студентів пожежних шкіл.

Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів УСРР постановили:

Поширити чинність постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 13 серпня 1930 р. «Про обов'язкове страхування в органах державного страхування пожежних робітників УСРР, що працюють з наймів» (3. 3. УСРР 1930 р. №18, арг.174) на студентів пожежних шкіл, встановивши страхування їх від нещасних випадків, що трапились підчас або в наслідок проходження ними практичного навчання.

Харків: 25 липня 1931 р.

Вик. об. голови ВУЦВК М. Василенко.
Заст. голови РНК УСРР І. Сербичеико.
За секретаря ВУЦВК 3. Поляков.

Підготовка кадрів. Особливою проблемою в округах залишалася відсутність фахівців пожежної справи, низька пожежна кваліфікація працівників, відсутність спеціальної літератури і посібників. За даними ВРНГ УСРР, на промислових об’єктах майже 100 відповідних пожежних робітників не мали теоретичного вишкілу, а підготувати треба було не менше 250. У Харківському УПО (1929 р.) працювало тільки три керівники з відповідною освітою. Загалом пожежна охорона в УСРР мала одного інженера та 18 техніків.

Підготовка вогнеборців для УСРР здійснювалася у Ленінградському пожежному технікумі з трирічним курсом навчання для отримання вищої кваліфікації. Середня – здобувалася у Запоріжжі, де з 1919 року працювала «Школа брандмейстерів» за кошти ДПТ на 13 слухачів з дворічним курсом навчання. У Харкові, Одесі й Катеринославі навчальні команди проводили підготовку пожежних робітників нижчої кваліфікації. У деяких окружних містах (Херсон, Ромни, Вінниця, Ніжин ті ін.) та у Криму на кошти Держстраху організовували короткострокові курси з підвищення кваліфікації районних пожежних інструкторів, помічників брандмейстерів, сільських начальників ДПД, пожежних старостів [221].

Посвідчення слухача «Школи брандмейстерів» у Запоріжжі, 1927 р.

У грудні 1927 року РНК СРСР протокольною постановою запропонувала організувати мережу учбових пожежно-технічних закладів у всіх союзних республіках через їх брак на місцях. Щодо цього пропонувалося у міцних окружних центрах (Дніпропетровську, Києві, Одесі, Харкові, а згодом Донецьку) для підготовки робітників середньої кваліфікації організувати постійні 9-и місячні пожежні курси, а в інших – для підготовки робітників нижчої кваліфікації створити навчальні пожежні команди (на 6-8 місяців).

Для підготовки адміністративно-технічного персоналу протипожежних установ вищої кваліфікації постановою РНК УСРР від **17 липня 1928** року у Харкові засновують постійні дворічні «Всеукраїнські пожежно-технічні курси» [222]. Організаційні заходи зі створення курсів передбачали забезпечення навчального процесу відповідною галузевою навчальною літературою. З цього приводу НКВС розмістив замовлення на видання списку книжок у Державному видавництві України (Київ, Полтава, Харків), яке розпочало випуск пожежно-технічних посібників українською мовою. У липні 1930 року заклади пожежно-технічної освіти в Запоріжжі й Харкові реформовані в пожежні технікуми.

Виробництво пожежної техніки. Налагоджувалося виробництво пожежної техніки. В УСРР постають підприємства, що випускали практично всю номенклатуру пожежно-технічної продукції, необхідної для протипожежного захисту у державі. Серед потужних виробників: механічний завод ім. Войкова (Запоріжжя), який виробляв пожежні автомобілі, мотопомпи, ручні насоси; Одеський завод «Пожарогас» – мотопомпи, ручні насоси, стволи, рукави, вогнегасники, піногенаратори, драбини та інше оснащення; Сумський завод ім. Фрунзе – відцентрові насоси; Миколаївський завод «Незаможник» – гідропульти, пожежне обладнання, інвентар; Харківські підприємства об'єднання «Укртремасс» – порошкові вогнегасники, спринклерне устаткування; Всеукраїнське АТ «ВУАКОРИЗ» (Харків) – піногенератори, пінопорошок, пінні вогнегасники.

Мотопомпа Запорізького заводу ім.Войкова, 1930 р.

До випуску вогнегасників залучалися: завод «КОМУНАР» (п. Ладан, Прилуки), Київські заводи «УКРБОГАТИР» та «ВОГНЕТЕХНІКА», державні заводи «УКРТРЕСТСЕЛЬМАШ» (Запоріжжя) тощо. Зазначимо, що у часи НЕПу, коли поширювалися вироби «майстрів на всі руки» насиченість ринку вогнегасниками зростала, особливо пінними. Привабливі назви мали створювати попит: «Вулкан», «Пєнобой», «Пєногонний Пожарогас», «Чудо-Богатирь», «Красний Богатирь», «Богатирь-Огнегас» та ін. (більше двадцяти видів), але вони були виготовлені кустарним способом. Через це не всі були ефективними у застосуванні (згадаємо про дефектний піногон-вогнегасник «Еклер» у романі «Дванадцять стільців» одеських сатириків І. Ільфа та Є. Петрова). З цього приводу, восени 1923 року НКВС УСРР розповсюджує підготовлений ЦПВ циркуляр з вимогами до ручних вогнегасників, їх конструювання та випробування у дії. Через газети доводили до громадян та установ інформацію, що купувати можна тільки ті вогнегасники, які пройшли обов'язкові випробування і отримали дозвіл на виготовлення від Центрального пожежного відділу у Харкові [223]. 1927 року в СРСР затвердили технічні вимоги, яким повинні задовольняти ручні вогнегасники та правила їх приймання, «Правила догляду за вогнегасниками» та «Правила ремонту вогнегасників», що набули розповсюдження в Україні. Розробляються норми належності вогнегасників для захисту різноманітних об'єктів тощо.

Виконання планів щодо реалізації замовлення й придбання пожежної техніки та оснащення в Україні здійснювала Всеукраїнська контора «Всесоюзного заготівельного об'єднання комунальних господарств ВЗОК», яка працювала в Харкові з відділеннями в Одесі, Києві, Дніпропетровську та Миколаєві. Так, у зв'язку з відсутністю виробництва, з 1928 року за згоди між ВЗОКом та Держторгом великі міста республіки з Німеччині отримували механічні автодрабини «Магірус». Планувалося оснастити 59 підприємств спринклерними установками пожежогасіння.

З розвитком винахідницької та раціоналізаторської діяльності з'являються новатори справи, які своєю працею створюють нові зразки пожежної техніки, серед яких: одесити інженер Г. Гейне (пожежне оснащення) та технік С. Андрюшин (пінний та порошковий вогнегасники, піногенератор, дихальний апарат), харків'яни П. Лаптій (механічна драбина, піногенератор) та М. Гвоздєв-Івановський (піногенератор, пінопорошок), С. Поляков (гідрант) та інші. Найбільш успішним став проект техніка М. Гвоздєва-Івановського, який через прагнення позбутися від достатнього громіздкого способу одержання піни з готових розчинів 1927 року розробив рецепт сухого піногенераторного порошку, що вміщав сполуки лугу, кислоти та стабілізатора. Разом з

інженером М. Фроловим, автор створив піногенератор під назвою «ГЕФ» (авторське свідоцтво за №26543 від 6 лютого 1928р.), що запустили у промислове виробництво в трьох типорозмірах й успішно використовували практично до 1950-х років [224]. Запроваджується стандартизація пожежної техніки та оснащення. Робиться вагомий крок у впровадженні відповідної пожежної термінології. Поступ в цьому плані було зроблено Центральною інвентаризаційною комісією «Про амортизаційний термін пожежного обладнання», опублікованій 1929 року, де предмети пожежного оснащення поділялися на групи і види з витримкою їх в терміноодиницях. Визначення пожежно-технічних термінів знайшли відображення у виданому для профільних навчальних закладів освіти списку пожежно-технічних посібників українською мовою. А 1931 року видано пожежно-технічний словник, який став першою спробою створити збірку довідкового характеру для працівників пожежної охорони, ув'язавши основні пожежно-технічні терміни в алфавітному порядку [225].

Пожежні авто 1930-х: автонасоси ПМЗ-1 і ПМГ-1; автоцистерна ПМЗ-2

З розвитком пожежного машинобудування в СРСР, починаючи з 1930-х років, до пожежних команд України почали надходити нові типи пожежних автонасосів на шасі ЗІС-11 й ГАЗ-АА (ПМЗ-1 і ПМГ-1), автоцистерн на шасі ЗІС-5 (ПМЗ-2) та іншого оснащення. У Галичині упродовж 1918-1939 років успішно діяло львівське підприємство «Пожежна Унія», яке виробляло різноманітну пожежну техніку, зокрема ручні пожежні помпи «Полтва» та «Унія», колісні ручні помпи «Дунаєць» та «Ніда», пожежні кінні ходи з ручними помпами «Войцех» та «Вісла», мотопомпи «Ніл», «Ніагара» та «Леополія», кінні бочкові ходи, пожежні автомобілі.

Для популяризації щодо *«участі за суцільну механізацію й моторизацію пожежної оборони»* на початку 1930-х років при Центральній раді Автодору СРСР створено Пожежне бюро з філіями, в тому числі у великих містах України [226]. Від 1935 року починається регламентація вимог щодо нормування пожежної техніки для оснащення промислових об'єктів. Посилено мотивацію впровадження пожежної техніки та її популяризацію, стимулюють створення наукової та спеціальної літератури. Поступово набувають використання порошкові сполуки, вуглекислота, розробка устаткування особливо для пінного пожежогасіння. Пожежна справа в Україні набула державної ваги, що зумовило вперше у республіці створення Державної пожежної охорони, яка зуміла подолати негативні тенденції спустошливості пожеж. У цей період завершився етап формування Державного пожежного нагляду, як стрункої державної системи з чітко визначеними правами та обов'язками, з міцною законодавчою базою та цілісною структурою системи управління пожежною охороною.

VII. ПЕРЕДВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА ЧАСИ ЛИХОЛІТТЯ

Справи реформування. 1930 року в УСРР відбувся перехід на двоступеневу систему управління (центр-район): ліквідували округи та укрупнювали райони. Внаслідок змін територію України було поділено на 503 адміністративні одиниці: Молдавської АСРР, 484 райони та 18 міст республіканського підпорядкування. Проте управляти такою кількістю районів напряму з центру виявилося занадто важко. Тому, 1932 року радянський уряд повернувся до триступеневої системи управління (центр-область-район). 27 лютого 1932 року утворюється 5 областей: Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська (у складі 16 міст та 341 району). 3 квітня 1932 року – Донецька, а 7 жовтня 1932-го – Чернігівська. У наступні роки тривало утворення та перебудова областей, створювали райони, уточнювали

межі адміністративно-територіальних одиниць. 22 вересня 1937 року утворено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (від 1954 року – Хмельницьку) області. Від червня 1938 року Донецьку область поділено на Сталінську та Ворошиловградську. 10 січня 1939 року утворено Запорізьку, Кіровоградську та Сумську області. Таким чином, на серпень 1939 року в Україні налічувалося 15 областей та Молдавська АРСР.

З кінця 1920-х років в УСРР проводилася політика активної індустріалізації, яка вимагала великої кількості промислових працівників, що стало головною причиною міграції, розселення та переміщення, яка суттєво змінила вигляд міст та сіл регіонів України. Зокрема, якщо 1920 року у сільській місцевості області проживало понад 80% населення, а містах близько 20%, то 1940 року це співвідношення становило 48 і 52% відповідно. У цій ситуації головним продовжувало залишатися питання запобігання пожежам. Разові кампанії стали замінювати на масові профілактичні заходи. Усі, хто поступав на роботу на фабрики та заводи, в обов'язковому порядку мали проходити пожежно-технічним мінімум. Турботу про дотримання протипожежного режиму перенесли безпосередньо до цехів, ділянок, де створювалися осередки пожежних добровольців. Їхня організація здійснювалася за профспілковою лінією, а практичні заняття проводив начальницький склад пожежних команд підприємств. Захід цей був багато в чому вимушений, оскільки йшло інтенсивне будівництво промислових підприємств, де персонал постійно змінювався. Плинність кадрів, низький рівень технічних знань та трудової дисципліни створювали величезну небезпеку аварій на виробництві, у тому числі великих пожеж [227].

Починаючи з 1927 року, для проведення довгострокових планів почали впроваджувати Всеукраїнські пожежно-технічні наради. За циркуляром про проведення при НКВС наради в березні 1930 року можна побачити, що пожежна охорона складалася з округових пожежних інспекторів (41), начальників управлінь (8), ДПТ (Київське, Одеське, Запорізьке, Кременчуцьке, Житомирське, Шепетівське, Ніжинське та Білоцерківське – разом 8), а також представників від ВРНГ (об’єктові команди) і кожної пожежної команди округового міста. У 1929 році відбулася нова реорганізація вже у відродженому Головному управлінні комунального господарства та будівництва, де було організовано Відділ пожежної охорони, а з 1930 року – Інспекцію пожежної охорони ГУКГ УСРР зі штатом у дві особи.

15 грудня 1930 ЦВК і РНК СРСР (з метою посилення спеціалізації в управлінні окремими галузями) прийняли постанову «Про ліквідацію наркоматів внутрішніх справ союзних та автономних республік». В УСРР НКВС ліквідовано постановою ВУЦВК і РНК від 28 грудня 1930 року, а його функції передано іншим відомствам. В Україні постало Головне управління комунального господарства та будівництва міст при РНК УСРР. Ще з грудня 1924 року посаду Головного (старшого) інспектора з пожежної справи УСРР послідовно обіймали О. Коваленко (1924-1926 рр.), М. Дуженко (1926-1927 рр.), М. Михайлов (1927-1929 рр.) і Т. Левченко (1929-1931 рр.).

Старші інспектори з пожежної справи Інспекції КГ НКВС УСРР (1924-1929 рр.)

Олександр Коваленко

Микола Дуженко

Микола Михайлов

Тимофій Левченко

З утворенням у середині 1931 року Народного комісаріату комунального господарства тогочасна інспекція стала називатися «Пожежним сектором», який на початку 1932 року реорганізовано у «Центральне управління пожежної охорони» (ЦУПО). ЦУПО об'єднало всю пожежну охорону країни, за винятком воєнізованої пожежної охорони ВРНГ, Наркомату шляхів сполучення й Наркомату водного транспорту, підлеглих ОДПУ при РНК СРСР, а також Наркомату з військових та морських справ СРСР. За роботу Пожежного сектора відповідав К. Божко, якого змінив одесит М. Добко (у подальшому до 1940 року очолював ЦУПО НККГ УСРР та республіканське УПО НКВС УСРР). 1932 року окружові органи управління пожежної охорони реорганізують в обласні Управління пожежної охорони [228].

Для вирішення питань комунального господарства у масштабах Радянського союзу при ЦВК СРСР створюють Всесоюзну раду, на підставі положення, затвердженого 3 листопада 1931 року, у складі якої для загальної *«розробки та вирішення питань протипожежної охорони»* почав діяти Сектор пожежної охорони. Ставилися завдання зміцнення матеріальної бази пожежних організацій. У планах на п'ятирічку, зокрема встановлювалося, що в містах з населенням понад 25 тис. осіб пожежні повинні мати на озброєнні не менш двох автонасосів, а міста з населенням 10-15 тис. – автонасос і мотопомпу, у робочих селищах – мотопомпу. Вживалися заходи з оснащення відповідною технікою великих сільськогосподарських підприємств. Для організації в колгоспах пожежної охорони обласні УПО формували з найбільш досвідчених фахівців «ударні пожежні бригади». Відповідальність за стан пожежної безпеки на селі покладалася на завідувачів господарствами. На той час за рахунок механізації пожежних обозів міст та містечок покращилася тактика боротьби з пожежами.

Підвищенню рівня пожежної безпеки сприяла постанова ЦВК та РНК СРСР від липня 1932 року «Про відповідальність працівників установ управлінського апарату господарських органів за порушення правил загальної та протипожежної охорони службових будівель та приміщень та правил зберігання службових документів», де керівникам установ і підприємств було надане право карати порушників оголошених правил, а у випадках злочинного порушення цих правил винних залучати до судової або іншої відповідальності. Цією ж постановою передбачено залучення до адміністративної або судової відповідальності посадових осіб, що вчасно не використали свого права накладати дисциплінарні стягнення на порушників.

У часи індустріалізації. Курс на індустріалізацію поставив нові завдання щодо зміцнення пожежної охорони країни кінця 1920-х – початку 1930-х років. Головний напрямок діяльності пожежної охорони – посилення профілактичної роботи й підвищення боєздатності пожежних команд. Увага приділялася механізації пожежних обозів у містах і селах, залученню широких мас трудящих до участі в боротьбі з пожежами, подальшому розвитку пожежно-технічної освіти. Але у цей час розвиток пожежної охорони в країні гальмувала низка причин. Серед основних – структура й керівництво роботою місцевих органів пожежної охорони повністю залежали від асигнувань місцевого бюджету та господарських об'єднань. Виходячи з цього визначали штати та чисельність команд й управлінь пожежної охорони.

Проте ці асигнування не були чітко встановленими, а тому залежність структури штатів пожежної охорони від місцевих бюджетів призвела до відсутності планів організації управління пожежної охорони та визначення чисельності пожежних команд. Приміром, обласні управління мали штат всього 3-6 осіб, а тому нагляд за низовими підрозділами та відомчою пожежною охороною ослаб, що негативно відобразилося на якості роботи особового складу. По окремих областях існував значний некомплект з приводу низької матеріально-побутової забезпеченості, яка була залежна від фондів. Заробітна плата коливалася від 40 до 140 руб. рядовому працівнику й від 100 до 140 руб. для начальницького складу з випадками затримки виплати до трьох місяців. Кваліфікація кадрів була вкрай низькою. Спостерігалися перебої з видачою обмундирування. Пожежна техніка була сильно

зношена й потребувала скорішої заміни, кінський склад у більшості випадків перевищував віковий ценз тощо. Постала нагальна потреба у реформуванні служби [229].

Формені ґудзики українських пожежних 1920-х – середини 1930-х років

У складі НКВС СРСР. Новим кроком у формуванні оптимальної системи управління й організації пожежної охорони держави став 1934 рік. Постановою ЦВК СРСР від 10 липня утворюється НКВС СРСР, у структурі центрального апарату якого було передбачено Головне управління пожежної охорони (ГУПО) зі штатом 170 осіб. Очолив ГУПО комбриг Михайло Хряпенков. ГУПО було передано 1380 команд, шкіл й курсів із загальною чисельністю особового складу в 44 тис. осіб. В оперативне підпорядкування передавалася відомча пожежна охорона у складі 130 тис. осіб.

На початок 1940 року до штату ГУПО надходило 250 осіб. Структурно воно складалося з керівництва, секретаріату та низки відділів: загального, Держпожнагляду, підготовки та навчальних закладів, організаційно-мобілізаційної роботи, командного, бойової підготовки та озброєння, політичного, військово-господарського, квартирно-будівельного, фінансового і санітарного. ГУПО мав Центральний військово-господарський склад та Центральний науково-дослідний інститут. На початок німецько-радянської війни штати управління скоротилися. Зокрема, на січень 1942 року ГУПО за штатом мало 180 осіб й складалося з керівництва, секретаріату, відділів: пожежної профілактики, служби та підготовки, командно-організаційного, протипожежного обладнання та техніки, політичного та інших допоміжних структур [230].

Внаслідок проведеної реорганізації в Україні поновлюється структура пожежної охорони. На підставі наказу НКВС СРСР №0044 від 28 серпня 1934 року «Про нову структурну побудову та підпорядкування органів НКВС» при НКВС УСРР організовуються республіканське УПО, а в обласних управліннях (УНКВС) – відділи (інспекції) пожежної охорони з відповідним апаратом. На них покладалося завдання створення єдиної структури пожежної охорони в країні, організації відповідної підготовки фахівців, технічного переозброєння команд тощо. На початок 1935 року охорона від пожеж країни здійснювалася воєнізованою, відомчою та міською. Воєнізована пожежна охорона НКВС та Наркомату шляхів сполучення обслуговували важливі оборонні підприємства та об'єкти транспорту; відомча – охороняла об'єкти інших наркоматів й підпорядковувалася адміністрації підприємств та організацій; міська – знаходилася у віданні міських райрад, але у адміністративно-оперативному відношенні підпорядковувалася УНКВС [231].

Така організація пожежної охорони у країні викликала значну витрату коштів, створювала брак професійних кадрів, розпорошення технічних засобів пожежогасіння, не забезпечувала ефективного використання пожежних команд у ліквідації пожеж. З метою економії ресурсів та раціонального використання пожежних підрозділів НКВС СРСР вирішив: усі відомчі пожежні команди, крім воєнізованих, розташованих на території, яку обслуговували міські пожежні команди, розформувати. Замість них створити великі частини міської пожежної охорони з дислокацією їх поблизу об'єктів промисловості.

Пожежні відзнаки, якими відмічали українських вогнеборців у 1930-і роки

Порушено питання про створення заохочувальних заходів для пожежних працівників. У січні 1936 року Президія ЦВК СРСР затвердила положення про відзнаку «Кращому працівнику пожежної охорони». Передовиків відзначали грамотами, цінними подарунками, грошовими преміями тощо. Передові команди та апарати відзначали перехідним Червоним прапором. 12 лютого 1938 року НКВС СРСР наказом за №101 встановив 17 квітня – Днем пожежної охорони. Починаючи з цього часу, вогнеборці отримали професійне свято, зміцнівши свої традиції. 1936-1937 роках впроваджено положення про новий формений одяг для воєнізованої та міської пожежної охорони.

Кадрові рішення. Ухвалою уряду навчальні пожежно-технічні заклади переводилися на державний бюджет, що дало можливість удосконалювати навчальну базу. На кінець 1930-років в СРСР існувала розгалужена мережа навчальних закладів з підготовки вищої та середньої ланки працівників пожежної охорони, що складалися з 5 шкіл для підготовки начальницького складу воєнізованої та міської пожежної охорони (одна з яких з 1936 року працювала у Києві), «Ленінградський пожежний технікум», «Харківські курси удосконалення командного складу міської пожежної охорони» та «Факультет інженерів протипожежної оборони при Ленінградському інституті інженерів комунального будівництва» [232]. У цивільних ВНЗ запровадили дисципліну «Пожежна безпека». Отримує розвиток пожежна наука – у липні 1937 року засновується «Центральний науково-дослідний інститут протипожежної оборони». З'являється можливість вести довгострокові дослідження, що дозволяли проводити випробування, а отримані результати впроваджувати в практику.

Репресії і пожежна охорона. Цей період став новим випробувальним етапом для вогнеборців. На всю потужність працювала сталінська репресивна машина. Не оминули репресії і пожежну охорону України. Зокрема, у 1929 році було заарештовано та репресовано за сфабрикованою НКВС справою «Промпартії»: старшого інспектора з пожежної справи ГУКГ УСРР М. Михайлова [233] та начальника пожежної охорони ВРНГ УСРР Г. Ковалюха. 1931 року заарештований начальник Запорізького УПО Є. Люткевич. 1937 року розстріляно колишнього начальника Миколаївської пожежної команди М. Свіжинського. Подібна доля спіткала і гірського інженера Б. Гриндлера. Список не маленький.

1929 року вийшов наказ НКВС про посилення нагляду за виготовленням пожежного оснащення з приводу появи неякісної продукції, що надходила на ринок як від державних підприємств місцевої промисловості, так і кустарно-кооперативної, а особливо приватних кустарних майстерень. Щоб запобігти випуску неякісної продукції з травня 1935 року для пожежного оснащення приймають спочатку галузеві стандарти, а пізніше – державні. Дотримання стандартів було оголошене обов'язковою постановою ЦВК та РНК СРСР від листопада 1929 року. Винних за недотримання стандарту позбавляли волі до двох років або ставили на примусові роботи терміном до одного року.

Через низьку якість сировини (чорного та кольорових металів, гуми тощо) з якої виходило, що спочатку не досить якісне пожежно-технічне оснащення перетворювалося в

ході слідства на шкідництво і людей звинувачували за 58-ю статтею «Кримінально-процесуального кодексу СРСР» (контрреволюційна діяльність). Спочатку знайти рівноцінну заміну інженеру або фахівцю в тій чи іншій галузі виробництва було дуже важко. Адже для підготовки кваліфікованого токаря, фрезерувальника, слюсаря потрібен був час. Чи міг учорашній сільський хлопець, закінчивши фабрично-заводське училище, стати якщо не висококваліфікованим, то добрим фахівцем і не допускати браку у роботі? А в той період треба було все й одразу. Підсумком такої «стаханівської» роботи часто ставала втрата життя ні в чому не винних людей.

Приміром, на ленінградському заводі «Червоний трикутник» не відразу було освоєно виробництво автомобільних шин та якісної гумотехнічної продукції, внаслідок чого у передвоєнні роки у пожежній охороні відчувалася нестача пожежних рукавів. Підсумком цього «розслідування» стало 199 (!) репресованих. З них розстріляно і померло під час слідства – 175, а засуджено на різний термін позбавлення волі – 24 особи. Така ж кількість «ворогів народу» була виявлена в ході чисток на заводі «Червоний путіловець», що займався випуском спеціального пристосування до трактора, з метою використання його як протипожежного засобу. Ціною проблеми у виготовленні ручних пожежних насосів іншим заводом «Прапор праці» стали 15 людських життів.

У базі даних про жертви політичного терору в СРСР є працівники заводів на території України, які виготовляли продукцію для пожежної охорони, а це: «Спринклер», «Укртремас» (обидва м. Харків), ім. Войкова (м. Запоріжжя), ім. Балицького (п. Ладан, Прилуки), «Пожарогас» (м. Одеса), «Комунар» (м. Запоріжжя), «Незаможник» (м. Миколаїв), артіль «Коопхімпром» (колишній ВУАКОРІЗ м. Харків), Харківський апаратний завод, Дніпропетровський завод «Піонер» [234].

У XX ст. українці пережили три голодомори: 1921-1923, 1932-1933 і голод 1946-1947 років. Утім, наймасштабнішим був Голодомор 1932-1933 років. Харківська та Київська області найгірше в УСРР виконали план заготівлі хліба, і за це підлягли найсильнішим репресіям. Одним із методів були «чорні дошки». За рішенням партійних органів цілі райони сільської місцевості вносилися до списків, ці населені пункти повністю блокували військами, населенню заборонялося виїжджати за межі цих територій, усі продукти харчування вилучали, торгівлю повністю забороняли.

В ті часи у містах діяла карткова система. Приміром, пересічні містяни одержували по картках на день 300 гр. кукурудзяного хліба і 200 гр. борошна. Робітникам давали більше – 600 і 500 гр. відповідно. Крім того, робітники мали обіди у заводській їдальні. Там часто з'їдали лише юшку, а другу страву забирали додому – дітям.

Влада дбала про роботу господарських служб міст створюючи автономні спільноти для задоволення продовольчих потреб, до яких відносилася і пожежна охорона. Прикладом може слугувати місто Київ, де 1933 року при УПО був створений закритий робітничий кооператив пожежників, який працював як громадська організація для постачання пожежним продовольства. Він утримував їдальню і дитячий будинок, забезпечував роботу продуктового магазину та пайкового пункту. Зокрема, київським пожежним видавали продуктові набори – так звані «пайки» (800 гр. хліба на день, 4,4 кг м'яса на місяць) [235].

Посилення профілактики пожеж. З метою зниження зростання кількості пожеж, привернення уваги до питань пожежної профілактики та проведення практичних заходів щодо підвищення пожежної безпеки об'єктів країни РНК СРСР розповсюджує постанову №450 «Про пожежну охорону», якою *«відповідальність за протипожежні заходи та протипожежну охорону підприємств промисловості, транспорту, складів та ін. об'єктів покладали на відповідні відомства під загальним наглядом НКВС СРСР та його місцевих органів».*

Для захисту соціалістичної власності, як економічної основи Радянського союзу, 7 квітня 1936 року ЦВК і РНК СРСР затверджує «Положення про Державний пожежний нагляд».

Постановою визначено обов’язки управлінь, визначено функції та права органів ДПН і міської пожежної охорони. З метою посилення профілактичної роботи у листопаді 1939 року ухвалено рішення про передачу в підпорядкування ГУПО відомчої пожежної охорони 8-ми найкрупніших міст, серед яких значилися Київ, Одеса й Харків. Переглядають застарілі будівельні норми й правила. Новий стандарт ОСТ-90015-39, що регламентував вимоги пожежної безпеки в будівництві, суттєво зміцнив пожежно-профілактичну роботу. Покладання відповідальності за пожежну безпеку на підприємствах на їхніх керівників істотно підвищило відповідальність і дисципліну серед робітників та службовців. Послідовна політика в галузі широкого впровадження пропаганди протипожежних знань підвищила у населення відповідальність за збереження народного майна. Все це помітно знизило кількість пожеж в Україні з 28,2 тис. (1929 р.) до 14,6 тис. випадків (1939 р.) [236].

Про пожежно-технічні новації. Вимоги держави у забезпеченні пожежної безпеки великої кількості споруджуваних промислових об'єктів дали поштовх до роботи зі створення нової пожежної техніки, засобів зв'язку, ефективної організації пожежогасіння. Слід зазначити, що виготовлення пожежної техніки та оснащення в СРСР не було централізованим. Виробники перебували у підпорядкуванні главків декількох наркоматів. Більшість заводів не використовували свої потужності для виготовлення протипожежного устаткування; сировину часто використовували не за призначенням, оскільки вважали цей вид виробництва другорядним, не обов’язковим.

Внаслідок чого потреба країни у протипожежній техніці та оснащенні задовольнялася на 25-30%. З цього приводу, 1936 року приймається рішення про створення самостійного тресту протипожежного устаткування з передачею йому усіх підприємств, на яких воно вироблялося зі звільненням їх від випуску інших видів продукції. Почали відбуватися позитивні зміни у технічному оснащенні команд, поліпшилося матеріально-побутове обслуговування підрозділів. На озброєнні пожежних команд, крім традиційних автонасосів й автоцистерн, силами ентузіастів при майстернях створюються спеціальні пожежні автомобілі освітлення й зв'язку, техніка димовидалення, піногасіння.

Поява киснево-ізолюючих протигазів дозволила створити газодимозахисну службу [237]. Позитивну роль з упровадження дихальних апаратів регенеративного типу у пожежні підрозділи зіграла гірничо-рятувальна служба Донбасу, яка до того часу пройшла значний шлях розвитку. Консервативні у справі впровадження чогось нового працівники пожежної охорони спочатку не вірили у спроможності неперевіреної в бойовій роботі на пожежах нової техніки. Проте досвід, переданий працівниками ВГРЧ, та навчання з освоєння матеріальної частини правилам роботи, основам експлуатації дихальних апаратів, розробці і ведення документації поступово дозволили підійти до організації ГДЗС у управліннях та окремих пожежних командах.

Відповідно до постанови ВУЦВК від 21 січня 1934 року столицею радянської України стає Київ. На початку літа до міста переводять органи влади, наркомати та відомства. Виникла потреба швидкого задоволення в телефонному зв'язку призначених до переїзду установ. З цього приводу складається проект реконструкції «Київської міської телефонної мережі». На початку листопада 1935 року закінчили монтаж і передали в експлуатацію першу АТС машинної системи потужністю 10 тис. номерів [238]. На нову станцію перемкнули 6800 абонентів станції ручного обслуговування. Вперше міська телефонна мережа була обладнана окремими спецлініями для виклику екстрених служб міста. Тепер для виклику пожежної охорони в Києві не потрібно було набирати різні номери, які існували у кожній пожежній частині окремо, тепер для цього мав набиратися єдиний номер виклику – 01. Для здійснення цих операцій і зв’язку з найбільш відповідальними об'єктами міста при УПО встановили комутатор на 300 номерів, до якого під’єднали 10 ліній з номерами 01 та 211 ліній прямого зв'язку з об'єктами. Обслуговували комутатор цілодобово по дві телефоністки.

Про добровольство. На новий лад перебудовується добровольство країни. Ще 30 серпня 1930 року затверджується «Положення про добровільні товариства і їхні союзи», відповідно до якого 1933 року розроблено «Нормативний статут районного об'єднання добровільних пожежних товариств», що створило нормативну базу для успішного функціонування добровільних пожежних організацій. Проте керівництво ГУПО НКВС стало невиправдано проводити політику обмеження й згортання діяльності ДПТ. Зокрема, на підставі постанови РНК СРСР від липня 1935 року у містах ДПТ почали ліквідовувати, а фінанси і майно передавати міським пожежним командам. Не маючи змоги здійснювати свою виробничу діяльність у квітні 1936 року керівництво добровільними пожежними дружинами було передано органам ДПН. Становище погіршила постанова РНК СРСР від березня 1940 року, що затвердила новий «Типовий статут добровільного пожежного товариства», відповідно до якого їхня діяльність різко обмежувалася тільки рамками міст і не поширювалася на сільську місцевість. Статут повністю виключав зі сфери діяльності товариства ДПД, а замість цього передбачалося мати осередок ДПТ [239].

У селі єдиною організацією, що займалася пожежною справою, залишалися осередки ДПТ та ДПД. Райвиконкоми та сільради мало допомагали роботі пожежним організаціям, були окремі випадки з перешкоджання їх діяльності: забирали приміщення, коней та пожежне оснащення. У листі Київського Окркомгоспу до Окружного виконавчого комітету про стан пожежної охорони на селі початку 1930-х зазначалося: «…п*рацездатність добровільних пожежних організацій залежить виключно від активності самих дружинників… Весь тягар механічно перекладено на дружинників майже без участі в них сільрад та Райвиконкомів. Інструктування пожежних дружин проводили пожежним інструктором. Під час суцільної колективізації й усуспільнення господарського реманенту ДПД почали розпадатися, а пожежний реманент стали використовувати не на пожежні потреби, як на станції Петрівці Київського району, де пожежними бочками возять воду для худоби. Пожежний сарай зайнято під господарчі речі…»* [240].

Щоб налагодити пожежну охорону у сільській місцевості пропонувалося по колгоспах призначити частину людей для цих цілей: до 300 дворів – 12 осіб; до 500 – 15; до 1000 – 17; більше 1000 – 20 осіб (з вартою в 3 зміни). Щоб посилити пожежне угрупування до їх складу зараховували вартових колгоспу. При пожежах збільшували кількість людей на допоміжні роботи поза межами дії вогню. При кущах та колективах вимагалося мати завідувача пожежною охороною куща (колективу) та влаштовувати тепле приміщення для пожежного оснащення і кімнату для вартових. На випадок тривоги мали завести дзвонкову та слухову сигналізацію (дзвін, рейку, сурму тощо) та оглядову вишку простої конструкції. Виділяти 2 коней під пожежний насос, на кожну бочку по коневі, які вночі повинні бути у пожежному депо. Надалі подібну пожежно-сторожову охорону стали створювати у радгоспах, машинно-тракторних станціях (МТС) та ін. об’єктах.

З огляду на важливість зміцнення пожежної охорони у селах, 2 листопада 1939 року РНК СРСР постановою затвердило «Положення про пожежну охорону сільських населених пунктів», в якій окреслювалися принципи та задачі пожежної охорони сіл, права сільських ДПД, відповідальність за налагодження надійного захисту покладалася на районні виконавчі комітети та сільські ради. Тоді ж видано «Положення про районних пожежних інспекторів НКВС СРСР», що здійснювали державний нагляд у сільській місцевості. УПО-ОПО УНКВС та Облдержстрах за відпущені кошти останнього організовували курси з підготовки начальників ДПД у сільській місцевості. Практикувалося проведення кущових місячних курсів з підготовки начальників колгоспних ДПД, а обласний фінансовий відділ забезпечував відповідними кредитами здійснення цих курсових заходів.

Пожежна охорона західноукраїнських земель. На західноукраїнських землях, що між двома світовими війнами перебували за межами України, принципи адміністративно-

територіального районування відповідали традиціям країн, до яких вони входили. У Польщі «східні креси» ділилися на воєводства, повіти й збірні громади (волості); землі Буковини, що перебували під владою Румунії, і Закарпаття, яке було під владою Чехословаччини, – на повіти й громади.

Пожежна охорона західноукраїнських земель організовувалася за прикладом країн, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Найбільша територія відійшла Польщі з населенням у 5,6 млн, яку поділили на Львівське, Станіславське, Волинське та Тернопільське воєводства (Східна Галичина). Там діяв «Закон від 1891 року», про створення пожежних команд у всіх містах з 10 тис. населення. В інших містечках та селах захист від пожеж здійснювали осередки ДПТ. Від серпня 1921 року всі пожежні команди Східної Галичини об'єдналися в «Єдину спілку» й увійшли до структури «Головної спілки пожежної охорони Польщі». На 1926 рік Єдина спілка поділялася на 13 окружних спілок з 557 пожежними організаціями.

Польській часопис «Інспекція пожарна» від 1931 року спираючись на дані пожежного фонду 1920-х років повідомляв, що майже 40% пожежників були молодшими за 25 років. Чоловіки віком від 25 до 50 років становили 57%. Люди старшого віку становили лише 3%. Серед пожежників переважали одружені чоловіки (52%), а 48% – неодруженими. У Галичині 47,5% пожежників були селянами, 24,5% – ремісниками, а близько 20% – фабричними робітниками та чорноробами.

Землі Закарпаття стали частиною новоствореної Чехословацької Республіки, конституція, якої прийнята в лютому 1920 року ввела в ужиток назву «Підкарпатська Русь» (1919-1938 рр.). Затверджується герб Підкарпатської Руси – ведмідь і прапор (синьо-жовте полотнище). Територію поділили на три адміністративно-територіальні одиниці (жупи) – Ужгородську, Мукачівську та Мармароську (з 1927 року – на 12 округ). З входженням території області до складу Чехословаччини пожежна справа зазнала чималих змін. У ряді міст та сіл – окружних центрах, були створені добровільні пожежні формування. 12 листопада 1922 року в Ужгороді скликаються установчі збори Крайового Пожежного Союзу. Започатковано створення у всіх окружних центрах професійних пожежних команд, а у селах добровільних пожежних формувань. Крайовий Пожежний Союз відтоді став головним органом пожежної охорони Підкарпатської Руси. 1924 року в Ужгороді у видавництві «Вікторія» вийшов друком посібник Івана Вислоцького «Гасильна дружина», який мав величезне практичне і мобілізуюче значення в складному процесі організації добровільних пожежних осередків, насамперед у сільській місцевості.

Пожежні Ужгорода мали свій герб, однострої та інші атрибути. Всі пожежні команди, в тому числі й добровільні, мали прапори. З 1932 року в Ужгороді почали діяти курси начальницького складу для пожежних. На перших курсах навчалося 52 вогнеборці з усього краю. Для пожежних команд Ужгорода, Мукачева та Хуста були придбані пожежні автомобілі. Станом на 1933 рік в Підкарпатській Руси налічувалося 223 пожежні дружини, що об'єднували 4133 добровольців. На озброєнні знаходились 6 автонасосів, 12 причіпних мотопомп, 220 ручних помп. На Буковині за румунської влади проводилося відновлення пожежного захисту, що існував за часів австрійського правління.

Наприкінці 1930-х початку 1940-х років західноукраїнські землі були приєднані до УСРР. 1 листопада 1939 року Верховна Рада СРСР ухвалила Закон про включення Західної України до складу СРСР із возз'єднанням її з Українською РСР. Відповідно до цього закону, наказом НКВС СРСР за №001359 від 6 листопада 1939 року було організовано органи НКВС Західної України. У ньому, зокрема, йшлося про організацію Управління НКВС у Львівській, Луцькій, Станіславській та Тернопільській областях. Укомплектування новоорганізованих органів НКВС робилися за рахунок 726 осіб, раніше надісланих до Західної України; некомплект оперативного складу, що залишався, покривали з: чинних кадрів співробітників НКВС республік, УНКВС країв та областей – 100 осіб, згідно з оголошеною розверсткою;

спеціальних органів НКВС Київського військового округу – 250 осіб; оперативно-чекістських шкіл НКВС – 150 осіб та прикордонних органів НКВС – 100 осіб. Усіх осіб, спрямованих на роботу в органи НКВС Західної України, вважали на постійній роботі.

У новоутворених областях були організовані чотири УНКВС. По Львівській області було організовано 16 повітових (пізніше районних) відділів, Луцькій (з 27.11.1939 р. – Волинській) – 10, Станіславській – 14, Тернопільській – 16. Наказом за №00964 від 9 серпня 1940 року організовано Чернівецьке УНКВС із 17 райвідділами [241]. Виходячи з побудови структури, УНКВС розгортає роботу органів пожежної охорони, за якою на теренах західних областей утворюються інспекції пожежної охорони УНКВС з відповідною структурою, які в березні 1940 року перетворені на відділи пожежної охорони. Наказувалося усю нормативну базу іноземного спрямування замінити на радянську, діяльність пожежних спілок та організацій («Сокіл», «Луг») підлягала забороні. Заново створені апарати управління та міські пожежні команди перейшли у підпорядкування УНКВС областей. Добровільні пожежні організації підлягали перенавчанню з переходом на радянське пожежне законодавство.

Україна між двома світовими війнами

Захист від пожеж у часи Другої світової війни. У вересні 1939 року у Європі почалася друга світова війна, під час якої широко використовувалися запалювальні засоби. Зроблені на основі рідких горючих речовин у комбінації з волокнистими матеріалами, їх як авіаційні бомби скидали з літаків, спричиняючи численні пожежі, що призвело до майже повного знищення вогнем міст Англії, причому зазначалося, що *«75-80% усього матеріального збитку було заподіяно саме пожежами*». Особливо масові були авіаційні нальоти на Лондон. Вивчаючи досвід воєнних дій у Європі, пожежна охорона СРСР стала посилено готуватися до виконання служби у бойових умовах. З цього приводу, в жовтні 1940 року в системі НКВС організовується нова структура з вирішення задач організації місцевої протиповітряної оборони країни. Крім питань оповіщення населення про загрозу нападу з повітря, будівництво сховищ й т. ін., приймається рішення про масове навчання населення правилам пожежної безпеки, прийомам і тактиці боротьби із запалювальними засобами.

У цих умовах, характеризуючи стан пожежної охорони країни, нарком внутрішніх спав СРСР Л. Берія відмічав її у винятково небоєздатному стані. Плинність особового складу залишалася надзвичайно високою. Тільки за 1938 рік більшість пожежних команд змінили свій особовий склад на 60%, а деякі до 80%, некомплект кадрів по окремих містах доходив до 30-40%. Аби скоротити плинність кадрів, НКВС встановлювали терміни служби не менше 2 років для рядового та 3 років для начальницького складу.

Нових пожежних депо й гуртожитків будували дуже мало. В 1935-1938 роках для їхнього будівництва було потрібно 244 млн руб., а виділили лише 61 млн. Але й цю програму міські ради виконали в межах 40%. На 1939 рік (за пропозицією НКВС СРСР) планували збільшити заробітну плату пожежним працівникам в середньому з 202 до 318 руб. на місяць. Передбачалося встановлення централізованого постачання Наркоматом торгівлі СРСР обмундирування і спецодягу всіх міських пожежних команд (МПК).

З організаційних питань планувалося збільшити чисельність обласних апаратів та налагодити підготовку для ліквідації некомплекту особливо середнього начальницького складу МПК. Також для покращення загального стану та посилення боєздатності пожежну охорону окремих за списком міст, що були на держбюджеті – воєнізувати (сюди відносилися Одеса та Харків), а у чотирьох найбільших адміністративно-промислових центах створити військові частини протипожежної оборони НКВС СРСР. Зокрема, у період 1939-1942 років у Києві мали сформувати полк чисельністю у 3900 осіб. (Штаб, 20 рот та Школу молодшого начальницького складу) [242]. Разом з цим, наказами НКВС СРСР у 1940 році уводили у дію «Бойовий статут пожежної охорони», «Статут вартової служби пожежної охорони», «Статут внутрішньої служби пожежної охорони», «Настанови щодо догляду за пожежними машинами» і ряд інших документів, що регулювали діяльність пожежної охорони. Прийняття нових керівних документів фактично переводило пожежну охорону на воєнний стан. Але всі намічені плани реалізувати не вдалося.

Напередодні німецько-радянської війни пожежна охорона України представляла собою організовану силу. Вона в централізованому порядку забезпечувалася кадрами, необхідною пожежною технікою та оснащенням. Всю бойову і профілактичну роботу було організовано за єдиними керівними документами. Одними із перших в обставинах війни почала працювати саме пожежна охорона України. На неї випало багато важких випробувань із забезпечення пожежної безпеки в населених пунктах, безпосередньо пов'язаних із посиленням постової і дозорної служб, запобігання та гасіння пожеж в умовах повітряних нальотів противника.

Плакат військового часу, 1941 р.

З початком воєнних дій пожежну охорону областей перевели на особливий режим роботи, а особовий склад – на казармене положення. Всі підрозділи служби у містах зосередили у складі місцевої протиповітряної оборони з оперативним підпорядкуванням управлінням і відділам пожежної охорони. У Харкові й Києві формують полки протипожежної оборони із забезпеченням їх технікою й оснащенням. УПО УРСР, на чолі з її керівником І.Щукіним, розповсюдило низку документів щодо посилення пожежної безпеки у населених пунктах; про посилення пильності пожежної охорони, постової та дозорної служби; масової протипожежної пропаганди; дії з запобігання та гасіння пожеж в умовах повітряних нальотів супротивника тощо.

Розгорнуло роботу з підготовки цивільного населення прийомам гасіння пожеж, організації протипо-жежного захисту будинків і споруд. На стадіонах, міських площах, скверах

та парках проводили показові заняття з гасіння запалювальних авіабомб; населенню роз'яснювали правила протипо-жежного режиму за умов воєнного часу. Служба місцевої протиповітряної оборони видавали масовими тиражами брошури, пам'ятки, плакати щодо правил дії населення на випадок повітряних нальотів. Таким чином, підготовка населення до ліквідації наслідків повітряного нападу набула масовості [243].

У населених пунктах провадилася активна робота зі зниження пожежної небезпеки об'єктів: зносили непотрібні дерев'яні будівлі, горищні конструкції будинків обробляли вогнезахисними матеріалами. Міста потерпали від незліченних щоденних авіаційних нальотів, вогнеборці й населення гасили пожежі, прибирали з дахів і горищ запалювальні засоби, які скидали німецькі літаки.

Окреме місце займала масова протипожежна пропаганда та навчання цивільного населення прийомам гасіння запалювальних бомб, організації протипожежного захисту будівель і споруд для чого широко застосовувалися засоби масової інформації [244]. Вже у перший період війни УПО НКВС УРСР направило на місця розпорядження щодо боротьби з пожежами, а саме: «Тимчасову інструкцію щодо гасіння запалювальних авіаційних бомб та пожеж від них у населених пунктах», «Пам'ятку для протипожежної ланки групи самозахисту МПВО», «Пам'ятку протипожежних заходів в умовах воєнного часу», «Як виготовити найпростіше протипожежне устаткування» тощо.

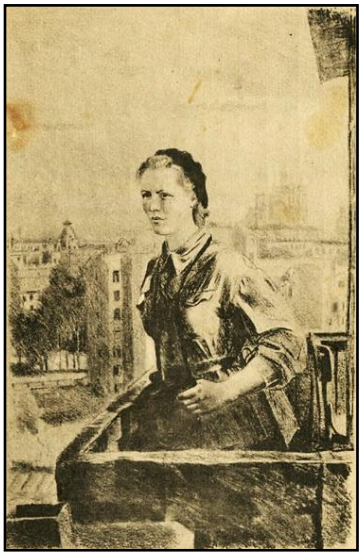

Олексій Пахомов. На постовій вишці. Листівка, 1946 р.

Це був час, коли складнощі служби лягали на жіночі плечі, після загальної мобілізації жінка-вогнеборець стає сумною ознакою лихоліття. Суворих пожежних видавала хіба що тендітна постать. Пожежні підрозділи з жінок успішно гасили пожежі, багато з них були нагороджені державними нагородами.

5 липня 1941 року уряд УРСР прийняв рішення про евакуацію промислових і сільськогосподарських об’єктів, населення України. На схід евакуйовували об’єкти промисловості, а разом із ними – об’єктові пожежні команди, які їх охороняли. З наступом ворога МПК разом з військами залишали місця дислокації й рухались на схід СРСР. У цих важких умовах працівники пожежної охорони вливалися до лав Червоної армії, йшли до партизанських загонів, а інколи пробиваючись з оточення, зі зброєю у руках мужньо боролися з ненависними загарбниками.

Тактика «випаленої землі». 3 липня 1941 року Йосип Сталін у зверненні по радіо закликав громадян до всенародної боротьби з ворогом. Він відкритим текстом заявив, що тактика «випаленої землі» стає для військових основною стратегією. Такі заходи мали на меті значно ускладнити перебування німецьких окупантів і подальше їх просування вглиб країни. Але цей наказ прирікав жителів залишених Червоною Армією областей на злидні і голодну смерть. На окупованій території України залишилося не менше 95% населення республіки.

Стратегія «випаленої землі» складалася з евакуації мільйонів людей і тисяч промислових підприємств, знищення залізничного транспорту і сільськогосподарської техніки, худоби і запасів зерна, знищення заводських приміщень, житлових і громадських будівель, державних архівів і навіть культурних пам’яток. 18 серпня 1941 року на Південно-Західному фронті, під час відступу Червоної Армії, після отримання інформації про прорив німецьких військ у районі Запоріжжя, підірвали греблю Дніпрогесу. У греблі виникла пробоїна (175,5 м), через яку величезна хвиля змила прибережні села з місцевими жителями. Вона ж зруйнувала понтонні переправи радянських військ. Внаслідок повені більшість військових

двох армій і кавалерійського корпусу не змогли відступити і потрапили до полону. План підриву тримали в таємниці, і людей заздалегідь не повідомили про цю акцію [245].

Відступаючи, радянська влада спричинила великі руйнування у містах. Найбільш шокуючі наслідки такої руйнації сталися у столичному Києві. Ще влітку почалася масштабна операція з мінування житлових будинків та адміністративних споруд у центрі міста, які, за передбаченням радянського керівництва, могли бути зайняті німцями. Підвали будинків заповнювали вибухівкою, а на горищах складували пляшки, заповнені «коктейлем Молотова».

Мінували навіть будівлі, де розміщувалися органи влади: Раднарком, Верховну Раду, ЦК КП(б)У, штаб КОВО, НКВС та ін. Саме радянською вибухівкою кількома тижнями пізніше був знищений унікальний Успенський собор Києво-Печерської лаври (хоча досі історики не дійшли остаточного висновку, хто ж здійснив сам вибух – німці чи підпільники, які хотіли підірвати німецьке командування, що за дві години до того проводило екскурсію Лаврою для президента Словаччини Й. Тисо. Але те, що замінований він був саме радянськими військовими, – факт, до якого схиляються більшість дослідників). Відомий радянський кінорежисер Олександр Довженко також вважав, що Успенський собор підірвали «свої». Відразу після вигнання ворога він опинився в Києві і гарячими слідами розпитав багатьох жителів, занотувавши у щоденнику: *«Не німці знищили центр нашої змученої столиці, а ми самі… І Лавру підірвали»* [246].Така ж доля могла спіткати й іще одну святиню – Софійський собор, але його дивом урятував директор, запевнивши мінерів, які приїхали з вибухівкою, що в храмі немає підвалів.

Перед окупацію німецькими військами Києва, спеціальні групи НКВС підірвали вокзал, електростанції, склади палива і продовольства, вивели з ладу водогін. Велике місто залишилося без води. Відступаючи, вони спалили мости через Дніпро. Останній, ланцюговий «Міст Євгенії Бош», було підірвано тоді, коли на ньому ще перебували колони радянських військ, які відступали. Очевидці згадують, як із грудами бетону та заліза у Дніпро летіли скривавлені людські тіла, коні, техніка.

Німці знали про мінування міста, але вони не могли уявити, яких масштабів сягне це лихо. Німецькі сапери терміново заходилися розміновувати об’єкти. Так було врятовано «Оперний театр», «Музей Леніна» (нині – «Будинок вчителя»), урядові будинки. Витягнувши з будинку «Музею Леніна» до 3 т тротилу разом із радіокерованими пристроями, німці виставили свою здобич на привселюдний огляд, наголошуючи на підступності більшовиків, котрі замінували навіть власну святиню.

.

Георгій Малаков. Київ 1941. Літографія, 1961 р.

…

Руїни Успенського собору. 1941 р.

Проте, 24 вересня близько 16-00 год потужний вибух зруйнував чотириповерховий будинок «Дитячого світу» на розі Хрещатика та Прорізної, де була розташована німецька комендатура. Вибухи призвели до значних жертв. Причому не тільки серед німецького, але й здебільшого мирного населення. Одразу по тому в інших будинках у прилеглих кварталах

теж стали вибухати радіофугаси, а на горищах загорілися залишені пляшки із запалювальною сумішшю, тож центральна вулиця миттєво перетворилася на вогненне море.

У найкоротший термін вогонь перекинувся на сусідні будинки, у яких гасити його не було можливості – не було сил і техніки, не працював водогін. Горіли найбільш стильні, найкращі будинки центру міста: поштамт, «Радіотеатр», «Гранд-готель», біржа, кілька особняків, «Гіппо-Палас», «Хмарочос Гінзбурга» тощо. Окупанти намагалися збивати полум'я, простягнувши від Дніпра пожежні рукави, доставлені в терміновому порядку авіацією. Включили пожежні насоси, але прокладені ними з набережної рукавні лінії хтось перерізав у кущах, тому німці відмовилися від подальших спроб. Щоб не дати пожежі поширитися на інші квартали, сапери скерованими вибухами руйнували окрему забудову, таким чином, роблячи протипожежні розриви. Отже, центр столиці горів упродовж двох тижнів й пожежа знищила понад двадцять кварталів забудови, залишаючи після себе тільки паруючі руїни. [247].

17 листопада 1941 року Ставка Верховного Головнокомандування Збройними силами Радянського Союзу передала Військовим Радам армій наказ за №0428, в якому йшлося про спалення всіх населених пунктів на відстані 40-60 км в глибину від лінії фронту та на 20-30 км по ліву та праву сторони від доріг, на яких знаходилися ворожі війська. Для знищення населених пунктів наказувалося використовувати авіацію, артилерію, а також команди диверсантів, які мали у своєму оснащенні пляшки з сумішшю для підпалу. На Півдні України підрозділи НКВС підірвали Криворізьку й Дніпродзержинську ГЕС. Зважаючи на блискавичний наступ німецьких військ, у жовтні 1941 року було зруйновано більшу частину електрообладнання на Донбасі, затоплено вугільні шахти.

Було підірвано залізниці, мости у Черкасах, Кременчуку, Каневі, Дніпропетровську, Запоріжжі. У Харкові зафіксовані факти, коли під час відступу радянські війська підпалювали не тільки господарські об’єкти, а й житлові будинки. У східній частині України практично не залишилося таких господарських об’єктів, де не були б проведені демонтаж, підрив та підпали. У Дніпропетровську було підірвано хлібокомбінат разом з робітниками. Такі приклади можна множити. Велика кількість загиблих і померлих жителів окупованих територій України сталася не тільки через дії ворога, але також в наслідок тактики «випаленої землі», що застосувала радянська влада, для якої не існувало питання першорядної цінності людського життя. Зрештою цей старий та цинічний метод ведення війни не зупинила ворога, який за рік окупував величезну територію СРСР, де проживало 80 млн осіб.

Пожежна охорона в окупації. З перших днів окупації української території військові комендатури вермахту проводили заходи щодо організації та забезпечення діяльності органів місцевого управління, представлених районними, міськими та сільськими управами. Окреме місце у структурі міської управи займала пожежна охорона, яка була запорукою налагодження роботи установ та організацій, зумовлених небезпекою і захистом їх майна від вогню. Організовувалася вона на базі пожежних депо шляхом вільного найму громадян до МПК. Організація служби, порядок гасіння пожеж та проведення профілактичних заходів здійснялося з використанням базових документів радянського походження на підставі інструкцій окупаційної влади. У сільській місцевості окупанти зберегли посади районних інспекторів та перевірені часом формування – пожежні дружини з населення [248].

Із наближенням лінії фронту та підготовкою до евакуації німці конфісковували транспорт та все майно МПК, а їх самих – розформовували. Часто-густо практикувалися акції, коли спеціальні німецькі загони їздили містом, обливаючи будівлі горючою рідиною і підпалювали їх. Гасити пожежі було нікому. Коли радянські війська входили до міста, воно було охоплене полум'ям. Так було знищено Полтаву, Кременчук й ще багато-багато населених пунктів. Для гасіння пожеж у прифронтовій смузі та організації пожежної охорони у звільнених населених пунктах УПО УРСР створював оперативні групи на пожежних автомобілях, які під час вступу до міста починали боротьбу з вогнем, відстоюючи народні надбання.

Основні втрати. Загалом від військових дій Україна втратила понад 10 млн людських життів. 40% від матеріальних втрат СРСР у другій світовій війні становили збитки України, це 285 млрд крб. (еквівалентно $100 млрд). Було зруйновано 700 міст та 28 тис. сіл. 45,1% житлового фонду зруйновано або виведено з ладу. Зруйновано 1,8 млн житлових будинків у селах. За час німецької окупації України 1370 населених пунктів були піддані вогню. Жертвами подібних каральних операцій стали щонайменше 50 тис. осіб, зазначали укладачі анотованого покажчика «Спалені села» (Український інститут національної пам'яті, 2012 рік).

1 березня 2023 року виповнилося 80 років Корюківській трагедії. Селище Корюківка на Чернігівщині було найбільшим населеним пунктом у Європі, яке під час другої світової війни повністю знищили нацисти під час каральної операції. Воєнні злочинці вбили 6700 людей та спалили 1290 будинків. На 1943 рік припадає найбільше спалених нацистами сіл під час німецької окупації України [249].

Після закінчення війни 10 млн українців залишилися без даху над головою. Знищено: 5,6 тис. мостів, 1916 залізничних станцій, 33 тис. навчальних закладів, 16 тис. підприємств, 18 тис. медичних закладів, 19,2 тис. бібліотек. 550 найкращих підприємств евакуйовано з України до РФ та Казахстану, після війни їх не повернули. Втрати потужностей житлово-комунальної системи склали: водогони – 87,6%; каналізація – 88,6%; очисні підприємства – 87,3%; електростанції – 88,2%; газифікації – 80,0% [250].

У підсумку перед початком німецько-радянської війни пожежна охорона України пройшла чергову реорганізацію. Тепер вона ставала частиною союзного НКВС. У складі НКВС УРСР організували республіканське Управління пожежної охорони, а в обласних управліннях (УНКВС) – відділи пожежної охорони з відповідним апаратом. На них покладалося завдання створення єдиної структури пожежної охорони в країні, організації відповідної підготовки фахівців, технічного переозброєння команд тощо. В цей період охорона від пожеж країни здійснювалася воєнізованою, відомчою та міською, які і виконували свої функції у часи військового лихоліття.

VIII. ПОВОЄННИЙ РОЗВИТОК

На мирні рейки. По мірі звільнення від загарбників української землі виникла потреба налагодження у населених пунктах мирного ритму життя, в забезпеченні пожежної безпеки. З метою швидшої організації заходів боротьби з пожежами 5 травня 1943 року РНК УРСР видає таємну постанову «Про відновлення та укріплення протипожежної охорони у місцевостях УРСР звільнених від німецьких окупантів». Пропонувалося керівникам підприємств, радгоспів, МТС тощо «*привести у пожежобезпечний стан поручені їм об'єкти, встановивши належний штат пожежно-сторожової охорони (ПСО) та виділивши придатні приміщення для розміщення особового складу пожежної охорони та протипожежного оснащення».*

У містах та населених пунктах пропонувалося «*відновити зруйновані приміщення або виділити нові цілком придатні для розміщення особового складу та протипожежної техніки МПК, забезпечивши їх протипожежним інвентарем, обладнанням, спорядженням, тяговою силою та відновленим існуючим водопостачанням»*. У сільських населених пунктах вимагалося «…*укомплектувати посади начальників сільських та колгоспних ДПД працездатними громадянами, організувати їм підготовку на короткострокових курсах. Для боротьби з пожежами, які виникали у результаті бомбардування ворожою авіацією або від інших причин притягувати в обов'язковому порядку все працездатне населення».* Зобов'язували кожного домовласника мати у себе один з видів протипожежного інвентарю, з яким повинен з'явитися до місця пожежі, а у пожежонебезпечний період часу вводилося цілодобове чергування всього працездатного населення при сільських депо, а також встановлювалося почергове виділення коней (волів) за рахунок колгоспів для доставки обозів до місця пожежі.

Дбаючи про безпеку від пожеж, на УПО НКВС УРСР покладалися завдання відновлення структури та діяльності пожежної охорони держави, комплектації особового складу пожежних команд й апаратів, підняття їх професійної майстерності та технічного оснащення. Після звільнення Києва від окупантів апарат УПО НКВС УСРР розташовувався у триповерховому будинку по вулиці Чекістів, 3. 1948 року управління передислокувалося на вул. Кірова, 26 у ліве крило двоповерхової будівлі ОВПК-1 (СВПЧ-1), де й знаходилося до кінця 1950-х років, переїхавши до МВС УРСР на вулицю Богомольця, 10.

Будівля УПО МВС УРСР (1965 р.)

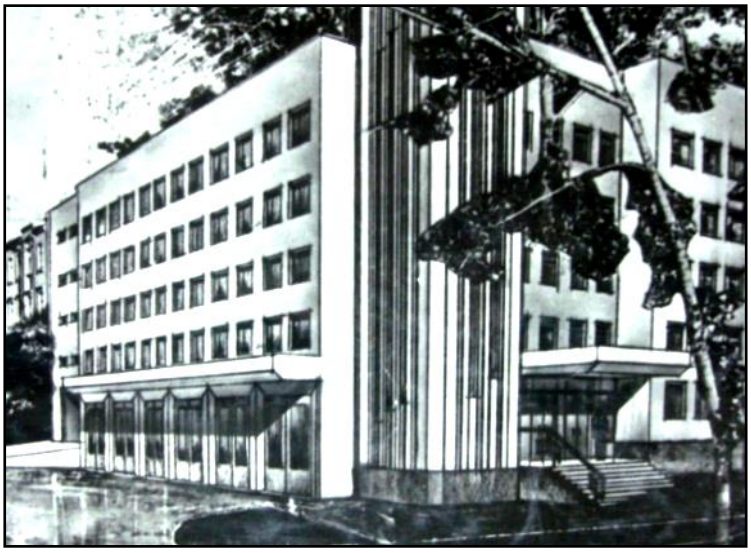

Будівля УПО МВС УРСР (1983 р.)

Очолював УПО майор держбезпеки Петренко В.С. (1943-1950 рр.). Штат – 109 осіб. У начальника УПО передбачалося чотири заступники, які одночасно очолювали відділи: ДПН, організацію служби та підготовки, політичний та пожежної техніки й фінансів. Після жахливої пожежі в жовтні 1949 року на Київщині, в селі Мигалках (загинуло 17 людей), Петренка В.С. усунули з посади. Потім пожежну охорону УСРР у різні часи очолювали підполковник Аклеєв О. К. (1950-1952 рр.), генерал-майор міліції Закусило О. О. (1952-1955 рр.), інженер-полковник Замостьєв О. Т. (1955-1964 рр.).

Начальники Управління пожежної охорони НКВС-МВС УРСР (1934-1955рр.)

Микола Добко

Ілля Щукін

Володимир Петренко

Олександр Аклеєв

Олександр Закусило

Громадськість на сторожі від вогню. У часи відбудови країни після жорстокої війни, велику роль у забезпеченні пожежної безпеки відводили громадськості. Для швидкого відновлення пожежної охорони у містах УРСР та залучення населення до участі у протипожежних заходах бюро уряду на засіданні 2 лютого 1945 року постановило *«відновити у містах, робітничих поселеннях та районних центрах ДПТ»*. Причому в останніх спочатку почали створювати ДПД на платній основі, які надалі реорганізували у МПК [251].

Починаючи з 1951 року на підприємствах почали створювати пожежно-технічні комісії (ПТК), на які покладали роботу з контролю за забезпеченням і вдосконаленням пожежної безпеки підприємств. ПТК проводили огляди протипожежного стану виробничих будинків, контролювали протипожежний режим підприємств, активізовували й стимулювали відповідальність робітників та службовців за пожежну безпеку на робочому місці. У житловому секторі міст і селищ контроль за дотриманням правил пожежної безпеки покладався на відповідальних осіб (управляючих і комендантів). Пізніше організовується робота позаштатних пожежних інспекторів (1967 р.). Вихід постанови РМ СРСР №359 від березня 1954 року «Про порядок організації ДПД у радгоспах, на промислових та інших підприємствах міністерств та відомств» активізував громадськість у профілактичній роботі на промислових об'єктах, сільськогосподарських підприємствах, у житловому секторі, організації оглядів на кращий протипожежний стан об'єктів і житлових будинків, робота зі школярами, проведення агітаційної роботи.

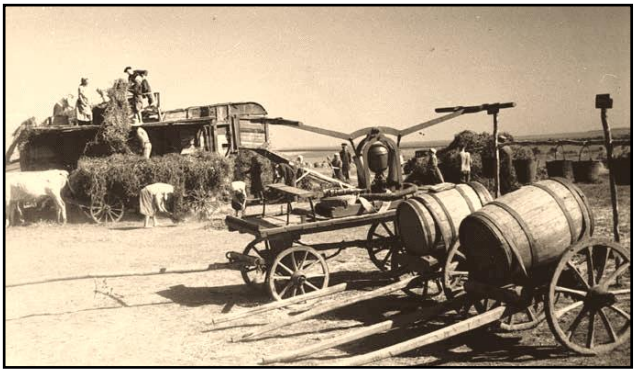

Пожежний пост під час польових робіт, 1948 р.

Для посилення пожежної охорони в сільській місцевості український уряд у жовтні 1962 року оприлюднив постанову №1188 «Про затвердження положення про ПСО колгоспів УРСР та положення про громадських контролерів з пожежної охорони». Відповідно до постанови пожежна техніка передавалася на баланс колгоспів, передбачалося прискорене впровадження протипожежних заходів і устаткування для захисту від вогню тваринницьких ферм, угідь, житлових і громадських будівель. Відповідальність за пожежну безпеку покладалася на голів колгоспів, основним організуючим центром пожежної охорони у селі ставали ДПД. З метою зменшення випадків виникнення пожеж Рада Міністрів УРСР своїм розпорядженням від 30.05.1963 року №106-65 запровадила проведення пожежно-технічного мінімуму серед сільського населення.

Створення і діяльність УРДПТ. Починаючи ще з середини 1920 років та після неодноразових клопотань для об'єднання добровольців у межах республіки 31 березня 1958 року РМ УРСР приймає рішення про організацію районних, міжрайонних, міських та обласних добровільних пожежних товариств, у яких налічувалося 435 тис. членів. Затверджується «Статут Українського республіканського протипожежного товариства» (УРДПТ), згідно з яким добровольці займалися пропагандою та поширенням серед населення протипожежних знань, здійснювали громадський контроль за дотриманням правил пожежної безпеки в народному господарстві, проводили профілактичні та організаційно-масові заходи, спрямовані на запобігання та гасіння пожеж.

Першим головою УРДПТ обрали Васильківського Л.Д. (1957-1962 рр.). Згодом почергово його очолювали: Катунін В.М. (1962-1969 рр.), Максимець І.Т. (1969-1973 рр.), Ховратенко О.Н. (1974-1974 рр.), Салгалов О.С. (1974-1978 рр.), Марченко Л.П. (1978-1986 рр.), Рубцов В.Д. (1981-1991 рр.), Давиденко В.С. (1991-2003 рр.), Буцмак С.В. (2003-2008 рр.). На добровольців покладався обов’язок організації діяльності дружин юних пожежників. На свої кошти республіканська й обласні ради ДПТ утримували в окремих населених пунктах мережу добровільних пожежних команд (43 од.), а в піонерських палацах – юнацькі добровільні пожежні команди. На кінець 1980-х чисельність добровольців УРДПТ складала 5,3 млн членів, об’єднаних у 38,5 тис. первинних, 729 районних та 26 обласних організацій, міст Києва і Севастополя. Значний відсоток коштів добровольців почав надходити від господарської діяльності товариств та членських внесків. На перших порах добровольці

займалися ремонтом та очищенням від сажі димоходів, муруванням печей, заміною дерев'яних димарів цегляними та керамічними. Згодом було налагоджено ремонт та перезарядка вогнегасників, вогнезахисне просочування дерев'яних та інших конструкцій, обладнання приміщень блискавкозахистом тощо [252].

Статут УРДПТ від 1958 р. Кокарда та відзнаки добровольців України

На початок 1977 року доходи з виготовлення продукції та наданих послуг протипожежного призначення УРДПТ становили – 5,8 млн крб, 1987 – 28,3 млн крб. Щорічно Товариство проводило до 500 громадських оглядів, конкурсів, місячників. Видавало та розповсюджувало понад 700 найменувань плакатів, буклетів, пам'яток накладом майже 2,5 млн примірників. У пресі було опубліковано до 8 тис. статей, інформацій, реклами, проведено понад 30 тис. виступів на радіо та телебаченні. Майже 7 млн населення та представників різних професій пройшли підготовку з правил пожежної безпеки. Для проведення масових заходів УРДПТ мало 142 агітаційні автомобілі та понад 160 комплектів кіноапаратури [253].

Від виробничої діяльності підприємства Товариства спрямовували значну кількість коштів на пожежно-профілактичні роботи та зміцнення матеріальної бази. Великі суми грошей виділяли на капітальне будівництво, а саме: спорудження підприємств «Пожтехніка» у Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Чернігові та Києві, промкомбінату у Луганську, приміщення обласних рад ДПТ, республіканського навчального комбінату в Києві та пожежно-технічного училища в Черкасах. Також добровольці брали участь у зведенні й оснащенні павільйону «Протипожежний захист» на території ВДНГ УСРР, будівництві спорткомплексів, управлінь пожежної охорони тощо. Неодноразово значні кошти, які залишалися на рахунку УРДПТ в кінці року, зараховували до державного бюджету. В 1986 році більше мільйона карбованців було перераховано державі в фонд ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Молодіжний рух вогнеборців. Ще у другій половині 1930-х більше уваги стали приділяти залученню громадськості до питань *«протипожежної оборони»* промисловості й житла. Зокрема, в 1937 році силами добровольців-робочих підприємств в Україні ліквідовували до прибуття пожежних підрозділів 25% пожеж. Для захисту від пожеж житлових будинків пропагували створення осередків сприяння пожежній охороні із залученням школярів. Вони стежили за горищами, коридорами й сходовими клітинами, щоб вони не були захаращені горючими матеріалами, станом первинних засобів пожежогасіння.

На початку німецько-радянської війни юні пожежні продовжували надавати посильну допомогу дорослим. В липні 1941 року починають діяти молодіжні полки протипожежної оборони, приміром, в Києві, загалом 1450 осіб (по роті від кожного району). Вони працювали поруч із професійними пожежними. Більшість молоді складали юнаки та дівчата 16-18 років. Використовуючи «Пам'ятку для протипожежної ланки групи самозахисту МППО й гасіння пожеж від запалювальних авіабомб у населених пунктах», до завдання молоді підрозділу входило чергування на горищах і дахах під час бомбувань і гасіння підручними засобами

запальних авіабомб, скидаючи їх з дахів з метою припинення демаскування та виникнення пожеж. Також проводили роботи з побілки горищ розчином вапна, що підвищувало рівень вогнестійкості дерев'яних конструкцій. Вони проводили роботу з населенням щодо дій у разі виникнення пожежі, допомагали штатним пожежним командам при ліквідації пожеж після бомбардування.

У розпал війни досвід залучення неповнолітніх давав непогані результати, а тому для надання допомоги пожежній охороні в здійсненні профілактичної роботи й боротьби з пожежами влітку 1942 року затверджено «Положення про дружини юних пожежних» (ДЮП). Організовували їх при міських пожежних командах, а в сільській місцевості – при добровільних пожежних дружинах у кількості членів від 8 до 36 підлітків у віці 12-16 років. Для повсякденного керівництва ДЮП призначали командира дружини. За наявності в дружині 15 і більше членів дружину поділяли на ланки по 7 осіб. Членам дружини видавали вишитий нарукавний знак «ДЮП» [254].

Група самозахисту МППО на варті, 1941 р.

Після війни розвиток юнацького волонтерства продовжився. Через брак людей, рішення районних та міських виконкомів ставили за обов'язок директорам і завучам шкіл на початку кожного нового навчального року організовувати в школах від третіх класів і вище загони юних пожежних, з якими рекомендувалося періодично проводити заняття на протипожежні теми. На початок 1948 року в Україні налічувалося 5,4 тис. дружин юних пожежних із загальним числом піонерів і школярів понад 72 тис. осіб. Найбільша кількість юних пожежних була у Вінницькій і Дніпропетровській областях – по 700 дружин із числом дітей понад 2,5 тис. осіб, що вважалося замалим, оскільки Управління пожежної охорони МВС УСРР розцінювало це недостатнім з урахуванням того, яку роботу школярі та піонерські загони могли зробити в галузі пожежної безпеки у республіці [255].

Харківські вогнеборці у роботі з юними пожежними виявили винахідливість. За 1949 рік в області і особливо в місті зросли випадки пожеж від дитячих пустощів. Влітку 1950 року з метою проведення протипожежної агітації серед дітей керівництво УПО вирішило побудувати власними силами в Парку культури й відпочинку «Павільйон юних пожежних».

Як повідомляла газета українських вогнеборців «Тривога», усього двадцять днів знадобилося, щоб побудувати депо зі спостережною вишкою, спортивні снаряди, необхідне пожежне устаткування, підібрати постійний склад управління. У будівлі було все справжнім, тільки у зменшеному вигляді. Для юних пожежних пошили брезентовий бойовий одяг, виготовили 15 дитячих рятувальних поясів, кобур, пожежних сокир і касок. Було оснащене пожежне авто на базі вантажівки ГАЗ-АА.

Пожежна команда юних вогнеборців Харкова, 1950 р.

В літній період дитяча пожежна команда не гасила пожежі, вона виїжджала на проведення агітаційно-масової роботи у піонерські табори. Із закінченням канікул робота павільйону припинялася до наступного року. За звітами в такий спосіб вдалося підготувати кілька тисяч навчених правилам пожежної безпеки [256]. Ініціатива харківських пожежних знайшла своє продовження й в інших гарнізонах республіки (Сімферополь, Львів, Одеса). В Одесі юнацька добровільна пожежна дружина постала 1957 року. Для участі в її роботі представники Ради ДПТ разом з директорами шкіл відібрали 60 кращих учнів 5-7 класів. Для дружини відвели приміщення в санаторії «Молода гвардія», придбали пожежний автонасос ПМГ-20. Згодом там запрацювала дитяча пожежно-технічна виставка.

Зі створенням Українського республіканського добровільного протипожежного товариства для роботи з юнаками щодо посилення пожежної безпеки в державі на підставі «Положення про ЮДПД УСРР» від 1958 року, стали створювати юнацькі добровільні пожежні дружини. Як правило, базою ЮДПД ставала школа. Всі охочі стати юними пожежними проходили підготовку за 25-ти годинною програмою. Після закінчення навчання їм вручали спеціальне посвідчення й нагрудний значок.

Через десять років після виходу положення в республіці налічувалося понад 18 тис. дружин ЮДПД, що об'єднували у своїх лавах 620 тис. школярів 5-10 класів. Серед завдань, які їм доводилося виконувати – бесіди на протипожежні теми серед дітей молодшого шкільного віку, стеження за протипожежним станом приміщень шкіл-інтернатів, будинків і квартир. Вони надавали посильну допомогу старшим в охороні врожаю, поширенню агітаційних матеріалів.

Під час гасіння пожеж членів ЮДПД залучали до евакуації майна, порятунку людей та худоби. За вчинені подвиги юних пожежних відзначали урядовими нагородами. Приміром, указом Президії Верховної ради СРСР від 14 вересня 1956 року був нагороджений медаллю «За відвагу» учень 7 класу із села Городне Краснокутського району Харківської області Яків Костенко. У гарячий літній день він став свідком, коли загорівся житловий будинок. Ризикуючи життям юнак через вікно проникнув у будівлю і в диму розшукав та врятував трьох дітей: п'яти, семи років і 10 місяців. Тоді ж трьох дітей урятував учень п'ятого класу Нестерівської школи (зараз Жовква на Львівщині) – Микола Фуртак. 1958 року медаллю «За відвагу на пожежі» відзначено учнів Геннадія Петрова (Кременчук) і Любов Шененко (Київщина) [257].

Узагальнивши досвід роботи з юними пожежними у травні 1968 року в СРСР затверджують «Положення про юні добровільні пожежні дружини». Щоб активізувати інтерес до роботи пожежного, виховувати відповідальність за пожежну безпеку, отримувати навички, що дозволяли не губитися у разі небажаної зустрічі з вогнем, з 1969 року почали проводити Всесоюзні турніри ЮДПД, а від 1978-го – юнацькі змагання з пожежно-прикладного спорту. Тоді ж у Раді ДПТ було введено посаду інструктора роботи з дітьми. Витрати на проведення роботи з юними пожежними здійснювалися за кошти добровільних пожежних товариств, органів пожежної охорони за сприяння установ, на базі яких були створені колективи молоді.

Атрибутика юних пожежних

Фінансування витрачалося на проведення зборів, семінарів, зльотів, змагань, оглядів, екскурсій, походів, рейдів, вікторин тощо. На будівництво депо для дитячих пожежних команд, спортивних містечок і майданчиків, пожежно-технічних виставок, палаців і клубів юних пожежних; придбання для дружин пожежної техніки, інвентарю, обладнання, форми одягу, спорядження, значків, посвідчень, навчальних посібників і літератури, технічних засобів пропаганди й іншого приладдя; обладнання куточків юних пожежних, навчання членів дружин і оплату тренерів з пожежно-прикладного спорту й багато чого іншого.

Воєнізація пожежної охорони міст. Значним етапом у розбудові пожежної охорони України стає 1943 рік. Радянським урядом визнано за необхідність у великих промислових містах республіки та місцях видобутку й переробки нафти (Харків, Одеса, Ворошиловград, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Донецьк, Макіївка, Запоріжжя, Миколаїв, Львів, Дрогобич, Борислав), керуючись постановою РНК СРСР за №794/152с від 22 квітня1933 року, провести воєнізацію пожежної охорони (ВПО). Вперше такі заходи були впроваджені навесні 1941 року, коли ВПО ввели у Києві.

Вирішення цих задач супроводжується прийняттям низки документів. З метою посилення відповідальності в умовах військових дій ПВР СРСР від 16 січня 1944 року видав указ «Про поширення на особовий склад ВПО НКВС СРСР Дисциплінарного статуту Червоної Армії», на підставі якого встановлювалася відповідальність за злочини, спрямовані проти порядку несення служби за статтями «Положення про військові злочини» з передачею справ про ці злочини у військові трибунали. Постановою РМ СРСР за №1308-535с від 26 червня 1946 року затверджується «Положення про ВПО МВС СРСР», що сприяло покращенню її матеріального стану, згодом «Положення про проходження служби сержантським та рядовим складом ВПО МВС СРСР» та інші. В цих документах проводилася лінія, що ВПО побудована на військовий взірець і є невід'ємною частиною МВС з охорони особливо важливих об'єктів промисловості та міст від пожеж [258]. З грудня 1945 року воєнізовані МПК перейменовують в окремі ВПК, особовий склад переводиться на 24-годинне чергування у три зміни. Так було до березня 1989 року, коли у зв'язку зі змінами режиму служби чергові зміни пожежних частин ВПО та апаратів (служба пожежогасіння, ЦППЗ, тощо) переводилися на чотиризмінне несення служби.

25 жовтня 1956 року ЦК КПРС й РМ СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо покращення роботи МВС СРСР». У ньому, поряд з іншими важливими питаннями, передбачалося *«…усунення надмірної централізації управління органами внутрішніх справ, розвитку їх ініціативи й відновлення принципу подвійного підпорядкування».* Зокрема, в УРСР управління (УВС) в областях були реорганізовані в управління внутрішніх справ районних, міських та обласних виконкомів, тобто пожежна охорона стала підпорядковуватися безпосередньо й місцевим радам. До середини 1950-х років питання профілактики протипожежного захисту об'єктів та організації гасіння пожеж знаходилися у різних підрозділах. З метою комплексного вирішення протипожежного захисту на підставі наказу МВС СРСР за №00257 від 26 липня 1956 року відбулася реорганізація ВПО міст, де інспекції ДПН та ОВПК скасовували, а права та функції Держпожнагляду, організації служби та пожежогасіння поклали на загони і самостійні воєнізовані пожежні частини (СВПЧ), підпорядковані ним ВПЧ й окремі пости. Тоді ж почали вводити нові типові штати частин ВПО міст та об'єктів.

Підготовка кадрів для ВПО. Вдосконалювалася підготовка кадрів для воєнізованої пожежної охорони. Наказом МВС СРСР від 9 вересня 1946 року «Пожежно-технічна школа №3 ВПО НКВС СРСР» (створена 1941 р.) була перейменована (переформована) на «Харківське пожежно-технічне училище МВС СРСР» з трирічним терміном навчання, а випускникам стали надавати звання технік-лейтенант державної безпеки. Задля перепідготовки офіцерського складу апаратів управлінь, відділів та частин ВПО за рішенням Управління військово-навчальними закладами МВС СРСР та ГУПО наказом МВС СРСР за №001079 від 14 жовтня 1947 року організовуються «Київські курси вдосконалення офіцерського складу ВПО МВС». 1948 року навчальним закладам, як військовим підрозділам, в урочистій обстановці вручили «Бойові Червоні прапори», атестований особовий склад приведено до Присяги. Питання вимог військових статутів та порядку стали впроваджується у повсякчасне життя навчальних закладів.

1952 року київські курси реорганізуються у «Київське пожежно-технічне училище МВС СРСР», а на підставі наказу МВС СРСР за №0274 від 11 травня 1954 року воно перебазовується до Львова з одночасним перейменуванням у «Львівське пожежно-технічне училище МВС СРСР» [259]. Під час реорганізації МВС на підставі указу ПВР СРСР від 21 серпня 1952 року (наказ МВС СРСР №895 від 9 вересня 1952 року) у ВПО скасовують військові звання та вводять спеціальні звання «внутрішньої служби» начальницького складу, а пожежно-технічні училища втрачають військовий статус.

Бойовий Червоний прапор Київських курсів, 1948р.

Для підготовки молодшого командного складу, а саме: командирів відділень, молодшого інспекторського складу та диспетчерів пожежних команд ВПО, у Києві 1944-1945 роках відкрили три Школи МКС. Подібні заклади працювали у Луганську, Запоріжжі, Львові, Одесі, Донецьку та Харкові.

Науково-дослідні заклади. У 1960-х роках дослідження у галузі пожежної безпеки, як і вся наука в тодішньому СРСР, розвивалися досить інтенсивно. Основним та єдиним центром науки проти пожеж в країні був «Всесоюзний науково-дослідний інститут протипожежної оборони (ВНДІПО) МВС СРСР» у м. Балашиха (Московська обл.), заснований 1937 року. У ВНДІПО вже на той час був накопичений значний інтелектуальний потенціал і створена матеріально-технічна база для проведення досліджень практично з усіх основних проблем пожежної безпеки. Для проведення досліджень з вивчення пожеж на місцях отримує розповсюдження нова служба – пожежно-випробувальні станції (ПВС).

Перші ПВС створені у Києві та Харкові 1957 року. У період 1964-1966 років в Україні створюють ще п'ять ПВС: Львівська, Донецька, Дніпропетровська, Одеська та Луганська на базі Рубіжанського загону ВПО. Основними завданнями діяльності ПВС стали: дослідження великих пожеж та проведені їх експертизи, випробування різних речовин і матеріалів на їхню пожежонебезпечність, а також різні випробування електронагрівальних приладів та електроустановок. 1969 року ПВС реорганізують у пожежно-технічні станції, де стала виникати спеціалізація зі зниження пожежної небезпеки окремих технологічних процесів виробництв.

У січні 1977 року згідно з рішенням Державного комітету Ради Міністрів СРСР з науки та техніки від 16.04.1976 № 8-7/179, наказом МВС СРСР від 04.01.1977 за №10 на базі ПТС УПО УВС м. Києва створено «Спеціальну науково-дослідну лабораторію (СНДЛ) Всесоюзного науково-дослідного інституту протипожежної оборони (ВНДІПО) МВС СРСР» в

м. Києві з розроблення та застосування вогнегасник порошків. На першому етапі своєї діяльності СНДЛ спеціалізувалася у сфері досліджень, розробки, дослідно-експериментального виробництва та практичного впровадження вогнегасних порошків у промислове виробництво і практику пожежогасіння. У 1980-х інші ПТС перейменовано на «Випробувальні пожежні лабораторії».

Наказом МВС СРСР від 10.05.1982 №0018 СНДЛ ВНДІПО МВС СРСР в м. Києві перетворено у Київський філіал ВНДІПО МВС СРСР [260]. Основна науково-технічна діяльність Київської філії була спрямована на задоволення потреб усього колишнього СРСР у засобах порошкового пожежогасіння.

Проектування та виробництво пожежної техніки. Повоєнний час поставив задачу відновлення та розвитку матеріально-технічної бази команд та апаратів, початку технічного переозброєння пожежної охорони країни. У результаті проведених конкурсів-оглядів 1944-1945 років парк пожежних та транспортних авто в Україні у кількості 842 одиниці став повністю боєздатним. 1946 року відновлено 68 будівель пожежних депо й 178 відремонтовано, тоді ж впроваджується система радіозв'язку з використанням військових радіостанцій типу А-7. Стало можливим тримати зв'язок через ЦППЗ із пожежними автомашинами на шляху їхнього пересування до місця виклику й отримувати оперативну інформацію з місця пожежі.

З випуском промисловістю нового покоління автомобілів відбувалося формування структури типажу пожежних автомобілів. Перший типаж (нормалізація) був сформований в кінці 1945 року на 22 типи пожежних авто, 7 – причепів та 3 – мотопомпи [261]. Він базувався на досвіді військових дій з гасіння великих і складних пожеж. Надалі ця структура вдосконалювалася й корегувалася.

На початку 1950-х років для розробки пожежної техніки в СРСР створюють відповідну науково-виробничу базу, що включала Центральний науково-дослідний інститут протипожежної оборони, низку дослідно-конструкторських бюро й заводів. Україна стає одним з центрів проектування та виробництва протипожежної техніки. На її території базувалося особове конструкторське бюро (ОКБ-8) та п'ять заводів: Прилуцький (пожежні автомобілі, пересувні вогнегасники, автоматичні установки водопінного пожежогасіння), Мелітопольський (мотопомпи, відцентрові насоси), Харцизький (пожежне обладнання, ручні драбини), Маріупольський та Одеський (вогнегасники).

ОКБ-8 у Прилуках створено відповідно до постанови РМ СРСР від 25 червня 1949 року. Свою діяльність почало з листопада 1950 року й було єдиним підприємством в УРСР, яке мало повний цикл виготовлення пожежних автомобілів від розробки проектної документації до виготовлення та проведення всебічних випробувань.

Флагманом виготовлення пожежної техніки стає «Прилуцький завод протипожежного обладнання» надалі «Пожмашина» (Чернігівська обл., Прилуцький район, смт Ладан) заснований у вересні 1928 року. Спочатку випускав вогнегасники, штурмові й триколінні драбини. До виробництва пожежних автомобілів приступив 1946 року. Це був автонасос ПМГ-3. 1949 року створена перша партія машин із закритим кузовом, заднім розташуванням насоса (ПН-25) і іншими удосконаленнями. Обсяги виробництва пожежних автомобілів збільшувалися, номенклатура продукції розширювалася. Завод стає провідним виробником продукції не тільки в країні, але й у Європі: пожежні машини експортували до 29 країн світу, у тому числі із тропічним кліматом (виконання «Т»). За період від 1951 до 1990 років, заводом було виготовлено понад 90 тис. пожежних автомобілів, в основному на шасі ЗІЛ.

Виробництво пожежних авто на Прилуцькому заводі протипожежного устаткування,1979 р.

Основним об'єктом виробництва стали автоцистерни (близько 84% всіх вироблених авто). З 1962 року завод виготовляв, серед інших, автоцистерни в північному виконанні. За 30 років (з 1960 по 1990 р.) випуск пожежних автомобілів у Прилуках зріс в 2,3 раза й досяг 3800 машин на рік й до початку 1990-х став лідером з випуску пожежних машин у країні.

1989 року завод отримав унікальний шанс – вийти на європейський ринок: відома фірма «Розенбауер» запропонувала створити сумісне підприємство. Першим автомобілем, сконструйованим за модульним принципом разом з «Розенбауером», стала пожежна автоцистерна моделі 240 на шасі КамАЗ-53211. В останньому передкризовому 1989 році завод випустив 3826 пожежних автомобілів, не рахуючи півтори тисячі звичайних автоцистерн і численного протипожежного оснащення. Крім автомобілів з Прилуцького заводу, до пожежних підрозділів України надходили пожежні автомобілі для сільської місцевості на шасі ГАЗ-51, 63, пізніше – 52, 53, 66. У середині 1950-х років почала надходити рятувальна техніка – автодрабини 17, 30 і 45 м довжини, річкові й морський пожежні катери.

Тип пожежного автомобіля	Кількість, шт.	% від загальної кількості
Автоцистерни – (АЦ)	**75 747**	**83,7**
Аеродромні – АА (6х6)	**5 646**	**6,2**
Автонасоси – (АН)	**3 847**	**4,3**
Рукавні – АР (6х6)	**2 043**	**2,2**
Насосні станції – ПНС (6х6)	**2 017**	**2,2**
Порошкові – АП (6х6, 4х2, 6х4)	**1 168**	**1,3**
Усього	**90 468**	**100%**

Структура виробництва автомобілів на Прилуцькому заводі за період 1951-1990 рр.

«Державне підприємство Мелітопольський завод "Гідромаш"» заснований у листопаді 1943 року, коли був організований цех з виробництва червоної цегли й гасових ламп. Починаючи з 1958 року проходить передача заводу «Гідромаш» номенклатури продукції протипожежного устаткування від «Запорізького механічного заводу ім. Войкова», який виробляв насоси та мотопомпи, де на той час концентрувалося виробництво для всього СРСР. 1960 року розпочато виробництво мотопомпи переносної М-600 та причіпної під маркою ММ-1200. 1962 року завод освоїв мотопомпу ММ-1200А з новим відцентровим насосом консольного типу, спроектованого конструкторським бюро в Прилуках та двигуном М-21 автомобіля «Волга» потужністю 70 к. с. З другого півріччя 1966 року замість мотопомпи ММ-1200А завод розпочав виробництво мотопомпи МП-1400. Від попередніх моделей вона мала низку відмінностей: стартерний пуск (замість запуску рукояткою), радіаторну систему охолодження, акумуляторне запалювання (у ММ-1200 – магнето), новий відцентровий насос. Для відключення газоструменевого вакуум-апарату при заповненні водою насоса був встановлений автоматичний вимикач. Наприкінці 1968 року міжвідомча комісія провела випробування мотопомпи МП-1600, виготовленої на базі МП-1400, але вже з пінозмішувачем і новим двигуном ЗМЗ-24. Серійне виробництво МП-1600 розпочато з 1970 року. Починаючи

з 1974-го всі мотопомпи в СРСР почали виготовляти на експорт. У 1991 році мотопомпи отримали нове маркування: МП-600 – МП-600АШ-01, МП-800В – мотопомпа МН-13/60, МП-1600 – ММ-27/100 (мотопомпа багатоцільова). Завод спеціалізувався в проектуванні й виготовленні мотопомп багатоцільових ММ-27/100, ММ-7/100, переносних – М-600АШ, установок насосних водовідливних УВ-100/20, насосів СЦН-75/70, установок компресорних переносних НПБ-1/6 тощо.

«Харцизький машинобудівельний завод» веде свою історію від 1895 року, коли німецький підприємець Г. Шліхт побудував у місті механічні майстерні. Від 1932 року завод випускає пожежне обладнання. 1945 року почав виготовляти водяні пожежні стволи з алюмінієвих сплавів, пізніше пінне устаткування. З 1962 року – масове виробництво «головки конструкції Богданова» для напірних рукавів, а з 1969-го – для всмоктувальних з умовним проходом 125 мм. Із середини 1970-х років на заводі започатковано випуск пожежних драбин з алюмінієвих сплавів.

«Маріупольський механічний завод» засновано за царських часів як невеличка концесія німецької фірми з виробництва чавунного лиття. У 1920-1941 роки – «Завод ковкого чавуну», який під час війни було повністю зруйновано. 1946 року рішенням міської ради та міністерства місцевої промисловості УРСР видано завдання на проектування «Заводу протипожежного обладнання» з установкою на ньому виробничого обладнання німецької фірми «Тоталь». Починаючи з осені 1948 року, завод приступив до виробництва вогнегасників. Перші вогнегасники – водяні «Перемога», згодом хімічно-пінні ВП-3, з 1960 року – ВП-5 (ВХП-10), з 1952 – вуглекислотні ВВ-2. З початком 1970-х років розпочато виготовлення пересувних вогнегасників повітряно-пінних ВПП-100 та ВППУ-250 у стаціонарному виконанні. 1981 року на базі цього устаткування створили такі ж зразки, але порошкового типу (ВПА-50, ВПА-100). Питанням розвитку порошкових засобів пожежогасіння в країні приділялася значна увага. У зв'язку з цим 1977 року організовується спеціалізована лабораторія в Києві, пізніше перетворена у філію ВНДІПО МВС СРСР, яка тісно співпрацювала із заводом. Від 1991 року отримав нову назву – завод протипожежного устаткування «ЗАТ "Пожзахист"» й вважався одним з найбільших у нашій країні виробників пожежної техніки й автоматики. Вся продукція, що випускалася заводом, сертифікована й мала визнання в Україні й країнах СНД.

«Одеський завод "Пожарогас"» обладнаний від початку як підприємство цільового призначення – виготовляти пожежну техніку. Організований в 1911 році інженером Германом Гейне. Обладнане відповідним устаткуванням, підприємство мало декілька цехів, основна спеціалізація яких становила виготовлення ручних пожежних насосів та обладнання до них (стволи, з'єднання, рукави тощо), пожежних бочок на ходу, гідропультів, стендерів (колонок), вогнегасників, немеханізованого інструменту, драбин різних конструкцій та іншого рятувального спорядження (карабіни, пояси, мотузки), випускаючи щомісяця близько – 4 тис. одиниць продукції. Тільки вогнегасників виробляли майже 2,5 тис. Штат робітників – 44 особи [262].

НКМП ОБЛМЕТИЗТРЕСТ

ЗАВОД „ПОЖАРОГАС“

приймає від усіх підприємств, установ і організацій випробування придатності, фарбування й перезарядку

ВОГНЕГАСНИКІВ усіх систем.

Там же приймаються замовлення на чавунне і мідне литво (з міді замовника)

З усіма вимогами звертатись від 10 до 3 г. дня на адресу: Одеса, вул. Бела Куна (кол. Мастерська), 48 телеф. 33-79.

Газетна реклама заводу «Пожарогас», 1936 р.

Це був перший такий виробник на українських землях. У мирний й військовий час Першої світової підприємство випускало в основному продукцію тільки пожежного спрямування. Цікавою деталлю є те, що підприємство мало попит на свою продукцію. Він забезпечував постачання протипожежними виробами увесь південь українських земель. У радянські часи націоналізований, переходив

у різні відомства, проте продовжував випускати протипожежну продукцію під маркою заводу. У 1930-1960-ті роки виготовляв вогнегасники.

У квітні 1958 року газета українських вогнеборців «Тривога» інформувала про ситуацію з постачання пожежною технікою країни: *«…за 1957 рік в УСРР надійшло 257 бойових пожежних автомобілів, 47 вантажних та більше 1 тис. мотопомп. Побудовано близько тисячі нових депо та пожежних сараїв».* За 1965 рік до пожежних частин міст, колгоспів й радгоспів надійшло 630 пожежних автомобілів, 2530 мотопомп, 343 тис. вогнегасників.

У створенні пожежної техніки активну участь брали гарнізони пожежної охорони: Київський, Харківський, Львівський, Луганський та інші. Саме там вперше були створені такі види пожежної техніки як автомобілі газо-водяного гасіння, автомобілі вуглекислотного гасіння, пінопідіймачі, автомобілі першої допомоги, комплекс устаткування для діагностування спеціальних агрегатів пожежних автомобілів та ін.

Слід зауважити, що пожежі нафтових і газових фонтанів – одні з найскладніших, з чим доводилося зустрічатися підрозділам пожежної охорони, потребували застосування багато сил та засобів для їх гасіння. Саме для ліквідації подібних аварійних ситуацій, а також пожеж на технологічних установках нафтопереробних і хімічних підприємствах, охолодження об'єктів газо-водяним струменем використовуються пожежні автомобілі газо-водяного гасіння (АГВГ). Крім того, АГВГ здатний забезпечити дезактивацію об'єктів, тим самим знижувати його радіаційний фон..

Автомобіль АГВГ-100(157К)

Навчання з використанням пінопідіймача, 1972 р.

У 1960-х роках в Україні зафіксовано 127 пожеж відкритих нафтогазових фонтанів, що спонукало пожежних фахівців до створення автомобілів газо-водяного гасіння. Перші «АГВГ-100» створили 1967 року у Харківському та Львівському гарнізонах пожежної охорони силами технічних частин. На автомобілях підвищеної прохідності ЗІЛ-157К були змонтовані авіаційні турбореактивні двигуни, які відпрацювали свій льотний моторесурс (ТРД типу ВК-1А від винищувача МІГ-15), на поворотно-підйомній рамі з обв'язкою водяних комунікацій з лафетними стволами [263]. Здатність двигунів цього типу створювати потужний цілеспрямований потік газів, що має велику кінетичну енергію, який спроможний відсікати вогонь від гирла палаючого фонтану (свердловини), набули застосування в установках для гасіння пожеж газонафтових фонтанів. Дослідним шляхом встановлено, що найбільший ефект гасіння дає потік, у якому 54% води та 46% відпрацьованих газів.

Згодом Луганський загін технічної служби створив «АГВГ-100»; у цей же період у Сєвєродонецькому загоні ВПО виготовлено свою «АГВГ-100». В середині 1970-х раціоналізатори в Сумах створили пожежний автомобіль АГВГ-300 на шасі «Татра 138» з двома турбореактивними двигунами (Р11В-300 від МІГ-21). Витрата води на гасіння складала 300 л/с. Тобто, створення подібної техніки робилися в гарнізонах, де велася розбудова нафтогазоносної промисловості.

2006 року, ТОВ «ПК "Пожмашина"» започаткувала виготовлення пересувної самохідної установки газо-водяного гасіння ПСУГВГ-200 (ГПС), створеної на базі гусеничного самохідного порома. Установка оснащена двома турбореактивними двигунами ВК-1А з реактивною тягою по 1920 кгс кожний. Частота обертання: номінальна – 9000 об/хв; максимальна – 10000 об/хв. Температура реактивного струменя – 645ºС. Витрата пального – 1840 л/год; об'єм паливного бака – 2500 л. Витрата води: на гасіння – 120 л/с; на охолодження – 20 л/с. Кут переміщення турбін у вертикальній площині: -15º – +60º; в горизонтальній – ±180º. Габаритні розміри: 9000х3500х3500 мм. Оперативний розрахунок – 3 особи. Швидкість руху – до 40 км/год.

У післявоєнний час, через брак пожежного оснащення, до його виготовлення стали притягувати окрему промисловість та осередки ДПТ. Зокрема, на підставі постанови РМ УСРР №2184-207с від 6 серпня 1949 року «Про виготовлення протипожежного обладнання на підприємствах республіканської та місцевої промисловості УРСР» на обласні виконкоми поклали зобов’язання з організації у системі місцевої промисловості виробництва різноманітного протипожежного устаткування.

24 серпня 1954 року вийшла постанова РМ УРСР «Про виготовлення дрібного протипожежного обладнання та інвентарю для сільських ДПД та пожежної охорони, що знаходяться на місцевому бюджеті». У грудні 1966 року РМ УРСР приймає розпорядження №1604-р «Про створення спеціалізованих підприємств ДПТ з ремонту пожежної техніки, устаткування, виготовлення первинних засобів пожежогасіння», на підставі якої почали створюватися у складі УРДПТ спеціалізовані підприємства «Пожтехніка» у Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Полтаві та Чернігові [264]. Для посилення технічного оснащення ПСО колгоспів, РМ УСРР розпорядженням за №593 від 24 червня 1969 року вирішила на авторемонтному заводі «Сільгосптехніка» у місті Хмільник (Вінниччина), розпочати виробництво спрощеного типу автоцистерн з насосом НШН-600 у кількості 100 одиниць на рік (з 1975р. – 200).

Більше уваги стали приділяти утриманню пожежної техніки, появі низки керівних документів. 1953 року вийшла «Настанова з догляду за пожежною технікою», 1969 року – «Настанова з експлуатації пожежної техніки». 1970 року оголошено «Норми табельної належності і витрати протипожежного, технологічного и громадського обладнання, інструменту, індивідуального озброєння та спорядження». Введена 1941 року умовна абревіатура позначень ПМГ-1 й ПМЗ-1 (розшифровувалася – як пожежна машина Горьківського автозаводу – ГАЗ, першої моделі або пожежна машина заводу ім. Сталіна – ЗІС, першої моделі) зовсім не відповідала вимогам часу, втратила тінь таємничості. 18 липня 1959 року Технічна рада ГУПО затвердила нову систему умовних позначень пожежних авто, в основу яких було покладено оперативно-тактичну характеристику техніки: призначення, продуктивність насоса, довжина тощо, марка шасі та номер моделі. Від 1977 року введено стандарт на нове оформлення у фарбуванні пожежних автомобілів (червоно-білий). У травні 1970 року розв’язано проблему пожежно-технічної термінології, коли Комітетом стандартів при Раді Міністрів СРСР вперше затверджено ГОСТ 15986-70 «Пожежна техніка. Терміни та визначення». Перші спроби такого характеру були здійснені ще в далекому 1916 році [265].

Проблема підвищення безпеки праці пожежних тісно пов'язана зі створенням і використанням засобів індивідуального захисту органів дихання й зору (ЗІЗОД) при роботі в токсичному середовищі. Через ризик наявності у навколишнім повітрі місця пожежі кисню нижче припустимих значень у пожежній охороні використовують тільки ізолюючі ЗІЗОД. Практично до середини 1930-х використовували дихальні апарати шлангового типу з нагнітачем для подавання повітря у підмасковий простір. Через громіздку конструкцію та малий радіус пересування назріла необхідність замінити їх дихальними апаратами регенеративного типу. Перший киснево-ізолюючий протигаз КІП-1 створили 1930 року. Більш

вдосконаленою стала модель КІП-5, яку почали виготовляти з 1936 року й завдяки їй у пожежних командах почали створювати газодимозахисну службу. Важив КІП-5 не більше 6,5 кг, час захисної дії – 60 хв. Переносився на боку.

Узагальнивши досвід практичного використання КІПів та для правильної роботи служби ГДЗС в апаратах та пожежних командах ГУПО НКВС СРСР розробило, а в лютому 1945 року затвердило та направило на місця першу редакцію «Настанови щодо організації та бойової роботи газодимозахисної служби пожежної охорони» [266]. З цього часу приступають до видання перших навчальних посібників з цього напрямку. Для нагляду та технічною справністю дихальних апаратів у підрозділах пожежної охорони почали організовувати пости та бази ГДЗС, для тренування – будували димокамери, силами майстерень створювали автомобілі ГДЗС, які обладнувалися спеціальними засобами для боротьби з димом та газами. Ці заходи зіграли важливу роль у зміцнені і розвитку такої необхідної та корисної служби.

Тривалий час основним дихальним апаратом був КІП-8 з двогодинним часом захисної дії, що становив 85% загальної кількості.

Для поліпшення організації та проведення занять в дихальних апаратах з урахуванням фізіологічних можливостей газодимозахисників на замовлення ГУПО МВС СРСР «Лабораторія фізіології і гігієни праці ВНДІ гірничорятувальної справи» (м. Донецьк) провела дослідження з розробки системи спеціального тренування і професійного відбору особового складу пожежної охорони для роботи в ізолюючих апаратах, вивчивши досвід у 29 великих гарнізонах СРСР. З'ясувалося, що робота в КІПах при гасінні пожеж і ліквідації аварій мала епізодичний характер (у середньому 10-15% від загального часу). Підсумком дослідження стали методичні вказівки (вийшли в 1973 р.) з роботи в дихальних апаратах з урахуванням ступеня важкості виконуваної фізичної роботи (легка, середня, важка і особливо важка) та окремих умов (підвищеної температури і вологості), що зустрічається на пожежах. Визначено і прийнято критерій допустимого фізичного навантаження почастішання серцевих скорочень до 150 ударів за хвилину [267].

Проте аналіз використання ЗІЗОД на пожежах засвідчив: загальна тривалість роботи газодимозахисників у протигазах у 90,7% випадків становить менш 60 хв, але на час одного включення, що становить до 60 хв, доводиться 95,7%. Дихальні апарати зі стисненим повітрям (ДАСП) не мали широкого вжитку через велику масу та не повною мірою задовольняли вимогам як по конструкції, так і за фізіологічними показниками. Маючи багато переваг, набував широкого використання як оснащення невоєнізованих пожежних частин дихальний апарат АСП-2, розроблений 1972 року для комплектування риболовних суден та пристосований для цілей пожежної охорони. Практика створення дихальних апаратів дозволила розробити вимоги щодо дихального апарата, що призначений для роботи в токсичному середовищі і який найбільш повно задовольняє всі вимоги підрозділів пожежної охорони. 1983 року ВНДІ гірничорятувальної справи (м. Донецьк) розробив на замовлення ГУПО МВС СРСР проект ДАСП під назвою «ЛАНА». Нова модель масою 16 кг мала час захисної дії при виконанні роботи середньої важкості – 70 хв.

Однобалонна конструкція з робочим тиском 200 або 300 кгс/см² дозволяла замінювати його запасним, що значно розширювала тактичні можливості апарата у порівнянні з АСП-2. У конструкції передбачалася система для можливого надання допомоги потерпілим при евакуації із задимлених приміщень. Надійність та безпека конструкції посилювалася завдяки наявності звукового сигналізатора, котрий спрацьовував при остаточному тиску у балоні 55 кгс/см², тобто запасу повітря приблизно на 10 хв роботи. Крім того, звуковий сигналізатор спрацьовував під час розгерметизації капіляра манометра або підвищення вторинного тиску з редуктора. Апарат комплектували панорамною маскою з переговорним пристроєм. 1985 року на «Луганському дослідно-експериментальному заводі гірничорятувальної апаратури та обладнання» випустили дослідну партію однобалоних ДАСП «ЛАНА».

Попри те, що за своїми основними технічними та ергономічними характеристиками (терміном захисної дії, маси, питомої матеріаломісткості, опору дихання, безпеки) апарат був на рівні кращих зразків дихальної апаратури того часу, серійного його виробництва налагоджено не було. 1987-го приймається рішення про розробку нового дихального апарата АІР-317 з використанням основних технічних рішень, що були закладені в апараті «ЛАНА». Новий дихальний апарат мав менші габарити та був легший завдяки використанню полегшеного балона. Паралельно на базі АІР-317 розгорнуто створення АІР-324 (пізніша назва АВХ) та АІР-224 для рятувальників хімпідприємств. 1989 року АІР-317 був прийнятий до серійного виробництва на Луганському заводі «Горизонт» [268].

Від 1964 року на зміну військовим радіостанціям до пожежних підрозділів стали надходити радіостанції «Марс» (Р-848). Для організації службового зв'язку в органах МВС її поставляли в трьох варіантах: 43Р3 – стаціонарна (центральна), 28Р3 – для розміщення на автомашинах, а 30Р3 – для встановлення на мотоциклах. Виготовляли її з діапазонами частот 142-154 МГц і 172-174 МГц і вона мала три канали зв'язку, що дозволяло встановлювати симплексний, безпідстроювальний і безпошуковий зв'язок на одному з каналів між стаціонарними і рухомими об'єктами на відстань до 70 км. Вихідна потужність передавача – 4 Вт. Живлення 12 – В.

Від 1982 року «Марси» були замінені на «Пальми», а з 1989 – на «Віоли». 1972 року вийшов наказ МВС СРСР про введення в дію «Настанови з радіо та провідного зв'язку пожежної охорони МВС СРСР». У 1973 році в гарнізонах стали застосовувати переносні радіостанції «Тюльпан» з 3 км радіусом дії, 1982-го – їх замінили на радіостанцію «Дніпро», а в 1991 році на переносну радіостанцію «Віола».

Розвиток пожежної автоматики. Відповідно до директив МВС СРСР, удосконалювання роботи пожежної охорони здійснювалося шляхом упровадження в практику науково-технічних досягнень, залучення інженерно-технічних працівників до творчої діяльності у сфері забезпечення пожежної безпеки виробництв, широкого використання пожежної автоматики. Питання щодо захисту об’єктів від крадіжок та пожеж гостро постало у 1960-і роки. Тоді приймають рішення про налагодження систем охоронної пожежної сигналізації.

Отримавши схвальні результати щодо використання засобів технічного захисту майна, РМ СРСР видає постанову за №1049-364 від 21 грудня 1970 року «Про вдосконалення охорони об'єктів народного господарства», відповідно до якої у січні 1972 року утворено трест «Південь-Укрспецавтоматика» (з жовтня 1986 року – Виробниче об’єднання «Укрспецавтоматика»): *«…для виконання робіт з монтажу та налагодження систем протипожежної автоматики та охоронної пожежної сигналізації на об’єктах народного господарства УРСР»*. До складу тресту входила низка спеціалізованих монтажно-налагоджувальних управлінь, розташованих у Ворошиловграді (нині Луганськ), Донецьку, Запоріжжі, Києві та Київській обл., Кривому Розі, Львові, Одесі, Сімферополі, Харкові та Одеський експериментальний завод «Спецавтоматика» з цехами в Одесі, Львові, Києві, Донецьку та Харкові [269].

Трест завдяки діяльності виробничих потужностей виконував монтажно-налагоджувальні роботи за прямими та субпідрядними договорами з замовниками по автоматичних системах управління, протипожежної автоматики та охоронно-пожежної сигналізації, здійснював технічне обслуговування діючих систем та поточних ремонтів технічних засобів на об’єктах. У 1980-ті роки установа здавала в експлуатацію до 10 тис. та виконувала обслуговування 6 тис. об’єктів на рік. 1986 року план підрядної діяльності становив 46 млн руб. Крім ВО «Спецавтоматика», діяльністю щодо улаштування систем охороно-пожежної сигналізації здійснювали бригади УРДПТ (з 1971 р.), а з 1987 року ще й кооператори (наприклад, Київські обласні кооперативні товариства «Сигнал» у Білій Церкві та Вишневому, «Монтажник» в Обухові). На кінець 1990-х років в Україні понад 280 тис.

об'єктів було обладнано установками пожежної автоматики, що становило 88% від необхідної кількості. З цієї кількості 65% припадало на охоронно-пожежну сигналізацію, 30% – на автоматичну пожежну сигналізацію й 5% – на автоматичні установки пожежогасіння.

Проблеми управління пожежною охороною 1945-1966 років. Загалом розвиток пожежної охорони в цей період не був однозначним. З одного боку, підрозділи пожежної охорони продовжували успішно виконувати поставлені перед ними завдання, підвищувати бойову готовність, удосконалювати організацію несення служби й зміцнювати дисципліну. А з іншого – період з 1945-1966 року став одним зі складних в історії пожежної охорони. Через недостатню увагу своєчасно не вирішувався ряд назрілих питань, через часті реорганізації та інші обставини порушувалася стабільність.

На якості управління пожежною охороною негативно позначалися часті перебудови центрального та місцевих апаратів, збільшення навантаження роботи при скороченні штатного розпису тощо. Зокрема, у вересні 1945 року пропонувалася нова структура центрального апарату НКВС СРСР, де планувалося ГУПО реорганізувати в Головну пожежну інспекцію, передавши всі функції ГУПО (крім контролю) пожежній охороні наркоматів і виконкомів рад, скоротивши структурні підрозділи. У червні 1946 року проводилося скорочення загальної чисельності ВПО на 44 тис. осіб по всьому Союзу. 1954 року припиняється дія «Положення про проходження служби офіцерським складом МВС СРСР», оголошеного наказом МВС СРСР за №0776с від 2 листопада 1951 року, у розділі грошової надбавки по військових званнях, скасування пайкових. Введенні у лютому 1943 року для особового складу ВПО погони і військова форма за рішенням РМ СРСР у листопаді 1956 року відмінялися й замінювалися формою невійськового зразка

Начальники Управління пожежної охорони МВС УРСР

Олексій Замостєв (1955-1964 рр.)

Олександр Герасимов (1964-1977 рр.)

Чергова реорганізація у лютому 1957 року поклала край ВПК підприємств (наказ МВС СРСР за №0547 від 19 грудня 1956 року), замінивши її на відомчі пожежні команди. За спогадами генерал-майора вн. сл. Герасимова О.В. (начальника УПО УРСР 1964-1977 рр.), через часті скорочення на користь укріплення інших служб штати пожежної охорони сильно змінювалися. Крім того, регулярно на підставі рішень влади провадилися рішення щодо скорочення державних апаратів та передачі одиниць для укріплення низових ланок підрозділів. 1964 року штат УПО УСРР складався з 38 осіб при одному заступнику. В УПО областей штати не перевищували 12-18 осіб, а у відділах особового складу нараховувалося не більше 6-8 чоловік.

Стан міської пожежної охорони. Ще у гіршому становищі перебувала міська пожежна охорона, на що звертало увагу ЦК профспілок працівників комунального господарства СРСР. Знаходячись на місцевих бюджетах, вона недостатньо матеріально забезпечувалася за поганих умов праці. У серпні 1946 року МПК не оминуло скорочення. Через це та некомплект й малу заробітну платню пожежні команди часто працювали в одну зміну. Де зміни були три,

то основу бойових розрахунків становили жінки, їхня кількість іноді доходила до 60%. На підставі постанови РМ СРСР від 31 грудня 1950 року пропонувалися нові скорочення штатів адміністративно-управлінського персоналу МПК на 5% та у платних ДПД там, де більше трьох осіб. Послабленням протипожежного захисту вважалася постанова РМ СРСР за №2449 від 19 вересня 1953 року про заміну професійних пожежних команд промислових підприємств та відомств – пожежно-виробничими командами, коли рядових штатних пожежних цих команд замінювали робітники-добровольці підприємств.

1957 року нова реорганізація поділила пожежні команди на міські, відомчі, професійні з охорони об'єктів, місцевобюджетні з охорони райцентрів та ін. з різними підпорядкованістю, правами, пільгами та положеннями, що шкодили справі. В цей період в Україні на 789 міст та райцентрів, лише 447 мали пожежні частини, в решті – 347, а також у населених пунктах сільської місцевості, ліквідація пожеж була розрахована виключно на сили населення.

Існувала проблема підготовки кадрів. Якщо молодший командний склад, починаючи з 1945 року, проходив підготовку у Школах МКС при пожежних командах Житомира, Вінниці, Сімферополя та Станіслава (нині Івано-Франківськ), то підготовка старшої й середньої ланки командирів не велася через відсутність навчальних закладів. Тож 80% начальницького складу міських пожежних команд не мали спеціальної підготовки. Отже, в червні 1950 року організували Вінницьку школу удосконалення командного складу МПО, а з листопада 1955 – у Станіславі почала діяти Республіканська школа середнього начальницького складу МПО УСРР.

Проте загальні питання, поставлені профспілкою, стали вирішуватися після затвердження постанови Державного Комітету РМ СРСР із питань праці й заробітної платні та секретаріату ВЦРПС від 12 вересня 1964 року за №444/25. Тепер за показниками оплати праці начальницький склад професійної пожежної охорони (ППО) поділявся на загони та професійні пожежні частини (ППЧ). Тобто назву МПО та МПК скасували та замінили на ППО та ППЧ. Причому, крім підняття зарплати, для особового складу ППО вводили нову форму одягу, вони переводилися на чергування у чотири зміни тощо. До складу ППЧ, що обслуговували об'єкти народного господарства за договорами, як правило, входили профілактичні групи. Діяльність ППО здійснювала на підставі «Положення про ППО МВС СРСР», оголошене наказом МВС СРСР за №2 від 5 січня 1970 року [270]. У 1980-ті роки для укріплення керівництва підрозділами ППО та забезпечення єдиного управління у рішенні питань пожежної безпеки наказом МВС СРСР у містах, де дислокувалися ППЧ, дозволяли вводити посаду начальника інспекції (він же начальник загону, частини ППО). Здійснене підпорядкування всіх ППЧ загонам та частинам ВПО, якщо вони розташовувалися у межах міста.

Ліквідація МВС СРСР. Нові випробування сталися у січні 1960 року, коли з метою *«подальшої демократизації та розширення прав місцевих органів»* постановою РМ СРСР за №44-16 МВС СРСР ліквідується, а його функції передавали до МВС союзних республік. Зупиняє свою діяльність ГУПО й з цього моменту й протягом наступних шести років єдиного органу з управління пожежною охороною в СРСР не існувало. В Україні цю роль виконували управління та відділи у складі МВС, підпорядковані безпосередньо Раді Міністрів УСРР.

У віданні УПО МВС УСРР була вельми розгалужена мережа пожежних організацій у населених пунктах, на промислових підприємствах та в установах. Загалом пожежна охорона країни поділялася на професійну та добровільну. До першої відносилися підрозділи ВПО МВС УРСР (з 1962 р. міністерства охорони громадського порядку – ВПО МГОП) міст та об'єктів, міська невоєнізована пожежна охорона та відомча (пожежна охорона різних міністерств, відомств, раднаргоспів). До добровільної відносилися: добровільні пожежні товариства (ДПТ) республіки, областей, районів, міст та міських районів; добровільних пожежних дружин (ДПД) на промислових підприємствах, у сільських населених пунктах, колгоспах, радгоспах й на інших об'єктах та в установах; добровільні пожежні команди (ДПК) у містах, на промислових підприємствах та у сільських населених пунктах; громадські

уповноважені з пожежної охорони у житлових будинках міст та робітничих селищ; позаштатні інспектори з пожежної охорони у сільській місцевості; пожежно-технічні комісії на промислових підприємствах, у радгоспах та колгоспах (ПТК); юні добровільні пожежні дружини. До цього слід додати, що сільська пожежна охорона 1962 року набула значного поповнення з інженерів охорони праці, техніки безпеки та пожежної охорони, посади яких були оголошені тимчасовими типовими штатами радгоспів [271].

Отже, як показала практика, відсутність єдиного керівництва не сприяла зміцненню пожежної охорони, а це призводило до ускладнення координації роботи, до невиправданих розбіжностей у нормативному регулюванні, у визначенні структури та штатів апаратів та підрозділів. Послабилися зв'язки міжреспубліканського обміну досвідом роботи та використання досягнень науки та техніки.

ІХ. ЧАСИ СТАНОВЛЕННЯ

Чергові реформи. Відновлення єдиної загальносоюзної системи органів внутрішніх справ здійснено влітку 1966 року створенням союзно-республіканського МОГП СРСР, у складі якого відтворено ГУПО. Ставлячи перед службою нові завдання, РМ СРСР намітила низку заходів щодо поліпшення роботи пожежної охорони країни, які реалізовувалися у республіках. Зокрема, 15 червня 1966 року уряд постановою за №456 «Про поліпшення організації пожежної охорони в Українській РСР» передав до УПО УРСР та його місцевих органів підрозділи ППО міст, містечок та райцентрів, а також відомчої охорони підприємств, організацій і закладів – загалом 22,5 тис. од., з яких було утворено 37 загонів й 871 ППЧ з переведенням їх на республіканський бюджет [272].

Це створило умови для поліпшення штатної структури пожежних частин, підвищення якості підготовки особового складу, зміцнення матеріально-технічної бази. Центр уваги було перенесено на новобудови та проектні організації, а діяльність органів пожежної охорони від інспекції до главку була заснована на засадах спеціалізації. У містах та районах створили відділення та інспекції Держпожнагляду. Широкого поширення набули всесоюзні та кущові семінари працівників пожежної охорони та інженерні семінари працівників пожежної охорони та інженерно-технічного персоналу провідних галузей народного господарства.

У цих ухвалах не передбачалася передача у відання МВС УСРР пожежної охорони Міністерства оборони, Міністерства шляхів сполучення, Міністерства морського флоту, Міністерства цивільної авіації, Міністерства транспортного будівництва (по об'єктах будівництва нових залізничних ліній), КДБ при РМ СРСР, органів управління річковим флотом УСРР, органів управління лісовим господарством УСРР, органів управління підприємствами й організаціями хлібопродуктів і комбікормової промисловості УСРР і Головного управління державних матеріальних резервів при РМ СРСР. Крім того, у зв'язку з відсутністю на об'єктах Головного управління з постачання й збуту нафти й нафтопродуктів при РМ УСРР спеціального штату пожежної охорони (ці функції покладалися на загальну охорону) з дозволу РМ УСРР пожежна охорона від цього відомства також не була прийнята в розпорядження МВС УСРР. Перераховані об'єкти міністерств і відомств від пожеж охоронялися своєю відомчою загальною охороною або спеціалізованими пожежними й іншими підрозділами, а не підрозділами пожежної охорони МВС.

Постанова передбачала організацію підготовки начальницького складу ППО створенням у Луганську, Черкасах та Вінниці навчальних закладів зі створенням відповідної бази. З осені 1969 року відкрито підготовку молодшого начальницького складу ППО в навчальних загонах Дніпра, Херсона та Харкова. За ініціативи УПО УРСР у жовтні 1967 року при Республіканській школі (Макіївка) вперше в СРСР організовано двомісячні курси з підготовки начальників пожежно-сторожової охорони колгоспів. З метою підготовки,

перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників пожежної охорони України у березні 1971 року на базі навчального комбінату УРДПО (м.Київ) створили Навчальний загін.

Професійна пожежна охорона всіх обласних центрів, а також категорованих міст з цивільної оборони та навіть багатьох великих райцентрів підлягала перетворенню на воєнізовану пожежну охорону. РМ СРСР встановлювала перелік міст та промислових об'єктів, де повинна створюватися ВПО замість ППО в межах до 4% прийнятої чисельності. На підставі постанови РМ СРСР від 9 грудня 1966 року за №935 «Про порядок організації ВПО МОГП СРСР у містах та на об'єктах народного господарства» для ВПО міст та найважливіших об'єктів у період 1968-1982 років для цих цілей уряд виділяв щорічно від 8 до 12 тис. штатних одиниць [273].

Загалом в УРСР на ППО припадало три чверті підрозділів, решта – ВПО. Остання була у безпосередньому віданні МВС СРСР й краще забезпечувалася. На виконання розпорядження Ради Міністрів СРСР від 23 лютого 1981 року, розпочато воєнізацію пожежних підрозділів. До 1985 року ППО була замінена на ВПО у 82 містах та 65 об'єктах України. До цієї кількості увійшли й об'єкти хімічної промисловості, які були утворені у лютому 1983 року на підставі постанови РМ СРСР «Про організацію ВПО на особливо важливих об'єктах». Програму воєнізації пожежної охорони в країні реалізовували практично до початку 2000-х років.

Про Держпожнагляд. Керуючись наказом МВС СРСР №00256 від 1956 року на 12-15 тис. міського населення передбачали посаду відповідального за пожежну профілактику. Міністерство охорони громадського порядку СРСР (у листопаді 1968 року перейменоване в МВС) видало наказ за №811 від 6 листопада 1967 року «Положення про окружний, районний, міський відділ (відділення), інспекцію, старшого інспектора (інспектора) Державного пожежного нагляду пожежної охорони». На базі органів міліції утворили відділи (управління) внутрішніх справ, до структури яких увійшли апарати Держпожнагляду.

Набуває розвитку пожежна охорона військово-промислового комплексу, оголошена наказом МВС СРСР за №0063 від 15 грудня 1952 року «Про організацію пожежної охорони ВПО МВС на спеціальних об'єктах». У середині 1970-х у системі Управління пожежної охорони спеціальних об'єктів ГУПО МВС СРСР утворюють спецвідділи пожежної охорони в Миколаєві (ВПО-21), Дніпропетровську (ВПО-27), Шостці (ВПО-28), Києві (ВПО-56), Харкові (ВПО-59). У розвиток зазначених урядових рішень й постанов, а також у результаті низки перетворень була вироблена загальна принципова схема організаційної побудови пожежної охорони УСРР на довготривалий період [274].

В цей період здійснювали посилення запобіжних заходів на тваринницьких фермах шляхом влаштування блисковкозахисту, установки яких вироблялися у шести виправно-трудових колоніях, заходи з посилення пожежної безпеки у театрально-видовищних закладах та музеях тощо. Покладено початок перегляду протипожежних норм. Розгорнуті розробки нових планувальних рішень під час проектування будівель та споруд, використанні нових будівельних конструкцій та матеріалів.

Проте проблеми з пожежами залишалися актуальними. Зокрема, у звіті за 1965 рік наголошувалося, що 75-80% пожеж виникають у сільській місцевості. Причому, сталося 12 тис. пожеж зі збитком більше як 3 млн крб. Данні звіту вказували, що для зменшення таких випадків треба було 150 км керамічних труб для заміни більше як у 400 тис. житлових будівлях на селі, які мали дерев'яні димоходи (Вінницька, Житомирська, Хмельницька, Чернігівська, Полтавська обл.). Міжвідомча нарада при прокуратурі УСРР відмічала, що за перше півріччя 1966 року було встановлено 538 підпалів, з яких 537 розкрито (99,8%).

Протипожежна агітація та пропаганда. Протипожежна пропаганда та навчання людей заходам пожежної безпеки залишалася однією з основних форм профілактики пожеж та загибелі людей за них. Але незважаючи на вжиті органами Державного пожежного нагляду країни заходів профілактичного характеру, проблеми виникнення пожеж, збитків від них та загибелі людей на пожежах залишалися болючою і актуальною. Статистичні дані кінця 1960-х показували, що більшість пожеж на території УРСР виникали з таких причин: необережного поводження з вогнем (паління, висипання золи, порушення правил використання гасових приладів) – 29%, несправність печей та димоходів – 19,5%, витівки дітей з вогнем – 19,5%, від грозових розрядів – 10% та інші (несправність електричних установок, порушення технологічних норм у виробництві та ін.) [275]. Ці дані свідчили, що переважна більшість пожеж виникала від недбалого ставлення до вогню людей, нехтування нормами пожежної безпеки. З огляду на цю обставину УПО МВС УРСР стало більше приділяти уваги проведенню агітаційно-пропагандистської роботи, залучаючи для цього творчі організації та відомства.

Приклад методичних матеріалів з протипожежної агітації та пропаганди 1960-х років

Протипожежна пропаганда та навчання населення заходам пожежної безпеки здійснювалася через: тематичні виставки, огляди, конференції, конкурси; засоби друку – випуск спеціальної літератури та рекламної продукції, листівок, пам'яток; публікації в газетах та журналах; теле- та радіопередачі, кінофільми, телефонні лінії, зустрічі у редакціях; усну агітацію (доповіді, лекції, бесіди); засоби наочної агітації (лозунги, плакати, панно, ілюстрації, буклети, альбоми); роботу з творчими спілками (союз журналістів, спілка художників, спілка композиторів тощо) з пропаганди протипожежних знань тощо.

З кожним роком розширювалася мережа пожежно-технічних виставок, підвищуючи їхню роль як центрів популяризації пожежної справи, узагальнення та пропаганди передового досвіду протипожежного захисту. Такі виставки були не лише стаціонарні, а й пересувні. Зокрема, у Сєвєродонецьку (Луганщина) працівники Держпожнагляду та міського ДПТ обладнали пересувну виставку «Бережіть житло від пожежі» для встановлення в громадських будівлях. До слова, вже на початку 2010 року в Україні діяло: 27 пожежно-технічних виставок, 17 музеїв та 144 кімнати історії.

Незважаючи на роботу в Києві вже не перший рік пожежно-технічної виставки, яка гідно виконувала свої функції, УПО МВС УРСР ухвалило рішення про створення пожежного павільйону на республіканській виставці досягнень народного господарства на основі діючої пожежної частини. Основне призначення павільйону – показати пожежну охорону як науково-технічну галузь народного господарства. Це теж пропаганда досвіду, але досвіду, сконцентрованого у найкращих інженерних рішеннях протипожежного захисту різних об'єктів, у сучасних зразках техніки запобігання та гасіння пожеж. Завдяки зусиллям організаторів та

митців влітку 1977 року «Павільйон протипожежної безпеки» на ВДНГ УРСР у комплексі з воєнізованою пожежною частиною №26 було відкрито. Він став першим в СРСР подібним закладом [276].

Нормативно-технічна робота. Серед питань щодо реалізації завдань та положень Державного пожежного нагляду є заходи пожежної профілактики у розділі нормативно-технічної роботи. Спочатку забезпечення пожежної безпеки під час будівництва будівель та споруд регламентував «Будівельний статут». Перші підготовчі заходи із збору й узагальнення законодавчого матеріалу для майбутньої широкої кодифікації були започатковані в Україні на початку 1920-го. 1924 року ухвалюють «Тимчасові будівельні правила». Утворення СРСР і його конституційне оформлення в січні 1924 року обумовили появу загальносоюзного законодавства. Були внесені відповідні зміни в Конституцію УСРР. З метою узгодження республіканського і загальносоюзного законодавства починають підготовку нових редакцій будівельних законоположень. У лютому 1928 року замість тимчасових будівельних правил був прийнятий «Статут цивільного будівництва», де містилися протипожежні норми будівельного проектування [277].

У зв'язку з активним будівництвом у всіх галузях промисловості, на ВРНГ УРСР було покладено вимоги до посилення пожежного нагляду в цій галузі. Для системності та планового порядку розгляду проектів промислового будівництва у лютому 1930 року ВРНГ СРСР видала наказ «Про дотримання протипожежних вимог при складанні проектів промислового будівництва» із залученням постійних пожежних спеціалістів.

1939 року в Україні почав діяти загальносоюзний стандарт (ОСТ 90015-39 «Загальносоюзні протипожежні норми будівельного проектування промислових підприємств)», що регламентував вимоги пожежної безпеки в галузі будівництва. У нормах практично здійснено класифікацію виробництв із пожежної небезпеки з виділенням п'яти категорій промислових підприємств, що використовували тривалий час.

Будівлі та споруди за стійкістю проти впливу вогню були розділені на вогнестійкі, напіввогнестійкі, напівзгорілі та згорілі. Норми визначали необхідний ступінь вогнестійкості будівель та споруд залежно від категорії виробництв з пожежної небезпеки та поверховості, вимоги до шляхів евакуації та влаштування протипожежних перешкод. У додатках до ОСТ 90015-39 було дано класифікацію будівельних матеріалів. В окремих розділах викладено норми щодо влаштування протипожежного водогону та зроблено спробу визначити пожежні витрати води залежно від площі, яку займає підприємство, вимоги до влаштування вентиляційних установок.

На основі ОСТ 90015-39 стосовно окремих галузей промисловості одночасно розробляють й інші нормативні документи. У післявоєнний період ці норми було переглянуті. У наступні роки з'явилися нові планувальні рішення під час проектування будівель та споруд, почали застосовувати нові будівельні конструкції та матеріали. Переглядання норм мало й іншу мету – знизити, по можливості, вартість будівництва шляхом вилучення зайвих вимог. Слід було також дати більш чітке визначення ступенів вогнестійкості будівель та споруд, груп горючості будівельних конструкцій та матеріалів, переглянути нормативи щодо евакуації людей.

1951 року «Державний комітет у справах будівництва» затвердив «Протипожежні норми будівельного проектування промислових підприємств та населених пунктів» (Н 102-51). До цього періоду відноситься розробка будівельних норм і правил (СНіПи), які охоплювали основні види будівництва та включали різні галузеві нормативні вимоги. Від 1962 року почали діяти будівельні норми та правила, що містили основні норми, які регламентували пожежну безпеку населених пунктів, промислових підприємств, житлових та громадських будівель. На додаток до цих будівельних вимог вводилися в дію норми щодо окремих галузей промисловості (об'єкти видобутку та переробки нафти, газу та ін.).

Нові планувальні та конструктивні рішення будівель завжди вимагали вдумливого та всебічного підходу до їх пожежної безпеки. Зокрема, ряд основних вимог щодо пожежної безпеки будівель підвищеної поверховості, що стосуються вогнестійкості несучих конструкцій, розміщення сходів, забезпечення протипожежного водопостачання та ін., було вироблено ще на той час. Внаслідок проведеної роботи було визначено основні положення щодо забезпечення пожежної безпеки в таких будинках (СНіП II-А.5-62 «Протипожежні вимоги. Основні положення проектування», СН 295-64 «Тимчасові вказівки щодо протипожежних вимог для проектування житлових будинків заввишки 10 поверхів і більше». Досвід нормування на той час показав, що будь-які протипожежні норми повинні розвиватися за такими напрямами:

1. Норми, спрямовані на зниження можливості виникнення пожеж. Приміром, вимоги до вибору електроустаткування, влаштування систем вентиляції залежно від призначення будівель, класифікація будівель та приміщень з вибухопожежної та пожежної небезпеки тощо.

2. Норми, спрямовані на обмеження поширення вогню всередині будівель та між ними (протипожежні розриви, протипожежні перешкоди та ін.).

3. Вимоги щодо забезпечення евакуації людей із будівель (облаштування евакуаційних проходів та виходів, незадимлюваність сходових кліток тощо).

4. Заходи, що забезпечують роботу пожежних підрозділів (вимоги до проїздів та під'їздів до будівель, протипожежного водопостачання тощо).

Основою вибору підходів у протипожежному нормуванні стала практика проектування будівель і споруд того чи іншого призначення, результати науково-дослідних робіт, аналіз пожеж, спільні рішення пожежних фахівців, проектувальників і будівельників. Зокрема, часті пожежі та загибель людей у підвальних поверхах будівель змусили у 1962 році ввести до норм вимоги про ізолювання входів у підвали при будівництві житлових будинків заввишки 5 поверхів і більше, незважаючи на протести проектувальників та будівельників. Надалі відбувається вдосконалення протипожежного нормування [278].

Значних змін протипожежні вимоги зазнали у 1970-1980-х роках через з впровадження нових технологій будівництва з легких металевих конструкцій, широкого використання полімерних утеплювачів, монолітного домобудівництва. У цей період було створено науково обґрунтовану систему нормативних вимог з пожежної безпеки, реалізовану в будівельних нормах та правилах, відомчих нормативних документах, ГОСТах та правилах пожежної безпеки. Розроблялися, удосконалювалися та вводилися в дію СНіП II-А.5-70 «Протипожежні норми проектування будівель та споруд», СНіП II-2-80 «Протипожежні норми проектування будівель та споруд», СНіП 2.01.02-85 «Протипожежні норми». Кожен із наступних нормативних документів містив вимоги з урахуванням розвитку будівельної галузі, практики проектування, нових рішень у галузі протипожежного захисту населених пунктів, будівель та споруд. Основні вимоги цих норм і нині розробники реалізують у нормативних документах у сфері пожежної безпеки.

Нормативна база щодо проектування і правил улаштування електроустановок (ПУЕ) починається з кінця XIX ст. формуванням базових систем з виготовлення, накопичення, передачі та споживання електроенергії. Недосконаліть ранніх технологій та порушення правил їх експлуатації призводили до загорянь. Зокрема, на першій тепловій електростанції «Перл-Стрит» (Нью-Йорк, США), яку побудував Томас Едісон 1882 року, забезпечивши електрикою 85 будівель у Нижньому Мангеттені, виникли проблеми пов'язані з перевантаженнями та короткими замиканнями в обладнанні через високі напруги.

За царату правила щодо улаштування електроустановок вийшли під назвою «Правила та норми для електротехнічних пристроїв сильного струму», у передмові до яких зазначено: *«Ця збірка є повним перекладом "Правил союзу німецьких електротехніків", виданих до 1907 року».* За радянської пори 1921 року оприлюднено «Правила безпеки та правила улаштування для електротехнічних споруд сильних струмів низької та високої напруги.

Перше видання ПУЕ випускали окремими розділами (брошурами) починаючи з 1946 року. У 1949 році було випущено єдине видання, що об'єднувало всі випущені на той час розділи, а у 1950-у – «Зміни та доповнення» в окремі випуски та у видання 1949 року. Всі подальші видання ПУЕ були підготовлені дуже ретельно спеціалізованими організаціями, комісіями та окремими фахівцями. Про високу якість підготовки, наприклад, шостого видання ПУЕ 1986 року, свідчить той факт, що воно не переглядалося майже 20 років і за цей час не втратило популярності серед інженерів та спеціалістів. Саме це видання покладено в основу поступового (поетапного) перегляду, організованого Міністерством енергетики України у 2004 році і завершеного у 2016.

Треба згадати й про проектування пожежних депо у районі виїзду. Із започаткуванням пожежного автотранспорту радіус виїзду пожежного підрозділу становив до 2,5 верст (при нормативному значенні часу прибуття і з урахуванням середньої швидкості руху пожежного автомобіля, що дорівнював 30 верст на годину). На початку 1930-х НКВС на міжвідомчій нараді з ВРНГ та НКШС встановили райони виїзду міських пожежних команд із радіусом 1,5 км за наявності кінних обозів і до 3 км – за наявності пожежних автомобілів. Останній норматив як суттєвий параметр для обґрунтування числа пожежних депо в містах продовжував діяти й у 2000-х роках.

З оприлюдненням на початку 1982 року СНіП II-89-80 «Генеральні плани промислових підприємств» для боротьби з пожежами на підприємствах встановлювали вимоги до розташування пожежних депо. Вимагалося, щоб пожежне депо, як правило, обслуговувало групу підприємств. У випадку, коли підприємство не підпадало під зону обслуговування існуючих пожежних депо, то на його території передбачали існування власного пожежного депо. Радіус його дії: для підприємств із виробництвами категорії А, Б та В, що займали більше 50% всієї площі забудови – 2 км; якщо підприємства цих же категорій займали до 50% площі забудови і підприємств із виробництвом категорії Г та Д – 4 км.

На підставі будівельних норм СН 41-58 «Правила та норми планування та забудови міст» до цього нормативу було додано ще один, що стосувався кількості пожежних автомобілів: один пожежний автомобіль у містах та населених пунктах мав припадати на 5 тис. осіб (але в будь-якому випадку їх мало бути не менше двох). Жодної аргументації при цьому не наводилося, все ґрунтувалося на досвіді практиків.

Система пожежної безпеки. В цей час закладаються нові етапи підходів до забезпечення пожежної безпеки країни. Розвиток стандартизації та протипожежного нормування, розробка документів, що регламентували вимоги пожежної безпеки до тих чи інших об'єктів економіки, продукції, режимних та організаційно-технічних заходів, здійснювався спільно з Держбудом СРСР, ГУПО МВС СРСР, іншими міністерствами та відомствами країни. В першу чергу до них треба віднести державні стандарти:

- ГОСТ 12.1.004-76 «Система стандартів безпеки праці. Пожежна безпека. Загальні вимоги»;
- ГОСТ 12.2.037-78 «Система стандартів безпеки праці. Пожежна техніка. Вимоги безпеки»;
- ГОСТ 12.1.033-81 «Система стандартів безпеки праці. Пожежна безпека. Терміни та визначення»;
- ГОСТ 12.4.009-83 «Система стандартів безпеки праці. Пожежна техніка захисту об'єктів. Основні види. Розміщення та обслуговування»;
- ГОСТ 12.1.004-85 «Система стандартів безпеки праці. Пожежна безпека. Загальні вимоги»;
- ГОСТ 12.1.044-89 Пожежовибухонебезпечність речовин та матеріалів. Номенклатура показників та методи їх визначення».

- ГОСТ 12.3.046-91 «Система стандартів безпеки праці. Установки пожежогасіння автоматичні. Загальні технічні вимоги».

Радянський період у галузі пожежної безпеки фактично завершився ухваленням ГОСТ 12.1.004-91 «Система стандартів безпеки праці. Пожежна безпека. Загальні вимоги». У цьому міждержавному стандарті було впроваджено такі розрахункові методи, як: метод визначення рівня забезпечення пожежної безпеки людей, метод визначення ймовірності виникнення пожежі (вибуху) на пожежонебезпечному об'єкті; метод оцінки економічної ефективності систем пожежної безпеки; метод визначення ймовірності виникнення пожежі від (в) електричних виробів та ін. Ряд з вищезгаданих документів діють досі у питаннях стандартизації, метрології та сертифікації [279].

Під час пожежі виникає ціла низка небезпечних факторів, що визначають ризик настання небезпечної події, і які впливають на людей та матеріальні цінності: полум'я і іскри, підвищена температура навколишнього середовища; токсичні продукти горіння і термічного розкладання; дим; знижена концентрація кисню і т. ін. За інформаційними даними їх граничні значення становлять: температура середовища 70°С; теплове випромінювання 500 Вт/м^2, граничний вміст оксиду вуглецю не більше 0,1% (об.); граничний вміст діоксиду вуглецю не більше 6% (об.); вміст кисню не менше 17% (об.).

Відповідно до вимог ГОСТ 12.1.004-91 пожежна безпека забезпечується трьома основними напрямками:

- системою запобігання пожежі;
- системою протипожежного захисту;
- організаційно-технічними заходами.

Системи пожежної безпеки мають відповідати необхідним рівням забезпечення безпеки людей та матеріальних цінностей, а також економічним критеріям ефективності цих систем для матеріальних цінностей з урахуванням усіх стадій життєвого циклу об'єктів (проектування, будівництво, реконструкція експлуатація) та виконувати такі завдання:

- виключати виникнення пожежі;
- забезпечити безпеку (евакуацію, протидимний захист) людей у разі пожежі;
- забезпечити пожежну безпеку матеріальних цінностей;
- забезпечити пожежогасіння силами підрозділів пожежної охорони;
- забезпечити об'єкт засобами пожежогасіння, протипожежним водопостачанням, установками пожежної автоматики;
- навчити людей правилам пожежної безпеки та діям на випадок виникнення пожежі.

Системи пожежної безпеки мають запобігти впливу на людей небезпечних факторів пожежі, у тому числі їх вторинних проявів на необхідному рівні.

Пожежна безпека об’єкта – стан об'єкта, за якого виключається можливість виникнення і розвитку пожежі та впливу на людей небезпечних факторів пожежі, а також забезпечується захист матеріальних цінностей. Аналіз пожежної небезпеки полягає у визначенні наявності горючих речовин і можливих джерел запалювання, ймовірних шляхів розповсюдження пожежі й необхідних засобів пожежогасіння.

Модель процесу виникнення вогню

У багатьох місцях, де людина мешкає, працює, навчається, відпочиває, горюче середовище (горючі речовини та матеріали + кисень повітря) присутнє постійно, тому пожежонебезпечне джерело запалення є єдиним фактором, який слід виявити й усунути з метою запобігання пожежі. Тобто, найбільш важливим

під час аналізу пожежної небезпеки є всебічне вивчення умов появи й методів запобігання виникненню різних джерел запалення.

Охорона лісів від пожеж. 1949 року Рада Міністрів СРСР затвердила розроблені Міністерством лісового господарства «Правила пожежної безпеки у лісах СРСР», які вперше визначили чіткі вимоги пожежної безпеки під час проведення лісозаготівельних і інших робіт у лісах, а також вимоги пожежної безпеки до всіх громадян, коли вони перебувають у лісі. 1950 року Рада Міністрів СРСР затвердила нове «Положення про державну лісову охорону СРСР», відповідно до якого значно збільшене коло посад, що входили до складу «Державної лісової охорони», розширено права й уточнено посадові обов'язки працівників з охорони лісів від пожеж і лісопорушень.

Особливу увагу приділяли організації й розвитку авіаційної охорони лісів. У першій половині 1930-х робилася спроба використовувати в боротьбі з пожежами парашутистів-пожежних. Від 1952 року, коли з'явилися літаки АН-2, що дозволяли за своїми техніко-тактичними характеристиками широко використовувати їх на роботах з авіаційної охорони лісів, став можливим розвиток парашутно-пожежної служби для боротьби з лісовими пожежами. В 1956 році на роботах з охорони лісів від пожеж вперше почали застосовувати гелікоптери. Вертоліт МІ-4 дозволяв швидко доставляти до місця пожежі не тільки спеціальні авіаційні команди із засобами пожежогасіння, але й залучених, за потреби, для гасіння пожеж працівників лісгоспів, ліспромгоспів і місцевого населення. За допомогою вертольотів забезпечувалася більша оперативність роботи парашутистів-пожежних. У середині 1960-х авіаційними силами й засобами в країні погашено 70% пожеж, що виникли в районах дії протипожежної авіації, у тому числі 4723 пожежі ліквідовано безпосередньо парашутистами й авіадесантниками [280].

Подальший розвиток протипожежної охорони лісів проводився у зв’язку з впровадженням нової пожежної техніки, таких як пожежний всюдихід ВП-1, пожежний агрегат ТЛП-55, знімна цистерна ЦОС, малогабаритні мотопомпи, тракторні грунтомети, ранцеві обприскувачі й т. ін. Крім використання таких машин, були реалізовані роботи з удосконалення способів гасіння пожеж із застосуванням вибухових речовин у вигляді накладних шнурових зарядів. Одночасно проводилися необхідні заходи щодо створення й підготовці постійних спеціалізованих команд пожежно-хімічних станцій і авіапожежних команд для роботи на вертольотах. Щодо правового регулювання лісового законодавства того часу, в тому числі й боротьби з пожежами, то воно було визначено Верховною Радою 13 грудня 1979 року, яка затвердила «Лісовий кодекс УРСР».

Становлення гірничорятувальної служби. Війна з Німеччиною різко змінила порядок життя і діяльність воєнізованих гірничорятувальних частин Донбасу. Оперативні працівники ВГРЧ перейшли на роботи, необхідні фронту, поєднуючи їх із службовою діяльністю. Саме на ВГРЧ уряд поклав важливе завдання з демонтажу та евакуації у східні райони гірничо-шахтного устаткування, а також затоплення та підриву шахт. Для виконання цього завдання з командирів і респіраторників ВГРЧ було створено спеціальну групу у кількісті 300 осіб, яку оснастили автотранспортом, зброєю, вибуховими матеріалами і різним приладдям. Загарбники, що окупували Донбас, так і не змогли налагодити видобуток вугілля.

Після звільнення окупованих територій низка гірничорятувальних підрозділів повернулося до місця служби. Почалося відновлення зруйнованих гірничих виробок, виробничих та житлових приміщень. Особовим складом ВГРЧ обстежено та розгазовано тисячі кілометрів гірничих виробок, відкачано мільйони кубометрів води із затоплених шахт.

У важкі післявоєнні роки (1946 р.) прийнято урядову постанову про створення у Донецьку «Центральної гірничорятувальної станції Донбасу» (ЦГРСД), яка об’єднала оперативний, науково-дослідний, експериментальний, виробничий і навчальний напрямки діяльності гірничорятувальної служби. У комплексі ЦГРСД звели будинок учбово-

оперативного загону, який займався підготовкою кадрів молодшого командного складу, а також гуртожиток на 200 осіб. Для тренувань із застосуванням гірничорятувального оснащення і техніки спорудили навчальну шахту. Будівництво всього комплексу ЦГРСД, який і сьогодні прикрашає одну з центральних вулиць Донецька, завершили 1960 року. На шахтах створили нову службу – допоміжні команди ВГРЧ, які несли чергування безпосередньо у шахті. Починають активізувати заходи щодо вдосконалення засобів захисту органів дихання рятувальників. 1948 року конструктори А. Ковшовий та М. Кузьменко створили нові вітчизняні респіратори РКК-2 (чотиригодинної дії) та РКК-1 (двогодинної дії).

У 1950-х роках велику увагу приділяли теоретичній підготовці особового складу, проведенню навчально-тренувальних зборів з імітацією обстановки, наближеної до аварійної. Основну увагу звертали на підготовку молодшого командного складу. ВГРЧ чітко поділялися за галузевим принципом. Найбільш розвинену мережу гірничорятувальних станцій мало Міністерство вугільної промисловості УРСР, значну кількість станцій – Міністерство металургійної промисловості УРСР та Міністерство хімічної промисловості УРСР. Розподіл ВГРЧ у гірничопромислових басейнах визначався кількістю підприємств, ступенем їх розосередженості, потужністю підприємств, небезпеки (за газами, пилом, самозайманням копалин тощо). У 1970-х розробляють та впроваджують більш надійну систему оповіщення шахтарів. У разі підземної аварії аварійний сигнал подавали з поверхні та приймали пристрої, вбудовані у головні світильники шахтарів.

Поглиблення гірничих робіт на Донбасі викликало підвищення аварійної небезпеки виробництва: поставили перед галуззю нові, більш складні завдання з питань безпеки робіт у шахтах, поліпшення їх протипожежного та протиаварійного захисту, ефективності ведення аварійно-рятувальних робіт, скорочення термінів ліквідації аварій та їх наслідків. 1968 року вийшло розпорядження Ради Міністрів СРСР щодо створення у Донецьку «Всесоюзного науково-дослідного інституту гірничорятувальної справи» (ВНДІГС). Досягнення в галузі удосконалення тактики, технології і технічних засобів ведення гірничорятувальних робіт з порятунку людей та ліквідації різних видів аварій у шахтах знайшли відображення у «Статуті ВГРЧ з організації та проведення гірничорятувальних робіт», затвердженому 1969 року.

Для скорочення тривалості циклу створення нових виробів від наукового обґрунтування технічних характеристик, конструкторського відпрацювання, експериментальних досліджень, випробувань дослідних зразків до організації промислового випуску і впровадження в підрозділах ВГРЧ **1972** року створюють «Всесоюзне науково-виробниче об'єднання з гірничорятувальної справи (ВНВО) "Респіратор"». До нього увійшли ВНДІГС, три заводи в Україні («Донецький завод гірничорятувальної апаратури», «Луганський завод "Горизонт"», «Макіївський завод "Факел"»). Отже, було завершено створення єдиної системи гірничорятувальної служби, що об'єднала оперативну і виробничу сфери діяльності. У Мінвуглепромі СРСР було створено Всесоюзне управління ВГРЧ. Це сприяло прискореному здійсненню технічного переоснащення гірничорятувальних частин, забезпеченню їх науково-обґрунтованими нормативними і методичними документами, поліпшенню теоретичної і практичної підготовки особового складу служби [281].

Наявність єдиного управління, об'єднання сил дала змогу у 1980-і роки розробити і запровадити в практику респіратори, саморятувальники, газоаналізатори та інші види гірничорятувальної техніки, які відповідали світовому рівню і навіть перевищували його. Серед таких: апарати штучної вентиляції легень ГС-10, респіратори Р-12М, допоміжний респіратор РВЛ-1 (згодом Р-30 та Р-34), ізолюючі саморятувальники ШС-7М, газотеплозахисний костюм ГТК, протитеплові куртки (ТК-50, ТК-60М) і костюми (ПТК-80, ПТК-100), апаратура для контролю складу шахтного повітря тощо.

У гірничорятувальних загонах створювалася профілактична служба та реанімаційно-протишокові групи. Для оцінки стану провітрювання шахт, вибору аварійних вентиляційних

режимів під час розробки планів ліквідації аварій і оперативних планів, були створені служби депресійних і газових зйомок. На шахтах з найбільш досвідчених ІТП і робітників, придатних за станом здоров'я працювати в респіраторах, були організовані допоміжні гірничорятувальні команди (ДГК). При деяких загонах було створено водолазну службу для порятунку людей під час раптових затоплень гірничих виробок.

Здійснене переоснащення ВГРЧ новою гірничорятувальною технікою, введення в дію затверджених посібників та інструкцій, а також розроблених ВНДІГС рекомендацій і методик обумовили необхідність перероблення статуту, який був уведений в дію з вересня 1983 року. У цей період набули розвитку міжнародні зв'язки з гірничорятувальної служби як в галузі науково-технічного співробітництва, так і з надання допомоги у ліквідації складних аварій із залученням особового складу та гірничорятувальної техніки (на шахтах Болгарії, Польщі, Іспанії, Ірану, Індії, Монголії, Китаю та інших країн).

Часи застою та перебудови. Почав стабілізуватися стан із пожежами, які у 1953-1972 роки в середньому становили 13,9 тис. випадків (перед війною 1940 року в Україні зареєстровано 13,3 тис. пожеж). Причому пожежі в сільській місцевості залишалися на рівні 80% через: необережне поводження з вогнем (27,2%); погане пічне опалення та використання дерев'яних димоходів (20,8%), які дуже повільно заміняли керамічними трубами; пустощі дітей з вогнем (17,3%); від грозових розрядів (8,5%) тощо. Намітилася тенденція зростання кількості пожеж особистого майна людей (76,7%), на державних об'єктах, об'єктах споживчої кооперації. Більше всього збитків теж приходилося на село, які дорівнювало 61% від загального, але у містах у деякі роки (1954 р. і 1970 р.) збитки від пожеж перевищували сільську місцевість.

Загалом у республіці 98% пожеж гасили зі збитком до одної тис. крб. Загибель людей на пожежах прогресувала й становила: 175 осіб – 1965 р., 264 (1968 р.), 341 (1969 р.). У зв'язку зі зростанням матеріальних цінностей та централізацією їх накопичення у республіці намітилися тенденції до збільшення великих пожеж, які у 1971-1973 роках при 0,5% випадків завдали 48% збитків. Констатувалося, що вартість врятованого майна від знищення вогнем під час гасіння пожеж в УРСР щорічно перевищувала вартість утримання пожежної охорони більш ніж утричі. Стабільність показників пожеж та їх наслідків почала змінюватися з настанням в країні часів перебудови: з 14,5 тис. пожеж у 1985 році до 49,7 тис. у 1989. Збитки – з 17,3 млн крб. до 19,9 млн. Загибель людей на пожежах – 986 проти 1141 [282].

У цей час в країні відмічалася поява нових технологій, устаткування, які мали підвищену пожежну небезпеку, зростання енергоозброєності. На багатьох підприємствах почали застосовувати полімерні та синтетичні матеріали, пожежонебезпечні властивості яких не були в достатній мірі вивчені. Ці фактори обумовили зростання пожежної небезпеки підприємств. Аналіз катастрофічних пожеж на крупних підприємствах показав необхідність комплексного підходу до проблем протипожежного захисту, запрошення спеціалістів науково-дослідних та проектних організацій, інженерно-технічних працівників підприємств. Однією з форм такої взаємодії стали пожежно-технічні конференції, проведені на промислових об'єктах. З цього приводу змінюється зміст роботи ДПН. Від разових профілактичних обстежень його працівники перейшли до комплексних пожежно-технічних заходів, широко проводячи дослідження з пожежної небезпеки цілих галузей. Вказана форма роботи та більш близька взаємодія з вченими та фахівцями зменшили кількість пожеж з технологічних причин.

Впроваджуються ефективні засоби пожежогасіння: повітряно-механічна піна, інертні гази, вогнегасні порошки. Вдосконалюються технічні засоби боротьби з вогнем. На території УРСР фіксували використання ядерних боєзарядів для ліквідації складної пожежі на газонафтовому фонтані у Харківській обл. (липень 1972 р.) та для запобігання викидам метану і вугільного пилу у Донецькій області, в місті Юнокомунарівськ (вересень 1979 р.) [283].

Обстановка з пожежами, збільшення загибелі людей змушували уряд країни посилити заходи з питань пожежної безпеки. 15 липня 1977 року вийшла постанова РМ СРСР «Про заходи щодо підвищення пожежної безпеки в населених пунктах та на об'єктах народного господарства», а в грудні – «Положення про державний пожежний нагляд СРСР» тощо. Указом ПВР УРСР від 16 лютого 1978 року за №3086-IX винесено постанову «Про посилення кримінальної відповідальності за порушення правил пожежної безпеки», на підставі якої кримінальний кодекс країни був доповнений статтею 220[1] «Порушення правил пожежної безпеки». Прийнятими документами підкреслювалися задачі на перспективу – запобігання пожежам, створення умов для успішного їх гасіння й забезпечення безпеки людей.

В УРСР Держпожнагляд на початок 1980-х років складався з 6,3 тис. працівників. Стан виконання заходів пожежної безпеки керівниками об’єктів розглянемо на прикладі наданих ДПН адміністративних прав. У цей період кожен рік не виконувалося від 20 до 50% запропонованих заходів. За 1983 рік на одного працівника в середньому припадало 153,6 прийнятих заходів впливу на порушників протипожежних правил, 107,8 – призупинених об’єктів та агрегатів. У цьому році в Україні сталося 17,7 тис. пожеж, 1,7% з яких залишилися не розкритими. У справах про пожежі було порушено 183 карні справи, 61 людину засуджено [284]. Як недоліки відмічали випадки порушення законодавства, пов'язані із приховуванням випадків пожеж від обліку, неправильним накладенням штрафів, порушенням строків перевірок за фактами пожеж тощо.

Попри самовіддану роботу працівників пожежної охорони, ситуація в країні з пожежами внаслідок погіршення соціально-економічної обстановки стала виходити з-під контролю. В 1980-ті роки виникає ціла серія великих пожеж. У ніч на 26 квітня 1986 року о 1 год 23 хв на Чорнобильській атомній електростанції стався вибух реактора четвертого блоку, почалася пожежа. Оперативні й самовіддані дії 28 бійців і командирів, першими прийнявши вогненно-радіаційний удар, зуміли запобігти світовій екологічній катастрофі, не допустивши перекидання вогню на суміжні енергоблоки, на машинне відділення. О 4 год 50 хв пожежу було локалізовано вже прибулими свіжими силами, в 6-00 – ліквідовано повністю [285].

Українські вогнеборці виявили героїзм, ліквідуючи пожежу на четвертому енергоблоці ЧАЕС, прибувши в числі перших після повідомлення про вибух ядерного реактора. Вони займалися з ризиком для життя дезактивацією величезної території, що постраждала від катастрофи. Понад з 500 учасників, 137 нагороджені орденами та медалями. 29 березня 1989 року, відповідно до наказу МВС СРСР, з метою координації дій всіх спеціальних служб в екстремальних ситуаціях в Києві створюється регіональний спеціалізований загін (РСЗ) з проведення першочергових рятувальних робіт у регіонах, що зазнали стихійних лих. Згодом функції загонів було суттєво розширено.

X. ІДЕОЛОГІЧНИЙ БІК СЛУЖБИ

Етапи ідеологічного впливу. Не можна залишити без уваги й атмосферу, в якій понад сімдесяти років перебувала і розвивалася пожежна охорона країни. 24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про департизацію державних органів, установ і організацій», згідно з якою всі співробітники пожежної охорони, які перебували на обліку як комуністи припиняли членство в КПРС, а партійні організації ліквідували. Цим документом перегорталася остання сторінка політичного впливу комуністичної ідеології на особовий склад пожежних підрозділів. Зупинимося на деяких.

Аспекти політичного виховання у країні набули розвитку ще в 1920-ті роки. У 1930-ті, коли комуністична партія проголосила курс на розгорнутий наступ соціалізму, підвищувалося значення партійно-політичної роботи з кадрами НКВС, яку покладали на партійні органи. Загальне керівництво партійною роботою в пожежній охороні здійснював ЦК ВКП(б) через політвідділ ГУПО. Безпосереднє керівництво парторганізаціями пожежної охорони на місцях

проводили відповідні республіканські й обласні комітети ВКП(б), міськкоми й райкоми партії через політвідділи, політчастини, парторгів підрозділів, які були робочим апаратом цих партійних комітетів.

Основне завдання політорганів полягало в керівництві всією політичною, культурно-просвітньою й партійно-виховною роботою, зміцненні партійних і комсомольських організацій, поліпшенні їхньої роботи й підвищенні політико-морального стану пожежних працівників у дусі часу. Якщо брати 1930-ті роки, тоді було взято курс на ліквідацію експлуататорських класів у місті й селі. Тому, одним з найважливіших завдань політорганів стала робота *«…з подальшої комунізації й оробоччення особового складу, а також очищення рядів працівників від класово-чужинського й злочинного елементу»*, що спонукало до проведення репресій. У підрозділах насаджуються умови підозрілості, пошуку та виявлення «ворогів народу», планування цих заходів.

З утворенням політорганів активізувалася робота з політичного виховання кадрів пожежної охорони, підвищення їхнього загальноосвітнього рівня. Вводяться обов'язкові політзаняття, вивчення праць класиків марксизму-ленінізму. Значний час приділяли політінформаціям, лекціям, доповідям, мітингам, конференціям, колективному читанню газет, журналів, книжок, слуханню радіопередач тощо. Центрами політичної та партійно-виховної роботи стають червоні столи й ленінські куточки (з 1970р. – кімнати). Вони утворювалися у всіх підрозділах зі штатом більше 25 чоловік і були *«…опорною базою всієї масової суспільно-політичної й культурної роботи..., підвищення класової свідомості, бойової підготовки й зміцнення політико-морального стану особового складу».* Всі працівники, які мали потребу в підвищенні свого освітнього рівня, повинні були сісти за парти. Це було важливо, оскільки рівень освіти залишався ще вкрай низьким.

В умовах утворення командно-адміністративної системи особливе значення приділяли забезпеченню політичної благонадійності кадрів, прищеплюванню їм почуття внутрішньої переконаності в правоті тої справи, якій вони служать, в законності методів, якими вони керуються, беззаперечному виконанні покладених на них завдань, безумовній відданості комуністичній партії. А тому виникає потреба суттєвого розширення й посилення політичного апарату. 15 вересня 1939 року ЦК ВКП(б) затвердив «Положення про політичний відділ Головного управління (відділу) НКВС СРСР». Політвідділ ГУПО стає керівним партійно-політичним органом НКВС СРСР. Всю свою роботу він проводив через структурні обласні політвідділи, політапарати, політруків, партійні й комсомольські організації. Вони працювали в тісному контакті з територіальними партійними органами – обкомами, міськкомами, райкомами партії, регулярно доповідали їм про стан партійно-політичної роботи зі співробітниками. Таким чином, кадровий склад пожежної охорони був поставлений під суворий контроль партійного апарату для того, щоб бути надійним провідником політичного курсу ВКП(б), надійним і ефективним інструментом у її руках [286].

Серед завдань із виховної роботи політапарату треба відмітити увагу до культурно-просвітньої діяльності, у здійсненні якої важливий внесок робили бібліотеки, клуби, ансамблі, оркестри тощо. Стали впроваджувати пропаганду бойових традицій, в чому значну роль відігравали ведення історичних формулярів (започатковано 1957 р.), робота пожежно-технічних виставок (перша ПТВ відкрита в Харкові 1967 р.) та ради ветеранів (1969 р.). За героїзм та подвиги особовий склад навічно вносили до списків пожежних підрозділів. Іменами героїв називали вулиці, навчальні заклади, їм ставили пам’ятні дошки, пам’ятники тощо. Прикладом є імена полеглих героїв: В. Правика, В. Кібенка, В. Тишури, В. Ігнатенко, М. Титенка, М. Ващука, – які назавжди збережуться в пам'яті людей, як герої, що першими прийняли вогненно-радіаційний удар у ніч на 26 квітня 1986 року, коли стався вибух реактора четвертого блоку на Чорнобильській атомній електростанції. Вони зуміли запобігти світовій екологічній катастрофі. За мужність, героїзм і самовіддані дії, виявлені під час ліквідації

аварії, майору вн. сл. Телятникову Л.П., лейтенантам вн. сл. Кібенку В.М. й Правику В.П. присвоєно високе звання «Героя Радянського Союзу».

Бойові традиції пожежної охорони з року в рік поповнювалися прикладами мужності й самовідданості та були багатим матеріалом для виховання нового покоління українських вогнеборців. Почесними урядовими нагородами за мужність, сміливість та самовідданість удостоєні тисячі українців – пожежних та їхніх добровільних помічників, різних професій… За успішну роботу у галузі забезпечення пожежної безпеки значну кількість вогнеборців було заохочено відзнаками, грамотами, цінними подарунками тощо.

Шанованою відзнакою за подвиги, здійснені *«при гасінні пожеж, порятунку людей та майна, при запобіганні вибухам і пожежам»* нагороджували медаллю «За відвагу на пожежі», встановленою Указом ПВР СРСР 31 жовтня 1957 року. В Україні такою медаллю нагороджено близько 3 тис. громадян. Медаллю могли нагороджувати повторно. В Українській РСР трьома медалями відзначені: Сергій Дерев'янко та Віктор Тимофєєв.

Командир відділення СВПЧ-1 м. Харкова сержант внутрішньої служби Сергій Дерев'янко в пожежну охорону прийшов 1980 року. За участь у ліквідації пожежі на буровій в Краснокутському районі Харківської області в 1983 році був удостоєний медалі «За відвагу на пожаре». Другою медаллю Сергій Павлович нагороджений 1984 року під час масового порятунку людей з житлового будинку, який горів у місті на вулиці Сумській. 1986 року за порятунок дитини під час пожежі в критично складній ситуації вогнеборець відзначений третьою медаллю.

Заступник начальника Управління пожежної охорони АР Крим генерал-майор внутрішньої служби Віктор Тимофєєв у пожежній охороні з 1966 року. Свою першу медаль Віктор Іванович отримав 1971 року за гасіння ялтинської лісової пожежі. Під час ліквідації пожежі на Феодосійській нафтобазі він отримав другу медаль, а третьою медаллю відзначений за пожежу на китобійній суднобазі «Радянська Україна» 1988 року.

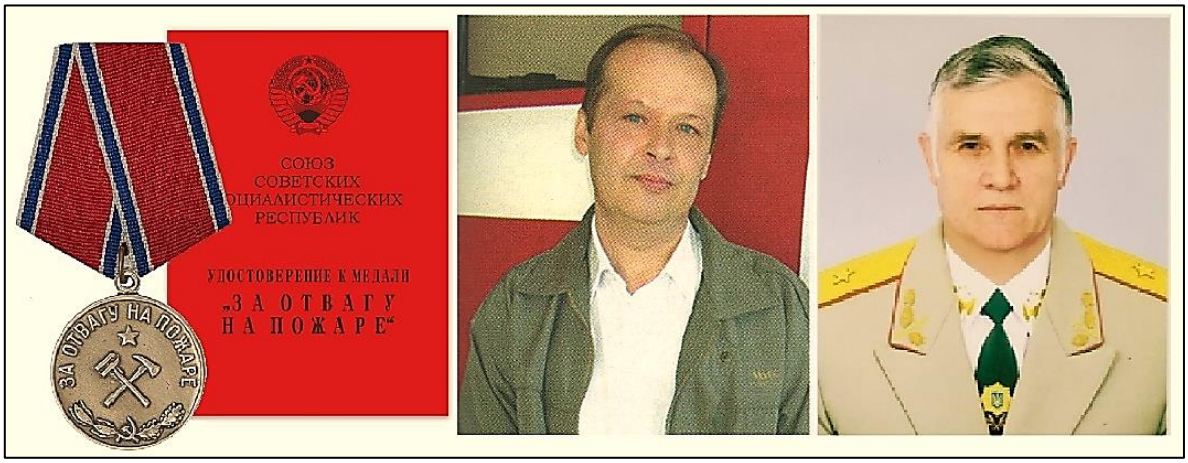

Сергій Дерев'янко та Віктор Тимофєєв – тричі відзначені медаллю «За відвагу на пожежі»

Як і у попередні роки, виховна робота в підрозділах і апаратах пожежної охорони ставилася на перше місце й проводилася за окремими критеріями через організацію так званих соціалістичних змагань, про що регулярно сповіщали рупори політичної пропаганди політорганів ГУПО СРСР журнал «Пожарна справа» та УПО УРСР – газета «Тривога». Починаючи з 1957 року, у гарнізонах змагалися за присвоєння звання «Зразкова пожежна частина» (згодом – «Відмінна пожежна частина»), з 1969 – «Краща інспекція ДПН». Переможцям в урочистій обстановці вручали дипломи, відзнаки (червоні стрічки, перехідні вимпели тощо) та грошові премії. Їхні портрети вивішували на «Дошках пошани», як передовиків заносили до «Книги пошани».

Змагалися й УПО. Зокрема, 1976 року пожежна охорона УРСР за показниками діяльності здобула перше місце серед управлінь всього СРСР, і їй було вручено «Перехідний Червоний прапор». Регулярно проводили огляди-конкурси ленінських кімнат, стінної преси, художньої самодіяльності тощо. 1971 року започатковують щорічні конкурси «Кращих за професією». До виховної роботи притягалися громадські організації, такі як ради відмінників, наставників, ветеранів, жінради, товариські суди тощо. Проте рішення партійних зборів мали першочергове значення й ламали долю не одного керівника. Їхній вплив мав не абияке значення на порушників дисципліни.

Залишалася проблема з кадрами, на стабілізації якої позитивно позначився набутий досвід 1970-х років. Так, ПВР СРСР від 23 жовтня 1973 року ухвалила Указ «Про спеціальні звання рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ СРСР». У цей же день РМ СРСР затвердила «Положення про проходження служби рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ СРСР». З метою покращення дисципліни в органах внутрішніх справ та більш якісного несення служби Указом ПВР СРСР від 15 листопада 1973 року затвердило «Положення про складання Присяги рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ СРСР». Працівників пожежної охорони привели до Присяги у лютому 1974 року. У подальшому цей захід приурочували до «Дня пожежної охорони».

Вирішували питання щодо підвищення розмірів грошового забезпечення співробітників, розвиток системи послідовної професійної підготовки, в тому числі й набуття вищої освіти, розв'язання проблем працевлаштування й соціального захисту. Проте інші компоненти, що характеризували матеріально-побутові умови життєдіяльності працівників пожежної охорони залишалися не вирішеними. Одним з провідних факторів, через що йшов відтік кадрів, була житлова проблема. Не можна не зазначити яким чином доводилося піднімати престиж працівника пожежної охорони, коли у новій соціально-політичній обстановці продовжували використовувати старі методи.

Партійні органи у період 1968-1977 роки видавали цілу низку рішень, де як і раніше вказувалося на партійно-комсомольські мобілізації, «висувництво» за направленням трудових колективів тощо. Це призводило до комплектування, наприклад, служби ДПН будівельниками, лікарями, педагогами, а бойові розрахунки караулів – іногородніми, студентами (ставали на службу після занять). Тобто, якісний склад кадрів бажав кращого за відсутності в них професійних знань, що породжувало формалізм у роботі. Щоб показати значущість цих заходів у звітах наголос почали робити на показники кількості та хороший облік [287].

На початок 1980-х років партія комуністів УРСР почала вживати додаткових заходів для покращення умов служби, запобігання травматизму та іншим нещасним випадкам з особовим складом підрозділів пожежної охорони під час виконання своїх професійних обов'язків. На жаль, таких випадків ще залишалося багато. Тільки за 1981-1984 роки трапилося 254 випадки отримання травм, в тому числі 20 – смертельних. Для навчання безпечній роботі на пожежах в підрозділах почали створювати місця спортивної та психологічної підготовки, умови тренування в яких були максимально наближені до реальних. У цей час у республіці діяло 11 полігонів, 60 смуг психологічної підготовки, на яких проходило навчання більше 8 тис. осіб. Підготовку газодимозахисників здійснювали у 150 типових та пристосованих теплодимокамерах. У ряді областей функціонували діагностичні пости та випробувальні ділянки для проведення перевірок гальмівних систем та ходових частин пожежних автомобілів, випробування пожежного оснащення. Приділялася увага профілактики дорожньо-транспортних пригод, навчанню правилам техніки безпеки з використанням як наочних, так і технічних засобів. Для нагляду за охороною праці і технікою безпеки, згідно з наказом МВС УСРР за №488 від 11 вересня 1980 року, в підрозділах вводився «оперативний триступінчастий контроль».

Суттєво змінювалося ставлення керівників до покращення умов служби у підрозділах. Багато уваги приділялося до естетичного оформлення будівель та службових приміщень пожежних частин. Напівтемні непривабливі гаражі з глухими дерев'яними воротами й сірі приміщення, що викликали глибоку нудьгу, набували вигляду затишних, добре освітлених, красиво оформлених у сучасному стилі приміщень. Це змушувало людей ощадливо ставитися до утримання службових приміщень, меблів, пожежної техніки, підняття особистої дисципліни та ставлення до свого зовнішнього вигляду. За цим прикладом будівництво нових пожежних депо здійснювалося за сучасними типовими проектами, що охоплювали увесь комплекс споруд та обладнання їх всім необхідним для повсякденної діяльності особового складу [288].

Фізкультурно-спортивна робота. Ще на початку XX ст. керівники пожежних команд чітко розуміли, що фізичне виховання є органічною частиною професійної підготовки пожежних. Адже від кожного вогнеборця вимагалося не тільки міцне здоров'я та різнобічний фізичний розвиток, а й володіння навичками свідомого та правильного застосування їх в режимі виконання своїх обов'язків. Тож для цієї мети у пожежних командах практикували влаштування тренувальних містечок. Зокрема в Одесі, застосовуючи елементи змагання, розробили систему заохочення кращих пожежних з гімнастики щороку вручаючи чотири призи кращим. Для виховання таких якостей, як витривалість, увага, швидкість реакції та оперативного мислення, точність та координація рухів, стійкість до несприятливих факторів використовували окремі види фізичних вправ. Найбільш ефективними вважалися гімнастика, легка атлетика, спортивні ігри тощо.

Вплив виховної діяльності стосувався підвищення рівня фізичного стану, загартування, натренованості особового складу й у подальші роки. Увага приділялася проведенням у гарнізонах фізкультурно-спортивної роботи, а особливо пожежно-прикладному виду спорту (ППС), який з кожним роком набував усе більшого поширення. Змагання з ППС давали можливість узагальнити багатий досвід професійної підготовки вогнеборців. Будучи не тільки спортивним заходом, але й оглядом професійної готовності підрозділів пожежної охорони, перевіркою стройової виучки особового складу, сприяли підвищенню фізичного загартування вогнеборців. За весь час існування ППС українські спортсмени постійно входили до складу призерів та переможців змагань не тільки регіонального, а й світового рівня.

Зародився пожежно-прикладний спорт у 1931 році, коли у кожній пожежній команді стали проводити заняття з фізичної підготовки пожежних з відпрацюванням прикладних вправ з пожежним оснащенням. Під егідою НКВС УРСР вже 1936 року відбулися перші змагання, які пройшли у Києві. В Україні змагання з ППС відновили 1945 року, коли було розроблено перші правила та програму Всесоюзних особисто-командних змагань пожежної охорони МВС СРСР. Від 1948 року у Всесоюзних змаганнях почали брати участь прикладники інших відомств: Міністерства оборони, Міністерства шляхів та сполучення, Міністерства вугільної промисловості. Пожежно-прикладний спорт із роками зазнавав змін. Змінювалися спортивні снаряди, деталізували виконання окремих вправ. Приміром, до 1948 року пожежна естафета складалася з 6-ти етапів по 100 м: 1-й етап – біг 100 м; 2-ій – подолання будиночка; 3-ій – подолання малого паркану (2 м); 4-й – прокладання рукавної лінії з приєднанням до розгалуження, «мишоловка» (переповзання 10 м під планками, закріпленими на висоті 50 см від землі); 5-й – подолання буму з перенесенням двох вогнегасників і гасіння рідини у протвені; 6-й – подолання високого паркану (3,5 м) за допомогою драбини-палиці. 1954 року внесено зміни в подолання 100-метрової смуги з перешкодами та пожежної естафети.

Змагання з пожежно-прикладного спорту, 1948 р.

Виключення низки снарядів та їх перестановка дали іншу можливість спортсменам демонструвати навички володіння складними технічними прийомами на високій швидкості, зменшився травматизм, підвищилася динамічність та видовищність змагань [289].

1959 року введено спортивну класифікацію з пожежно-прикладних вправ і затверджено нагрудні відзнаки, а також положення про порядок присвоєння звання «Майстра прикладного спорту», спортивні розряди трьох ступенів. ППС в Україні стає масовим видом спорту, починається проведення змагань на першість районів, міст, областей, республіки, добровільних пожежних товариств та відомств, де у структурі були пожежні підрозділи, а також серед юних спортсменів [290].

Значною віхою у розвитку пожежно-прикладного спорту стало створення 1964 року «Федерації пожежно-прикладного спорту України», яка і сьогодні є основним організатором з проведення міжнародних та всеукраїнських змагань з ППС. Українські спортсмени 1965 року гідно взяли участь у першому Всесоюзному чемпіонаті з ППС, зайнявши четверте командне місце серед 16 команд учасників.

Від 1973 року «Міжнародний технічний комітет із запобігання і гасіння пожеж» (CTIF) ухвалив рішення про регулярне (раз на чотири роки) проведення міжнародних змагань на Кубок КТІФ, які стали неофіційним Чемпіонатом Європи з ППС. Починаючи з 1988-го, щороку в травні місяці Україна запрошує команди для участі у «Міжнародних змаганнях пам'яті пожежних-героїв Чорнобиля». Метою проведення цих змагань є вшанування пам`яті пожежних-героїв, які загинули під час ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та набуття майстерності й укріплення дружніх стосунків між рятувальниками різних країн..

Посвідчення і відзнака майстра прикладного спорту, 1960 р.

XI. ЕТАПИ РЕФОРМ

Служба суверенної держави. Після прийняття 24 серпня 1991 року Верховною Радою Акту проголошення незалежності України в діяльності пожежної охорони країни починається новий етап – як служби суверенної держави. МВС України фактично успадкувало органи пожежної охорони, які існували в УРСР. На початок 1990-х років пожежна охорона України, яку очолював генерал-майор вн. сл. Десятников П.М. (1977-1993 рр.), практично

перетворилася в інженерну службу. У її складі перебувало 55 тис. чоловік особового складу. Загалом вона мала 8,8 тис. одиниць техніки різного призначення. Плідна робота підрозділів пожежної охорони давала позитивні результати: тільки за період від 1992 до 2001 року підрозділами пожежної охорони держави було врятовано понад 45 тис. осіб, за 2000-2001 роки врятовано матеріальних цінностей на суму 956 млн грн [291].

Проте нормативно-правові акти, що регулювали їх організацію і діяльність, потребували суттєвих змін, прийняття ряду нових документів і внесення змін і доповнень до чинних. У серпні 1991 року видано наказ МВС №383 «Про перегляд відомчих нормативних актів і створення нормативної бази МВС України», згідно з яким начальникам головних управлінь, управлінь і самостійних відділів міністерства пропонувалося переглянути всі відомчі нормативні документи і в установленому порядку скасувати ті, що втратили практичне значення або суперечили чинному законодавству.

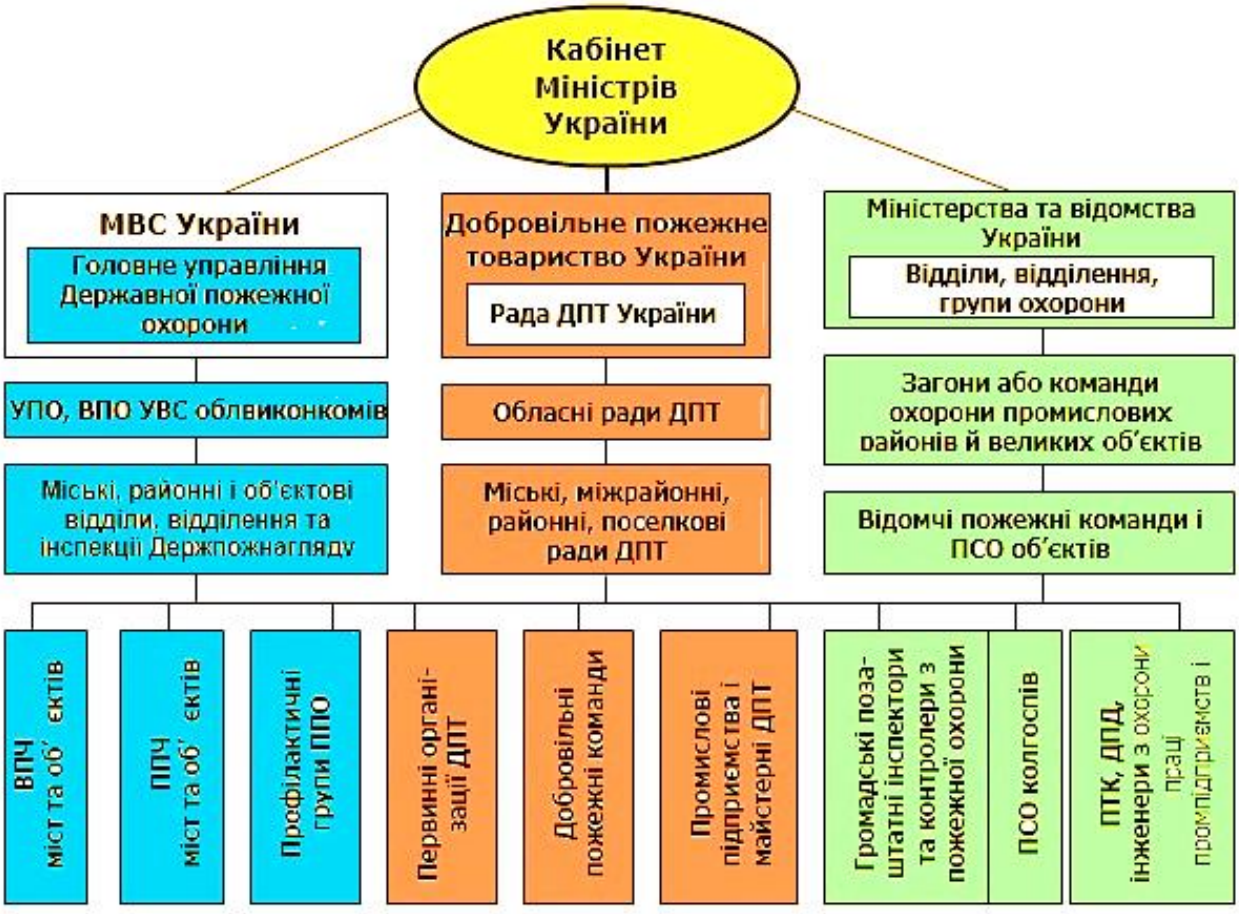

Схема організації протипожежного захисту України початку 1990-х рр.

Важливе значення для подальшого розвитку пожежної охорони України мали законодавчі акти, прийняті в 1992-1993 роках. На початку року в урочистій обстановці співробітників ОВС привели до Присяги на вірність народу України. 7 жовтня 1992 року розпорядженням Президента України затверджено Положення про Міністерство внутрішніх справ України, де зазначалося, що як центральний орган виконавчої влади воно реалізує державну політику в сфері пожежної безпеки країни.

Начальники Головного управління державної пожежної охорони МВС України (1992-2002 рр.)

Пилип Десятников ***Віктор Попков*** ***Борис Хижняк*** ***Григорій Рева***

Тоді ж на базі Управління пожежної охорони утворюється Головне управління пожежної охорони МВС України, від серпня 1994-го – ГУДПО (Головне управління державної пожежної охорони), яке свого часу очолювали генерал-майор вн. сл. Попков В.І. (1993-1995 рр.), генерал-майор вн. сл. Хижняк Б.Б. (1995-1997 рр.), генерал-полковник вн. сл. Рева Г.В. (1998-2002 рр.). Закон України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 року забезпечував соціальний захист співробітників. В цьому ж році було засновано профспілку атестованих працівників ОВС України.

У липні 1994 року прийнято Постанову КМ №508 щодо заходів з виконання Закону України «Про пожежну безпеку», який введено в дію з дня опублікування – 29 січня 1994 року згідно з Постановою Верховної Ради України від 17 грудня 1993 року № 3747-XII. Закон визначав загальні правові юридичні та соціальні основи забезпечення пожежної безпеки на території України, регулював відношення державних органів, юридичних та фізичних осіб у цій сфері, незалежно від виду їх діяльності та форм власності. На підставі Закону України «Про пожежну безпеку» в країні створено чотири види пожежної охорони: державна, відомча, місцева та добровільна.

Державна пожежна охорона формувалася на базі існуючих воєнізованої та професійної пожежної охорони, входили до системи МВС України і здійснювала державний пожежний нагляд. Державна пожежна охорона створювалася в містах, інших населених пунктах, на промислових та інших об'єктах незалежно від форм власності у порядку, що визначався Кабінетом Міністрів України. Державна пожежна охорона складалася з підрозділів, апаратів управління та допоміжних служб, а також пожежно-технічних навчальних закладів і науково-дослідних установ.

Затверджено довгострокову програму забезпечення пожежної безпеки та близько 170 базових документів. В умовах обмеженого бюджетного фінансування керівництво ДПО виробляє нові форми роботи зі стримування зростання кількості пожеж. Створюють фонди пожежної безпеки, запроваджують основи протипожежного страхування, розвивають системи ліцензування й сертифікації у сфері пожежної безпеки.

Для проведення наукової діяльності 1992 року у Києві утворено Український науково-дослідний інститут пожежної безпеки. Профільні заклади освіти у Харкові, Львові та Черкасах реорганізують у вищі навчальні заклади. Для заохочення вогнеборців у квітні 1995-го встановлюється відзнака «Кращому працівнику пожежної охорони». 2 січня 1995 року Президент України підписав Указ №7/95 «Про День працівників пожежної охорони» - офіційного державного професійного свята, яке відзначали щорічно, 29 січня.

Наставала нова епоха ставлення до релігії. Повною мірою всі утиски на ґрунті релігійних переконань відчували на собі й українські вогнеборці. Після краху СРСР у незалежній Україні відновлюють старі та створюються нові пам’ятники відродження духовності. Починаючи з 1998

року у гарнізоні пожежної охорони м. Суми особовий склад підрозділів брав участь у поминальній панахиді та в заздоровному молебні у Спасо-Преображенському кафедральному Соборі в день ікони Божої Матері «Неопалима Купина». Завдяки таким заходам за цей період у пожежних Сумської області загибелі або травмування з боку особового складу не було. В багатьох інших гарнізонах пожежної охорони постійними стали стосунки з представниками церкви, що надавали всебічну духовну допомогу працівникам пожежної охорони та їхнім сім'ям. Ці стосунки вилилися в те, що в липні 2002 року біля 25-ї пожежної частини м. Києва була освячена каплиця храму на честь ікони Пресвятої Богородиці «Неопалима Купина». Духовні осередки стають невід'ємною складовою пожежних підрозділів.

Висловлюючи свою вдячність Божій Матері за захист у складних та непередбачених ситуаціях, які щодня лягають на плечі пожежних під час виконання своїх службових обов'язків з рятування людей та гасіння пожеж, у День Покровительки 17 вересня щороку відзначають як «День рятувальника України» [292].

ДПТ України. Основним завданням Добровільного пожежного товариства України залишалося залучення населення до участі в роботі з охорони життя та здоров'я людей, державної, колективної та приватної власності громадян від пожеж та інших надзвичайних ситуацій.

Регіональні організації ДПТ України проводили організаційно-масові, пожежно-профілактичні та технічні заходи, спрямовані на запобігання пожежам у населених пунктах, на підприємствах та в організаціях, навчання людей правилам пожежної безпеки та правилам застосування засобів попередження та гасіння пожеж. Задля цього члени ДПТ Україні беруть участь у профілактичних рейдах, проводять зустрічі з населенням, бесіди, громадські огляди протипожежного стану підприємств тощо [293].

З початку 1990-х, коли на ринок послуг і робіт протипожежного призначення прийшли інші учасники: ЗАТ, ТОВ, приватні підприємства, для Добровільного пожежного товариства України настали складні часи. З ряду причин обсяги виконаних робіт і послуг, а відтак і прибуток, різко знизились, більшість підприємств стали збитковими.

У зв'язку з незадовільним фінансово-економічним станом підприємств, зменшилися витрати на здійснення статутної діяльності обласних організацій ДПТ України. Підприємства були вимушені скоротити посади інструкторів пожежної профілактики і штатних голів районних організацій в більшості районів областей, було значно скорочено витрати на друк матеріалів пропаганди і агітації. Проте, ДПТ України продовжувало фінансувати витрати на роботу з дітьми. Діяльність ДЮП проводилося на підставі «Положення про дружини юних пожежних» від 1994 року. До 1996 року організаційну роботу ДЮП здійснювали районні, обласні та республіканський штаби. З 1996 року замість штабів вводять координаційні ради по роботі з дружинами юних пожежних (районні, міські, обласні та центральна). Спільно з працівниками пожежної охорони ДПТ України організовували змагання дружин юних пожежних з пожежно-прикладного спорту, проводили вікторини, конкурси, огляди з питань знання правил пожежної безпеки з врученням переможцям цінних подарунків як на обласному, так і на всеукраїнському рівні.

Від 1994 року за ініціативою ДПТ України спільно з МВС (з 2003 року з МНС), Міністерством освіти і науки, Міністерством сім'ї і молоді, Міністерством культури було започатковано і організовано «Всеукраїнський фестиваль дружин юних пожежних», який проводили на рівні району, області, держави. Його основна мета полягала у навчанні правилам безпечної поведінки в сучасному середовищі, розвиток у молоді особистих творчих здібностей, а також формування у молодого покоління поваги до складної, відповідальної та водночас благородної професії – пожежного-рятувальника.

Про страхування. Після подій 1917 року в Україні буйно розвинулася страхова кооперація. 1918-го постає Український кооперативний страховий союз (Страхсоюз) як

центральна установа для організації загального кооперативного страхування, який за воєнного комунізму було ліквідовано. В Україні (як і у всьому СРСР) страхування монополізували, страхові товариства ліквідували, а їх майно націоналізували. Селянські двори підлягали обов'язковому державному страхування від пожеж, пошестей худоби, градобою і транспортних аварій [294]. Адміністрація страхової справи від 1925 року була централізована. Державне страхування здійснювалося на всій території СРСР єдиною організацією – Держстрахом.

В результаті введення державної монополії страхування занепало, вона стала завдавати великої шкоди розвитку народного господарства. У зв'язку з цим, у березні 1933-го приймається постанова про відновлення системи органів державного страхування. Важливе значення у розвитку майнового страхування мав Закон СРСР від квітня 1940 року «Про обов'язкове окладне страхування». Цей закон визначав об'єкти обов'язкового окладного страхування, страхові випадки, розмір страхового відшкодування, що виплачується, та страхових платежів, пільги та обов'язки страхувальників. 1958 року міністерство фінансів УРСР отримало у своє відомство право управління страховою справою. Значні соціально-економічні зміни відбулися в середині 1980-х років: вживаються додаткові заходи щодо розвитку державного страхування. Покращення умов державного, особистого та майнового страхування – призвели до скасування державної монополії на страховому ринку. Функції страховика на території України на той час виконувала система Укрдержстраху, в якій працювали майже 14 тис. фахівців та 29 тис. позаштатних страхових агентів.

В УРСР існували два типи страхування: майнове й особове, які поділяються на обов'язкове і добровільне. Обов'язковому страхування (від вогню, градобію, пошестей худоби та ін. нещасть) підлягає майно колгоспів, господарств громадян і державне майно, що здавалося в оренду громадянам; так само обов'язкові різні форми соцзабезпечення. До добровільного майнового страхування належали: страхування в колгоспах на племінну худобу, урожай садів і сільськогосподарську техніку, а в господарствах громадян – на хатнє майно, будівлі й худобу; до особового: мішане страхування життя, довічне страхування, страхування на випадок смерті або втрати працездатності, від нещасних випадків та ін.

На початку 1990-х усунення монополії держави і поява недержавних страхових компаній створили необхідну базу для організації ринкових відносин у страховій діяльності й передумови формування страхового ринку України. Перший спеціальний нормативний акт, що регламентував страхування, був прийнятий в 1993 році – Декрет Кабінету Міністрів «Про страхування». Створюється державна структура у сфері регулювання страхового ринку – Укрстрахнагляд. В цей час відбувалося бурхливе зростання кількості страхових компаній в Україні. 1994 року у країні було зареєстровано 700 страхових компаній.

Серед послуг, які надають страхові установи у сучасній Україні це: страхування майна юридичних і фізичних осіб від пожеж та інших нещасть, обов'язкове страхування членів добровільних пожежних дружин, відомчої й сільської пожежної охорони тощо. Відповідно до Закону України «Про пожежну безпеку», стаття 33 (участь страхових організацій у забезпеченні пожежної безпеки) організації, що здійснювали страхування на випадок пожеж, були зобов'язані проводити відрахування від платежів з майнових видів страхування органам управління пожежної охорони на запобіжні протипожежні заходи. Передбачалося надання страхувальникам пільг у вигляді знижок страхових платежів при виконанні ними протипожежних вимог, а також зменшення суми страхового відшкодування або відмову від його виплати, якщо на виникнення пожежі і його наслідки вплинуло невиконання вимог пожежної безпеки. Знижки страхових платежів передбачалися для підприємств, установ і організацій, що мали пожежні команди (дружини) з виїзною пожежною технікою.

В умовах обмеженого бюджетного фінансування силами Добровільного пожежного товариства України, Концерну «Укрпожсервіс», Київської міської дирекції Укрсоцбанку

України та Управління Південно-Західної залізниці у листопаді 1992 року утворено «Акціонерне товариство "Українська пожежно-страхова компанія"». На початку 2013 року вона мала більше 250 філій і представництв по всій Україні й залишалася єдиною страховою компанією, що провадила відрахування від страхових платежів на протипожежні заходи [295].

Фахові видання. За радянської пори перші друковані фахові видання практично набули поширення у далеких 1920-х. Тоді у Харкові почав виходити часопис «Комунальне господарство в Україні», де містилася рубрика «Пожарна справа», який *«реалізував задум розвивати і поширювати знання з пожежної безпеки*». Перший номер видання побачив світ у жовтні 1921 року.

1 листопада 1945 року вийшов перший номер малотиражної газети українських вогнеборців «Тривога». Щотижнева газета почала виходити у період відбудови у перші післявоєнні роки. За задумом керівництва пожежної охорони країни слід було *«…створити друкований орган, на сторінках якого він міг допомогти працівникам обласних управлінь та відділів пожежної охорони, інспекцій Держпожнагляду, пожежних команд, добровільним організаціям у їхній роботі з запобігання та гасіння пожеж».* Газету «Тривога» випускали до 1969 року. Надалі сторінку про діяльність пожежної охорони УРСР став надавати інший орган – газета «Радянський міліціонер».

У незалежній Україні з жовтня 1996 року роботу працівників пожежної охорони висвітлювала редакційна колегія журналу «Пожежна безпека», яку очолював В. Артем'єв, згодом – В. Городецький. У зв'язку з вирішенням нових завдань, які здійснювала Держслужба з надзвичайних ситуацій України, восени 2013 року його замінив новий щомісячний науково-виробничий журнал «Пожежна та техногенна безпека». Видання мало наклад понад 20 тис. примірників.

У Міністерстві України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (згодом у ДСНС) видавався відомчий журнал «Надзвичайна ситуація» тиражом 500 примірників. Його започаткували у Києві 1997 року спочатку як щоквартальник, згодом – двомісячник, а пізніше – місячник. Головне завдання – висвітлення урядової політики з питань, що перебували у компетенціях міністерства, інформування громадськості щодо запобігання аваріям та катастрофам, навчанням діям в екстремальних ситуаціях. У період, коли головним редактором став Г. Кримчук (1998-2005 рр.), зросла його популярність, а наклад збільшився до 5 тис. примірників. Мав розповсюдження не лише в Україні, а й за кордоном. Зокрема, видання було представлено у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі, де окремі його матеріали перекладали англійською мовою, особливо ті, які висвітлювали питання євроінтеграції, загально-європейської безпеки, практики дій України у подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи.

Недовгий час, від 2017 до 2020 роки (вийшло 36 номерів) видавався щомісячний виробничо-практичний журнал «НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ плюс» (шеф-редактор – О. Перевозник), який проводив інформаційно-просвітницьку роботу серед населення щодо забезпечення цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки в державі, навчання громадян основам безпеки життєдіяльності, запобігання травмуванню та загибелі людей. У окремих областях та закладах освіти країни виходили профільні професійні друковані видання.

Стан пожежної техніки. Стан пожежної техніки в підрозділах пожежної охорони України залишався кепським. Парк пожежних автомобілів країни мав зношеність на 1/3, пожежним підрозділам були потрібні 3 тис. нових машин. Однак у держбюджеті на їх купівлю не було виділено жодної копійки.

У першій половині 1990-х років заводчани взяли в оренду Прилуцький завод «Пожмашина» і продовжували розвивати виробництво пожежних авто. В цей час було модернізовано всю гаму пожежних автоцистерн і розпочато виготовлення нового автомобіля порошкового гасіння АП-4 (43105)222. Впровадження у виробництво комбінованого водяного

насоса НЦПК-40/100-4/400 спричинило розвиток основних пожежних машин. Завод освоїв констркцію з уніфікованих типових модулів (передній відсік, задній відсік, ємність тощо). Їх можна комбінувати на будь-якому рамному шасі на вимогу замовника. Першим автомобілем, сконструйованим за модульним принципом, стала пожежна автоцистерна моделі 240 на шасі КамАЗ-53211.

Проте криза у країні залишила відбиток і на прилуцьких заводчанах. У 1997 році завод продав 500 машин (в основному, старі відомі автоцистерни моделей АЦ-40(130)63Б та АЦ-40(131)137А на шасі ЗІЛ; вони добре проявили себе навіть на такій жахливій пожежі, як чорнобильська). Далі реалізація скорочувалася майже в геометричній прогресії: 1998 рік – 350 автомобілів, перша половина 1999-го – 120. У минулі часи на «Пожмашині» працювало понад чотири тисячі осіб, потім – близько трьох тисяч, та й тих викликали у міру потреби. Адже завод – єдиний годувальник селища з дев'ятитисячним населенням. На ньому висить уся ладанська інфраструктура – від дитячих ясел до водогону [296].

Пожежні авта Прилуцького заводу «Пожмашина»

Щоб вижити, «Пожмашина» почала випускати вуглекислотні вогнегасники ємністю до 40 л та автоматичні системи пожежогасіння для складів, АЗС тощо. Але в центрі уваги, як і раніше, були пожежні автомобілі – завод розширює їхню лінійку всупереч усьому. Програму ОЗ «Пожмашина» відкривав легкий пожежний автомобіль першої допомоги АПП-4(2705)276. Його базою став ГАЗ-2705 «Газель», який збирали у Сімферополі. Машина призначалася для оперативної доставки до місця пожежі бойового розрахунку із чотирьох осіб, 500 л води та набору пожежно-рятувального оснащення. На початку 2000-х розпочато випуск аварійно-рятувального автомобіля АТС-20(43261)282 на шасі КамАЗ (4х4) потужністю 240 к.с. Автомобіль обладнували електрогенератором, потужністю 20 кВт, освітлювальною щоглою, гідравлічним краном-маніпулятором, переносним компресором та електродимовсмоктувачем та різним аварійно-рятувальним обладнанням. На замовлення Рівненської АЕС виготовили важку автоцистерну на шасі КамАЗ-43118 (6х6) моделі 248 з масою 20,4т. Пожежний насос комбінованого типу. Автоцистерна викидає струмінь до 70 м по воді і 40 м по піні; вивозить 6700л води та 580л піноутворювача.

На початку 1990-х газодимозахисна служба апаратів та підрозділів Державної пожежної охорони МВС України успішно продовжувала виконувати свої функції. На оснащенні в неї були 7 типів регенеративних дихальних апаратів (КІП-7, КІП-8, Р-30, Р-12М, РВЛ-1, Р-34, Луганськ-2), що становило близько 75% від загальної їх кількості. Більшість з них була застарілою, термін експлуатації перевищував регламентовані норми. В час економічної нестабільності додалися проблеми з постачанням гарнізонів киснем, хімпоглиначем, запасними частинами. Скажімо, тільки на 1994 рік вогнеборцям України потрібно було не менше 600 т хімпоглинача. У зв'язку з цим обсяг практичних тренувань газодимозахисників з використанням КІПів періодично скорочувався, що негативно впливало на боєготовність і професійну майстерність пожежних. Тоді приймається рішення про поступове переоснащення з апаратів регенеративного типу на апарати зі стиснутим повітрям [297].

Новим етапом стає 1993 рік з впровадженням євростандарту CEN-137 (чинний в Україні з 2003 року). ДАСП з часом захисної дії більше години перестає бути рідкістю. Створення нових технологій у виготовленні полегшених балонів дало поштовх до розробки таких зразків. Основною перевагою стає підвищення міцності балонів за меншої маси виробу. Композитні

балони, що наповнені повітрям, можуть бути до 50% легші за сталеві. Окрім економії металу, це дає психофізіологічну перевагу, оскільки користувач апарата з такими балонами менше втомлюється під час роботи та не перевантажує серце, хребет і спинні м'язи. В Україні на Луганському заводі «Горизонт» від 1994 року для ДАСП почали виготовляти балони з композитних матеріалів (металопластику), що в цілому знизило масу апаратів на 15% за початкової маси до 16 кг. Термін служби композитних балонів становив 10 років при кількості циклів заправки не більше 2000.

Нині в підрозділах оперативно-рятувальної служби цивільного захисту ДСНС України використовують ДАСП Луганського заводу «Горизонт»: АСП-2 у декількох модифікаціях, AIP-317, АВІМ-09 і його модифікації, АВХ. Компаній: «Dräger» (PA-80A, PA-92), «MSA-AUER» (BD-96), «SCOTT CONOUR», «POSTAUER-SL» та інші. Разом понад 6 тис. одиниць. З цієї кількості на АСП-2 припадає – 46%, причому, з них у 60% ДАСП закінчується термін їх експлуатації [298].

Відомча пожежна охорона. На об'єктах міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, перелік яких визначався Кабінетом Міністрів України, створювалися підрозділи відомчої пожежної (пожежно-сторожової) охорони, які здійснювали свою діяльність згідно з положеннями, погодженими з МВС України. Підрозділи відомчої пожежної охорони, що мали виїзну пожежну техніку, залучалися до гасіння пожеж у порядку, який встановлювався державною пожежною охороною. Ці підрозділи у питаннях підготовки особового складу та організації гасіння пожеж керувалися нормативними актами, що діяли у державній пожежній охороні. Відповідно до частини другої ст.61 Кодексу цивільного захисту України Кабінет Міністрів України від 5 червня 2013 року за №397 затвердив перелік суб'єктів господарювання, в яких створюється відомча пожежна охорона. Суб'єкти господарювання, підприємства, установи, організації, віднесені до сфери управління: Міноборони, Мінінфраструктури (об'єкти залізничного, авіаційного, морського, річкового транспорту), Мін'юсту (об'єкти Державної кримінально-виконавчої служби, табори для тримання військовополонених), МВС (об'єкти Національної гвардії), Адміністрації Держприкордонслужби, Держлісагентства, Держрезерву, Адміністрації Держспецзв'язку, Служби зовнішньої розвідки, ДАЗВ (підприємства, що провадять лісогосподарську діяльність та Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник).

Кабінет Міністрів України постановою від 9 січня 2014 року за №5 затвердив «Типове положення про відомчу пожежну охорону». Відповідно до положення відомча пожежна охорона утворюється суб'єктом господарювання, який належить до сфери управління міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, за погодженням з таким міністерством, органом та складається з державних пожежно-рятувальних підрозділів (частин), кількість яких визначається суб'єктом господарювання. Вона утворюється для виконання завдань, передбачених Кодексом цивільного захисту України, з метою захисту життя і здоров'я людей, державної власності від пожеж і підтримання належного рівня пожежної безпеки на об'єктах, що належать суб'єктові господарювання. У постанові прописані основні завдання відомчої пожежної охорони; основні документи, якими вона повинна керуватися у своїй роботі; права посадових осіб відомчої пожежної охорони та працівників відомчої пожежної охорони під час гасіння пожеж; необхідна штатна чисельність пожежно-рятувальних підрозділів.

Відомча воєнізована охорона «Укрзалізниці». Після здобуття у 1991 році Україною Незалежності постало питання організації вантажних і пасажирських перевезень територією держави. Для ефективного управління залізничним транспортом та забезпечення потреб господарства й населення в перевезеннях Кабінет Міністрів України 14 грудня 1991 року видав постанову «Про створення Державної адміністрації залізничного транспорту України». Управління ВО Укрзалізниці створено в жовтні 1993 року, як єдину систему охорони вантажів та об'єктів на залізничному транспорті України та проведення заходів, спрямованих на

запобігання та гасіння пожеж. Свою діяльність проводить на підставі «Положення про відомчу Воєнізовану охорону на залізничному транспорті» від 11 січня 1994 року за №7 зі штатом 11,5 тис. осіб (стрільці + пожежні).

До складу Укрзалізниці входять Донецька, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Західна, Придніпровська залізниці, Харківське та Дніпровське метро. Об'єднання Укррефтранс, Укрпромзалізтранс, Укрзалізпром, Інтертран», Український державний центр транспортного сервісу. Залізниці країни мають у своєму складі близько 2 тис. залізничних станцій, 75 локомотивних та 83 вагонних депо, понад 300 дистанцій колії, енергопостачання, автоматики, телемеханіки та зв'язку, вантажно-розвантажувальних робіт, цивільних споруд та інші підприємства, зокрема, 16 ремонтних заводів. Питома вага залізничного транспорту в загальному вантажообороті всіх видів транспорту України становила понад 50%, а в пасажирообігу – майже 40% [299].

Пожежний потяг, 2008 р.

Для забезпечення захисту від пожеж Укрзалізниця має у розпорядженні 42 пожежних авто і 54 пожежних потяги. Останні призначені для гасіння пожеж на об'єктах та рухомого складу залізничного транспорту розташованих поблизу смуги відведення, а також надання допомоги у разі ліквідації наслідків транспортних пригод, повеней, інших стихійних лих у межах своїх тактико-технічних можливостей. Основними причинами виникнення пожеж залишаються: необережне поводження з вогнем, несправність рухомого складу, порушення правил експлуатації електроприладів, підпали. У 2005-2014 роках на об'єктах Укрзалізниці в середньому виникало близько 20 пожеж на рік, що спричиняли прямі збитки в 2985,7 тис. грн.

Працівники відомчої пожежної охорони проводять профілактичну роботу з персоналом Укрзалізниці, здійснюють відповідний нагляд за технічним засобами протистояння пожежам, впровадження досягнень науки і техніки. До органів управління відомчою пожежною охороною відносяться відділ пожежного нагляду і сектор нормативно-технічної роботи у складі Головного управління воєнізованої охорони Укрзалізниці, а в регіональних філіях залізниць – відповідні відділи служб воєнізованої охорони, які реалізують завдання щодо попередження та гасіння пожеж. До підрозділів відомчої пожежної охорони у виробничих підрозділах – загонах воєнізованої охорони відносяться пожежні команди і пожежні потяги.

Дислокуються пожежні потяги на великих станціях (вантажних, сортувальних, пасажирських і дільничних) з дільницею виїзду до 150 км, де є робочий парк локомотивів. На Донецькій залізниці їх 9, Львівській – 11, Одеській – 8, Південній – 9, Південно-західній – 11, Придніпровській – 6 [300]. Кожен потяг складається з декілька функціональних вагонів (насосної станції, 2-3 цистерни-водосховища і вагона-гаража). Зокрема, вагонно-насосна станція обладнується на базі пасажирського вагона, в якому передбачено відділення для особового складу і машинного відділення, де встановлюють пожежні відцентрові насоси з подачею кожного – 1600 л/хв, що працюють від двигунів внутрішнього згорання, переносної мотопомпи продуктивністю – 800 л/хв, електрогенератора потужністю 4-8 кВт, запасу рукавів, пожежного оснащення, засобів зв`язку та захисту (спецодяг, дихальні апарати) тощо.

Заняття з черговою зміною пожежного потягу на Південній залізниці, 2023 р.

Окремо є цистерни із запасом вогнегасних речовин: 120-140 т води, 5-7,5 т піноутворювача, не менше 500 л пального. За своїми технічними характеристиками, зокрема запасом води, один пожежний потяг відповідає 60-80 пожежним автоцистернам. Загалом захист від пожеж об'єктів залізничного транспорту досягається використанням: 6 тис. установок пожежної сигналізації, 50 автоматичних установок пожежогасіння, 560 водойм, 8,5 тис. пожежних кранів, 2,3 тис. пожежних гідрантів, 190 пожежних мотопомп і 167 тис. вогнегасників.

Організація відповідної підготовки, проведення навчань підвищують професійну майстерність особового складу, що виявилося у відважних діях під час надзвичайної ситуації на Львівській залізниці. Тоді, 16 липня 2007 року на перегоні Красне–Ожидів (Буський район на Львівщині) сталася аварія – зійшли з колії і перекинулися 15 цистерн з жовтим фосфором товарного потяга (прямував з Казахстану до Польщі). Під час розгерметизації зайнялося 6 цистерн і внаслідок горіння утворилася велика кількість диму і хмара з небезпечною концентрацією токсичних речовин. У гасінні пожежі брали участь 250 осіб відомчої пожежної охорони, 16 пожежних потягів. На ліквідацію аварійної ситуації витратили 9500 т води, 360 т піноутворювача і 11 т пального.

У гасінні масштабної пожежі на території нафтобази «БРСМ-Нафта» біля села Крячки у Васильківському районі біля Києва брали участь п'ять пожежних поїздів Південно-Західної залізниці. 8 червня 2015 року там зайнявся резервуар з паливом об'ємом 900м³. Вогонь охопив 16 резервуарів з 17. Внаслідок пожежі, яка тривала більше тижня, загинули шестеро людей, з них – чотири вогнеборці. Серед останніх, 21-річний Євген Шевчук – пожежний поїзда станції «Козятин» відокремленого підрозділу Козятинського загону відомчої воєнізованої охорони, якого накрило вибуховою хвилею [301].

Охорона лісів від пожеж. Відповідно до «Лісового кодексу України», який діє від січня 1994 року, усі ліси на території країни, незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них, становлять лісовий фонд України і перебувають під охороною держави.

Загальна площа лісового фонду України становить – 10,4 млн га, із яких вкритих лісовою рослинністю – 9,6 млн га. Лісистість території країни становить 15,9% від загальної. За останні 50 років площа лісів зросла на 21%, а запас деревини майже втричі. Значна площа лісів зростає у зоні радіоактивного забруднення. Ліси на території України розташовані дуже нерівномірно і представлені 30 видами деревних порід, серед яких домінують сосна (33%), дуб (24%), ялина (8%), бук (7%) та ін., які сконцентровані переважно в Поліссі та в Українських Карпатах.

В Україні упродовж останніх десятиріч метеорологічні та кліматичні умови суттєво змінилися. Підвищення температури повітря зумовило збільшення тривалості теплого періоду, періоду вегетації та максимальної тривалості періоду зі спекою. Це, своєю чергою, призвело до більшої кількості пожеж. Щороку виникає 2,8-7,4 тис. випадків, а площа пожеж в лісах сягає від 2 до 11 тис. га. Приміром, у 1980-х роках під час лісових пожеж згоряли 3 тис. га протягом року. У 1990-х – 5 тис. га, у 2000-х – 10 тис. У 2020 році, який був катастрофічним

для України, вогонь охопив понад 160 тис. га. Зокрема, від пожеж лише у Чорнобильському радіаційно-екологічному біосферному заповіднику у квітні-травні 2020 року постраждало майже 5% території, з них приблизно 35% – ліси. 55% – перелоги, 10% – водно-болотні угіддя.

Навесні лісовими пожежами була охоплена вся північна частина Житомирської області на площі 43,2 тис. га, із них 6,4 тис. га припадають на верхові. У липні та жовтні минулого року в Луганській області пожежами пройдено 29,2 тис. га лісу, із них 13,0 тис. га верховими. У Харківській області пожежами пройдено 570,2 га лісу, із них 163,6 га верховими. Внаслідок пожеж у Житомирській, Харківській та Луганській областях були знищені та пошкоджені сотні будівель і споруд, загинуло 16 чоловік, десятки дістали травми та опіки. Збитки від пожеж склали 19,1 млрд гривень.

Лісова пожежна станція заказнику «Дзвінківський» (Київська обл.), 2020 р.

За прогнозами, на території України очікуються негативні зміни погодних умов із погляду пожежної небезпеки через: підвищення температури повітря, зміщення сезонів, зростання тривалості вегетаційного і пожежонебезпечного періодів, зростання стихійних гідрометеорологічних явищ, зміну водних ресурсів місцевою стоку.

У 2020 році з метою запобігання лісовим пожежам лісогосподарськими підприємствами, що належать до сфери управління Державного агентства лісових ресурсів України, влаштовано 35,8 км протипожежних розривів і бар'єрів та 56,7 тис. км мінералізованих смуг, встановлено догляд за ними в обсязі 255,4 тис. км. У лісових масивах уздовж доріг загального користування та у місцях відпочинку населення виставлено 12,2 тис. аншлагів, панно, плакатів на протипожежну тематику. У засобах масової інформації оприлюднені 7,1 тис. статей і виступів, проведено 22,1 тис. лекцій та бесід про дотримання вимог пожежної безпеки в лісах. Проведено понад 25,6 тис. рейдів щодо дотримання вимог правил пожежної безпеки в лісах України, до адміністративної відповідальності притягнуто 470 правопорушників на суму 159,6 тис. гривень. На жаль, ці заходи виявилися недостатніми через масові неконтрольовані сільгосппали та бойові дії.

Державним комітетом лісового господарства України розроблено й впроваджено наказом №278 від 27 грудня 2004 року «Правила пожежної безпеки в лісах України». Державний контроль за виконанням цих правил реалізується відповідно до чинного законодавства органами, що входять до системи лісоохорони України. Охорону лісів від пожеж на підприємствах Державного агентства лісових ресурсів України забезпечують 307 державних лісогосподарських та лісомисливських підприємств у складі яких функціонують понад 1,7 тис. лісництва та 287 лісових пожежних станцій. Охорону забезпечують – 679 пожежних авто, 93 – малі лісопожежні модулі, 467 – пожежних спостережних веж, з яких – 166 обладнані телесистемами спостереження, 360 мотопомп, понад – 7 тис. вогнегасників-оприскувачів.

Створення мінералізованої смуги трактором МТЗ-82 у агрегатуванні з плугом ПКЛ-70 (Київська обл.), 2020 р.

Працівники лісогосподарських підприємств спільно із фахівцями лісозахисту обстежили насадження, пошкоджені внаслідок лісових пожеж 2020 року, та вжили заходів з поліпшення санітарного стану лісів на загальній площі 8540 га, з яких у зоні суцільної санітарної рубки – 1197 га, вибіркові санітарні рубки – 7043 га. Враховуючи великі площі верхових пожеж, виникає необхідність обов'язкового проведення оцінки впливу на довкілля перед проведенням суцільних санітарних рубок, що потребує додаткових коштів та часу.

Пожежі в природних екосистемах є однією із найбільших загроз лісового фонду України, через що уряд держави визначив низку запобіжних заходів. Відповідно до частини третьої статті 61 «Кодексу цивільного захисту України», переліку суб'єктів господарювання, в яких створюється відомча пожежна охорона, та з метою запобігання виникненню лісових пожеж, захисту життя і здоров'я людей, державної власності від пожеж і підтримання належного рівня пожежної безпеки у лісовому фонді підприємств, установ та організацій за наказом №382 від 23 грудня 2020 року Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України затвердило «Положення про відомчу пожежну охорону Державного агентства лісових ресурсів України».

Відповідно до статті 38 «Лісового кодексу України» Кабінет Міністрів України 20 травня 2022 року за №612 затвердив «Порядок організації охорони і захисту лісів». Там зазначено: *«…охорона лісів від пожеж та пожежна безпека в лісах забезпечується шляхом проведення щороку планових протипожежних заходів, забезпечення готовності пожежно-рятувальних підрозділів відповідно до класу пожежної небезпеки за умовами погоди, оперативного виявлення і ліквідації лісових пожеж».*

Основними причинами виникнення пожеж (62%) за 2022 рік – загоряння насаджень внаслідок проведення активних бойових дій, обстрілів крилатими ракетами та снарядами, а також наявністю в них вибухонебезпечних предметів. Причому облік пожеж здійснювали без урахування значної частини лісів (Запорізької, Луганської, Миколаївської, Донецької, Херсонської та ін. областей), де велися бойові дії, а частина територій зазначених областей перебуває під контролем окупантів. Оцінити прямі та побічні збитки від лісових пожеж, здійснити зйомку площ, пройдених вогнем, неможливо, вони будуть відкориговані після закінчення війни та звільнення і розмінування тимчасово окупованих територій [302].

Гірничорятувальна служба України. 1991 року (після проголошення України суверенною державою), всі оперативні, наукові і виробничі підрозділи ВГРЧ, розташованих на території України, були підпорядковані новоутвореному «Комітету з вугільної промисловості». Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 1992 року №608 «Воєнізовані гірничорятувальні частини» реорганізовано в «Державну воєнізовану гірничорятувальну службу» (ДВГРС). Затверджується «Положення про Державну воєнізовану гірничорятувальну службу у вугільній промисловості України», створено «Центральний штаб ДВГРС, якому підпорядковувалися регіональні штаби, професійні підрозділи, науково-дослідний інститут гірничорятувальної справи (НДІГС), підприємства з виготовлення та технічного обслуговування гірничорятувального оснащення.

Серед підприємств гірничого машинобудування та обладнання України виділимо: «Донецький завод гірничорятувальної апаратури» – головне підприємство України з випуску гірничорятувальної техніки та засобів індивідуального захисту гірників. Утворений в 1960-ті

роки для виготовлення вітчизняних і ремонту закордонних респіраторів. 1996-го реорганізоване у відкрите акціонерне товариство. Має значний промисловий потенціал, володіє унікальними технологіями виготовлення гірничорятувальної апаратури та контрольного обладнання. Вся продукція сертифікована за національною системою УкрСЕПРО, має також міжнародний сертифікат на систему якості фірми «TNO» (Нідерланди), офіційного представника ЄС.

Продукція: шахтні саморятувальники ШСС-1(захист органів дихання гірників до 50 хв); респіратори Р-30, Р-34 для захисту органів дихання гірників-рятувальників до 4 та 2 год. Під час ліквідації аварії; компресори КД-8 для спорядження малолітражних балонів медичним киснем; газорозподілювачі хімічні ГХ-М для експрес-аналізу газових компонентів 11 найменувань у рудниковій атмосфері; універсальні контрольні прилади УКП-5 для контролю і налагодження респіраторів.

«Луганський завод гірничорятувальної техніки "Горизонт"» заснований 1948 року. Основна продукція: багатофункціональні апарати на стисненому повітрі, а також апарати для дихальної реанімації, повітряні ізолюючі прилади, дихальні повітряні апарати та інша продукція для захисту людини в екстремальних умовах і допомоги постраждалим у разі надзвичайних ситуацій. А саме:

- АВХ – апарат дихальний повітряний для рятувальних та аварійних служб, оснащений балонами з робочим тиском 29,4 МПа, автоматичною звуковою сигналізацією аварійного залишку повітря, забезпечує надлишковий тиск під лицьовою частиною панорамної маски та захисним костюмом; час захисної дії – 80 хв;
- АСВ-2 – апарат на стисненому повітрі, призначений для захисту органів дихання під час роботи в атмосфері, непридатній для дихання, під час роботи під водою; час захисної дії – 60 хв;
- АІР-317 – апарат на стисненому повітрі для пожежників; час захисної дії – 70 хв;
- Україна-2 – апарат легководолазний повітряний, призначений для виконання технічних та аварійно-рятувальних робіт під водою, підводного спорту; час перебування під водою – 85 хв;
- Рятувальник-11р та Рятувальник-11с – апарати для дихальної реанімації, призначені для відновлення функцій зовнішнього дихання та газообміну з використанням стисненого кисню;
- ІР-2 – індикатор для перевірки всіх типів дихальних апаратів;
- ШСМ-30 – саморятувальник шахтний, призначений для захисту органів дихання гірників під час аварій, час захисної дії – 30 хв;
- АГРС – компактний зварювально-ріжучий апарат на зрідженому пропан-бутані та стиснутому кисні;
- балони металопластикові, що мають тонкостінну оболонку з нержавіючої харчової сталі, обплетену армувальним матеріалом на епоксидній сполуці з об'ємом посудини: 0,7 л; 1,0 л; 2,0 л; 4,0 л; 4,5 л; 7,0 л на робочий тиск 20,6 та 29,4 МПа з одним або двома штуцерами, що використовуються як для дихальних апаратів, так і для зберігання інших газів;
- ноші складні для гірничорятувальників;
- пасажирський автобус 53Г1;
- вахтовий автобус на шасі ГАЗ-33021;
- вантажопасажирський автобус на шасі УАЗ-3303.

ПрАТ «Макіївський Завод “ФАКЕЛ”» є лідером в Україні з виробництва вогнегасників, призначених для застосування в агресивному середовищі. Засноване 1981 року спеціалізується на виробництві і технічному обслуговуванні унікальних у своєму роді шахтних переносних вогнегасників марки ВП-8 і ВВШ-9(з), що не мають аналогів в Україні. Ці вогнегасники виготовляються у виконанні, що дозволяє їх застосування в підземних гірничих виробках, та

мають всі необхідні дозволи для застосування на шахтах, в тому числі, небезпечних щодо газу і пилу. Завод має замкнутий виробничий цикл, а виробничі потужності дозволяють повністю забезпечити потреби у вогнегасниках всіх підприємств вугільної галузі України.

У складних економічних обставинах ДВГРС зберегла боєздатність оперативних підрозділів, належну виучку і дисциплінованість особового складу, висококваліфіковані кадри командирів і респіраторників. Для підвищення рівня підготовки командного складу ДВГРС та інженерно-технічних працівників шахт, діяльність яких пов'язана із забезпеченням безпеки, у1993 році Навчально-оперативний загін було реорганізовано у Центр підготовки гірничорятувальників. Центральним штабом ДВГРС розроблено і реалізовано програму науково-технічного переоснащення ДВГРС, що передбачає удосконалення методів керування з ліквідації аварій та порятунком людей, розробку засобів попередження і гасіння пожеж, удосконалення способів управління газовиділенням та вентиляцією в аварійних умовах, створення надійних засобів захисту гірничорятувальників від газу і тепла та рішення інших актуальних проблем.

Навчання гірничорятувальників оперативного взводу ДВГРЗ ДСНС України на підприємстві Кривого Рогу, 2024 р.

1997 року розроблено нову редакцію «Статуту ДВГРС з організації і ведення гірничорятувальних робіт» з 23 додатками, у яких відображено останні досягнення в сфері підготовленості шахт до ліквідації аварій, тактики і технології ведення гірничорятувальних робіт. До відомих подій квітня 2014 року ДВГРС входило до сфери управління ДСНС та було підрозділом центрального підпорядкування. В її складі: 12 воєнізованих гірничорятувальних загонів (в т. ч. навчально-оперативний загін – Центр підготовки рятувальників), до складу яких входило 33 гірничорятувальних взводи і 226 відділень, 23 реанімаційно-протишокових груп, 24 газо-аналітичних лабораторій, 11 груп депресійних зйомок. Дислоковані в Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Харківській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Львівській областях та місті Києві.

Спеціальний автобус С09212/14 малого класу на базі агрегатів Isuzu.

Гірничорятувальні роботи на шахтах ведуть підрозділи воєнізованих гірничорятувальних частин. Основними завданнями ДВГРС є: порятунок людей, захоплених аварією в шахті; надання допомоги постраждалим в аварії; ліквідація аварій і їх наслідків; гасіння підземних пожеж в будівлях і спорудах на поверхні, якщо вони можуть поширитися і на гірничі виробки; здійснення широкого комплексу заходів із запобігання підземним аваріям тощо.

У структурі ДВГРС первинною оперативною одиницею воєнізованих гірничорятувальних частин є воєнізований гірничорятувальний взвод (ВГРВ), що складається з 4-6 і більше відділень по 7-8 осіб в кожному, включаючи командира відділення і водія оперативної машини. ВГРВ здатний виконати окремі завдання. Він організовується для обслуговування групи шахт (3-6 шахт) і розташовується якомога ближче до центру району обслуговування шахт,

віддалених від нього на відстань не більше 15-20 км. Рятувальне відділення, як складова частина ВГРВ, складається з 7-8 рятувальників і здатне виконати окремі доручення (визволення людей з небезпечних місць, розвідка осередку аварії, операції з ліквідації аварії і т. ін.). Воно оснащене кисневими респіраторами, саморятувальниками, протипожежними засобами, засобами зв'язку, ношами, медичними аптечками. Кожне відділення має оперативну автомашину, оснащену гірничорятувальної апаратурою і обладнанням.

Воєнізований гірничорятувальний загін (ВГРЗ) – підрозділ, що містить кілька гірничорятувальних взводів, розташованих в одному або декількох гірничопромислових районах, об'єднаних в більше гірничорятувальне формування. ВГРЗ має штаб загону, що забезпечує керівництво всією оперативно-технічної та господарською діяльністю входять до його складу підрозділів. Організовується він зазвичай на базі одного, найбільшого гірничорятувального взводу, званого оперативним взводом. Кілька ВГРЗ підпорядковані штабу ДВГРС басейну, області (областей).

Штаб ВГРЧ басейну області організовується для керівництва оперативно-технічною діяльністю гірничорятувальних загонів у межах гірничопромислового басейну або області. Штабам ВГРЧ басейнів, областей підпорядковані також Центральні науково-дослідні лабораторії (ЦНДЛ ВГРЧ), школи підготовки та перепідготовки командирів ДВГРС, майстерні та склади гірничорятувального обладнання, конструкторські бюро та ін. допоміжні гірничорятувальні команди.

На шахтах, в яких протяжність гірничих виробок досить велика, що не дозволяє відділенням ВГРЧ прибути до місця можливої аварії в найкоротший термін, організовуються добровільні допоміжні гірничорятувальні команди (ДГРК). Члени ДГРК комплектуються з числа гірників шахти і розподіляються таким чином, щоб завжди на кожній дільниці, в кожному відповідальному вузлу шахти і в кожній зміні працювало не менше двох членів ДГРК [303].

У складі МНС України. Радикальні зміни у структурі Державної пожежної охорони розпочалися на початку **2003** року, коли Президент України **27 січня** підписав Указ «Про заходи щодо вдосконалення державного управління у сфері пожежної безпеки та захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій», коли органи і підрозділи Державної пожежної охорони виводилися зі складу МВС і передавалися до складу Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (МНС України).

Ще на початку 1990-х проблеми природної та техногенної безпеки набували важливого значення, потребували невідкладного впровадження цілісної державної політики в сферу безпеки життєдіяльності, створення досконалих механізмів реалізації. Запроваджена на той час система захисту населення вже не могла забезпечити реалізацію свого призначення – бути гарантом безпеки людей.

Питаннями цивільного захисту та оборони, ліквідації наслідків та запобігання надзвичайним ситуаціям, захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, гасіння пожеж та пожежної безпеки в той період займалися три окремих відомства: Штаб Цивільної оборони, Міністерство у справах захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС та Головне управління пожежної охорони МВС України.

Від лютого 1993 року Верховна Рада України приймає Закон «Про Цивільну оборону України», а 10 травня 1994 року Кабінет Міністрів України – Постанову №299, якою затверджується «Положення про цивільну оборону України». Вперше було визначено, що цивільна оборона України є державною системою органів управління, сил і засобів, створюється для організації і забезпечення захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру. Міністрами України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС були Готовчиц Г.О. (1990-1994 рр.) І Холоша В.І. (1994-1996 рр.).

Але проблеми Чорнобиля, постраждалі та ліквідатори, зона відчуження та її інфраструктура, об'єкт «Укриття» – все це потребувало підвищеної уваги, об'єднання сил Цивільної оборони та Мінчорнобиля в одну структуру – для розв'язання широкого спектру проблем, пов'язаних з надзвичайними ситуаціями, координації зусиль різних організацій і установ у цьому напрямку.

У 1996 році Указом Президента на базі Штабу Цивільної оборони та Мінчорнобиля було створено єдине відомство – Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (МНС України), яке стало провідним органом у системі виконавчої влади щодо забезпечення реалізації державної політики в сфері цивільної оборони, рятувальної справи, створення та функціонування систем страхового фонду документації, поводження з радіоактивними відходами, захисту від надзвичайних ситуацій та, попередження ситуацій і реагування на них, ліквідації їх наслідків та наслідків Чорнобильської катастрофи, здійснює керівництво дорученою йому сферою управління і несе відповідальність за її стан і розвиток. Очолювали міністерство Кальченко В.М. (1996-1999 рр.), Дурдинець В.В. (1999-2002 рр.), Рева Г.В. (2002-2005 рр.), Жванія Д.В. (2005 р.), Балога В.І. (2005-2006 і 2010-2012 рр.), Шуфрич Н.І. (2006-2007 і 2010 рр.), Шандра В.М. (2007-2010 рр.).

Територіальні органи МНС України до 2003 року були представлені Головними управліннями (Управліннями) з питань надзвичайних ситуацій (у складі обласних державних адміністрацій). 28 жовтня 1996 року Указом Президента України затверджено положення про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

У підпорядкуванні МНС України перебували угруповання військ Цивільної оборони чисельністю 10 218 осіб (9550 – військовослужбовці). Війська ЦО були призначені для захисту населення і територій у разі виникнення надзвичайних ситуацій. У складі військ перебували три окремі мобільні механізовані бригади (Київ, Дрогобич, Донецьк), навчальна бригада (Ватутіне), окремі мобільні механізовані полки (Лоскутівка, Верхівцеве, Мирне, Знам'янка) окремі аварійно-рятувальні батальйони (Мазанка, Ромни, Ужгород, Чернівці, Якушинці, Городище), два окремих аварійно-рятувальні загони (Кропивницький, Хмельницький), спеціальний морський загін (Керч), спеціальний авіаційний загін (Ніжин), два окремі вузли зв'язку (Київ, Переяслав-Хмельницький), загони забезпечення військ (Київ, Жеребкове).

З входженням пожежної охорони в структуру МНС України, воно стає головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту, рятувальної справи та гасіння пожеж, державного нагляду у сфері техногенної, пожежної, промислової безпеки та гірничого нагляду, поводження з радіоактивними відходами, ліквідації наслідків чорнобильської катастрофи, профілактики травматизму невиробничого характеру, а також гідрометеорологічної діяльності [304].

19 грудня 2003 року оприлюднено Указ Президента України «Про Державну програму перетворення військ Цивільної оборони України, органів і підрозділів Державної пожежної охорони в оперативно-рятувальну службу цивільного захисту на період до 2005 року», яким передбачалося створення єдиної невійськової Оперативно-рятувальної служби та повної демілітаризації МНС.

У 2005 році прийнято Закон України «Про правові засади цивільного захисту», що визначав правові та організаційні засади у сфері цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, повноваження виконавчої влади та органів управління, порядок створення і застосування сил, їх комплектування, проходження служби, а також гарантії соціального і правового захисту особового складу органів і підрозділів цивільного захисту. У 2006 році війська цивільної оборони України були повністю розформовані, особовий склад

військ і Державної пожежної охорони влився в ряди єдиної Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України. 2008-го – запроваджено контрактну службу, проведено переатестацію в спеціальні звання служби цивільного захисту.

Вагомою сторінкою у літописі нової служби стало запровадження в березні 2003 року Всеукраїнської акції «Герой – рятувальник року», який проводиться щорічно. Президентським указом від 27 серпня 2004 року встановлюється нове професійне свято – «День працівників цивільного захисту», а з вересня 2008-го, замість нього – «День рятувальника України», який відзначають щорічно 17 вересня. Проводилася робота щодо інформаційно-пропагандистського забезпечення, яке безпосередньо реалізовували через проведення з особовим складом підрозділів: занять з гуманітарної підготовки, інформаційних заходів, виховання засобами наочної агітації (Наказ МНС України від 06.03.2008 року №177 «Про затвердження Настанови з організації соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівників органів і підрозділів цивільного захисту»).

10 квітня 2008 року Верховна Рада України прийняла Закон, яким було встановлено нову державну нагороду – медаль «За врятоване життя». Першою цю нагороду отримала школярка Анастасія Овчар [305]. У 2005 році п'ятирічна Настя під час пожежі в селі Воронцівка Харківської області винесла з палаючого будинку свою дворічну сестру Людмилу. Сама отримала серйозні опіки – обгоріло близько 80% тіла. Дівчинці довелося довго лікуватися. *«Не знаю, як склалося б моє життя, якби не пожежа. Але я ні разу не пошкодувала про те, що врятувала сестричку»* – казала Настя.

Настя Овчар з сестрою Людою

У грудні 2010 року Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи було реорганізовано в Міністерство надзвичайних ситуацій України. Державний пожежний та техногенний нагляд, управління зоною відчуження та ЧАЕС, Держгіртехнагляд стали центральними органами виконавчої влади.

2011 року сталося розділення Міністерства у справах надзвичайних ситуацій України на 4 окремих відомства – Міністерство надзвичайних ситуацій України (як головний орган), Державну інспекцію техногенної безпеки, Державне агентство зони відчуження та Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки. Особовий склад залишився на службі цивільного захисту. Державні пожежні частини отримали статус «рятувальних» і були підпорядковані територіальним органам МНС. Районні (міські) відділи МНС реформовані в служби цивільного захисту в районах (містах) і введені до складу апаратів ГТУ (ТУ) МНС.

Досягнення з ППС. У 2002 році створюється «Міжнародна спортивна федерація пожежних та рятувальників» [306]. Метою створення якої стала пропаганда і розвиток пожежно-прикладного (рятувального) спорту на міжнародному рівні, організація і проведення

чемпіонатів світу та Європи. Українська федерація є членом цієї міжнародної організації, яка на сьогодні об'єднує 20 країн світу.

Українська збірна (доросла вікова група), членами якої є всі «динамівці», двічі ставала чемпіоном світу. 27-29 серпня 2010 року у Донецьку відбувся VI Чемпіонат світу серед пожежників та рятувальників, в яких взяли участь команди з 14 країн. У запеклій боротьбі збірна команда України виборола золоті медалі та Кубок Чемпіонату, ставши Чемпіоном світу з пожежно-прикладного спорту. Цікавою деталлю є те, що нагороди для чемпіонату виготовлялись ювелірною фабрикою «Zelta Darbs» на замовлення МНС України. Для виготовлення нагород використовувалося стерлінгове срібло 930 проби. Вага медалі становила 65 г, всього було виготовлено 192 медалі. Нагорода за перше місце була срібною, вкритою 22-каратним золотом та оздоблена емаллю, за друге – срібна, за третє – медаль виготовлялася з бронзи (обидві з емалями). Футляри для медалей виготовляли з цінних елітних порід дерева. «Венге» – для першого місця, «Амарант» – другого і «Бук» для третього.

Вдруге Національна збірна України з ППС посіла перше місце серед 15 команд в загальному заліку і стала чемпіоном світу з пожежно-прикладного спорту на IX Чемпіонаті світу серед пожежників і рятувальників, який стартував 25 жовтня 2013 року в Чіньжу (місто в провінції Кьонсан-Намдо, Південна Корея). Тричі українська збірна ставала срібним призером у загальнокомандній першості світу: у 2004 році (Мінськ, Республіка Білорусь); у 2006 році (Тегеран, Ісламська Республіка Іран) та у 2016 році (Острава, Чеської Республіки). Тричі ставала третьою: у 2002 році (Москва, РФ), 2009 році (Уфа, РФ) та у 2012-у (Анталія, Республіка Туреччини).

У 2005 році збірна команда України завоювала загальнокомандну «бронзу» на чемпіонаті Європи, який відбувся у Острові Чеської Республіки, а також неодноразово була чемпіоном та призером багатьох інших міжнародних змагань. Українські спортсмени ставали переможцями, призерами та рекордсменами світу в індивідуальних та колективних видах програми змагань: ЗМСУ Руслан Косенко, ЗМСУ Ігор Дагіль, ЗМСУ Євген Бельченко, ЗМСУ Юрій Сафатюк, МСМКУ Олександр Будник, ЗМСУ Олександр Андрійчук, ЗМСУ Андрій та Сергій Присяженки, ЗМСУ Арсен Іпієв, МСУМК Віктор Голонговський та ін.). Серед заслужених спортсменів та тренерів України згадують: Василя Герасименка, Михайла Кабанова, Олега Стояновича, Івана Белюженка, Миколу Хорошка, Василя Ковшуна, Володимира Желізка, Віктора Клейкова, Павла Скубу, Віктора Ківіренка та багатьох ін. Загалом, за час існування ППС в Україні підготовлено: 8 заслужених майстрів спорту України; 37 майстрів спорту України міжнародного класу; близько 1000 майстрів спорту України, 21 заслужений тренер України.

Юнацька збірна команда України з пожежно-прикладного спорту є однією з найсильніших у світі. Із семи проведених юнацьких чемпіонатів світу: 2011 року у Санкт-Петербурзі (Російська Федерація), вона здобула загальнокомандну перемогу, та 5 разів ставала бронзовими призерами. Великою подією є залучення до участі у змаганнях з пожежно-прикладного спорту дівчат та жінок. В Україні ця прекрасна категорія спортсменів тільки започатковує свій шлях до розвитку.

Федерація з ППС України разом з Мінмолодьспорту України, ДСНС України, ФСТ «Динамо» України, ДПТ України та іншими громадськими організаціями вирішує певні завдання з питань розвитку та популяризації пожежно-прикладного спорту як у країні, так і за її межами. В Україні, у кожній області діють літні спортивні навчально-тренувальні комплекси з ППС. А також 12 спеціалізованих спортивних навчально-тренувальних комплексів критого типу у містах Вінниця, Дніпро, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Київ, Кузнецовськ (Рівненщина), Луганськ, Миколаїв, Нетішин (Хмельниччина), Полтава, Черкаси та Чернівці, на яких спортсмени відточують свою спортивну майстерність.

ДСНС України. Указом Президента України від **24 грудня 2012** року Міністерство надзвичайних ситуацій та Державна інспекція техногенної безпеки України були реорганізовані в єдину Державну службу України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України), як центральний орган виконавчої влади, що координувався і направлявся Міністерством оборони. Першим головою Служби став генерал-майор служби цивільного захисту Болотських М.В. (2012-2014р.р.). Затверджується «Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій», формуються управління ДСНС. Міністерство оборони урегулювало свою взаємодію зі Службою.

До територіальних органів управління відносяться: Головні управління ДСНС України у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій областях та місті Києві. Управління ДСНС України у: Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Сумській, Тернопільській, Черкаській, Чернівецькій, Чернігівській областях та органи управління у містах і районах (міські, районні, міжрайонні, районні у містах управління (відділи, сектори) ГУ(У) ДСНС України у областях та м. Києві й м. Севастополі).

ДСНС має у своєму підпорядкуванні угруповання сил загальною кількістю до 55 тис. осіб особового складу; 7 аварійно-рятувальних формувань швидкого реагування (центрального підпорядкування), в тому числі авіацію; 25 аварійно-рятувальних загонів спеціального призначення та 1182 державних пожежно-рятувальних підрозділів до району включно (територіального підпорядкування). Основою є Державні пожежно-рятувальні частини (загони), у складі 1182 підрозділів, 5500 од. основної техніки і близько 35 тис. особового складу. Аварійно-рятувальні загони спеціального призначення у місті Києві, Київській, Кіровоградській, Донецькій, Луганській, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Одеській, Вінницькій, Черкаській, Чернівецькій, Чернігівській, Дніпропетровській, Харківській, Полтавській, Житомирській, Хмельницькій, Рівненській, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській областях, створені на базі Загонів технічної служби пожежної охорони; реорганізованих у 2005-2006р.р.; військових частин військ ЦО України; регіональних спеціальних загонів пожежної охорони; протифонтанних, гірських пошуково-рятувальних і гірничорятувальних служб тощо.

Від **1 липня 2013** року набув чинності «Кодекс цивільного захисту України», який визначив відносини, пов’язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, реагуванням на них, функціонуванням єдиної державної системи цивільного захисту, та визначає повноваження органів державної влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, права та обов’язки громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності. У жовтні 2013 року президентським Указом встановлено професійне свято – «День пожежної охорони», який щорічно відзначають 17 квітня [307].

2 березня 2014 року Головою ДСНС України призначено полковника с.ц.з. Бочковського С.С., якого 25 березня 2015 року та його заступника генерал-майора с.ц.з. Стоєцького В.Ф. було затримано слідчими органами на засіданні уряду України. Затримання транслювалося у прямому ефірі. Їх звинувачували у зловживаннях під час держзакупівель пально-мастильних матеріалів для потреб відомства. Печерський суд Києва постановив застосувати до обох затриманих запобіжний захід у вигляді 60 днів утримання під вартою з можливістю внесення застави. Після внесення застави 1 квітня Бочковський і Стоєцький вийшли з Лук'янівського СІЗО. Виконувачем обов'язків керівника служби став радник МВС З. Шкіряк, а з 14 травня 2015 року полковник с.ц.з. Чечоткін М.О. Від листопада 2021 року до 25 серпня 2023 року керував службою генерал-майор с.ц.з. Крук С.І. Нині, генерал-майор с.ц.з. Даник А.М.

25 квітня 2014 року Кабінет Міністрів видав Постанову №120 «Питання координації та спрямування Державної служби з надзвичайних ситуацій», згідно з якою діяльність ДСНС України спрямовується і координується Кабінетом через Міністра внутрішніх справ. МВС затвердило «Положення про Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту ДСНС України».

Новий виток реформи ДСНС анонсували на початку 2016 року. Передусім планували позбутися від пожежних інспекцій, де існує корупція. *«Пожежна інспекція – орган, корупційна ємність якого настільки велика, що важко уявити. Орган, який дискредитує реальну роботу і реальний подвиг справжніх хлопців-вогнеборців. Коли ми бачимо представника цього органу, у кожного підприємця псується настрій. Ми пропонуємо змінити систему і перейти до тих методів, які отримали розвиток у світі, де це комфортно для суспільства. Ми пропонуємо абсолютно нову систему профілактики запобігання надзвичайним ситуаціям, пов'язану з поділом на зони ризику. Підприємства високої зони ризику будуть контролюватися. Державні підприємства будуть контролюватися. Підприємствам середньої і малої зони ризику – ми пропонуємо недержавне добровільне страхування»*, – пояснив міністр внутрішніх справ Арсен Аваков [308].

На початку 2017 року уряд України схвалив «Стратегію реформування системи ДСНС» [309]. Прийняття акту дозволи б реалізувати заходи і завдання у сфері цивільного захисту, спрямовані на підвищення рівня захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій у мирний час та в особливий період. Реалізацію Стратегії передбачали здійснювати у три етапи впродовж 2017-2020 років. На першому етапі, зокрема, планували передати майнові комплекси державних пожежно-рятувальних підрозділів та іншого майна ДСНС з державної в комунальну власність, покладення на органи місцевого самоврядування повноважень із забезпечення пожежної безпеки населених пунктів і територій, стимулювання участі громадян у місцевій і добровільній пожежній охороні. Крім того, планували посилити відповідальність керівників суб'єктів господарювання за порушення вимог щодо пожежної та техногенної безпеки шляхом запровадження дієвих адміністративних санкцій.

Стратегією передбачали визначення необхідної кількості пожежно-рятувальних підрозділів (пожежних частин) місцевої і добровільної пожежної охорони в об'єднаних територіальних громадах, їх чисельності, місць дислокації з урахуванням часу прибуття до місця виклику (10 хв у місті та 20 хв у сільській місцевості). Підвищували спроможність підрозділів ДСНС, які виконували піротехнічні роботи, здійснювати гуманітарне розмінування території від вибухонебезпечних предметів. На другому етапі (2018 р.) проводили реорганізацію сил цивільного захисту ДСНС. До їх складу входять: аварійно-рятувальні, спеціальні та спеціалізовані підрозділи, які безпосередньо підпорядковуються апарату ДСНС, регіональні аварійно-рятувальні підрозділи, державні пожежно-рятувальні підрозділи ДСНС, об'єктові пожежно-рятувальні підрозділи. На третьому етапі, протягом 2019-2020 років велася робота з оптимізації організаційної структури ДСНС. Фінансування заходів, передбачених Стратегією, здійснювали в межах бюджетних коштів, передбачених у державному та місцевих бюджетах та межах видатків, передбачених головним розпорядником коштів на відповідний рік.

Регулювання пожежної безпеки. Через невиконання правил пожежної безпеки, невідповідальне ставлення керівників підприємств, уповноважених ними осіб до профілактичних заходів і необізнаність та байдужість населення в Україні стан з пожежами залишається значним. Аби зменшити ці негативні чинники, постановою Кабміну від 5 вересня 2018 року №715 затверджені критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності. Серед новації – введення ризик-орієнтованого підходу для ефективнішого управління пожежною та техногенною безпекою [310]. Крім того, надана можливість визначати належність суб’єкта господарювання (або його окремої частини) до того чи іншого ступеня ризику не лише за кількісними показниками (площею, висотністю,

штатним розписом тощо), а й за розрахунком встановленого чисельного показника ризику балами. Відповідно до згаданої постанови: *«Віднесення суб'єкта господарювання до високого, середнього або незначного ступеня ризику здійснюється з урахуванням суми балів, нарахованих за всіма критеріями, за такою шкалою: від 41 до 100 балів – високий; від 21 до 40 балів – середній; від 0 до 20 балів – незначний».*

У відповідності до нарахованих балів *«планові заходи державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки здійснюються за діяльністю суб'єктів господарювання з такою періодичністю:*

- з високим ступенем ризику — не частіше одного разу на два роки;

- із середнім ступенем ризику — не частіше одного разу на три роки;

- з незначним ступенем ризику — не частіше одного разу на п'ять років».

Одним з дієвих інструментів державної політики у сфері пожежної безпеки і цивільного захисту є створення саморегульованих організацій. Наразі чинне законодавство не дає змогу в повній мірі ефективно здійснити контроль з боку держави за діяльністю підприємств і організацій, що надають послуги та виконують роботи в галузі пожежної безпеки. У зв'язку з чим заміна частини державних функцій на механізм саморегулювання передбачає здійснення більш ефективного і одночасно прозорого за процедурою контролю за діяльністю підприємств, які є членами саморегулюючих організацій. Це підвищить відповідальність бізнесу у цій сфері і сприятиме підвищенню якості виконуваних робіт в галузі пожежної безпеки з метою забезпечення належного протипожежного захисту громадян України і об'єктів економіки.

Створення саморегульованих організацій дасть змогу розробити стандарти і правила цієї підприємницької діяльності, що дозволяють проводити моніторинг суб'єктів підприємництва, які бажають вступити в саморегульовані організації, а також контролювати якість виконаних робіт в галузі пожежної безпеки підприємствами-членами саморегульованих організацій. Сертифікаційні перевірки послуг (робіт), систем менеджменту якості в галузі пожежної безпеки виконуватимуть експерти-аудитори і випробувачі, зареєстровані в реєстрі системи саморегульованих організацій. Аудитори і випробувачі проходитимуть спеціальну підготовку з питань сертифікації послуг (робіт), систем менеджменту якості в галузі пожежної безпеки за затвердженими керівним органом системи саморегульованих організацій програмами. Перевірки (оцінки) проводитимуться на місці надання послуг (виконання робіт) відповідно до затверджених в системі саморегульованих організацій правила і порядку.

Таким чином, система саморегульованих організацій дозволить, не залучаючи додаткових бюджетних коштів, виключивши важелі наглядових органів, підвищити якість послуг, що надаються в галузі пожежної безпеки на місцях, використовуючи резерви бізнес-спільноти через діяльність саморегульованих організацій.

Заохочувальні відзнаки. Відповідно до Указу Президента України від 13 лютого 1997 року №134/97 оголошено «Примірне положення Міністерств та інших центральних органів виконавчої влади», де зазначено, що вони мають право (Указ Президента України від 18 листопада 1996 року №1094 «Про відомчі заохочувальні відзнаки») встановлювати відомчі відзнаки для заохочення працівників за значні трудові досягнення у відповідній галузі чи сфері діяльності.

Нарукавний знак. Відзнаки Державної пожежної охорони та МНС України 1990-х – 2000-х рр.

Досить швидко силові міністерства стали встановлювати відзнаки різного рівня та характеру. В окремих випадках поряд з відзнаками міністерства існували відзнаки його департаментів, відділів, територіальних органів тощо. Часто департаменти могли мати по декілька нагород, причому іноді вони ще й поділялися на ступені. Скажімо, для відзначення співробітників МНС України наказом від 15 жовтня 1998 року за №659/3099 були встановленні: «Почесна відзнака МНС України» та нагородна відзнака «За відвагу в надзвичайній ситуації» I і II ступеня.

Через громіздкість системи відомчих нагород, надто їхньої вузькопрофільності, а виготовлення потребувало значних фінансових затрат, назріла потреба впорядкування відомчих відзнак. Тож, 30 травня 2012 року Президент України видав Указ, яким затвердив нове положення про відомчі заохочувальні відзнаки. Керівникам відомств було доручено забезпечити в установленому порядку перегляд актів про встановлення відомчих заохочувальних відзнак, приведення таких актів у відповідність із вимогами законодавства. Відповідно цього указу оприлюднено наказ Міністерства оборони України №33 від 17 січня 2014 року, який упорядкував та визначав відомчі заохочувальні відзнаки ДСНС України. Це: Подяка, Грамота, Почесна грамота, медалі «10, 15, 20 років сумлінної служби» та медаль «Ветеран служби». Нагрудні знаки «За відвагу в надзвичайній ситуації» двох ступенів та «Знак Пошани». Останній став найвищою за статусом заохочувальною відзнакою Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

На підставі «Інструкції про порядок присвоєння, підтвердження, зниження класної кваліфікації особам рядового та начальницького складу служби цивільного захисту, затвердженої наказом МНС України від 27 жовтня 2008 року за №767 залежно від рівня підготовки, досвіду та тривалості роботи на посаді може бути присвоєна класна кваліфікація: – «3-й клас», «2-й клас», «1-й клас», «Майстер» (для рядового та молодшого начальницького складу тільки перші три) з видачою посвідчення класного спеціаліста та нагрудного значка.

26 листопада 2018 року наказ МВС України №33 скасували та видали новий наказ №953 «Про відомчі заохочувальні відзнаки Державної служби України з надзвичайних ситуацій».

<u>У наказі від 2014 року відзнаки «Кращому працівникові пожежної охорони» вже не було.</u>

Відомчу заохочувальну відзнаку «Кращому працівникові пожежної охорони» було встановлено наказом Міністра внутрішніх справ України 21 квітня 1995 року за №243 «Про затвердження нагрудних знаків МВС України». У 2003 році внаслідок реформи відомчої належності нагрудний знак перейшов до МНС України і вручався цим міністерством, хоча й встановлений попереднім.

МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНИ З ПИТАНЬ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ТА У СПРАВАХ ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ ВІД НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

ЛОБОДА
Олександр
Григорович

НАГОРОДЖЕНИЙ НАГРУДНИМ ЗНАКОМ "КРАЩОМУ ПРАЦІВНИКОВІ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ"

Наказ від 01 квітня 2005 р. № 109

Міністр Д. Жванія

Посвідчення на відзнаку «Кращому працівникові пожежної охорони» у системі МНС

У Положенні про нагрудний знак «Кращому працівникові пожежної охорони» наголошувалося, що цією відзнакою нагороджували осіб рядового й начальницького складу воєнізованої пожежної охорони, працівників професійної пожежної охорони, а також працівників пожежної охорони інших міністерств і відомств за активну діяльність у галузі зміцнення пожежної охорони держави, зразкову та самовіддану працю на пожежах, успіхи, досягнуті у забезпеченні пожежної безпеки міст та населених пунктів, на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від відомчої приналежності та форм власності.

Нагрудний знак «Кращому працівникові пожежної охорони» виконувався в техніці штамповки по металу і мав вигляд витягнутого по вертикалі еліпса розміром 40х30 мм. З боків відзнаки, справа і зліва, розташовувалися позолочені лаврові гілки – символ честі, слави та миру. На верхній частині розташовувалося стилізоване зображення Державного прапора України, вкритого синьо-жовтим поливом. У центрі відзнаки – позолочений щит, на якому зображено рельєфний позолочений Тризуб – головний елемент Державного герба України. Під щитом, на другому плані червоного кольору, розташовані позолочені зображення пожежної атрибутики (пожежної сокири і розвідного ключа, а зверху, над щитом, – пожежної каски). Унизу, на картуші, вкритому поливом синього кольору, раніше був напис: «МВС», а після переходу підрозділів Державної пожежної охорони до складу Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи встановлено напис: «МНС».

Ескіз відзнаки розробив художник Микола Лебідь, а виготовлення здійснювалося на Львівському ювелірному заводі. Перше масове вручення відбулося наприкінці грудня 1995 року. Серед відмічених відзнаку «Кращому працівникові пожежної охорони» отримало 15 співробітників апаратів та підрозділів Державної пожежної охорони (першим був Пилип Десятников). Тоді ж, згідно з наказом до кожної відзнаки виплачувалася ще й певна сума грошей – у розмірі місячного грошового утримання або окладу [311].

Профільна підготовка. Система підготовки кадрів – основа кадрової політики у сфері цивільного захисту (ЦЗ) України. Напрями, спеціальності, державні стандарти та програми підготовки комплексно забезпечують відповідними фахівцями керівного складу і робітничих професій весь спектр завдань у сфері ЦЗ, визначені для ДСНС України, інших центральних органів виконавчої влади, органів місцевої влади та місцевого самоврядування, закладів, установ, підприємств. Основними складниками механізму реалізації державної кадрової політики є: кадрове планування, формування кадрового резерву, підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації персоналу, контролювання кадрового забезпечення, оцінка кадрів через механізм атестації.

З прийняттям «Кодексу цивільного захисту України» вперше на законодавчому рівні у розділі VII *«Навчання осіб рядового і начальницького складу служби ЦЗ та рятувальників, керівного складу, фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту, підготовка органів управління та сил цивільного захисту»* були викладені узагальнені вимоги до підготовки кадрів. В якості основних її складових елементів доцільно виділити дві функціональні підсистеми:

- індивідуальної підготовки – підготовка фахівців за певним напрямом (спеціальністю, спеціалізацією) та рівнем освіти, які повинні відповідати професії фахівця та посаді, яку він обіймає;
- спільної підготовки – підготовка органів управління та сил ЦЗ до виконання завдань щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій [312].

Кожна з визначених підсистем характеризується властивими їм метою та особливостями функціонування. Приміром, у системі індивідуальної підготовки виділено наступні складові підсистеми:

1. підготовка осіб рядового і начальницького складу служби ЦЗ;
2. підготовка рятувальників, інших основних працівників професійних аварійно-рятувальних служб;
3. підготовка неосновного (допоміжного) персоналу професійних аварійно-рятувальних служб;
4. перепідготовка та підвищення кваліфікації медичних працівників з числа осіб рядового і начальницького складу служби ЦЗ та працівників професійних аварійно-рятувальних служб;

5. підготовка персоналу інших аварійно-рятувальних служб – непрофесійних, комунальних, об'єктових та громадських організацій;

6. навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань ЦЗ.

Підготовку (навчання) визначених категорій фахівців кожної з підсистем здійснюють у певному алгоритмі, а саме: а). первинна підготовка – навчання та отримання освіти необхідного рівня освіти та напряму (спеціальності, спеціалізації) підготовки; б). перепідготовка або спеціалізація – здійснюється за необхідністю; в). підвищення кваліфікації – здійснюється в системі курсової підготовки у навчальних закладах кожні 3-5 років; г). службова та професійна підготовка – здійснюється у процесі службової діяльності (для рядового і начальницького складу служби цивільного захисту) та виконанні обов'язків за посадою (для працівників).

Перед призначенням працівників окремих професій (з підвищеною небезпекою) на посади додатково проводиться попередня підготовка або стажування, як правило, у випробувальний термін протягом одного місяця.

Система спільної підготовки має складові підсистеми, основними з яких є:

1. підготовка органів управління функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи ЦЗ та їх ланок;

2. підготовка сил ЦЗ.

Підготовка кадрів у сфері ЦЗ здійснюють у таких установах ДСНС: Національному університеті цивільного захисту України (НУЦЗУ, м. Харків), Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності (ЛДУБЖД), Черкаському інституті пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ, Інституті державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту (м. Київ), Вищому професійному училищі ЛДУБЖД (м. Вінниця), Ліцеї цивільного захисту ЛДУБЖД (м. Вінниця), Навчально-методичних центрах ЦЗ та безпеки життєдіяльності в областях та м. Києві.

Нарукавні нашивні знаки пожежно-рятувальних закладів освіти України

Потужність викладацького складу, матеріально-технічна база закладів освіти ДСНС, потенціал установ щодо збільшення обсягу державного замовлення на надання освітніх послуг відповідно до ліцензованих обсягів дають змогу збільшити чисельність осіб, які навчаються, та оптимізувати освітній процес. З метою забезпечення продуктивності роботи закладів освіти, покращення якості освітньої діяльності й ефективного використання бюджетних коштів на оплату праці необхідно чітко визначити та розподілити штатну чисельність науково-педагогічних працівників для забезпечення освітнього процесу за державним замовленням і на платній основі, розрахувати потребу адміністративно-господарського персоналу, проаналізувати необхідність виконання роботи за сумісництвом. Процеси формування показників обсягів підготовки фахівців у системі ДСНС потребують оптимізації з метою уникнення ризиків щодо невідповідності потреби в підготовці фахівців за

різними освітніми рівнями, спроможності працевлаштування випускників за фахом та освітньо-кваліфікаційним рівнем тощо.

Результати проведеного під час аудиту опитування випускників і керівників підрозділів ДСНС виявили низку недоліків, що потребують вирішення та чинять негативний вплив на ефективність і якість освітнього процесу, а саме:

- 58,7% випускників потребують збільшення терміну проходження практики (стажування) у навчальних закладах;

- 45,8% випускників указали на неможливість вільного вибору дисциплін серед професійно-орієнтованих;

- 23,4% керівників підрозділів не задоволені загальним рівнем якості підготовки, знань і вмінь, набутих у закладах освіти системи ДСНС випускниками, які прибули на службу.

Відповідно до результатів анонімного анкетування керівників територіальних підрозділів, 27,7% уважають: механізм формування потреби стосовно комплектування випускниками територіальних підрозділів не відповідає сучасним умовам, унаслідок цього 40,4% опитуваних указали, що мали місце випадки прибуття для проходження служби випускників, підготовлених за напрямами, які не в повному обсязі відповідали заявленим [313].

Становлення наукової діяльності. Для проведення та координації науково-дослідних, дослідно-конструкторських і випробувальних робіт у комплексі питань, пов'язаних з пожежною безпекою держави, відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 березня 1992 року №175-р., наказом МВС України від 30 червня 1992 року за №384 на базі Київського філіалу, спеціальної науково-дослідної лабораторії в м. Сєвєродонецьку Луганської області, спеціальних відділів у м. Енергодарі Запорізької області та м. Харкові колишнього Всесоюзного науково-дослідного інституту протипожежної оборони МВС СРСР створено Український науково-дослідний інститут пожежної безпеки (УкрНДІПБ) МВС України. Основні завдання, покладені на УкрНДІПБ, це зокрема: розроблення державних заходів у сфері пожежної безпеки; розвиток теорії ліквідації горіння за допомогою вогнегасних речовин; розроблення на її основі нових ефективних засобів (порошкових, аерозольних, водопінних та ін.) для гасіння пожеж; впровадження їх у виробництво і практику; розроблення і модернізація технічних засобів гасіння пожеж (вогнегасників, автоматизованих систем протипожежного захисту, пожежно-технічного озброєння тощо); організація їх промислового випуску; розроблення способів і тактичних прийомів гасіння пожеж, рекомендацій, вказівок та інших нормативно-технічних документів з цих питань; розроблення заходів з протипожежного захисту об’єктів господарського комплексу України; проведення випробувань, у тому числі сертифікаційних, вогнегасних речовин і технічних засобів гасіння пожеж, а також з визначення пожежної небезпеки речовин, матеріалів та електротехнічних виробів; здійснення науково-методичного керівництва діяльністю випробувальних пожежних лабораторій (ВПЛ) тощо.

На законодавчому рівні здійснює діяльність у сфері стандартизації, що регламентовано Законами України «Про стандартизацію», «Про технічні регламенти та оцінку відповідності». Вирішення питань стандартизації у галузі пожежної безпеки доручено технічному комітету стандартизації ТК25 «Пожежна безпека та протипожежна техніка», який створено у вересні 1992 року. Від цього часу технічний комітет розробив 468 національних стандартів у галузі пожежної безпеки (з урахуванням змін і поправок), які гармонізовані з відповідними міжнародними та європейськими нормативними документами.

На виконання Указу Президента України від 27 січня 2003 року № 47/2003, з метою вдосконалення державного управління у сфері пожежної безпеки, захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, об’єднання сил і засобів для ліквідації пожеж, аварій та катастроф, УкрНДІПБ виведено зі складу МВС України та передано у підпорядкування Міністерству України з питань

надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2010 року № 1252 «Про реорганізацію науково-дослідних установ МНС», шляхом злиття двох науково-дослідних установ: Всеукраїнського науково-дослідного інституту цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та Українського науково-дослідного інституту пожежної безпеки було утворено Український науково-дослідний інститут цивільного захисту (УкрНДІЦЗ). Основні завдання УкрНДІЦЗ у здійсненні наукової і науково-технічної діяльності полягали у: розробленні теоретичних основ цивільного захисту, стратегії його розвитку, заходів з реалізації державної політики у сфері цивільного захисту; вирішенні питань удосконалення заходів захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобіганні їм; у сфері пожежної та техногенної безпеки; проведенні прикладних досліджень щодо ліквідації надзвичайних ситуацій, аварійно-рятувальної справи та розвитку сил і засобів цивільного захисту тощо.

Полігонні випробування, 1998 р.

Чергові зміни в стратегії розвитку УкрНДІЦЗ розпочинаються 2013 року. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 березня 2013 р. № 175-р «Про віднесення об'єктів державної власності до сфери управління Державної служби з надзвичайних ситуацій», УкрНДІЦЗ передано в управління Державній службі України з надзвичайних ситуацій [314].

Протягом 2013-2019 років відбулися значні зміни у діяльності УкрНДІЦЗ, що пов'язані зі зміцненням напрямів наукової діяльності, підвищенням рівня підготовки працівників та вдосконаленням дослідно-випробувальної бази Інституту. У цей період проведено поетапне реформування усіх наявних напрямів його діяльності, а саме: систематизовано роботу науковців; опрацьовано та впроваджено нові напрями наукових робіт; оптимізовано навантаження на позабюджетний фонд; удосконалено структуру і штат Інституту; змінено підхід до організації та проведення наукових досліджень, що передбачав наближення наукових досліджень до практичних потреб підрозділів ДСНС України.

Згідно з «Положенням про науково-технічну раду» в УкрНДІЦЗ організовано науково-технічнау раду (НТР). Найбільш вагомі результати наукової праці відображалися у фаховому науковому виданні «Науковий вісник: Цивільний захист та пожежна безпека». Щорічно науковці виконували понад 30 науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт у сфері цивільного захисту та пожежної безпеки.

З метою освоєння новітніх технологій, пропаганди та впровадження сучасних науково-технічних розробок й передового досвіду у сфері цивільного захисту, а також популяризації ДСНС України було вжито низку заходів. А саме: організовано редколегію часопису «Надзвичайна ситуація плюс» (щомісячний журнал про безпеку населення та територій) та змінено підхід до участі УкрНДІЦЗ у виставкових заходах.

За підтримки ДСНС та разом із «Національним банком України» УкрНДІЦЗ ініціював випуск державної пам'ятної п'ятигривневої монети «100 років пожежному автомобілю України», накладом 40 тис. од. Разом із тим, «Укрпошта» випустила серію художніх поштових марок, конвертів та листівок, присвячену «Історії пожежного транспорту» (2 випуски 2016 і 2017 року, серією 3+4) із зображенням не лише того ж таки першого пожежного автомобіля

України, а й іншої, не менш цікавої, пожежної техніки. Тираж кожної марки склав 130 тис. примірників першої серії і 140 тис. – другої.

УкрНДІЦЗ протягом останніх років розгорнув активну роботу щодо вивчення історичної складової пожежництва на теренах України та популяризації професії пожежного-рятувальника. Видання зібраного матеріалу в окремій ілюстрованій праці під назвою «Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах України» – чудова просвітницька можливість назвати час започаткування вогнеборчої справи на українських землях, а також ця тема мала місце на першому етапі функціонування сайту з історії розвитку цивільного захисту та рятувальної справи [315].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 5 лютого 2020 року №49 «Про утворення Інституту державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту» шляхом реорганізації Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту та Інституту державного управління у сфері цивільного захисту було утворено «Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту ДСНС України».

Забезпечення пожежною технікою. За інформацією очільників ДСНС наразі майже 70% пожежної техніки, яку зараз експлуатують у пожежно-рятувальних підрозділах України, вже давно відпрацювала свій ресурс. Отож фахівці нагадують, що виробничі потужності мають поступово виходити на новий рівень якості шляхом перейняття закордонного досвіду та постійного самовдосконалення [316].

Одне з прославлених виробників пожежної техніки ТОВ «Промислова компанія "Пожмашина"» на сьогодні досить стабільне підприємство. Виробництво компанії диверсифіковане: це не тільки протипожежна техніка, а й спеціалізована, і сільськогосподарська. Підприємство позиціонує себе як надійного партнера для служби ДСНС України та інших підприємств. У травні 2022-го «Пожмашина» виграла аукціон у системі ProZorro на поставку для ДСНС 120 пожежно-рятувальних автомобілів. Вони виготовлені на шасі білоруського МАЗ-530927; загальна сума поставки становила 600 716 млн грн (з ПДВ).

За даними української IT-компанії «YouControl», компанія «Пожмашина» зі статутним капіталом 3 млн грн зареєстрована 2005 року. Власником 100% статутного капіталу є «Гартек груп» (Великобританія), а кінцевим бенефіціаром – ексзаступник голови ДСНС (травень 2015 – червень 2016 рр.) Олег Авер'янов. Компанія неодноразово вигравала великі тендери ДСНС на поставку пожежно-рятувальних автомобілів, зокрема в 2017 році (поставка 130 авто за 600,34 млн грн). ТОВ «ПК "Пожмашина"» за підсумками 2018 року збільшила чистий дохід на 55% до 2017 року – до 852,26 млн грн, чистий прибуток виріс у 2,5 рази – до 34,69 млн грн. Підприємство з 2015 року заплатило до бюджету понад 220 млн грн податків.

За останні п'ять років «Пожмашина» провела модернізацію виробництва на більш ніж $10 млн. 10% продукції підприємства йде на експорт: до Казахстану, Азербайджану, Туркменістану та інших країн, а решта – на український ринок, для якого за 2015-2020 роках було виготовлено понад 500 одиниць пожежно-рятувальної техніки на понад 2,7 млрд грн. «Пожмашина» своїми виробничими потужностями цілком здатна закрити весь український попит на пожежну техніку. Як вказувала в жовтні 2019-го ДСНС, зараз її пожежно-рятувальні підрозділи забезпечені пожежною технікою на 100%, однак 83% її техніки підлягає списанню через застарілість або технічні проблеми.

За даними служби, всього для гасіння пожеж передбачено 4250 одиниць техніки, а значить, незабаром можуть вийти з ладу 3527 одиниць. У той же час в ДСНС запевняють, що постійно проводять роботу з оновлення парку пожежної техніки. За рахунок держбюджету від 2015 року закуплено близько 600 одиниць, а в 2019 році придбано ще 150.

Як і у інші роки ТОВ «ПК "Пожмашина"» – залишається одним з найбільших виробників та постачальників аварійно-рятувальної техніки для Держслужби з надзвичайних ситуацій. Компанія працює над створенням сучасної пожежної техніки, її штат налічує 750 працівників.

Підприємство декларує, що їм вдалося знайти оптимальну заміну застарілим радянським автоцистернам, якими укомплектовано більшість підрозділів ДСНС України. На заміну пропонують АЦ-2,5-30 (NQR-90)-537IS, яка базується на шасі Isuzu NQR-90 (збирається на заводі «Черкаський автобус») і вже продемонструвала себе, як надійне авто.

Під час широкомасштабної війни ТОВ «ПК "Пожмашина"» виготовила машину для гуманітарного розмінування, адже в країні заміновано до 30% території, 8 млн га сільгоспугідь. Автомобіль піротехнічної служби створено на південнокорейському тривісному шасі (6х4) Daewoo Novus, який обладнано краном-маніпулятором на задньому навісі з 10-метровою стрілою секційного типу вантажопідйомністю 2830 кг. Компанія на своїх потужностях готує виробництво у співпраці зі світовим лідером машин з розмінування – данською компанією «Hydrema». Подібні авто «HYDREMA910» – давно стоять на озброєнні країн НАТО і зарекомендували себе якнайкраще в найгарячіших точках світу, зокрема в Афганістані. 18-тонна машина для розмінування «HYDREMA910» призначена для ефективного знешкодження протитанкових та протипіхотних мін, що містять до 10 кг вибухових речовин. Авто пройшли випробування та переходять до серійного виробництва.

АЦ-2,5-30 (NQR-90)-537IS на шасі Isuzu NQR-90, 2022 р.

Піротехнічне авто на шасі «Daewoo Novus», 2023 р.

У квітні 2022-го, одразу після деокупації регіону, підприємство змушене було релокувати частину своїх потужностей на захід країни. На Прилуччині серійне виробництво пожежних машин відновили лише у листопаді 2022 року. За минулий рік підприємство сплатило 150 млн гривень податків. Протягом 2022 року ТОВ «ПК "Пожмашина"» поставляла техніку державним підприємствам за прямими договорами (тобто, без оголошення тендерів), оскільки на період воєнного часу держава спростила процедуру закупівлі для оборонної сфери.

ТОВ «Компанія Тітал» – один з лідерів на ринку аварійно-рятувальної та пожежної техніки України. Компанія займається розробкою, виробництвом і продажем пожежних та аварійно-рятувальних автомобілів і устаткування. Продукція компанії вже багато років дає можливість фахівцям ефективно вирішувати найскладніші завдання у сфері боротьби з пожежами, наслідками аварій і катастроф. Спеціалізація компанії від пожежних автомобілів першої допомоги з об’ємом цистерни від 500 л до пожежних автомобілів важкого класу з об’ємом цистерни від 13000 л, від спеціальних модулів для лісових господарств до потужних насосних станцій для забезпечення роботи реакторів атомних станцій під час аварійних ситуацій (НАЕК «Енергоатом»). Крім того, підприємство виготовляє пожежні катери, аварійно-рятувальну техніку та телескопічні підйомники.

При виробництві спецтехніки ТОВ «Компанія Тітал» використовує сучасні технології, матеріали та комплектуючі. Потенціал компанії – сучасне конструкторсько-технологічне бюро, в якому народжуються та реалізуються інноваційні інженерні рішення. Продукція виробника відома в Україні та за її межами і надійно працює в Білорусі, Естонії, Грузії, Узбекистані, Чехії та інших країнах. Свою діяльність розпочала 1993 року. Засновником ТОВ «Компанія Тітал» та її власником є киянин Павло Брицький.

Трудовий шлях випускник Київського політехнічного інституту Павло Брицький розпочинав в Океанаріумі ВМФ СРСР (бухта Козача у Севастополі), де тренували бойових дельфінів. Спочатку підприємець займався торгівлею титановою рудою. Працюючи з копалинами, він помітив, що багато підприємств хімічної промисловості країни мали поганий протипожежний захист. Підприємець почав пропонувати посередницькі послуги із виготовлення та постачання пожежної техніки. Спочатку авто збирали на Прилуцькому заводі «Пожмашина». З появою попиту на цю продукцію, Павло Брицький прийняв рішення покращити таке становище.

1996 року бізнесмен перереєстрував «Тітал» в автобудівне підприємство і для розміщення виробничої бази орендував будівлю колишньої пожежної частини у Києві. Він запросив з Київського політехнічного інституту до себе команду спеціалістів, з якими і намітив програму виготовлення пожежної техніки під відомим брендом компанії.

Після ознайомлення з досвідом використання пожежних авто було встановлено, що через збільшення машинопотоку на вулицях міст, час прибуття до місця виклику перевищував існуючи нормативи. Тоді було вирішено відійти від традиційної конструкції пожежного авто на базі великотоннажних вантажівок. Нову машину зібрали на шасі невеликої «Газелі». Пожежне оснащення Павло Брицький придбав у німецьких компаній «Ziegler» та «Iveco Magirus». Пожежну ємність для нового автомобіля взяли не з металу, а з поліпропілену. Кузов – з легкого алюмінію. Маса машини зменшилася вдвічі, а використання сучасних матеріалів виключало корозію конструктивних елементів.

Застосування насоса високого тиску та сучасного комбінованого пожежного ствола, що розпорошує водяний струмінь у туман (діаметр крапель води становить менше 0,3 мм), дозволяло ефективно гасити вогонь навіть невеликою кількістю води (ємність бака 500 л води), що у 95% випадків цілком достатньо. Бо саме розмір крапель води має вирішальне значення під час використання цього методу. Потрібний ефект досягається при розпорошенні струменя у вигляді дрібнодисперсного туману, коли дрібні краплі води залишаються у зваженому стані досить тривалий час у газах і газових сумішах, що горять. В результаті концентрація охолоджуючих суміші крапель води швидко досягає рівня, при якому процес горіння припиняється.

Нову машину назвали «Дельфін» або АПД-2 – автомобіль першої допомоги. Завдяки високій маневреності авто час прибуття на місце події скоротився вдвічі. Її поява 1998 року стала подією на ринку. Перші три «Дельфіни» продали того ж року: автомобіль купили київські вогнеборці, другий – вирушив до нафтовиків Когалима, а третій – до пожежників Баку. Усього компанія продала 90 «Дельфінів». Ціна одного авто – $40 тис.

Успіх надихнув компанію на нові розробки. 2002-го ТОВ «Компанія Тітал» приступила до розробки пожежного авто на базі середньої вантажівки «Валдай». Автоцистерна «Косатка» (АЦ-2,0-50) має запас води 2300 л і є повноцінним авто для виконання основних пожежно-рятувальних завдань. Це – перший автомобіль, модель якого розробили для міста Хмельницький.

2012 року ТОВ «Компанія Тітал» стало освоювати ринок великих пожежних авто, попит на які зростав разом із укрупненням підприємств хімічної промисловості в СНД. Фахівці компанії розробили нову серію автомобіля комбінованого гасіння. Крім цистерни з водою на 5000 л, машина вивозила 300 л піноутворювача і 1000 кг вуглекислоти. Завдяки цій технології можна було в кілька разів швидше гасити вогонь на найскладніших об'єктах. У тому ж році український АКТ купили білоруси з хімічного гіганта «Гродно Азот».

Популярність на зовнішньому ринку допомогла ТОВ «Компанія Тітал» стати постачальником пожежної техніки для Євро-2012 з футболу. Організатори чемпіонату замовили вісім автомобілів для львівського та донецького аеропортів. За рік ще два авто замовив аеропорт «Київ» (Жуляни). *«Нас влаштовує як ціна, так і якість машин «Тітал»*, – каже Олександр

Нестеренко, генеральний директор аеропорту «Київ». У середньому за рік з воріт підприємства компанії, в якій працюють 85 осіб (2015 р.), сходить близько 10 пожежних машин.

Цікаву розробку компанія представила на виставці 2019 року – мобільний пожежний модуль «Бриз» двох модифікацій: МПМ-0,7-7 та МПМ-2-7. Він призначений для захисту елеваторів, складів, баз відпочинку, санаторіїв тощо. Укомплектований цистерною для води на 700 або 2000л, виготовленою з поліпропілену. В якості насосної установки на модулі використана мотопомпа «Tohatsu» (Японія) продуктивністю 6,7 л/с і напором 70 м. МПМ-0,7-7 розрахований на доставку візка до місця пожежі двома пожежними. Агентство лісових ресурсів України придбало сотню МПМ-2-7, які встановили на кузовах автівок. Його використовують як самостійну одиницю техніки для цілей пожежогасіння або як насосну установку під час робіт у режимі перекачування із забором води з відкритого водоймища, сторонньої ємності або гідранта.

Компанія ТОВ «ВАЛІДУС СПЕЦАВТО» – український виробник та одна з провідних компаній, що спеціалізуються на виробництві автомобілів спеціального призначення (спеціально-рятувальна техніка, основні та спеціальні пожежні автомобілі, піротехнічні автомобілі, мобільні лабораторії, комунальний транспорт, автофургони тощо). Компанія на вітчизняному ринку зарекомендувала себе як виробник, що випускає якісний продукт, часто не має аналогів, який орієнтований суто під клієнта. Виробничі потужності компанії пройшли необхідну сертифікацію. У процес виробництва постійно впроваджуються сучасні технології машинобудування. Компанією володіє і керує Андрій Нагорний із Києва. За даними аналітичної системи Youcontrol, ТОВ «Валідус Спецавто» зареєстровано 29 серпня 2012 року. Статутний капітал компанії складає 100 тис. гривень. Виробництво розташоване у селі Гатному, що на Київщині.

Компанія ТОВ «Променергообладнання» була заснована у 2008 році, в Києві. Є однією з провідних організацій України з постачання протипожежного, аварійно-рятувального обладнання. Вона входить до топ-3 дилерів WEBER-Hydraulik GmbH (Німеччина) у світі з постачання аварійно-рятувального обладнання. Компанія є офіційним представником таких брендів:, Magirus GmbH (Німеччина), Delta Fire Ltd (Великобританія), Wilhelm Barth GmbH&CoKG (Німеччина), Fireco S.r.l. (Італія), MUNK GmbH (Німеччина), Protek (Тайвань), PARATECH EUROPE (США), MACTRONIC Group (Польща), Gollmer&Hummel GmbH (Німеччина), SICOR (Італія), CRISTANINI S.p.A. (Італія) та інших. Власник компанії «Променергообладнання» бізнесмен Андрій Заліський.

З перших днів російсько-української війни компанія передала ГУ ДСНС у м. Києві усе обладнання, що мала в наявності. Компанія реагувала на оперативні запити, тому закуповувала не тільки необхідну протипожежну та рятувальну техніку, але й тепловізори, а згодом і робототехніку. Роботи були потрібні для роботи в умовах високо ризику для життя пожежників. Перші три роботи Magirus GmbH вже встигли виконати чимало корисних завдань для ДСНС та отримали схвальні відгуки від рятувальників. Техніка дозволяє діяти на дистанції й не наражати зайвий раз фахівців на небезпеку в умовах обстрілів інфраструктури й постійних руйнувань.

Протягом 2023 року «Променергообладнання» провело два тренінги на техніці Magirus і WEBER Rescue (Рівне, Івано-Франківськ). Навчання проводили інструктори з Німеччини, а програму розробляли максимально наближеною до реалій війни. Протягом 2023 року компанія постачала пожежні авто та іншу техніку Magirus GmbH. Це автодрабини 32 і 55 м, для роботи на яких організували навчання операторів. Тренінги відбуваються в Німеччині у «Пожежній академії Magirus», куди до міста Ульм регулярно направляли 4-8 фахівців.

Оновлення парку техніки, яке під час війни реалізує ДСНС, є безпрецедентним в історії України. «Променергообладнання» поставить сучасні автодрабини до міст: Дніпро, Кропивницький, Полтава, Рівне та ін. Вже здійсненні поставки та навчання персоналу у

Тернопільській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Варто зазначити, що залежно від умов контракту й вимог ДСНС, «Променергообладнання» додатково укомплектовує машини акумуляторним гідравлічним інструментарієм, напірними рукавами, пересувними пінозмішувачами, сучасними стволами, турбовентиляторами, а також постачає рятувальникам сигнальні ліхтарі й шоломи.

ТОВ «СПЕЦПОЖТЕХНІКА ТА ПТО», засновано в Києві у квітні 2017 року (від 1993 року – ЗАТ «Український пожежний концерн "УКРПОЖСЕРВІС"»). ТОВ володіє і керує Анатолій Довгопол. Основні напрямки діяльності – виготовлення та продаж пожежних автомобілів, ремонт автопідіймачів та автодрабин, поставка протипожежного обладнання та виконання робіт протипожежного призначення, а також розробка та виробництво пожежної техніки для сільських та лісових територій.

Компанія «ЕнергоПромСоюз» протягом багатьох років спеціалізується на проектуванні та виробництві пожежних машин, нафтопромислового обладнання, спеціальної техніки для різних галузей господарства, а також спецтехніки для МВС та військових.

Починаючи з 2005 року підприємством, спільно з КБ «Пожспецмаш» м. Прилуки, спроектовано та освоєно у виробництві понад 40 нових моделей пожежних машин та нафтопромислового обладнання. Вироби компанії експлуатуються на нафтових та газових родовищах України, Росії, Казахстану, Туркменістану, Сирії, Туреччини та Румунії.

Тривалий час партнерами та споживачами в Україні були: МВС та МНС України, НАЕК «Енергоатом», НАК «Нафтогаз України» (ДК «Укргазвидобування», ДК «Укртрансгаз»), ПрАТ «Укрнафта», ПрАТ «Укртатнафта», СП ПрАТ «Кримський Титан», ПрАТ «АвтоКрАЗ», ПрАТ «Нафтохімік Прикарпаття» та багато інших.

За роки своєї діяльності компанія «ЕнергоПромСоюз» заробила репутацію стабільної, готової на найвищому рівні виконати завдання різної технічної складності, надаючи замовнику оптимальне рішення. Розроблена компанією у 2001 році програма розвитку нафтопромислового машинобудування лягла в основу плану Мінпромполітики України щодо імпортозаміщення у цій галузі. У ході виконання цієї програми було спроектовано та освоєно у виробництві 12 видів нафтопромислового обладнання, яке достойно доповнює традиційну пожежну тематику.

Формування авіаційних сил та засобів для ліквідації різноманітних надзвичайних ситуацій розпочато відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про створення Спеціального авіаційного загону Міністерства надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи» від 22 лютого 1999 року №242, коли відбулося формування 300 Окремого спеціального авіаційного загону (військова частина Д0170).

Відповідно до наказу Міністра України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи «Про здійснення організаційно-штатних заходів у організаційних структурах, підпорядкованих МНС України» від 08 листопада 2005 року №320, відбулося формування «Спеціального авіаційного загону Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України». Місцем базування САЗ ДСНС стає аеродром Ніжин на Чернігівщині.

Аеродром першого класу має злітно-посадкову бетонну смугу завдовжки 3000х80 м і придатний для прийому повітряних суден різних типів вантажопідйомністю до 190 т, в простих і складних метеорологічних умовах як вдень, так і вночі. На 2014 рік авіаційний парк ДСНС складався з одного транспортного Ан-26 (БН «01»), чотирьох пожежно-транспортних Ан-32П (БН «31», «32», «33», «34»), п'яти вертольотів сімейства Мі-8 (БН «22», «23», «24», «25» і «28»), а також двох легких медичних вертольотів Eurocopter EC-145 (БН «42» і «43»). У 2017 році авіатори ДСНС виконали понад 480 вильотів – 207 разів піднімалися в небо на гасіння пожеж, скинувши більше 1100 т води.

Пожежний літак Ан-32П створено на базі серійного військово-транспортного літака АН-32 на Київському авіаційному заводі «АВІАНТ». Літак може застосовуватися для виконання десантування в район лісової пожежі парашутистів-пожежників до 28 чоловік і пожежного спорядження до 10 упаковок по 100 кг кожна для гасіння лісової пожежі; польоти на баражування територіальними базами авіаційної охорони лісів, доставка на аеродром базування в районі лісових пожеж мобільних заправних станцій. Скидання з двох баків 8000 л вогнегасної речовини з висоти 40-50 м забезпечує полосу гасіння довжиною 120-160 м й шириною 10-35 м. Екіпаж літака – 3 людини. Дальність польоту – 700 км. Крейсерська швидкість – 500 км/год й 220 – у разі гасіння пожежі. Літак можна переобладнувати у варіант для перевезення вантажів, пасажирів або їх десантування парашутним способом, а також як санітарний варіант для перевезення постраждалих з місць надзвичайних ситуацій. Багатоцільовий гелікоптер МІ-8 використовується як пожежний або транспорт для перевезення вантажів у вантажній кабіні і на зовнішній підвісці загальною масою до 3000 кг: як санітарний, перевозить 3-6 поранених на ношах або 15 сидячих на відстань до 725 км.

Робота пожежного АН-32П, 2017 р.

В рамках Міжурядової угоди між Україною та Францією передбачається отримання для єдиної системи авіаційної безпеки та цивільного захисту МВС 55 гелікоптерів виробництва компанії Airbus, з яких до Державної служби з надзвичайних ситуацій надійде 7 гелікоптерів Airbus H225. До 2023 року планується розгорнути 15 баз і сервісний центр, почне функціонувати школа з навчання пілотів.

Починаючи з грудня 2018 до 2019 року отримано п’ять Airbus H225 (БН 51, 52, 53, 54, 55). Пожежний вертоліт Н-225 Super Puma вважається сучасною багатоцільовою продукцією заводу «Airbus Helicopters» (Франція). Машину сконструйовано на базі цивільного далекомагістрального повітряного судна сімейства Super Puma. Гвинтокрил призначений для авіамоніторингу пожеж та (або) для перевезення пожежних, пожежно-технічного оснащення, вогнегасних речовин для гасіння пожеж та проведення пожежно-рятувальних робіт. Можуть виконувати в залежності від призначення різні функції: гасіння пожеж у будівлях підвищеної поверховості, на промислових об’єктах, у степовій і лісистій місцевості, доставляти до місця пожежі десант вогнеборців, пожежну техніку і пожежно-технічне оснащення.

Гелікоптер Н-225 Super Puma (Франція), 2019 р.

Гелікоптер вантажопідйомністю понад 10 т бере на зовнішню підвіску до 5 т води, яка за допомогою водозливного пристрою (м’яка ємність) може скидатися з повітря і забезпечувати визначену смугу гасіння. На гелікоптері передбачено устаткування для гасіння пожеж із повітря без зовнішніх ємностей. Спеціальний бак, може взяти до 4 т води всередину гвинтокрила, який, зависаючи над відкритим вододжерелом (озеро, річка),

заповнюється за допомогою спеціального насоса за 90 с. Екіпаж – 3 особи. Дальність польоту – 850 км. Крейсерська швидкість 260 км/год.

Одну машину втрачено 18 січня 2023 року, коли сталося падіння гелікоптера у Броварах, внаслідок чого загинуло 16 людей (серед них троє дітей), а також голова МВС Денис Монастирський, його заступник і держсекретар. Слідство вважає, що *«…причиною трагедії стало порушення правил безпеки польотів гелікоптера; командир екіпажу розпочав політ без метеорологічних даних по всьому маршруту запланованого руху. Через складну погоду гелікоптер летів на гранично низькій висоті. Командир побачив перешкоду та здійснив маневр, після чого втратив орієнтування і повітряне судно зіткнулося із землею…».*

«Служба 112». В Україні для екстрених викликів від лютого 2009 року використовують номери: 101 (пожежна охорона), 102 (поліція), 103 (швидка допомога) і 104 (аварійна служба газу). Започаткування екстрених телефонних номерів в державі запроваджено в листопаді 1935 року з двозначною нумерацією. Перехід на тризначну систему нумерації відбувся згідно з Наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 23 листопада 2006 року №1105 «Про затвердження Національного плану нумерації України» (зі змінами, внесеними наказами Мінтрансзв'язку від 13.02.2008 року №168 та від 24.09.2008 року №1178, а також від 29.09.2008 року №1200 «Про затвердження плану переходу на перспективну систему нумерації телефонної мережі загального користування України»).

У квітні 2010 року було прийнято рішення протягом двох років перейти на загальноєвропейський «номер 112». В Україні за «номером 112» зверталися за допомогою з мобільного телефону і в ряді міст – зі стаціонарних телефонів. «Номер 112» – це єдиний номер телефону більшості країн світу, за яким треба телефонувати в екстрених випадках. Цей номер з'явився на світ з ініціативи Швеції та завдяки рішенню Ради Європи від 29 липня 1991 року.

30 вересня в газеті «Голос України» опубліковано Закон №2581-IX про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним «номером 112» (проект №7581). Верховна Рада ухвалила цей Закон на засіданні 7 вересня 2022 року. *«Служба екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 запрацювала з 1 липня 2023 року на території міста Києва. В подальшому вона буде покривати центральний макрорегіон, до якого увійдуть Київська, Житомирська, Вінницька, Черкаська та Чернігівська області»*, – про це заступник Міністра внутрішніх справ України Л. Тимченко повідомив в ефірі телеканалу «Суспільне».

Він додав, що наступний етап реалізації проекту охопить західний макрорегіон із комунікаційним центром у місті Львів. До західного макрорегіону будуть віднесені Рівненська, Волинська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька та Закарпатська області. Третій етап – це відкриття центру у м. Дніпро та розширення мережі обслуговування у Дніпропетровській, Полтавській, Сумській, Харківській, Запорізькій, Донецькій та Луганській областях. Фінальний етап – місто Одеса та південні регіони, включно з АР Крим. Реалізація заходів із розгортання «Системи 112» на всій території України залежатиме від безпекової ситуації, однак МВС має чіткий план із датами впровадження – розширення мережі центрів та обслуговування абонентів планують завершити до кінця 2024 року.

«Комунікаційний центр 112» обслуговує столицю і обробляє вхідну інформацію. До операторів надходять дзвінки від громадян. Далі запити скеровують до потрібних підрозділів, які допомагають у тій чи іншій надзвичайній ситуації. На «лінію 112» можуть звернутися і люди з вадами слуху чи мовлення. Вони спілкуватимуться по відеозв'язку з операторами, що володіють жестовою мовою. Для цього необхідно відправити смс-повідомлення на «номер 112» і очікувати посилання на з'єднання.

Місцева пожежна охорона. У селищах і селах підрозділи місцевої пожежної охорони створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до положення, затвердженого Кабінетом Міністрів України. Додатково підрозділи

місцевої пожежної охорони можуть створюватися також у містах та для охорони об'єктів. Фінансування та матеріально-технічне забезпечення місцевих пожежних команд здійснюється за рахунок коштів місцевого бюджету, коштів, які відраховуються підприємствами, установами та організаціями, розташованими на території району, в розмірі 0,1% від основних та оборотних коштів, відрахувань від платежів з майнових видів страхування на фінансування запобіжних заходів, а також за рахунок пожертвувань юридичних і фізичних осіб [317].

Постановою КМУ від 7 квітня 2023 року за №315 затверджено «Порядок утворення та функціонування пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони». Вона визначає механізм утворення та функціонування пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони. Пожежно-рятувальні підрозділи утворюються органами місцевого самоврядування за погодженням із ДСНС або його територіальними органами з метою захисту життя і здоров'я населення, територій і об'єктів від пожеж, підтримання належного рівня пожежної безпеки в населених пунктах.

Основними завданнями пожежно-рятувальних підрозділів є забезпечення пожежної безпеки, запобігання виникненню пожеж та нещасним випадкам під час пожеж, гасіння пожеж, проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, а також надання допомоги в ліквідації наслідків інших надзвичайних ситуацій. Пожежно-рятувальні підрозділи можуть утворюватися як юридичні особи або їх відокремлені підрозділи. Фінансування та матеріально-технічне забезпечення пожежно-рятувальних підрозділів здійснюються за кошти місцевих бюджетів та інших джерел, не заборонених законодавством.

У разі коли в населеному пункті, розташованому на території однієї територіальної громади та з'єднаному з населеними пунктами іншої територіальної громади під'їзними шляхами загального користування, утворено пожежно-рятувальний підрозділ, який здатний виконувати завдання за призначенням на території населених пунктів іншої територіальної громади, на якій відсутні такі підрозділи, у відповідних місцевих бюджетах можуть передбачати видатки на матеріально-технічне забезпечення таких підрозділів у рамках співробітництва відповідно до Закону України «Про співробітництво територіальних громад».

Приміщення, засоби зв'язку, техніка, інше майно, а також кошти, що в установленому порядку надходять від юридичних та фізичних осіб (благодійна і гуманітарна допомога, плата за надання послуг тощо) для забезпечення діяльності пожежно-рятувального підрозділу, підлягають обліку та використанню згідно із законодавством. Координація та контроль діяльності пожежно-рятувального підрозділу здійснюються органом місцевого самоврядування, що його утворив, та територіальним органом ДСНС.

Постановою КМУ від 7 квітня 2023 року за №314 затверджено «Порядок утворення та функціонування пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони». Вона визначає механізм утворення та функціонування пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони. Пожежно-рятувальні підрозділи можуть утворюватися: органами місцевого самоврядування – із числа осіб, які постійно проживають на відповідній території; громадськими організаціями – із числа членів таких організацій; суб'єктами господарювання, іншими юридичними особами – із числа їх працівників.

Пожежно-рятувальні підрозділи можуть утворюватися як юридичні особи або їх відокремлені підрозділи незалежно від підрозділів державної, відомчої чи місцевої пожежної охорони. З метою забезпечення добровільної пожежної охорони РМ АРК, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, суб'єкти господарювання, інші юридичні особи та громадяни можуть здійснювати матеріально-технічне забезпечення пожежно-рятувальних підрозділів та безоплатно надавати їм у користування будівлі, споруди, приміщення, транспортні засоби, засоби зв'язку та інше необхідне майно.

Добровольці Івано-Франківщини на заняттях, 2019 р.

Фінансування і матеріально-технічне забезпечення пожежно-рятувальних підрозділів може здійснюватися також з інших не заборонених законодавством джерел. Приміщення, засоби зв'язку, пожежна техніка, інше майно, а також кошти, що в установленому порядку надходять від юридичних та фізичних осіб (благодійна та гуманітарна допомога, членські внески, плата за надання послуг) для забезпечення діяльності пожежно-рятувальних підрозділів, підлягають обліку та використанню згідно із законодавством. Координація та контроль діяльності пожежно-рятувальних підрозділів здійснюються суб'єктами, які утворили такі підрозділи, та територіальними органами ДСНС.

За даними ДСНС, 2022 року лише в сільській місцевості України відбулося понад 40 тис. пожеж, де загинуло близько тисячі людей і приблизно стільки ж отримало ушкодження (травми, опіки тощо). Відповідно до постанови КМУ впроваджено критерії, за якими утворюються державні пожежно-рятувальні підрозділи (частини) оперативно-рятувальної служби цивільного захисту в адміністративно-територіальних одиницях, якими є: кількість жителів населеного пункту; радіус обслуговування одним державним пожежно-рятувальним підрозділом (частиною) та норматив часу прибуття державних пожежно-рятувальних підрозділів (частин) до місця виклику, який для сільської місцевості дорівнює 20 хв з моменту надходження повідомлення про пожежу. (Постанова Кабінету Міністрів України від 27.11.2013 р. №874 Про затвердження критеріїв утворення державних пожежно-рятувальних підрозділів (частин) Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту в адміністративно-територіальних одиницях та переліку суб'єктів господарювання, де утворюються такі підрозділи (частини)). Проте через нечисленність пожежних підрозділів, час слідування до місця виклику іноді значно довший. До слова, упродовж останніх десяти років середній час прибуття першого підрозділу до місця виклику в Україні коливався: 13,0-14,6 хв – у містах; 9,4-9,9 хв – у селищах міського типу; у сільській місцевості – 19,2-21,8 хв (щороку на 700-800 викликів час прибуття підрозділу дорівнював 70-73 хв). За таких умов пожежі часто набувають піку свого розвитку, завдаючи непоправних збитків.

Нині в Україні активно створюють добровільні пожежні підрозділи – команди з мотивованих жителів громад, які хочуть подбати про безпеку, свою та односельців. Вони не чергують цілодобово, як це роблять професійні пожежні, але використовують пожежну техніку, спецодяг та спеціальні знання і навички для оперативного реагування на небезпечні події, пожежі та надзвичайні ситуації [318].

В Україні станом на 1 січня 2022 року налічувалося 461 місто (з них 2 міста зі спеціальним статусом), 881 селище міського типу та 28369 сільських населених пунктів. Там поряд з 876 пожежно-рятувальними підрозділами виконували завдання 1022 підрозділи місцевої пожежної охорони, які безпосередньо утворені органами місцевого самоврядування та 1287 підрозділів добровільної пожежної охорони (з них 324 жінки). У ДСНС проаналізували цей факт і дійшли висновку, що добровільних пожежних підрозділів має бути більше, тобто 1307. Це дозволить підвищити ефективність реагування на пожежі завдяки скороченню часу

прибуття пожежних від 5 до 20 хв (через скорочення радіуса виїзду до 20 км), а також посприяє розвитку добровольчого руху пожежних на місцях.

Жінки у пожежній справі. Пожежогасіння донедавна було у списку 458 заборонених для жінок професій в Україні. Бажання жінок працювати вогнеборцями суперечило наказу МОЗ України №256 від 29.12.1993 року «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок». В ньому зазначалося, що жінки не можуть брати участь у роботах, пов'язаних з безпосереднім гасінням пожеж, працювати парашутистами-пожежними або водолазами. Цей наказ підкріплювався «Положенням про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу». В пункті 38 зазначено: *«Жінки, які відповідають умовам прийняття на службу цивільного захисту, встановленим цим Положенням, можуть бути прийняті на таку службу за наявності вакантних штатних посад, не пов'язаних з ризиком для життя, що можуть бути заміщені особами рядового і начальницького складу – жінками. Перелік зазначених посад визначається ДСНС»* [319]. Скасування цієї заборони 2017 року дозволило українкам активно долучатися до пожежно-рятувальної справи. І не лише в лавах ДСНС: останнім часом все більше жінок в Україні за власним бажанням долучаються до добровільного пожежного руху.

Започаткування участі жінок у боротьбі з пожежами пов'язують із появою добровільних пожежних формувань. Відповідно до статутів про їхнє функціювання, жінкам надавалося право участі у діяльності пожежних організацій нарівні з чоловіками. Вони виступали у ролі почесного члена (приміром, графиня Є. Потоцька в ДПТ містечка Антоніни), цехмейстера (завідувачка господарством), скарбника, секретаря тощо. 1911 року у селі Заставля Дунаєвецького району, що на Хмельниччині було організовано вільну пожежну дружину. Опанувавши обов'язки трубника (ствольника) там працювала жінка Ганна Павлівна Шумилевич. За енергійну діяльність та вправні виконання обов'язків загальними зборами її 1913 року обрали до почесних членів [320].

Заставльська вільна пожежна дружина (Подільської губ.), 1913 р.
Третя зліва у другому ряду – Ганна Шумилевич

У допомогу чоловікам-вогнеборцям в 1930-ті стали залучати жінок. З кінця 1920-х у деяких повітових містах Волині, зокрема, Луцьку, Кремінці, Дубно, Рівне – почали успішно діяти групи жінок при пожежних командах. Там їм відводили роль самаритянок, що надавали першу медичну допомогу пораненим на пожежі. Вони не раз виїжджали на гасіння, хоча займалися також і іншою роботою. Зокрема просвітницькою, пропагандистською, вивчали

медичну частину. У жіночих відділеннях тих років на озброєнні були мундири, аптечки, медичні ноші і невеликі бібліотечки.

З часом роль та функції жінок у пожежних командах розширились. Про це свідчать навчальні програми, які перестали зосереджуватись на медичних знаннях, а й включали засади рятувальної праці, пожежогасіння, жінки вчилися працювати у протигазах. Практичні навички слухачки курсів здобували у шпиталях та повітових лікарнях. Незважаючи на вагомі успіхи жінок-пожежниць, громадськість різко їх критикувала, бо не була готова прийняти жінку в такій «нежіночій» ролі [321]..

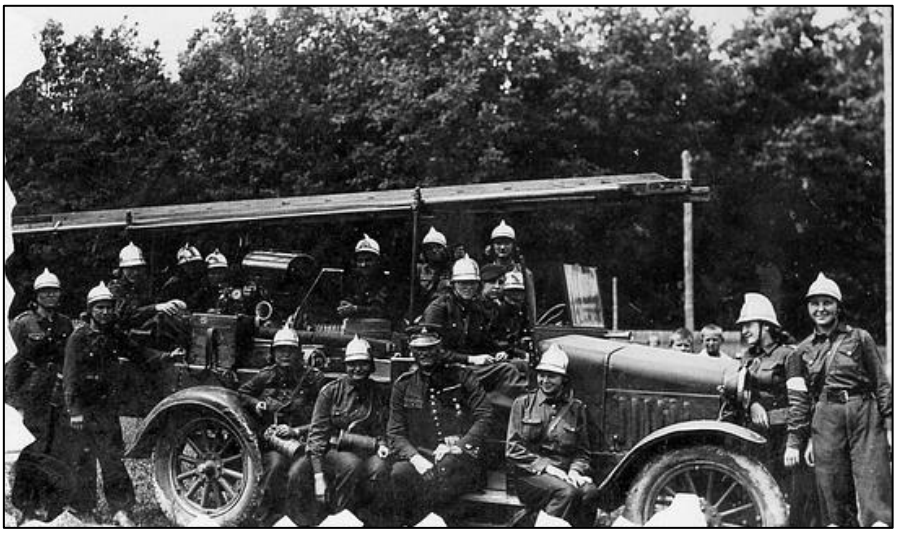

На курсах підготовки жінок-самаритянок. Луцьк, 1938 р.

№ з/п	Рік	Кількість відділень	Кількість членкинь
1	1927-1931	Час формування	
2	1932	11	198
3	1933	29	342
4	1934/35	32	417
5	1935/36	50	602
6	1936/37	69	673
7	1937/38	86	869
8	1938/39	95	910

Показники жіночих команд у Волинському воєводстві

Під час Другої світової війни жінок активно почали залучати до роботи у «вогненній» професії. За свідченням очевидців, поява жінок на роботах, пов'язаних з гасінням пожеж визначалася тим, що більшість пожежних було відправлено на фронт. Тож вакансії стали заповняти жінками. Вважається, що саме в цей період було закладено основи служби жінок у професійній пожежній охороні країни. Обіймаючи посади пожежних, зв'язкових, диспетчерів, командирів відділень, варти та заступників начальників пожежних команд, а також інспекторів профілактики, вони швидко довели свої здібності працювати в цій галузі.

Опанувавши професію пожежника у воєнний час жінки залишалися на службі у наступні мирні роки. Звичайно, умови бойової роботи в пожежній охороні не дозволяли жінкам обіймати стройові командні посади, але на профілактичній роботі, як інспектор вона займала б одне з перших місць, якби мала спеціальну освіту. Саме в ці роки з здобуттям освіти жінки-пожежні прийшли до навчальних та наукових установ пожежно-технічного профілю, стали працювати в апаратах управління пожежною охороною, вели дізнання з пожеж, займалися виховним процесом та освоювали інші ділянки пожежної справи.

У 1970-1980-х роках в Україні відбувався бурхливий процес створення воєнізованої пожежної охорони у населених пунктах та на об'єктах. У зв'язку з цим виникла необхідність залучення на службу фахівців з інших галузей та сфер виробництва. Тоді стали приймати жінок, якими комплектували посади інженерно-інспекторського складу, які виконували функції ДПН та профілактики, а також допоміжні функції. Крім того, з'явилися суто жіночі професії диспетчерів та радіотелефоністів. Виникла необхідність створення системи підготовки та перепідготовки жінок, яку здійснювали у навчальних пунктах та центрах, а також на заочних відділеннях середніх та вищих навчальних закладів пожежно-технічного профілю. На очні відділення навчальних закладів доступ жінкам було закрито.

У гасінні пожеж жінки, як і раніше, не брали участі, за винятком випадків, коли при здійсненні профілактичної роботи на об'єкті вони стикалися з подібними ситуаціями, і їм доводилося гасити пожежі первинними засобами пожежогасіння та керувати роботою добровільних пожежних підрозділів. На жаль, статистику таких випадків у існуючій звітності не знайдено. Сьогодні у дусі часу, коли країна переживає важкі випробування, суспільство змушене переглянути ставлення до жіноцтва, задіяного у пожежно-рятувальній сфері.

Центри безпеки громадян. Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 року №333-р, до основних повноважень органів місцевого самоврядування базового рівня (об’єднаних територіальних громад) віднесено забезпечення гасіння пожеж, що передбачає подальший розвиток існуючих та утворення нових місцевих пожежно-рятувальних підрозділів, розвитку добровільного пожежного руху у всіх населених пунктах громади [322]. З цього приводу, для забезпечення доступності публічних послуг, що надаються населенню територіальних громад – передусім забезпечення захисту населення і територій від пожеж та надзвичайних ситуацій, а також дотримання громадської безпеки, в Україні почали створювати «Центри безпеки», яких утворено 47 (у Донецькій-16, Полтавській-6, Івано-Франківській, Черкаській – по 4, Дніпропетровській, Рівненській, – по 3, Вінницькій, Закарпатській, Чернівецькій – по 2, Житомирській, Київській, Одеській, Херсонській, Хмельницькій областях – по 1).

Будівля Лиманського центру безпеки громадян, збудована в 2016 р.

Лиманська міська, Черкаська селищна та Шахівська сільська громади об’єдналися одними з перших в Донецькій області. Відповідно тут з’явилися і перші «безпекові осередки» ще у 2015 році. Новостворені центри безпеки в цих громадах стали першими не тільки на Донеччині, але й в Україні. Зазвичай центр безпеки – це об’єкт інфраструктури громади, в якому можуть розміщуватися декілька служб, що забезпечують безпеку життєдіяльності населення (пожежно-рятувальний підрозділ з диспетчерським пунктом громади, підрозділ медичної допомоги, поліцейська станція (поліцейський громади) тощо).

Побутові негаразди. Щодня в Україні виникає понад 200 пожеж, матеріальні втрати від яких складають майже 40 млн гривень. Кожного дня внаслідок пожеж гине 5 людей, а 3 людини отримують травми. Вогонь знищує або пошкоджує більше 60 будівель (споруд) і 10 одиниць техніки. Прямі збитки від однієї пожежі становили 40 тис. гривень. Практично понад 80% пожеж виникає в житлових будинках і квартирах громадян. Часто вони виникають у той момент, коли самі мешканці знаходяться вдома.

Часто серед загального настрою безпеки люди схильні вважати, що питання пожежної безпеки не так важливі вдома, як у громадських або робочих приміщеннях. Передбачення та запобігання пожежам на дому необхідний крок для збереження життя та майна. Прості заходи щодо правильного зберігання легкозаймистих речовин, використання безпечних електроприладів та встановлення автономних сповіщувачів, можуть значно знизити ризик виникнення пожежі та зменшити її наслідки.

Вогнегасники та пожежні повсті можуть бути важливим оснащенням безпеки не тільки на місці роботи але й вдома, де може виникнути пожежа. Конструкцію вогнегасників розроблено так, щоб їх можна було легко і ефективно використовувати. Інструкції з використання зазвичай прості та легко зрозумілі. В країні діють «Правила експлуатації та типові норми належності вогнегасників», затверджені наказом МВС України 15 січня 2018 року за №25. Проте статистика свідчить, що в економічно розвинених країнах до 40% пожеж у початковій стадії гасять підручними засобами. В Україні – лише 5%. Причинами недостатньо ефективного застосування первинних засобів пожежогасіння в країні є:

- необізнаність працівників і населення з навичками застосування первинних засобів пожежогасіння, переважно вогнегасників нових зразків, та правилами їх експлуатації;
- оснащення об’єктів вогнегасниками без урахування їх вогнегасної здатності, гранично захищуваної площі, класу ймовірних пожеж горючих речовин та матеріалів у приміщенні (об’єкті), особливостей конкретного об’єкта (технологічних процесів);
- недостатня оснащеність об’єктів первинними засобами пожежогасіння;
- експлуатація на об’єктах вогнегасників, на які не видані сертифікати відповідності (свідоцтва про визнання) в установленому порядку [323].

Такі обставини свідчать про неефективність чинного законодавства у сфері підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях, створення умов для уникнення подібних випадків. А висока вартість первинних засобів пожежогасіння, насамперед вогнегасників, не дозволяє населенню через фінансову неспроможність придбати їх та своєчасно обслужити.

Реалії війни. За даними ДСНС на 17 вересня 2023 року від початку російського вторгнення в Україну підрозділи ДСНС здійснили понад 116 тис. виїздів на ліквідацію наслідків обстрілів загарбниками населених пунктів та об’єктів цивільної інфраструктури. Причому, саме третина всіх пожеж в Україні спричинена обстрілами. Врятували 4322 особи, ліквідували понад 16,3 тис. пожеж, що виникли внаслідок бойових дій, надали психологічну допомогу понад 2266 тис. постраждалим. Внаслідок підриву на мінах чи вибухонебезпечних предметах 559 осіб дістали поранення різного ступеня важкості, 261 людина загинула. Серед постраждалих 68 дітей, 14 з них загинули.

Серед рятувальників теж є втрати. Начальник пожежної частини Руслан Кошовий загинув 24 лютого 2022 року, коли окупанти намагалися окупувати Гостомель. *«Кошовий став першим пожежним, який загинув на початку вторгнення. Загалом загинули вже 80 пожежників, а понад 200 – отримали поранення»*, – розповів під час поховання Руслана в.о. голови ДСНС Володимир Демчук. На травень 2026 р. загинуло 116 працівників ДСНС, 622 – отримали поранення. *«Із системи ДСНС безпосередньо на фронті перебувають майже 500 співробітників, які пішли воювати ще на початку повномасштабного вторгнення»* – сказав очільник відомства Андрій Даник.

З початку широкомасштабного вторгнення загарбники пошкодили 1699 одиниць пожежно-рятувальної техніки. Ворог цинічно обстрілював її на території Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської, Київської, Донецької, Запорізької областей у момент, коли фахівці ДСНС (рятувальники, сапери, медики), виконували свої безпосередні обов’язки. У відомстві кажуть, що нелюди пошкодили оперативно-піротехнічні, аварійно-рятувальні, службові машини, пожежні автоцистерни, автомобілі для перевезення особового складу, вантажівки і не тільки. Ворог регулярно обстрілює рятувальників, які прибувають

ліквідовувати наслідки обстрілів. Він спеціально чекає, аби на місце прибули рятувальники і поліцейські, щоб вдарити туди знову [324]. Зокрема, 11 липня 2024 року окупанти скинули вибухівку на автівку, що приїхала гасити будинок, який загорівся після обстрілу.

Починаючи з 24 лютого 2022 року ДСНС довелося адаптуватися до умов війни. Основні зусилля спрямовувалися на ліквідацію наслідків обстрілів населених пунктів, розбирання зруйнованих будівель, деблокування постраждалих і загиблих, гасіння пожеж, очищення територій від вибухонебезпечних предметів, надання допомоги та супровід потерпілого населення під час евакуації. Це також підвезення води та продуктів харчування, доставка гуманітарних вантажів. Президент України Володимир Зеленський не обходить увагою співробітників ДСНС України, дякуючи рятувальникам за сміливість та відвагу при ліквідації наслідків ворожих ударів, відмічаючи гідних.

На вогняному рубежі, 2022 р.

Щодня на чергування по всій Україні заступає понад 7 тис. працівників особового складу та 2200 одиниць техніки і різноманітного оснащення. Бойова робота призвела до втрати чималої кількості техніки. Деякі пожежно-рятувальні частини перейшли під тимчасовий контроль ворога. Проте служба продовжує розвиватися. За цей час надано суттєву допомогу міжнародними партнерами. Це стосується як нової, так і техніки, що була у використанні, але є абсолютно придатною для гасіння пожеж та ліквідації аварій. Закупівля оснащення відбувалася і за кошти державного бюджету. Отримували пожежні автоцистерни, висотну техніку, машини механізованого розмінування. Останніх надійшло 13 одиниць, з якими працюють сапери. Це роботизовані системи, дрони; до війни подібної техніки в підрозділах не було. Тільки завдяки міжнародним організаціям, урядам інших країн, волонтерським командам, яким дуже вдячні, співробітники відчувають реальну дієву допомогу. За даними соціологічних опитувань Центру Разумкова, ДСНС довіряють 83 % населення, це друга позиція (після військових) в рейтингу довіри до державних інституцій та громадських організацій України.

Реформування пожежної охорони країни, як оперативної служби, триває доволі значний період. У ході останніх подій, реформування передбачає оптимізацію структури і чисельності ДСНС на всіх рівнях, реорганізацію сил ДСНС з урахуванням обсягів покладених на них завдань. Нарощування матеріально-технічної бази сил цивільного захисту та їх технічне переоснащення сучасною технікою.

ПІСЛЯМОВА

Людська цивілізація стрімко і неухильно йде по Землі, приносячи різноманітні блага, і, водночас, ставлячи нові перепони, ускладнюючи проблему охорони навколишнього середовища.

Нині Україна перебуває на складному етапі свого розвитку. Труднощі цього етапу супроводжуються та посилюються анормальними умовами життя та діяльності людей, об'єктів чи територій, викликаних військовими діями, супроводжуються пожежами, аваріями, катастрофами, епідеміями, стихійними лихами, епізоотією, епіфітотією, застосуванням

засобів ураження, що призводить до людських та матеріальних втрат, а також зараження людей та тварин.

Активно проводити роботу зі стабілізації обстановки з різноманітними надзвичайними ситуаціями, у тому числі і пожежами (на які припадає більше 90% випадків) та їх наслідками – завдання ДСНС України. Усі позитивні результати, не можуть бути підставою для послаблення зусиль у справі захисту міст, сіл та об'єктів різного призначення – усіх матеріальних цінностей. Головне полягає в тому, щоб форми та методи діяльності роботи підрозділів пожежно-рятувальної служби приводити у відповідність до обстановки, що склалася, і з тими вимогами сучасності, спираючись на історичний досвід, накопичений на упродовж багатьох століть.

Професіоналізм, безстрашність, товариська допомога, взаємовиручка, жертовність та співчуття чужому горю – сутність роботи сучасних пожежних. Так само, як їхні попередники, вони готові будь-якої хвилини прийти на допомогу громадянам нашої країни. За першим сигналом, з ризиком для життя вступають у боротьбу з однією з найстрашніших стихій – вогнем і щодня ризикують власним життям не заради звань та нагород, а в ім'я життя людей. «Запобігти. Врятувати. Допомогти» – гасло мужніх українських пожежних-рятувальників! Своєю героїчною працею вони щодня продовжують писати історичний літопис славетних справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький Олександр. Творчість Максима Рильського. Джерело: literature-ukraine.blogspot.com
2. Відейко Михайло. Трипільська цивілізація. Київ : Наш час, 2008. – 158 с.
3. Войтович Валерій. Українська міфологія. К. Видавництво: Либідь, 2017 – 664 с.
4. Повість временних літ. К. Радянський письменник, 1990.
5. Войтович Валерій. Міфи та легенди давньої України. К. Видавництво: Богдан, 2014.
6. Корж У. Володимирові боги // Зб. Харків. іст. - філол. про-ва, Харків, 1903. Т. 18.
7. Єрмаков Микола. Про янголів-охоронців // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2021. №11.
8. Максимов С. В. Нечиста, невідома та хресна сила. – СПб. 1903.
9. Січинський Володимир. Вибір з описів подорожі по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Видання Петра Павловича. Аугсбург. 1946. 118 с.
10. Лозко Галина. Українське язичництво. К.: укр. центр духов. культури, 1994. 92 с.
11. Халебський Павло. Подорож Макарія, патріарха антіохійського: фрагменти. – Всесвіт, 1985, № 12, с. 151-153.
12. Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. – Київ: Альтернативи, 1998. 352 с.
13. Галаган В. Княгиня Ольга // Історія України в особах: IX-XVIII ст. К.: Україна, 1993. С. 396.
14. Котляр М. Ф., Плахонін А. Г. Походи Русіна Візантію // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2003-2019.
15. Титков В. І. Четверта стихія. // З історії боротьби з вогнем. М.: 1998.
16. Єрмаков Микола. Зародження протистояння стихії вогню // журнал «НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ плюс». 2020. №1.
17. Брайчевський Михайло. Коли і як виник Київ. К.: Наукова думка, 1963. 163 с.
18. Субтельний Орест «Історія України», Київ, 1994.
19. Штепа Павло. Московство. Його походження, зміст, форми й історична тяглість. Київ : ФОП Стебеляк, 2015. 872 с.

20. «Збори подорожей до татар та інших східних народів у XIII, XIV і XV століттях»: Плано Карпіні. СПб., 1825.
21. Грушевський Михайло. Історія України-Русі. Львів, 1904. Т. 1.
22. Єрмаков Микола. Пожежна охорона України. Віхі історії // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2014. №8.
23. Бородін Д. М. Пожежна справа за царювання дому Романових. СПб. Вид. «ИРПО». 1913. 155 с.
24. Воропай Олекса. Звичаї українського народу. Етнографічний нарис. Т.1, 2. Українське видавництво. Мюнхен, 1958.
25. Журнал «Пожарний». 1892. №13
26. «Руська Правда». Текст, виданий за трьома списками, з передмовою та коротким пояснювальним словником, складеним А. Гінцбургом. Вид. Є.М. Гришина, 1888.
27. Давнє законодавство // журнал «Пожарна справа», 1901. №2.
28. Історія української культури. Т.2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть) // 1.8. Міста та міська обрядовість. Київ. 2001.
29. Гаїенко О. Про татарські набіги на українські землі // «Український історичний журнал». Київ. 2003. № 6.
30. Ворончук І.О. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. // Житомирщина на зламі тисячоліть. Житомир. 2000.
31. Корецький В.М. Хрестоматія пам'яток феодальних держав та права країн Європи. – М: Юридична література, 1961.
32. Гошко Т. Нариси з історії Магдебурзького права в Україні XIV – на початку XVI ст., Л. 2002.
33. Попович Степан. Пожежництво Львова. Історичний нарис. Львів, видавництво «Світ», 2002.
34. Державний архів Волинської області. Фонд 3: Луцька міська управа. Оп. 1, спр. 931.
35. Попович С. С., Миць О. В. У вогненній борні (з історії пожежництва Жовківщини). Львів : Каменяр, 2003.
36. Попович Степан. Пожежництво в історії Галицького краю (1772-1939). Львів. 2006.
37. Тарановський Ф. В. Огляд пам'ятників Магдебурзького права західноросійських міст литовської епохи. Варшава. 1897.
38. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні (переклад О. Герасимчука) // журнал «Сіверянський літопис». 2016.
39. З історії пожарної справи // журнал «Пожарна справа», 1894, №19.
40. Томіленко А. Г. Правова основа діяльності в галузі пожежної безпеки на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // «Вісник Черкаського університету». Серія: історичні науки. Вип. 12. Черкаси, 1999.
41. Центральний державний історичний архів України. Київ. (далі – ЦДІАК України). Фонд 59, оп.1 спр.7013; ф.51, оп.3, спр.12156 та ін. справи по пожежах.
42. Ковалинський Віталій. Велика пожежа на Подолі: як спалахнув Київ. Вікенд. 2020.
43. Єрмаков Микола. Пожежна охорона України. Віхі історії // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2014. №10
44. Історія пожежництва Волині. Бюлетень з історії пожежно-рятувальної служби Волинської області Ф. Мандзюк, В. Нестеров, Д. Ляпун, В. Лукашевич. Луцьк, 2015.
45. Ястремський М.М., Говорущак М.Г., Чекін М.Б. Одвічний поклик вогнеборців. Літопис пожежної охорони Подільського краю. Вінниця: Консоль, 2002. – 192 с.
46. Скорочений статистичний опис пожежних команд Російської імперії. Упорядник: О.Д.Шереметєв. Тип. Р. Голіке, СПб, 1892.

47. Усенко Б. Правове регулювання управління на теренах України в період середньовіччя і Нового часу // Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / відп. ред. В. Б. Авер'янов. Київ : Юрид. думка, 2007. Т. 1: Загальна частина.
48. Повне зібрання законів Російської імперії (далі - ПЗЗРІ). – Зібр. І. – Т. XXII. – № 16335.
49. Миколайчик Ф. Д. Місто Кременчук: Історичний нарис. С-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1891. 217 с.
50. Зведення законів Російської імперії. Зібр. II. Том XII, Частина I, Книга IV. Установи та Статути Будівельні.
51. ПЗЗРІ. – Зібр. II. Т. XIX. № 18358.
52. Юрій Смолич. Кінець міста, за базаром. Дитяче видавництво України. Харків. 1924.
53. ПЗЗРІ. – Зібр. І. Том XXXV. № 27221.
54. Статут Пожежний. С. З. 1857, Т.XII, ч.1, зош. 5. Звід Статутів пожежних.
55. Бородін Д. М. Пожежна реформа (проект законодавчої пропозиції). СПб, 1913.
56. Рудницький В. С. Пожежна справа у Санкт-Петербурзі. Історичний нарис. – СПб., Тип. Е.Новицького, 1903. 119 с.
57. Рогачков М. Б. Неспалиме місто: Історичні нариси з життя вогнеборців. – М: ООО Пожарна книга, 2006. 536 с.
58. Цубенко В. Л. Історія розвитку пожежної охорони Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії (1817-1857рр.) / В. Л. Цубенко // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. 2008. Вип. 14. С. 69-82.
59. Положення для пожежної частини в Округах Військового Поселення: Українського, Новоросійського та Київської та Подільської Губерній. - СПб., 1844.
60. ПЗЗРІ. – Зібр. II. Т. VIII. № 6365.
61. ПЗЗРІ. – Зібр. II. Т. XXVIII. № 27180.
62. Пожежний календар на 1914 рік. // упорядник: Струков Д.П. СПб.: «ИРПО», 1914.
63. ПЗЗРІ. – Зібр. II. Т. VIII. № 6084.
64. Литвяков Ф.І. Одеса у відблисках пожеж. Одеса: Дім Друку, 2014.
65. ПЗЗРІ. – Зібр. II. Т. XXIX. № 28446.
66. ПЗЗРІ. – Зібр. II. Т. VI. № 4282.
67. Островський Б. М., Марченко Л. П. Вогнеборці: На пам'ять про 100-річчя Добровільного пожежного товариства і 155-річчя пожежної охорони м. Києва. К.: ТОВ «Росток», 1996.
68. Щаблов М.М. Палаюча Русь. // За ред. В.М. Виноградова. СПб.1996.
69. Шапіро Л. Пожежна охорона в минулому та теперішньому. Профіздат. М. 1938.
70. Журнал «Пожежна техніка». 1924. №6.
71. Енциклопедичний Словник Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона У 86 томах з ілюстраціями і додатковими матеріалами, СПб, 1890-1907.
72. Практичне повчання брандмейстерам. Складено за Санкт-Петербурзької Поліції. СПб. Друкар. В. Плавильщикова. 1818.
73. Єрмаков Микола. Як формувався захисний одяг вогнеборців // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2021. №1.
74. Попов Сергій. Під знаком алебарди. // журнал «Цейхгауз». 2002. №19.
75. ПЗЗРІ. – Зібр. II. – Т. XXX. – № 29303.
76. Осташко О.І. Нарис історії Кременчука // О.І. Осташко, В.М. Юшко, В.О. Крот, П.А. Стегній. – Кременчук, 1995. 179 с.
77. Полтанов О. І., Доманський В. А., Очкала В. М., Костилєва Л. Б. Історія пожежної охорони Кіровоградщини : (1841–1997). Дніпропетровськ : Дніпропетровська книжкова друкарня, 1998. 255 с.
78. ПЗЗРІ. – Зібр. II. Т. І. № 211.

79. Нечуй-Левицький Іван. Апокаліпсична картина в Києві. Твори в 4-х томах. – Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1956.
80. Київ // Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. - К., 2003-2016.
81. Юнг. Пожарні труби та їх застосування на пожежі. – Рига.: Шельтінг і Роттер, 1912.
82. ПЗЗРІ. Зібр. II. Т. XXVI. № 25749.
83. Шапіро Л. Пожежні колись і тепер. Профіздат. М. 1937.
84. Щаблов М. М., Виноградов В.М. Лицарі вогню. СПб., 1997.
85. ЦДІАК України. Фонд 442, оп. 92, спр. 66.
86. Міляшевич Н.А. Про громадські пожежні команди. СПб., 1862.
87. Богданович Є.В. Тридцятип'ятирічні праці з пожежної частини (1861-1896рр.). СПб., 1896.
88. Статистичні відомості про пожежі в Російської імперії за 1860-1864р.р. Видання Центрального статистичного комітету внутрішніх справ. Упорядник: І. Вільсон. Тип. К.Вульфа., СПб., 1865.
89. Чехов О. П. Історичний нарис пожежної справи у Росії. СПб., 1892.
90. Шафранов Н. С. «Лісоохорона» СПб, 1876.
91. Кравчинський Д. М. «Про лісові пожари» СПб, 1911.
92. Устав морський про все, що стосується доброму управлінню, під час перебування флоту на морі. СПб: При Імператорській Академії наук, 1780.
93. ПЗЗРІ. – Зібр. II. Т. XXXIX. – №40956
94. Лукін В. А. Пам'ятна книга поліцейських законів для чинів міської поліції. СПб., 1856.
95. ЦДІАК України. Фонд 533, оп. 2, спр. 203.
96. Адресний календар особового складу урядових і громадських установ Київської губернії на 1878 рік. Видавництво друкарні Київської губернії, 1878.
97. Бернадацці О.Й. Побіжний погляд на минуле та сьогодення пожежної справи. Одеса, 1885.
98. Чайка О. В. Пожежна служба м.Олександрівська у XIX – на початку XX ст. // «Музейний вісник». Науково-теоретичний щорічник, № 10, Запоріжжя, 2010.
99. Статут про покарання, накладених мировими суддями від 20 листопада 1864 р. // Під ред. О.І. Чистякова. М: Юрид. літ., 1991.
100. Положення про покарання кримінальних і виправних. – М.: Тип. А. І. Мамонтова. 1868.
101. Нариси із земського страхування // журнал «Пожарна справа», – 1912. – №10.
102. Збірник правил та інструкцій щодо протипожежних заходів Київського губернського земства. Київ. Тип. Київського імператорського університету ім. Св. Володимира. 1914.
103. Генкен І.А. Як зменшити кількість пожеж та спустошливість їх у селі. СПб., 1910.
104. Пресс О.О. Загальнодоступне керівництво для боротьби з вогнем. СПб.: Тип. Балашова, 1893.
105. Кучер Г., Усатенко Л. Підкорювачі вогню. (З історії пожежної охорони Київщини) / редакційно-видавничий відділ МВС УСРР, Київ, 1969.
106. ПЗЗРІ. Зібр. II. Т. XL. №42660.
107. Висоцький І. П. Санкт-Петербурзька столична поліція та градоначальство. Короткий історичний нарис. 1703-1903 рр. – СПб., 1903.
108. ПЗЗРІ. – Зібр. II. Т. XLVIII. №52438.
109. Мельниченко М. та ін. «Історія пожежної охорони та пожежно-рятувальної служби цивільного захисту Херсонщини 1853-2012 роки». – Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2014.
110. Львов О. Д. Міські пожежні команди. Досвід керівництва до їхнього устрою та відправлення ними служби. СПб.: Тип. Якобсона. 1890.
111. Купрін О. І. Зібрання творів. Т. 1. Пожарний. – М., 1970.

112. Анатолій Макаров. У пожежних депо Києва коні проходили спеціальне навчання: вони не боялися вогню та вміли вдягати на себе збрую. Газета «Факти» від 29 серпня 2012.
113. Єрмаков Микола. Зародження державного управління пожежництвом України на фоні біографії його першого керівника // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2020. №10.
114. Пожежний календар на 1909 рік // Упорядник: Д.П. Струков. СПб.: «ИРПО», 1909.
115. Попович Степан. Пожежна охорона Львівщини (1772-1939). Історичний нарис. Львів. Видав. «Лева», 1999.
116. Пам'ятка охочого добровільної пожежної команди. Лохвиця, 1900.
117. Кутузов О.М. Запровадження та утворення добровільних пожежних товариств та дружин. СПб., 1910.
118. Антонюк Р., Яремчук В. Пожежна охорона Івано-Франківщини від минулого до сучасності. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004.
119. Боберський Іван. Українське сокільство 1894-1934. Львів: Сокіл-Батько, 1939.
120. Берест І. «Січ» Вікторів повіт Станіславів // Гей, там на горі «Січ» іде! / ред. П.Трильовський. К.: ВІПОЛ, 1993.
121. Ландезен Ф. Е. Заходи пожежної безпеки в театральних будівлях. СПб.: «ИРПО», 1913.
122. Єрмаков Микола. Пожежа в одеському «Храмі Мельпомени» // журнал «НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ плюс». – 2017. – №12.
123. Звід обов'язкових для мешканців м. Києва ухвал щодо міського громадського управління. Київ. Тип. спадкоємців К. Круглянського. 1914.
124. Олійник Володимир. Київська «Мельпомена» XIX століття: у вирі пожеж і катастроф. // Інтернет-видання «Дзеркало тижня» від 21 вересня 2012.
125. ЦДІАК України. Фонд 442, оп.536, спр.10.
126. Мандзюк Денис. «Земля під ногами задихається й дрижить. Підземні нетрі стогнуть». // Українське суспільно-політичне інтернет-видання Gazeta.ua від 06 липня 2018.
127. Шимановський К. К. Роль спринклерів у боротьбі з пожежею. // Праці VI Міжнародного пожежного конгресу. СПб., 1914. Т.2.
128. Газета «Киевлянин» за 25 березня 1875.
129. Михайлов Ф. М. Ручні хімічні вогнегасники. М., Вид. НКВС. 1929.
130. Вогнегасники Лорана // журнал «Пожарна справа». 1906. №14.
131. Звіт про діяльність Київського пожежного товариства за 1910 рік. Друкарня Петра Барського. Київ. 1911.
132. Фірма «Хуго Майєра» // журнал «Пожарна справа». 1896, №19.
133. Державний архів м. Києва (ДАК). Фонд 163, оп.36, спр.19.
134. Газета «Південна копійка» за 19 червня 1916.
135. ДАК. Фонд 163, оп.54, спр.155.
136. ДАК. Фонд 163, оп.36, спр.38.
137. Довідковий каталог пожежного приладдя. Ленінградський Губліт. 1926.
138. Мартюк В.В., Єрмаков М.В., Положешний В.В. Пожежні автодрабини. Навчальний посібник. Видавничий дім «Альтернативи», К. 1998.
139. Требезов М.П. Пожежна тактика. Харків, Державне видавництво України, 1929.
140. Вассерман М. Н. Дихальні прилади в промисловій і пожежній справі. М. Вид. НКВС. 1931.
141. Шереметєв О.Д. Пожарна техніка. Керівництво для пожежних команд, товариств та дружин – СПб., 1904.
142. Портянко Т. М., Пшенишна Н. М., Ротте С. В., Таран Є. О. Причини та історичні умови виникнення спецодягу як засобу індивідуального захисту. // Гуманітарний вісник. Вип. 11. Черкаський державний технологічний університет. Черкаси. 2017.

143. Єрмаков Микола. Як формувався захисний одяг вогнеборців // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2021. №1.
144. Копистинський О.Р., Миць О.В., Попович С.С. На варті краю нафти і здоров'я. Видавництво «СПОЛОМ» Л. 2004.
145. Правила до захисту будівель від пожежних випадків. Видання МШС. СПб., 1832.
146. Єрмаков Микола. Рятувальна техніка «Дрегер» // журнал «НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ плюс». 2019. №2.
147. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Фонд 5, оп.1, спр.1242.
148. Інструкція для чинів київської міської пожежної команди 1914 року. К., 1918.
149. Звіт Київської пожежної команди за 1913 рік. Київ.: Тип. спадкоємців К. Круглянського. 1914.
150. Львов О.Д. Міські пожежні команди. Досвід керівництва до їхнього устрою та відправлення ними служби. СПб.: Тип. Якобсона. 1890.
151. Забарвлення пожежних обозів // журнал «Пожарна техніка». 1924. №19-24.
152. Єрмолова М.А. Добровільна пожежно-рятувальна служба. СПб.: Тип. В. Киршбаумана. 1911.
153. Заснування орденів та інших відзнак. СПб: Друкарня другого відділення власн. Й.І.В. канцел.,1876.
154. ЦДІАК України. Фонд. 442, оп.1, спр.1784.
155. Одеська пожежна команда // журнал «Пожарна справа». 1909. №21.
156. ЦДІАК України. Фонд. 442, оп.770, спр.42.
157. Стефан Шрьотер. Уніфікація та структури пожежних підрозділів в Прусській провінції Бранденбург 1855-1933р.р. Потсдам. 2018.
158. Яворівський П. К. Про діяльність курсів пожежних техніків, заснованих С.-Петербурзькою міською думою // Вид. «ИРПО», – 1914.
159. Звіт про роботу курсів пожежних техніків за 1916 рік. СПб., 1916.
160. Учбова пожежна школа // журнал «Пожарна справа». 1915. №2.
161. Литвяков Ф., Антіпов Ю. 200 років на лінії вогню. Одеса. Астропринт. 2002.
162. Інформація з Києва // журнал «Пожарна справа». 1904. № 11.
163. Єрмаков Микола. Товариство блакитного хреста // журнал «Пожежна безпека». 2008. №8.
164. Левігурович Г. та ін. «Пожежні. Праця та втома пожежних». М. Вид. НКВС. 1928.
165. Уваров М. З., Лялин Л.М. «Охорона життя та здоров'я працюючих». М. 1907.
166. Попович Степан. Пожежництво в історії Галицького краю (1772-1939). Львів – 2006.
167. Про історичний досвід роботи друкованих видань у галузі пожежної безпеки // журнал «Пожарна справа». 2012. № 2.
168. ЦДІАК України. Київ. Фонд 442, оп. 770, спр. 12.
169. Пожежі у Російській імперії в 1888-1894 роках. Видання Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ. СПб. 1897.
170. Ясла-притулки та їх значення у боротьбі із сільськими пожежами // журнал «Пожарна справа»., 1909. № 18.
171. Центральний державний архів вищих органів державної влади та органів державного управління України (далі – ЦДАВО України). Фонд 5, оп.3, спр.1445.
172. Борзих В.М., Разуваєв А.В. Знаки страхового захисту. – КОНТАКТ-КУЛЬТУРА, 2008.
173. Гуйванюк Микола. Протипожежна діяльність «Січей» Галичини та Буковини на початку XX ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці: Місто, 2000.
174. Матеріали про діяльність товариства взаємного страхування «Дністер» у Львові. ЦДІА у м. Львові, ф. 146, оп. 70, спр. 122.

175. Бородін Д. М. Підпал як одна з причин пожежних лих і боротьба із цим злочином / Д.М.Бородін. СПб. : Тип. І. Флейтмана. 1912.
176. Про розслідування підпалів. Керівництво для юристів та агентів страхових товариств. Переклад з німецького Ю. Гартмана. Секретаря Варшавської судової палати. СПб. 1906.
177. Праці з'їзду (обласного) у земській страховій та протипожежній справі у м. Києві з 26 серпня – 5 вересня 1913 р. Київ. Тип. 1-ї Київської артілі друкарської справи. 1914.
178. Статистика пожеж у Російській імперії за 1895-1910 роки та загальні дані за 50 років – з 1860 по 1910 роки // Видання Центрального статистичного комітету внутрішніх справ, СПб., 1912.
179. Страйк пожежних команд // журнал «Пожарна справа»., 1917. №22-24.
180. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. Біла Церква, 1923.
181. ДАК. Фонд 163, оп. 36, спр. 38.
182. Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К.; Філадельфія, 1995.
183. Кульчицький С. В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Україні у 1919-1920 рр. К., 1992.
184. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 1, спр. 779.
185. Глібова І.М. Випробування вогнем. Нарис історії Харківської пожежної охорони, Харків, видавництво «Прапор», 1991.
186. ЦДАВО України. Фонд 573, оп. 1, спр. 394.
187. ЦДАВО України. Фонд 573, оп. 1, спр. 393.
188. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Постанова №426 від 30 липня 1920р. «Про зосередження пожежної справи в Наркоматі внутрішніх справ».
189. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 4, спр. 32.
190. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 1, спр. 1775.
191. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 1, спр. 776.
192. Єрмаков Микола. Всеукраїнські курси пожежних техніків // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2021. №8.
193. Пожежна охорона Криму // журнал «Пожежна техніка». 1924. №7-8.
194. Пожежна охорона УСРР // журнал «Пожарна справа». 1930. №2.
195. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Постанова №705 від 24 грудня 1921 року «Про відповідальність за пожежі и неприйняття протипожежних мір». Рада Народних Комісарів УСРР. Видання Народного Комісаріату Юстиції УСРР. Харків, 1921р.
196. Зведені відомості про пожежі у СРСР за п'ять років 1923/24 – 1927/28 гг. (З 1 жовтня 1923р. по 30 вересня 1928 р.). М. : Держфініздат СРСР, 1930.
197. Огляд діяльності Київського губернського комунального відділу за 1922/23 бюджетний рік. Вид. газети «Пролетарська правда». Київ.1924.
198. Праця та оплата пожежних // журнал «Пожежний». Щомісячний додаток до журналу «Комунальний працівник». Видання ЦК Спілки робітників комунального господарства. 1924. №1.
199. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 1, спр. 2721.
200. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 1, спр. 2723.
201. Єрмаков Микола. Пожежна охорона України 1920-1930-х років // журнал «Пожежна та техногенна безпека». – 2022. – №1.
202. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 2, спр. 1685.
203. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік / Народний комісаріат юстиції. Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925.

204. Нормальний статут добровільної пожежної дружини з додатком інструкції та положення про добровільні пожежні організації в УСРР. – Харків: Друкарня «Український робітник», 1925.
205. Єрмаков Микола. Молодіжний рух вогнеборців // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2020. №6.
206. Попов М. В. Тсоавіахім України на бойовому посту. Київ. Соцекіздат України, 1936.
207. Протиповітряна оборона. Орган ГУПО НКВС СРСР та ЦК Спілки робітників пожежної охорони. М. №5-6 травень-червень 1942.
208. Нехаєв В. С. Серцев М.А. Вогнеборці Запоріжжя. Нариси історії та діяльності пожежної охорони Запорізької області – Запоріжжя,1997.
209. Зведені відомості про пожежі у СРСР за п'ять років 1923/24 – 1927/28 гг. (З 1 жовтня 1923р. по 30 вересня 1928р.). М. : Держфініздат СРСР, 1930.
210. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 2, спр. 1694.
211. Дерябін Г.С. Охорона сталевих магістралей. М: Транспорт, 1981.
212. Ковалюх Г. Пожежна охорона фабрично-заводських підприємств // журнал «Пожарна справа». – 1927. – №10.
213. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 2, спр. 1696.
214. Збірник наказів та обіжників по протипожежній охороні промисловості України. Харків : ВРНГ, 1929.
215. ЦДАВО України. Фонд 2623, оп. 1, спр. 6509.
216. Фрідберг К. Пожежна охорона військових складів // журнал «Пожарна справа». – 1929. – №9.
217. Ємельянов А. Пожежна охорона. Військове видавництво НКО. М. 1940.
218. Харламов М.І., Гонтаренко Л.О. Взаємовідносини НКВС УСРР та Українського військового округу з питань пожежної безпеки у другій половині 1920-х років. «Гілея: науковий вісник : Збірник наукових праць». 2018. Вип. 132, № 5.
219. Гриндлер Б. Ф. Що треба знати всім, хто працює в респіраторах. Навчальний посібник. Акціонерне товариство «Промвидав». М-Л. 1926.
220. Історія гірничорятувальної справи [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://miningwiki.ru/wiki/
221. Єрмаков Микола. Запорізька кузня кадрів // журнал «Пожежна та техногенна безпека». – 2019. – №1.
222. Бойчевський Сергій. Відкриття Всеукраїнських пожежно-технічних курсів // журнал «Пожарна справа». 1929. №9.
223. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 1, спр. 1703.
224. УНДІЦЗ. Енциклопедичний словник з пожежної безпеки. Київ: ТОВ «Літера-Друк», 2016, 372с.
225. Безуглов П.Т. Пожежно-технічний словник. Вид. НКВС, М. 1931.
226. Гальперін Д. За оволодіння пожежною технікою // журнал «Пожарна техніка». – 1934. – №5.
227. Збірник постанов та розпоряджень щодо пожежної охорони // Упоряд. І.Радинов, К.Яєчков. М: Радянське законодавство, 1931.
228. Єрмаков Микола. Пожежна охорона України: від Підвідділу до Державного Департаменту // журнал «Пожежна безпека». 2004. №11.
229. Протипожежна служба РФ. Документи та матеріали. Т. 1. М: 2002.
230. Кокурін А.І., Петров М.В. Луб'янка ВЧК-ОДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ-МВС-КДБ 1917-1960р. М. 1997.
231. Петров М.В., Скоркін К.В. Хто керував НКВС, 1934-1941: Довідник / О-во «Меморіал», РДАСПІ, ГАРФ; Під. ред. Н.Г. Охотіна та А.Б. Рогінського. М.: Ланки, 1999. 503 с.

232. Органи та війська МВС СРСР: Короткий історичний нарис / В.Ф. Некрасов, А.В. Борисов, М.Г. Дєтков та ін. – М., 1996.
233. Харламов М.І. Життя та діяльність начальника пожежної охорони м. Харків Миколи Васильовича Михайлова. «Гілея: науковий вісник». Вип. 139, с.116-118. К. 2018.
234. Харін Ю. І., Борисова О. М. Збережіть наші імена. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з історії пожежної охорони. Академія ДПС МНС РФ. М. 2016.
235. ДАК. Фонд 163, оп.52, спр.118.
236. Доповідь про роботу пожежної охорони МВС УСРР за 1946 рік та задачі на 1947. Архів Київської пожежно-технічної виставки.
237. Киснево-дихальна апаратура. Збірник довідкових матеріалів. Каталогвидав НКОМ СРСР. М. 1939.
238. Список абонентів київської міської телефонної сітки АТС (станом на 25.09.1935 року). Вид. київської телефонної станції. Київ. 1935.
239. Ковальов В. М. Добровільне пожежне товариство Миколаївщині. Історичний нарис. Вид. «Приват-поліграфія». Миколаїв. 1999.
240. ЦДАВО України. Фонд 5, оп. 3, спр. 2157.
241. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Чека – ДПУ – НКВС в Україні: особи, факти, документи. Київ. «Абрис». 1997.
242. Протипожежна служба РФ. Документи та матеріали. Т. 1. М: 2002.
243. Литвяков Ф., Антіпов Ю. Пожежна охорона Одеси у часи Великої вітчизняної війни. Одеса. Астропринт. 2005.
244. Трамм В.Ф. Протиповітряна оборона житлового будинку. Редвидат ЦС Союзу ТСО АВІАХІМ СРСР. М. 1946.
245. Литус К. В., Пономаренко А. Б. Тактика «спаленої землі» в радянсько-німецькій війні: необхідність чи злочин проти власного народу? Матеріали конференції Вінницький національний технічний університет. 2014.
246. Малаков Д.В. Київ. 1939-1945. /Post scriptum/ Дмитро Малаков. К: Сідоренко Б.В., 2009. – 224 с. : іл., мапа.
247. Малаков Д.В. Київ. 1941-1943. Фотоальбом Київ.: Видавництво «КИЙ», 2000.
248. Пікуль О., Чернецький Є., Ярмола О. Історія пожежної справи Білої Церкви. Біла Церква : Товариство охорони старожитностей Київщини, 1999. 192 с.
249. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.): Анотований покажчик / За ред. В. Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С. В., Герасименко Л.С., Киридон А. М., Пилявець Р. І., Яременко В. М. К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012.
250. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л. В. К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», 2011. 800 с.
251. ЦДАВО України. Фонд 2, оп. 7, спр. 1975.
252. Островський Б., Марченко Л. Професія – пожежник. К.: Будівельник, 1991. – 128 с.
253. На варті. Державне видавництво сільськогосподарської літератури Української РСР. К. 1963.
254. Збірник керівних матеріалів з пожежної профілактики. Головне управління пожежної охорони МВС СРСР. М. 1946.
255. ЦДАВО України. Фонд 2, оп. 7, спр. 6517.
256. Павільйон юних пожежників // газета «Тривога» від 18.06.1950.
257. Дрігус І. П., Островський Б. М. ЮДПД – загін піонерії. Д., «Молодь», 1978, 128 с.
258. Табачник Д. В. Пожежна охорона Донеччини / за ред. А. П. Чернецького. Донецьк, 2004.

259. Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. Історія навчального закладу [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ldubgd.edu.ua/content/istoriya-navchalnogo-zakladu
260. Історія становлення Українського науково-дослідниого інституту цивільного захисту [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://idundcz.dsns.gov.ua/istoriya-stanovlennya/istoriya-ukrndicz
261. Нормалізація пожежних автомобілів // газета «Тривога» від 15.12.1945.
262. Литвяков Ф., Єрмаков М. Завод «ПОЖАРОГАС» // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2017. №6.
263. Сумцов О.С. У боротьбі з вогнем: записки харківського пожежного. Харків: Прапор, 1998. 208 с.
264. Стоєцький В. Ф., Гелетко М. А., Карлін В. П. Добровільному пожежному товариству України – 50. К. 2007.
265. Доклад О. Борчевського на VII з'їзду членів «ИРПО» // журнал «Пожарна справа». 1916. №19.
266. Наказ Народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР від 28 лютого 1945 року №83 з оголошенням «Настанови щодо організації та бойової роботи газодимозахисної служби пожежної охорони НКВС».
267. Ковалишин В.В., Лущ В.І., Пархоменко Р.В. Основи підготовки газодимозахисника : навч. посіб. Львів: ЛДУБЖД 2015. 378 с.
268. Чернов С. М., Ковалишин В. В. Ізолюючі апарати. Обслуговування та використання. навч. посіб.. Львів: Сполом 2002.
269. ЦДАВО України. Фонд 2, оп. 13, спр. 7107.
270. Історія пожежництва Волині. Бюлетень з історії пожежно-рятувальної служби Волинської області Ф. Мандзюк, В. Нестеров, Д. Ляпун, В. Лукашевич. - Луцьк, 2015.
271. Щербина Я.Я. Організація протипожежного захисту в УСРР. / редакційно-видавничий відділ МВС УСРР, Київ, 1972.
272. ЦДАВО України. Фонд 2, оп. 13, спр. 2173.
273. Збірник нормативних актів МВС УСРР. Т.5. Розділ: Діяльність пожежної охорони. Вказівка МВС УСРР від 16.3.1981р. №21 «Про заміну ППО та комплектування підрозділів ВПО». Київ 1982.
274. Котельников Сергій. Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах сучасної України : [Науково-популярне видання.]. Київ : ТОВ «Київська книжково журнальна фабрика», 2018. 444 с.
275. Гаврилюк О. Л., Замараєв В. О. Силою слова та прикладом. З досвіду проведення пожежно-технічної пропаганди та агітації. Редакційно-видавничий відділ при МОГП УСРР. Київ, 1968.
276. У двобії з вогнем. Пожежна охорона столиці. / упоряд.: О. А. Музиченко, Н. О. Бистра, І. В. Мамалига, М .В. Кисіль. К.: Альтерпрес, 2008.
277. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік / Народний комісаріат юстиції. Харків: Укрголовліт, 1929. 183 с.
278. Татаров В., Мешалкін Є. Протипожежне нормування у будівництві: історія та сучасність. : справ, вид. / за ред. А. М. Баратова. М.: Хімія, 2013.
279. Рудаков С. В., Семків О. М. Стандартизація, метрологія та сертифікація у сфері пожежної безпеки. Курс лекцій. Харків. вид-во «Мадрид» 2021.
280. Радянська пожежна охорона. Фотоальбом М.: Зовнішторг, 1988 // Упоряд. Ворошилова Т.А., Потьомкін В.Т.
281. Мала гірнича енциклопедія: в 3т./ за ред. В. С. Білецького. Донецьк: Донбас, 2004;
282. Статистика пожеж в СРСР // журнал «Пожарна справа»., 1990. №2.

283. Єрмаков Микола. Про «мирний» атом // журнал «НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ плюс». – 2018. – №4.
284. Огляд стану адміністративної практики та дізнання в органах Державного пожежного нагляду Української РСР. К. 1984.
285. Вогонь Чорнобиля. Літопис Чорнобильської трагедії у документах, фактах та свідченнях самовидців. К.: ВД «Альтернативи», 1998. 573 с.
286. Органи та війська МВС СРСР: Короткий історичний нарис / В. Ф. Некрасов, А. В. Борисов, М. Г. Дєтков та ін. М., 1996.
287. Брежнєв М., Науменко О. Міністр Щелоков. «Друкарський дім Ілігар», М. 2010.
288. Смирнов Г. В. Історична хроніка пожежної охорони Луганська. Луганськ: «Лугань», 1996.
289. Щербаков М. А. Пожежно-прикладний спорт. Видавництво МКГ. М. 1963.
290. Про спортивну класифікацію ППС // газета «Тривога» від 19.01.1960.
291. Доманський В. А. Пожежна статистика у країнах – членах КТІФ та в Україні К. 2002.
292. Указ Президента України «Про День рятівника» від 12 вересня 2008 № 830/2008.
293. Аналіз пожежної обстановки в республіці 1989 року з профілактичних ДПТ причин пожеж та рекомендації щодо підвищення ефективності пожежно-профілактичної роботи. Правління Українського республіканського добровільного протипожежного товариства. Київ, 1990.
294. Календар-довідник страхового діяча. Видання науково-освітнього підвідділу Страхового відділу ВРНГ. «Товариство друку С. Яковлева». М. 1919р.
295. УНДІЦЗ. Енциклопедичний словник з пожежної безпеки. Київ: ТОВ «Літера-Друк», 2016.
296. Сапожников Леонід. Про завод «Пожмашина» // журнал «За рулем». 1999. №11.
297. Єрмаков Микола. Про розвиток ЗІЗОД для рятувальників // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2021. №5.
298. Єрмаков Микола. Про резервуарні ЗІЗОД // журнал «Пожежна та техногенна безпека». 2021. №6.
299. Настанова з організації служби в пожежних підрозділах відомчої воєнізованої охорони на залізничному транспорті, затверджена наказом Укрзалізниці від 30.11.2011.№631-Ц.
300. Положення про пожежні поїзди на залізницях України, затверджене наказом Укрзалізниці від 01.02.2006р. №039-Ц.
301. Єрмаков Микола. Історичні аспекти пожежного захисту залізниці / журнал «Пожежна та техногенна безпека». – 2020. – №9.
302. Охорона лісів від пожеж. Сайт Державного агентства лісових ресурсів України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://forest.gov.ua/napryamki-diyalnosti/lisove-gospodarstvo/ohorona-i-zahist-lisiv/ohorona-lisiv-vid-pozhezh
303. Голінько В. І., Смоланов С. М., Грядущий Б. А. Основи гірничорятувальної справи. Дніпропетровськ, НГУ, 2014. – 271 с.
304. Федорчак В. В. Історія створення та розвитку Міністерства надзвичайних ситуацій України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://studcon.org/istoriya-stvorennya-ta-rozvytku-derzhavnoyi-sluzhby-ukrayiny-z-nadzvychaynyh-sytuaciy-perspektyvy-ta?page=2
305. Указ Президента України від 18 червня 2008 року № 563/2008 «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня молоді».
306. Історія розвитку та характеристика пожежно-прикладного спорту. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://firesport.dsns.gov.ua/kerivnictvo
307. Указ Президента України № 555/2013 від 11 жовтня 2013 року «Про День пожежної охорони».
308. Арсен Аваков презентував реформу Держслужби з надзвичайних ситуацій. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nfront.org.ua/news/details/arsen-avakov-prezentuvav-reformu-derzhsluzhbi-z-nadzvichajnih-situacij

309. Про схвалення стратегії реформування системи Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 січня 2017р. №61-р.
310. Міллер О. В., Харчук А. І. Актуальні питання державного регулювання пожежної безпеки в Україні. Пожежна безпека, №35. Л. : ЛДУБЖД, 2019.
311. Сопов О., Торгоненко А. За службу державі. Нагороди МВС України (2016) *PDF.
312. Кодекс цивільного захисту України зі змінами і доповненнями, внесеними законами України від 14 травня 2013 року, № 224-VII.
313. Іноземцева О. Б., Ружанський О. Б. Підготовка кадрів у сфері цивільного захисту: аудиторський аспект. Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування, 2021. №3, с. 42-46.
314. НАПБ 02.026-2013 Статут Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту. Затверджено наказом ДСНС України від 03.07.2014 №359.
315. Звіт про діяльність Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту за 2013-2017 роки. Київ-2018. 100 с.
316. Національна рятувальна служба: 1996-2016. К.: Тов «ІММ «Фраксім», 2016.
317. Розвиток місцевої пожежної охорони в умовах реалізації політики децентралізації та співробітництва територіальних громад: Навчально-практичний посібник. За заг. редакцією Толкованова В. В., Фірсова С. А., Журавля Т. В., Маюрова М. О., Салогуба В. А. Київ. 2017.
318. Добровільний пожежний рух: як це працює і в чому користь для громад. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://decentralization.gov.ua/news/15955
319. Положення про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2013 р. № 593 (Офіційний вісник України, 2013 р., № 67, ст. 2436).
320. Заставльська пожежна дружина // журнал «Пожарна справа»., – 1913. – №13.
321. Семенюк Анатолій. Вогнеборці. Луцьк: редакційно-видавничий відділ Волинського облполіграфвідаву, 1990.
322. Концепція створення «Центрів безпеки громад» в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uastrat.com/reforms/securityinhromadas/konczepcziya-stvorennya-czentriv-bezpeky-gromad-v-ukrayini/
323. Ковалишин В. В., Кріса І. Я., Васильєва О. Е., Кирилів Я. Б. Основи експлуатації вогнегасників: Навчальний посібник. Львів: Сполом 2011.
324. «Стріляють, все вибухає». Як рятувальникам вдається працювати під час війни . [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/features-61192275

ІСТОРИЧНІ ПОЖЕЖНІ КОМАНДИ

(станом на 1892 рік)[1]

ІСТОРИЧНІ ПОЖЕЖНІ КОМАНДИ

(станом на 1892 рік)[1]

1. **Ананіїв** – повітове місто Херсонської губ. (Одеська обл.) мало 2828 буд. з 14,82 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік.[2] Поліцейська пожежна команда (ПК) з 1854 р. Склад: брандмейстер і 6 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 4 бочки і 7 коней
2. **Ахтирка** – повітове місто Харківської губ. (Сумська обл.) мало 3167 буд. з 26,0 тис. осіб. Виникало 10 пожеж на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. Склад: брандмейстер, сигналіст і 16 пожежників. Оснащення: 5 насосів, 18 бочок, багорний хід і 16 коней
3. **Балаклея** – село Черкаського повіту, Київської губ. (Черкаська обл.) мало 127 буд. з 520 осіб. Цукрового заводу ПК з 1839 р. Склад: начальник, сигналіст і 12 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 1 бочка і 3 коні
4. **Балта** – повітове місто Подільської губ. (Одеська обл.) мало 2428 буд. з 23,3 тис. осіб. Виникало 10 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1850 р. Склад: брандмейстер і 10 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 10 бочок і 10 коней
5. **Бар** – заштатне місто Могилівського повіту, Подільської губ. (Вінницька обл.) мало 1210 буд. з 15,3 тис. осіб. Виникало 9 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1881 р. Склад: поліцейський наглядач і 4 пожежники. Оснащення: 2 насоси, 10 бочок, багорний хід і 4 коні
6. **Бахмут** – повітове місто Катеринославської губ. (Донецька обл.) мало 1900 буд. з 12,3 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1862 р. Склад: брандмейстер, 2 сигналісти і 18 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 8 бочок і 22 коней
7. **Бахчисарай** – заштатне місто Симферопольського повіту, Таврійської губ. (АР Крим) мало 2254 буд. з 14,65 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. ПК у складі нижніх поліцейських чинів і городян. Оснащення: 3 насоси, 3 бочки, багорний хід і коні за нарядом від городян
8. **Бердичів** – повітове місто Київської губ. (Житомирська обл.) мало 5252 буд. з 79,0 тис. осіб. Виникало 15 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1850 р. поділена на 3 частини. Склад: брандмейстер, 2 пом. брандмейстера і 70 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 12 бочок, багорний хід і 45 коней
9. **Бердянськ** – повітове місто Таврійської губ. (Запорізька обл.) мало 2250 буд. з 23,5 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1860 р. Склад: брандмейстер і 3 пожежника. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок, багорний хід і 11 коней
10. **Берислав** – місто Херсонського повіту, Херсонської губ. (Херсонська обл.) мало 1542 буд. з 10,1 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з січня 1857 р. Склад: брандмейстер і 10 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 8 бочок, багорний хід і 10 коней
11. **Березна** – заштатне місто Чернігівського повіту, Чернігівської губ. (Чернігівська обл.) мало 1350 буд. з 11,95 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1874 р. Склад: поліцейський наглядач і 4 пожежника. Оснащення: 3 насоси, 8 бочок, багорний хід і 6 коней
12. **Біла Церква** – волосне містечко Васильківського повіту, Київської губ. (Київська обл.) мало 4231 буд. з 47,77 тис. осіб. Приватна ПК графа В. Браницького з 1864 р. Склад: брандмейстер і 9 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 10 бочок і 15 коней
13. **Білгород-Дністровський** – повітове місто Аккерман, Бессарабської губ. (Одеська обл.) мало 2110 буд. з 28,20 тис. осіб. Виникало 8 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1830-х. Склад: унтер-брандмейстер і 9 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 7 бочок і 8 коней

14. **Білогірськ** – заштатне місто Карасубазар, Симферопольського повіту, Таврійської губ. (АР Крим) мало 848 буд. з 15,0 тис. осіб. Виникало 2 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1869 р. Склад: поліцейський наглядач і городяни. Оснащення: 2 насоси, 2 бочки і 4 коні
15. **Білопілля** – заштатне місто Сумського повіту, Харківської губ. (Сумська обл.) мало 2200 буд. з 14,0 тис. осіб. Виникало 9 пожеж на рік. Поліцейська ПК з *1869 р. Склад: брандмейстер, 2 сигналісти і 13 пожежників. Оснащення: 5 насосів, 6 бочок, багорний хід і 10 коней
16. **Бобринець** – заштатне місто Єлісаветградського повіту, Херсонської губ. (Херсонська обл.) мало 1813 буд. з 10,4 тис. осіб. Виникало 10 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1854 р. Склад: 7 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 4 бочки і 7 коней
17. **Богодухів** – повітове місто Харківської губ. (Харківська обл.) мало 1400 буд. з 11,52 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з *1840 р. Склад: 8 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 5 бочок, багорний хід і 8 коней
18. **Богуслав** – волосне містечко Канівського повіту, Київської губ. (Київська обл.) мало 1234 буд. з 16,27 тис. осіб. Поліцейська ПК з 1900 р. Склад: 8 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 4 бочки і 8 коней
19. **Болград** – заштатне місто Ізмаїльського повіту, Бессарабської губ. (Одеська обл.) мало 1370 буд. з 8,75 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1866р. Склад: брандмейстер і 12 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 7 бочок, 3 багорних ходи і 10 коней
20. **Борзна** – повітове місто Чернігівської губ. (Чернігівська обл.) мало 1450 буд. з 11,72 тис. осіб. Виникало 6 пожеж на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. Склад: 8 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 10 бочок і 8 коней
21. **Брацлав** – повітове місто Подільської губ. (Вінницька обл.) мало 2516 буд. з 10,87 тис. осіб. Виникало 2 пожежі на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. Склад: 7 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок, багорний хід і 4 коні
22. **Валки** – повітове місто Харківської губ. (Харківська обл.) мало 1110 буд. з 6,38 тис. осіб. Виникало 2 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1840-х (громадська з *1863 р.). Склад: брандмейстер і 8 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 10 бочок, багорний хід і 10 коней
23. **Васильків** – повітове місто Київської губ. (Київська обл.) мало 2085 буд. з 18,58 тис. осіб. Виникало 9 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1870 р. Склад: брандмейстер і 10 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок, багорний хід і 10 коней
24. **Верхньодніпровськ** – повітове місто Катеринославської губ. (Дніпропетровська обл.) мало 820 буд. з 4,0 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1871 р. Склад: брандмейстер і 5 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 8 бочок, багорний хід і 8 коней
25. **Верхнячка** – село Уманського повіту, Київської губ. (Черкаська обл.) мало 343 буд. з 2,15 тис. осіб. Цукрового заводу ПК з 1862 р. Склад: заводські робітники. Оснащення: 2 насоси, 4 бочки і 6 коней
26. **Вінниця** – повітове місто Подільської губ. (Вінницька обл.) мало 2067 буд. з 24,0 тис. осіб. Виникало 8 пожеж на рік. Поліцейська ПК з серпня 1851 р. (вперше згадується від червня 1814 р.). Склад: брандмейстер, ветеринарний лікар і 15 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 18 бочок, багорний хід і 7 коней
27. **Вилкове** – село Ізмаїльського повіту, Бессарабської губ. (Одеська обл.) мало 670 буд. з 3,16 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Сільська ПК з 1890 р. Склад: поліцейський наглядач і пожежник. Оснащення: 1 насос і 2 коні
28. **Вовчанськ** – повітове місто Харківської губ. (Харківська обл.) мало 1210 буд. з 6,02 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Поліцейська ПК з *1843 р. Склад: брандмейстер і 12 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 12 бочок, багорний хід і 12 коней

29. **Вознесенськ** – місто Єлісаветградського повіту, Херсонської губ. (Миколаївська обл.) мало 768 буд. з 15,0 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1867 р. Склад: брандмейстер і 7 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 4 бочки і 8 коней
30. **Володимир** – повітове місто Волинської губ. (Волинська обл.) мало 860 буд. з 8,0 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Громадська ПК з 1867 р. Склад: брандмейстер і 6 пожежників. Оснащення: 5 насосів, 8 бочок, багорний хід і 6 коней
31. **Гадяч** – повітове місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 1028 буд. з 10,2 тис. осіб. Виникало 9 пожеж на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. Склад: брандмейстер і 6 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 9 бочок, багорний хід і 6 коней
32. **Гайсин** – повітове місто Подільської губ. (Вінницька обл.) мало 1042 буд. з 9,36 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. Склад: 8 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 8 бочок і 4 коні
33. **Гданцівка** – село Олександрівського повіту Херсонської губ. (Кривий ріг, Дніпропетровська обл.) мала 348 буд. 1,76 тис. осіб. Чавуноливарного заводу ПК з 1890 р. Склад: робітники заводу. Оснащення: насос, 4 бочки і 4 коні
34. **Глинськ** – заштатне місто Роменського повіту, Полтавської губ. (Сумська обл.) мало 620 буд. з 4,8 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Міська ПК з 1870 р. Склад: бургомістр і городяни. Оснащення: 3 насоси, 5 бочок, багорний хід, коні за нарядом від городян
35. **Глухів** – повітове місто Чернігівської губ. (Сумська обл.) мало 1667 буд. з 15,85 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Громадська ПК з 1874 р. Склад: брандмейстер і 16 пожежників. Оснащення: 6 насосів, 9 бочок, багорний хід і 6 коней
36. **Городня** – повітове місто Чернігівської губ. (Чернігівська обл.) мало 510 буд. з 4,1 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Громадська ПК з 1870-х. Склад: 3 пожежника. Оснащення: 4 насоси, 9 бочок, багорний хід і 2 коні
37. **Градизьк** – заштатне місто Кременчуцького повіту, Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 1,4 буд. з 8,9 тис. осіб. Виникало 2 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1850 р. Склад: 6 пожежників. Оснащення: 5 насосів, 8 бочок, багорний хід і 5 коней
38. **Дніпро** – губернське місто Катеринослав, Катеринославської губ. (Дніпропетровська обл.) мало 6000 буд. з 50,18 тис. осіб. Виникало 25 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1845 р. поділена на 2 частини. Склад: 2 брандмейстера, 2 пом. брандмейстера і 66 пожежників. Оснащення: 8 насосів, 19 бочок, 2 багорних ходи і 65 коней
39. **Донецьк** – містечко Юзівка, Бахмутського повіту, Катеринославської губ. (Донецька обл.) мало 7000 буд. з 28,07 тис. осіб. Виникало *16 пожеж на рік. Добровільна ПК з *1898 р. Склад: брандмейстер, 15 пожежників і 200 добровольців. Оснащення: 7 насосів, 6 бочок і 16 коней
40. **Дубно** – повітове місто Волинської губ. (Рівненська обл.) мало 850 буд. з 7,0 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Громадська ПК з 1876 р. Склад: брандмейстер і 4 пожежники. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок, багорний хід і 6 коней
41. **Дунаївці** – місто Новоушицького повіту Подільської губ. (Хмельницька обл.) мало 974 буд. з 7,75 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Добровільна ПК з 1882 (статут з 18.12.1886 р.). Склад: начальник, брандмейстер, пом. брандмейстера, машиніст, 8 начальників загонів, сигналіст, медичний лікар, 4 пожежники і 62 добровольці. Оснащення: 4 насоси, 18 бочок і 8 коней
42. **Житомир** – губернське місто Волинської губ. (Житомирська обл.) мало 3064 буд. з 65,9 тис. осіб. Виникало 15 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1830 р. Склад: брандмейстер, ветеринарний лікар і 52 пожежники. Оснащення: 10 насосів, 15 бочок, багорний хід і 47 коней
43. **Запоріжжя** – повітове місто Олександрівськ, Катеринославської губ. (Запорізька обл.) мало 1004 буд. з 15,0 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з серпня 1873 р. Склад: брандмейстер і 8 пожежників. Оснащення: 6 насосів, 15 бочок, багорний хід і 10 коней

44. **Звенигородка** – повітове місто Київської губ. (Черкаська обл.) мало 1575 буд. з 12,37 тис. осіб. Виникало 6 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1870 р. Склад: брандмейстер і 11 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок, багорний хід і 10 коней
45. **Зіньків** – повітове місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 1880 буд. з 12,48 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1873 р. Склад: брандмейстер і 7 пожежників. Оснащення: 5 насосів, 10 бочок, багорний хід і 7 коней
46. **Зміїв** – повітове місто Харківської губ. (Харківська обл.) мало 710 буд. з 6,23 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1869 р. Склад: брандмейстер і 5 пожежників. Оснащення: 6 насосів, 12 бочок, багорний хід і 6 коней
47. **Золотоноша** – повітове місто Полтавської губ. (Черкаська обл.) мало 1648 буд. з 9,66 тис. осіб. Виникало 8 пожеж на рік. Громадська ПК з 1870 р. Склад: брандмейстер і 9 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок, багорний хід і 10 коней
48. **Золочів** – заштатне місто Харківського повіту, Харківської губ. (Харківська обл.) мало 920 буд. з 6,1 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1875 р. Склад: брандмейстер і 5 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 4 бочки, багорний хід і 5 коней
49. **Івано-Франківськ** – ***місто Станіслав, центр Прикарпатського округу, (Івано-Франківська обл.) мало 11350 буд. з 22,39 тис. осіб. Громадська ПК з 1869 р.
50. **Ізмаїл** – повітове місто Бессарабської губ. (Одеська обл.) мало 6100 буд. з 21,2 тис. осіб. Виникало 20 пожеж на рік. Поліцейська ПК з **1878 р. Склад: брандмейстер і 8 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 10 бочок і 8 коней
51. **Ізюм** – повітове місто Харківської губ. (Харківська обл.) мало 5870 буд. з 20,7 тис. осіб. Виникало 2 пожежі на рік. Громадська ПК з *1870 р. Склад: брандмейстер і 5 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 8 бочок, багорний хід і 6 коней
52. **Ізяслав** – повітове місто Заславль, Волинської губ. (Хмельницька обл.) мало 1235 буд. з 12,0 тис. осіб. Виникало 2 пожежі на рік. Громадська ПК з 1883 р. Склад: 2 пожежники і 20 робітників з населення. Оснащення: 2 насоси, 12 бочок і 6 коней
53. **Кагул** – заштатне місто Ізмаїльського повіту, Бессарабської губ. (Одеська обл.) мало 1100 буд. з 6,4 тис. осіб. Виникало 6 пожеж на рік. Громадська ПК з 1870-х. Склад: брандмейстер і 6 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 12 бочок і 6 коней
54. **Казанка** – село Єлісаветградського повіту, Херсонської губ. (Миколаївська обл.) мало 1176 буд. з 3,94 тис. осіб. Сільська ПК з 1886 р. Склад: староста і селяни. Оснащення: насос, 4 бочки і коні за нарядом від селян
55. **Кам'янець-Подільський** – губернське місто Подільської губ. (Хмельницька обл.) мало 2011 буд. з 36,66 тис. осіб. Виникало 13 пожеж на рік. Громадська ПК з 1868 р. Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера, машиніст, сигналіст, ветеринарний лікар і 35 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 12 бочок, 2 багорних ходи і 30 коней
56. **Кам'янське** – село Катеринославського повіту, Катеринославської губ. (Дніпропетровська обл.) мало 439 буд. з 4,64 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Дніпровського заводу ПК з 1890 р. поділена на 4 частини. Склад: начальник, 4 брандмейстери, сигналіст і 64 пожежники. Оснащення: заводський водогін з 34 ПГ, 5 насосів, 4 бочки, багорний хід і 2 коні
57. **Канів** – повітове місто Київської губ. (Черкаська обл.) мало 2152 буд. з 8,95 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1860-х. Склад: 6 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок, багорний хід і 6 коней
58. **Керч** – повітове місто Таврійської губ. (АР Крим) мало 2920 буд. з 29,65 тис. осіб. Виникало 10 пожеж на рік. Громадська ПК з 1880-х. Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера і 8 робітників санітарного обозу. Оснащення: насос, 3 бочки і 3 коні
59. **Київ** – губернське місто Київської губ. Мало 6740 буд. з 175 тис. осіб. Виникало 70 пожеж на рік. Поліцейська ПК з квітня 1853 р., (вперше згадується у 1831 р.) поділена на 4

частини. Склад: брандмайор, 5 брандмейстерів, 4 пом. брандмейстера, 4 телеграфісти і 150 пожежників. Оснащення: 8 насосів, 24 бочки, 4 багорних ходи і 116 коней

60. **Кілія** – повітове місто Бессарабської губ. (Одеська обл.) мало 1607 буд. з 8,8 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1882 р. Склад: сигналіст і 7 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 4 бочки, багорний хід і 7 коней
61. **Кобеляки** – повітове місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 1226 буд. з 10,48 тис. осіб. Виникало 9 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1861 р. (громадська з 1894 р.) Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера і 11 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 12 бочок, багорний хід і 13 коней
62. **Ковель** – повітове місто Волинської губ. (Волинська обл.) мало 2000 буд. з 15,1 тис. осіб. Виникало 8 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1848 р. Склад: поліцейський наглядач і 4 пожежники. Оснащення: 4 насоси, 10 бочок і 6 коней
63. **Козелець** – повітове місто Чернігівської губ. (Сумська обл.) мало 654 буд. з 5,07 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Громадська ПК з 1874 р. Склад: брандмейстер і 6 пожежників. Оснащення: 6 насосів, 7 бочок і 7 коней
64. **Конотоп** – повітове місто Чернігівської губ. (Сумська обл.) мало 1940 буд. з 12,53 тис. осіб. Виникало 10 пожеж на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. (вперше згадується у 1794 р.). Склад: брандмейстер і 10 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок, багорний хід і 10 коней
65. **Корсунь** – містечко Канівського повіту, Київської губ. (Черкаська обл). мало 586 буд. з 5,71 тис. осіб. Приватна ПК князя М.Лопухіна-Демідова з 1880-х. Склад: робітники князівського маєтку. Оснащення: 6 насосів, 5 бочок
66. **Красноград** – повітове місто Костянтиноград, Полтавської губ. (нині Берестин, Харківська обл.) мало 632 буд. з 4,75 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1841 р. Склад: брандмейстер, 2 сигналісти і 8 пожежників. Оснащення: 7 насосів, 9 бочок, багорний хід і 8 коней
67. **Краснокутськ** – заштатне місто Богодухівського повіту, Харківської губ. (Харківська обл.) мало 900 буд. з 3,12 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1875 р. Склад: 4 пожежники. Оснащення: 3 насосів, 5 бочок, багорний хід і 6 коней
68. **Кременець** – повітове місто Волинської губ. (Тернопільська обл.) мало 1710 буд. з 14,1 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1883 р. Склад: 5 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок, багорний хід і 4 коні
69. **Кременчук** – повітове місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 6240 буд. з 50,48 тис. осіб. Виникало 30 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1853 р. Склад: брандмейстер, 4 пом. брандмейстера і 38 пожежників. Оснащення: 8 насосів, 40 бочок, 3 багорних ходи і 23 коні
70. **Кролевець** – повітове місто Чернігівської губ. (Сумська обл.) мало 1310 буд. з 9,18 тис. осіб. Виникало 6 пожеж на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. Склад: 4 пожежники. Оснащення: 3 насоси, 10 бочок, багорний хід і 10 коней
71. **Кропивницький** – повітове місто Єлисаветград, Херсонської губ. (Кіровоградська обл.) мало 4010 буд. з 63,5 тис. осіб. Виникало 16 пожеж на рік. Штати поліцейської ПК з 1841 р. (вперше згадується у 1815 р.). Склад: брандмейстер, ветеринарний лікар і 32 пожежники. Оснащення: 7 насосів, 7 бочок, багорний хід і 23 коней
72. **Куп'янськ** – повітове місто Харківської губ. (Харківська обл.) мало 770 буд. з 3,2 тис. осіб. Виникала 1 пожежа на рік. Поліцейська ПК з 1853 р. Склад: брандмейстер і 6 пожежників. Оснащення: 7 насосів, 8 бочок, багорний хід і 7 коней
73. **Лебедин** – повітове місто Харківської губ. (Сумська обл.) мало 3100 буд. з 16,2 тис. осіб. Виникало 10 пожеж на рік. Громадська ПК з 1875 р. Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера і 13 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 8 бочок, багорний хід і 14 коней

74. **Летичів** – повітове місто Подільської губ. (Хмельницька обл.) мало 807 буд. з 6,83 тис. осіб. Виникало 2 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1838 р. Склад: 5 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 6 бочок 3 коні
75. **Липовець** – повітове місто Київської губ. (Вінницька обл.) мало 1119 буд. з 7,1 тис. осіб. Виникало 2 пожежі на рік. Громадська ПК з 1871 р. Склад: брандмейстер і 7 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 5 бочок, багорний хід і 5 коней
76. **Літин** – повітове місто Подільської губ. (Вінницька обл.) мало 2840 буд. з 10,88 тис. осіб. Виникало 6 пожеж на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. Склад: 8 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 5 бочок і 4 коні
77. **Лохвиця** – повітове місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 1230 буд. з 5,1 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Громадська ПК з 1864 р. Склад: брандмейстер і 11 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок, багорний хід і 5 коней
78. **Лубни** – повітове місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 858 буд. з 9,1 тис. осіб. Виникало 6 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1809 р. Склад: брандмейстер і 7 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 5 бочок, багорний хід і 7 коней
79. **Луганськ** – заштатне місто Слов'яносербського повіту, Катеринославської губ. (Луганська обл.) мало 2084 буд. з 12,0 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Громадська ПК з 1889 р., (вперше згадується у 1809 р.). Склад: 5 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 4 бочки, багорний хід і 7 коней
80. **Лука** – село Сумського повіту, Харківської губ. (Суми) мало 180 буд. з 590 осіб. Цукрового заводу «Харитоненко І.Г. і син» ПК з *1869 р. Склад: брандмейстер і 18 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 6 бочок і 16 коней
81. **Луцьк** – повітове місто Волинської губ. (Волинська обл.) мало 1156 буд. з 12,1 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1883 р. Склад: брандмейстер, сигналіст і 5 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 7 бочок, багорний хід і 6 коней
82. **Львів** – ***місто, столиця Галичини, (Львівська обл.) мало 78100 буд. з 127,94 тис. осіб. Громадська ПК з 1849 р. поділена на 4 частини. Склад: брандмейстер (інспектор), 4 пом. брандмейстера (сержанти) і 37 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 8 бочок, 4 багорних ходи і 48 коней
83. **Маріуполь** – повітове місто Катеринославської губ. (Донецька обл.) мало 1316 буд. з 30,9 тис. осіб. Виникало 8 пожеж на рік. Громадська ПК з 1862 р. Склад: брандмейстер і 6 пожежників. Оснащення: 6 насосів, 4 бочки, багорний хід і 7 коней
84. **Маяки** – заштатне місто Одеського повіту, Херсонської губ. (Одеська обл.) мало 521 буд. з 4,57 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з *1863 р. Склад: нижні поліцейські чини. Оснащення: 2 насоси, 2 бочки і коні за нарядом від селян
85. **Мелітополь** – повітове місто Таврійської губ. (Запорізька обл.) мало 772 буд. з 15,2 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Громадська ПК з 1876 р. Склад: брандмейстер і 5 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок, багорний хід і 6 коней
86. **Миколаїв** – місто Херсонського повіту, Херсонської губ. (Миколаївська обл.) мало 7556 буд. з 72,20 тис. осіб. Виникало 20 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1848 р. Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера, ветеринарний лікар і 43 пожежники. Оснащення: 6 насосів, 17 бочок, багорний хід і 35 коней
87. **Миколаївка** – село Сумського повіту, Харківської губ. (Сумська обл.) мало 210 буд. з 740 осіб. Цукрового заводу «Харитоненко І.Г. і син» ПК з 1886 р. Склад: брандмейстер і 18 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 6 бочок і 15 коней
88. **Миргород** – повітове місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 1560 буд. з 15,3 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1871 р. Склад: брандмейстер і 6 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 8 бочок, багорний хід і 6 коней

89. **Могилів-Подільський** – повітове місто Подільської губ. (Винницька обл.) мало 2223 буд. з 22,31 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1853 р. (вперше згадується у 1847р.) Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера і 16 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 10 бочок, рукавний фургон і 10 коней
90. **Муровані Курилівці** – село Новоушицького повіту, Подільської губ. (Винницька обл.) мало 457 буд. з 3,8 тис. осіб. Цукрового заводу ПК з 1842 р. Склад: заводські робітники. Оснащення: 1 насос, 6 бочок і 3 коні
91. **Недригайлів** – заштатне місто Лебединського повіту, Харківської губ. (Сумська обл.) мало 920 буд. з 5,71 тис. осіб. Виникала 1 пожежа на рік. Поліцейська ПК з *1878 р. Склад: брандмейстер і 5 пожежників. Оснащення: 2 насоса, 6 бочок, багорний хід і 6 коней
92. **Немирів** – село Брацлавського повіту, Подільської губ. (Винницька обл.) мало 868 буд. з 5,59 тис. осіб. Сільська ПК з червня 1888 р. Склад: брандмейстер і 4 пожежника. Оснащення: 1 насос, 6 бочок, багорний хід і 4 коні
93. **Ніжин** – повітове місто Чернігівської губ. (Чернігівська обл.) мало 4363 буд. з 25,0 тис. осіб. Виникало 15 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1865 р. Склад: брандмейстер, ветеринарний лікар і 24 пожежники. Оснащення: 6 насосів, 11 бочок, багорний хід і 21 кінь
94. **Нікополь** – містечко Катеринославського повіту, Катеринославської губ. (Дніпропетровська обл.) мало 696 буд. з 10,4 тис. осіб. Сільська ПК з 1862 р. Склад: староста і 3 пожежники. Оснащення: 4 насоси, 4 бочки і 46 коней
95. **Нова Ушиця** – повітове місто Подільської губ. (Винницька обл.) мало 756 буд. з 4,81 тис. осіб. Виникала 1 пожежа на рік. Громадська ПК з 1863 р. Склад: 2 пожежники. Оснащення: 1 насос, 6 бочок, багорний хід і 3 коні
96. **Новгород-Сіверський** – повітове місто Чернігівської губ. (Чернігівська обл.) мало 972 буд. з 8,11 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1872 р. Склад: брандмейстер, 2 сигналісти і 10 пожежників. Оснащення: 5 насосів, 10 бочок, багорний хід і 9 коней
97. **Новоград-Волинський** – повітове місто Волинської губ. (нині Звягель, Житомирської обл.) мало 1168 буд. з 16,14 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з *1872 р. Склад: брандмейстер і 7 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 4 бочки і 5 коней
98. **Новомиргород** – заштатне місто Єлисаветградського повіту, Херсонської губ. (Кіровоградська обл.) мало 1315 буд. з 7,14 тис. осіб. Виникало 10 пожеж на рік. Громадська ПК з 1864 р. Склад: 5 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 8 бочок і 6 коней
99. **Новомосковськ** – повітове місто Катеринославської губ. (нині Самар, Дніпропетровська обл.) мало 1310 буд. з 18,25 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1877 р. Склад: брандмейстер, 2 пом. брандмейстера і 12 пожежників. Оснащення: 7 насосів, 12 бочок, багорний хід і 12 коней
100. **Ободівка** – село Ольгопільського повіту, Подільської губ. (Винницька обл.) мало 514 буд. з 3,72 тис. осіб. Цукрового заводу ПК з 1884 р. Склад: заводські робітники. Оснащення: 3 насоси, 7 бочок і 3 коні
101. **Овідіополь** – заштатне місто Одеського повіту, Херсонської губ. (Одеська обл.) мало 847 буд. з 6,44 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з червня 1891 р. Склад: брандмейстер і 3 пожежники. Оснащення: 4 насоси, 3 бочки і 6 коней
102. **Одеса** – повітове місто Херсонської губ. (Одеська обл.) мало 7100 буд. з 297,60 тис. осіб. Виникало 145 пожеж на рік. Штати поліцейської ПК з 1844 р. (вперше згадується у 1802 р.) поділені на 3 частини. Склад: брандмайор, 3 брандмейстера, 3 пом. брандмейстера, 3 сигналіста, ветеринарний лікар і 75 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 9 бочок, 3 багорних ходів і 46 коней

103. **Олександрія** – повітове місто Херсонської губ. (Кіровоградська обл.) мало 1537 буд. з 18,0 тис. осіб. Виникало 8 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1872 р. (вперше згадується у 1798 р.). Склад: брандмейстер і 8 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 7 бочок, багорний хід і 10 коней
104. **Олешки** – заштатне місто Дніпровського повіту, Таврійської губ. (Херсонська обл.) мало 2510 буд. з 12,16 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Громадська ПК з 1867 р. Склад: брандмейстер і городяни. Оснащення: 8 насосів, 10 бочок, багорний хід і коні за нарядом від городян
105. **Ольгопіль** – повітове місто Подільської губ. (Винницька обл.) мало 1090 буд. з 8,68 тис. осіб. Виникала 1 пожежа на рік. Поліцейська ПК з 1868 р. Склад: 5 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 7 бочок, багорний хід і 5 коней
106. **Остер** – повітове місто Чернігівської губ. (Чернігівська обл.) мало 740 буд. з 4,0 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1863 р. Склад: 4 пожежники. Оснащення: 5 насосів, 7 бочок, багорний хід і 6 коней
107. **Острог** – повітове місто Волинської губ. (Рівненська обл.) мало 825 буд. з 16,62 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з *1877 р. Склад: 3 пожежники. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок, багорний хід і 6 коней
108. **Очаків** – місто Одеського повіту, Херсонської губ. (Миколаївська обл.) мало 547 буд. з 6,84 тис. осіб. Виникало 4 пожежі на рік. Поліцейська ПК з *1874 р. Склад: поліцейські чини і городяни. Оснащення: 4 насоси, 3 бочки і коні за нарядом від містян
109. **Павлоград** – повітове місто Катеринославської губ. (Дніпропетровська обл.) мало 1263 буд. з 12,5 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1872 р. Склад: брандмейстер і 11 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 14 бочок, багорний хід і 10 коней
110. **Первомайськ** – село Голта Ананіївського повіту, Херсонської губ. (Миколаївська обл.) мало 819 буд. 6,58 тис. осіб. Чавуноливарного заводу ПК з 1869 р. Склад: 4 пожежники. Оснащення: 2 насоси, бочка і 2 коней. Пивоварного заводу ПК з 1870 р. Склад: 6 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 3 бочки і 3 коні
111. **Переяслав** – повітове місто Полтавської губ. (Київська обл.) мало 1794 буд. з 12,75 тис. осіб. Виникало 15 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1853 р. Склад: брандмейстер і 17 пожежників. Оснащення: 5 насосів, 15 бочок, багорний хід і 14 коней
112. **Печера** – село Брацлавського повіту, Подільської губ. (Винницька обл.) мало 430 буд. з 3,4 тис. осіб. Сільська ПК з 1873 р. Склад: староста і селяни. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок і коні за нарядом від селян
113. **Пирятин** – повітове місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 1560 буд. з 6,2 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1842 р. Склад: 5 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 10 бочок, багорний хід і 4 коні
114. **Полтава** – губернське місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 4130 буд. з 43,2 тис. осіб. Виникало 20 пожеж на рік. Поліцейська ПК з липня 1852 р. поділена на 2 частини. Склад: брандмейстер, 2 пом. брандмейстера, ветеринарний лікар і 75 пожежників. Оснащення: 10 насосів, 8 бочок, 3 багорних хода і 54 коні
115. **Прилуки** – повітове місто Полтавської губ. (Чернігівська обл.) мало 1780 буд. з 12,2 тис. осіб. Виникало 30 пожеж на рік. Громадська ПК з 1873 р. Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера, 2 сигналіста і 24 пожежника. Оснащення: 5 насосів, 8 бочок, 2 багорних ходи і 19 коней
116. **Приморське** – заштатне місто Ногайськ, Бердянського повіту, Таврійської губ. (Запорізька обл.) мало 600 буд. з 4,91 тис. осіб. Виникало 2 пожежі на рік. Громадська ПК з 1868 р. Склад: міський голова і городяни. Оснащення: насос, 4 бочки, багорний хід і коні за нарядом від городян

117. **Радомишль** – повітове місто Волинської губ. (Волинська обл.) мало 972 буд. з 10,1 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з **1878 р. Склад: 8 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 11 бочок, і 6 коней
118. **Райгород** – село Черкаського повіту, Київської губ. (Черкаська обл.) мало 20 буд. з 100 осіб. Цукрового заводу ПК з 1848 р. Склад: начальник, сигналіст і 8 пожежників. Оснащення: 5 насосів, 12 бочок, і 6 коней
119. **Рені** – заштатне місто Ізмаїльського повіту, Бессарабської губ. (Одеська обл.) мало 1200 буд. з 5,22 тис. осіб. Виникало 5 пожеж на рік. Поліцейська ПК з червня 1879 р. Склад: брандмейстер і 8 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 4 бочки і 8 коней
120. **Рівне** – повітове місто Волинської губ. (Рівненська обл.) мало 950 буд. з 23,1 тис. осіб. Виникало 11 пожеж на рік. Добровільна ПК з 1889 р. (вперше згадується у 1865 р.). Склад: начальник, брандмейстер, пом. брандмейстера, сигналіст, медичний фельдшер, 4 пожежники і 63 добровольці. Оснащення: 17 насосів, 12 бочок, багорний хід і 9 коней
121. **Ромни** – повітове місто Полтавської губ. (Сумська обл.) мало 1570 буд. з 12,78 тис. осіб. Виникало 12 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1871 р. Склад: брандмейстер і 18 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 5 бочок, багорний хід і 18 коней
122. **Світловодськ** – повітове місто Новогеоргієвськ, Олександрівського повіту, Херсонської губ. (Кіровоградська обл.) мало 1890 буд. з 11,5 тис. осіб. Виникало 6 пожеж на рік. Громадська ПК з 1874 р. Склад: 5 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 6 бочок і 6 коней
123. **Севастопіль** – повітове місто Таврійської губ. (АР Крим) мало 2000 буд. з 20,0 тис. осіб. Виникало 30 пожеж на рік. Громадська ПК з 1875 р. (пожежна артіль з 1880 р.) Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера, медичний і ветеринарний фельдшери, 14 пожежників. Оснащення: 5 насосів, 7 бочок, багорний хід і 15 коней
124. **Сімферопіль** – губернське місто Таврійської губ. (АР Крим) мало 2600 буд. з 40,0 тис. осіб. Виникало 30 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1855 р. (громадська з 1881 р.). Склад: 6 пожежників. Оснащення: 11 насосів, 10 бочок, багорний хід і 8 коней
125. **Сквира** – повітове місто Київської губ. (Київська обл.) мало 1524 буд. з 20,57 тис. осіб. Виникало 8 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1878 р. Склад: брандмейстер і 9 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 10 бочок, багорний хід і 8 коней
126. **Сміла** – містечко Черкаського повіту, Київської губ. (Черкаська обл.) мало 1500 буд. з 11,6 тис. осіб. Приватна ПК графа О.Бобринського з 1838 р. Склад: начальник, сигналіст і 9 пожежників. Оснащення: 34 насоси (1 паровий), 12 бочок і 15 коней
127. **Славута** – місто Заславського повіту Волинської губ. (Хмельницька обл.) мало 950 буд. з 10,1 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Добровільна ПК з 1884 р. Склад: начальник, брандмейстер, пом. брандмейстера, сигналіст, медичний фельдшер, 4 пожежники і 58 добровольців. Оснащення: 1 насос, 10 бочок і 9 коней
128. **Слав'яносербськ** – повітове місто Катеринославської губ. (Луганська обл.) мало 610 буд. з 3,0 тис. осіб. Виникала 1 пожежа на рік. Поліцейська ПК з 1853 р. з (з 1860 р. – громадська). Склад: 6 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 2 бочки і 3 коні
129. **Слов'янськ** – місто Слов'янське Ізюмського повіту, Харківської губ. (Донецька обл.) мало 1680 буд. з 14,5 тис. осіб. Виникало 10 пожеж на рік. Поліцейська ПК з *1850 р. з (з 1863 р. – громадська). Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера і 12 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок, багорний хід і 14 коней
130. **Сокілець** – село Брацлавського повіту, Подільської губ. (Вінницька обл.) мало 390 буд. з 3,2 тис. осіб. Сільська ПК з 1873 р. Склад: староста і селяни. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок і коні за нарядом від селян
131. **Сокиряни** – містечко Хотинського повіту, Бессарабської губ. (Черновецька обл.) мало 430 буд. з 3,9 тис. осіб. Сільська ПК з 1890 р. Склад: староста і 2 пожежники. Оснащення: 2 насоси, 4 бочки, багорний хід і 4 коні

132. **Сосниця** – повітове місто Чернігівської губ. (Чернігівська обл.) мало 900 буд. з 6,4 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. (вперше згадується в 1780-х). Склад: 6 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 5 бочок, багорний хід і 6 коней
133. **Ставище** – містечко Таращанського повіту, Київської губ. (Київська обл.) мало 2100 буд. з 11,9 тис. осіб. Виникало 10 пожеж на рік. Приватна ПК графа В.Браницького з 1872 р. Склад: 6 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 10 бочок і 8 коней
134. **Старобільськ** – повітове місто Харківської губ. (Луганська обл.) мало 600 буд. з 5,1 тис. осіб. Виникала 1 пожежа на рік. Громадська ПК з *1865 р. Склад: брандмейстер, ветеринарний фельдшер і 10 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок, багорний хід і 12 коней
135. **Старокостянтинів** – повітове місто Волинської губ. (Хмельницька обл.) мало 1813 буд. з 18,0 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1853 р. Склад: брандмейстер і 12 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 14 бочок, багорний хід і 14 коней
136. **Суми** – повітове місто Харківської губ. (Сумська обл.) мало 2445 буд. з 25,1 тис. осіб. Виникало 15 пожеж на рік. Громадська ПК з *1863 р. поділена на 2 частини. Склад: 2 брандмейстери, машиніст і 31 пожежник. Оснащення: 10 насосів, 15 бочок, багорний хід і 28 коней
137. **Тальне** – містечко Уманського повіту, Київської губ. (Черкаська обл.) мало 525 буд. з 1,22 тис. осіб. Цукрового заводу ПК з 1871 р. Склад: заводські робітники. Оснащення: 3 насоси (1 паровий), 6 бочок і 8 коней
138. **Тарасівка** – село Новоушицького повіту, Подільської губ. (Винницька обл.) мало 379 буд. з 2,63 тис. осіб. Цукрового заводу ПК з 1889 р. Склад: заводські робітники. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок і коні за нарядом від селян
139. **Тараща** – повітове місто Київської губ. (Київської обл.) мало 1378 буд. з 8,75 тис. осіб. Виникало 6 пожеж на рік. Поліцейська ПК з січня 1889 р. Склад: 6 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок, багорний хід і 8 коней
140. **Тернопіль** – ***місто, центр Тернопільського округу (Тернопільська обл.) мало 13870 буд. з 27,4 тис. осіб. Добровільна ПК з 1876 р.
141. **Тростянець** – містечко Брацлавського повіту, Подільської губ. (Винницька обл.) мало 473 буд. з 3,26 тис. осіб. Цукрового заводу ПК з 1874 р. Склад: заводські робітники. Оснащення: 2 насоси, 6 бочок і 6 коней
142. **Тульчин** – містечко Брацлавського повіту, Подільської губ. (Винницька обл.) мало 1700 буд. з 23,2 тис. осіб. Сільська ПК з 1887 р. Склад: брандмейстер і 7 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 6 бочок і 6 коней
143. **Умань** – повітове місто Київської губ. (Черкаська обл.) мало 1618 буд. з 19,1 тис. осіб. Виникало 8 пожеж на рік. Поліцейська ПК з січня 1842 р. Склад: брандмейстер і 28 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 9 бочок, багорний хід і 17 коней
144. **Ужгород** – ***місто, центр Ужського округу (Закарпатська обл.) мало 1450 буд. з 11,7 тис. осіб. Громадська ПК з 1904 р. (вперше згадується у 1844 р.). Склад: 5 пожежників. Оснащення: насоси і пожежний інвентар
145. **Харків** – губернське місто Харківської губ. (Харківська обл.) мало 11,0 тис. буд. з 190,1 тис. осіб. Виникало 115 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1823 р. (громадська з **1869 р.) поділена на 4 частини. Склад: брандмейстер, 4 пом. брандмейстера, ветеринарний лікар і 160 пожежників. Оснащення: 22 насоси, 30 бочок, 4 багорних ходи і 116 коней
146. **Херсон** – губернське місто Херсонської губ. (Херсонська обл.) мало 5188 буд. з 62,2 тис. осіб. Виникало 35 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1853 р. поділена на 3 частини. Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера і 63 пожежники. Оснащення: 7 насосів, 20 бочок, 2 багорних ходи і 44 коні

147. **Хмельницький** – повітове місто Проскурів, Подільської губ. (Хмельницька обл.) мало 1430 буд. з 20,1 тис. осіб. Виникало 8 пожеж на рік. Громадська ПК з 1880 р. Склад: 5 пожежників. Оснащення: 1 насос, 10 бочок, багорний хід і 4 коні
148. **Хмельницький** – залізнична станція повітового міста Проскурів, Подільської губ. (Хмельницька обл.) мала 15 буд. з 150 осіб. Залізнична ПК з 1889 р. Склад: начальник, 2 брандмейстери, медичний фельдшер і 45 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 6 бочок
149. **Хмільник** – заштатне місто Літинського повіту, Подільської губ. (Винницька обл.) мало 1212 буд. з 14,28 тис. осіб. Громадська ПК з 1881 р. (пожежний обоз з 1885 р.). Склад: городяни. Оснащення: 3 насоси, 10 бочок, рукавний фургон, багорний хід і коні за нарядом від городян
150. **Хотин** – повітове місто Бессарабської губ. (Чернівецька обл.) мало 1682 буд. з 10,2 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Громадська ПК з 1867 р. Склад: зав. управи і 6 пожежників. Оснащення: насос, 6 бочок, багорний хід і 8 коней
151. **Хорол** – повітове місто Полтавської губ. (Полтавська обл.) мало 992 буд. з 9,19 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Штати поліцейської ПК з 1853 р. Склад: брандмейстер і 6 пожежників. Оснащення: 4 насоси, 6 бочок і 6 коней
152. **Черкаси** – повітове місто Київської губ. (Черкаська обл.) мало 3150 буд. з 21,22 тис. осіб. Виникало 7 пожеж на рік. Поліцейська ПК з 1857 р. Склад: брандмейстер і 16 пожежників. Оснащення: 2 насоси, 12 бочок, багорний хід і 15 коней
153. **Чернігів** – губернське місто Чернігівської губ. (Чернігівська обл.) мало 1445 буд. з 27,2 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Штати поліцейської ПК з 1841 р. (вперше згадується у 1775 р., з 1906 - громадська). Склад: брандмейстер, пом. брандмейстера і 28 пожежників. Оснащення: 6 насосів, 21 бочка і 23 коні
154. **Чернівці** – ***місто, центр Буковинського округу (Чернівецька обл.) мало 29800 буд. з 54,2 тис. осіб. Громадська ПК з 1866 р.
155. **Чечельник** – містечко Ольгопільського повіту, Подільської губ. (Винницька обл.) мало 340 буд. з 3,11 тис. осіб. Приватна ПК князя М.Орлова з 1870-х. Склад: робітники князівського маєтку. Оснащення: 4 насоси, 20 бочок і 5 коней
156. **Чигирин** – повітове місто Київської губ. (Черкаська обл.) мало 1820 буд. з 10,2 тис. осіб. Виникало 3 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1845 р. Склад: брандмейстер і 10 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 9 бочок і 10 коней
157. **Чугуїв** – повітове місто Зміївського повіту, Харківської губ. (Харківська обл.) мало 1270 буд. з 15,2 тис. осіб. Виникало 5 пожежі на рік. Поліцейська ПК з 1865 р. Склад: брандмейстер і 9 пожежників. Оснащення: 3 насоси, 4 бочки, багорний хід і 10 коней
158. **Шостка** – село Глухівського повіту, Чернігівської губ. (Сумська обл.) мало 600 буд. з 4,2 тис. осіб. Порохового заводу ПК з серпня 1777 р. Склад: заводські робітники. Оснащення: 5 насосів, 9 бочок і 6 коней
159. **Щедрова** – село Летичівського повіту, Подільської губ. (Хмельницька обл.) мало 427 буд. з 2,2 тис. осіб. Цукрового заводу ПК з 1875 р. Склад: заводські робітники. Оснащення: 3 насоси, 6 бочок і 6 коней

ПРИМІТКА: За даними:

[1]) Статистичного опису пожежних команд. Вид. 1892 р.

[2]) Статистичного огляду пожеж в 1888-1894 роках. Вид. 1897 р.

**) – Пожежний календар на 1909 р.*

***) – Пожежний календар на 1906 р.*

****) – Інтернет ресурси управління ДСНС областей*

МОНОГРАФІЯ

за загальною редакцією
Василя КОВАЛИШИНА

Микола ЄРМАКОВ
Дмитро БОНДАР
Василь КОВАЛИШИН

ПОЖЕЖНИЦТВО УКРАЇНИ В ДОКУМЕНТАХ І ФАКТАХ

Літературний редактор **Галина ПАДИК**

Технічний редактор
та комп'ютерна верстка **Маріанна КЛИМУС**

Друк **Назарій ПЕТРОЛЮК**

Підписано до друку 08.01.2026 р.
Формат 60x84/12. Гарнітура Arial.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 21,4.

Друк ЛДУБЖД
79007, Україна, м. Львів, вул. Клепарівська, 35
Тел. /факс: (032)233-24-79
E-mail: vnrd@ldubgd.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №7249 від 09.02.2021 р.